

SZENDREI ÁKOS
JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE, 8.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

Papp Klára

SZENDREI ÁKOS

**Justh Gyula
politikai pályája**

*A függetlenségi politizálás lehetőségei
a 19–20. század fordulóján*

DEBRECEN, 2012
DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZET

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága, az Universitas Alapítvány, a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Lektorálta:
Veliky János

A borító tervezését és a kötet technikai szerkesztését Szendrei Ákos végezte.

A borító Justh Gyula fényképének (Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képarchívum, DKA-010459) felhasználásával készült.

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-575-5

© DE Történelmi Intézet
© Szendrei Ákos

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
1. MÓDSZERTAN ÉS HISTORIOGRÁFIA	9
MÓDSZERTAN: LEHETŐSÉGEK JUSTH GYULA BIOGRÁFIÁJA KAPCSÁN.....	9
FORRÁS ÉS HISTORIOGRÁFIA.....	15
2. CSALÁD, IFJÚKOR, PÁLYAKEZDÉS. TÁRSADALMI POZÍCIÓ ÉS SZEREPVÁLLALÁS	33
A JUSTH CSALÁD LESZÁRMAZÁSA.....	33
CSALÁDI KÖRNYEZET ÉS PÁLYAKEZDÉS.....	41
TÁRSADALMI STÁTUSOK ÉS SZEREPKÖRÖK.....	45
3. A DUALIZMUS KORSZAKÁNAK POLITIKAI ÚTVESZTŐJÉBEN	55
TÍZ VÁLASZTÁS, EGY POLITIKUS.....	55
A KÉPVISELŐHÁZI SZEREPLÉS 1884–1903.....	69
JUSTH GYULA ÉS AZ 1905/06-OS POLITIKAI VÁLSÁG.....	81
A KÉPVISELŐHÁZI ELNÖKSÉG (1905–1909).....	100
HÁROM AUDIENCIA. FERENC JÓZSEF ÉS JUSTH GYULA TALÁLKOZÁSAI A BANKVÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN.....	117
A PARLAMENTI ÉS A PARLAMENTEN KÍVÜLI POLITIZÁLÁS ÖSSZHANGJA (1909–1913). A VÁLASZTÓJOGI HARC.....	129
AZ UTOLSÓ ÉVEK.....	150
4. HAGYOMÁNY ÉS/VAGY MEGÚJULÁS JUSTH GYULA POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN. KORKÉRDÉSEK A SZÁZADFORDULÓN	156
A LIBERÁLIS POLITIKAI ÚTKERESÉS FORMÁI ÉS LEHETŐSÉGEI.....	156
POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 1.: AZ EGYHÁZPOLITIKA.....	166
POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 2.: A VÁLASZTÓJOG.....	171
POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 3.: NEMZETFELFOGÁS ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS.....	183
5. POLITIKAI STÁTUSOK ÉS SZEREPKÖRÖK. A FÜGGETLENSÉGI ELLENZÉKI SZEREP TARTALMA JUSTH GYULA PÉLDÁJÁN (ÉRTÉKELÉS ÉS ÖSSZEFOGLALÁS)	193
MEGÍTÉLÉS ÉS EMLÉKEZET: KORTÁRSOK JUSTH GYULÁRÓL.....	193
Návay Lajos (1870–1919).....	193
Beck Lajos (1876–1953).....	196
Jászi Oszkár (1875–1957).....	198
Ady Endre (1877–1919).....	199
Bölgöny György (1882–1959).....	201
Kunfi Zsigmond (1879–1929).....	202
PÁRTON BELÜLI SZEREP ÉS STÁTUS.....	205
AZONOSULÁS ÉS/VAGY TOVÁBBLÉPÉS. A FÜGGETLENSÉGI ESZME ÉS JUSTH GYULA VISZONYA.....	213

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM.....	217
LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK	217
NYOMTATOTT FORRÁSOK, FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK	217
KORTÁRS SAJTÓ	221
FELDOLGOZÁSOK, SZAKIRODALOM 1870–1945.....	222
FELDOLGOZÁSOK, SZAKIRODALOM 1945–2011.....	225
PUBLICISZTIKA.....	241
LEXIKONOK, KÉZIKÖNYVEK.....	241
SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE SOROZAT EDDIG	
MEGJELENT KÖTETEI.....	243

*„Hiszem, az általános választójog annak a
fundamentum-kiépítésnek a folytatása,
amelyet Kossuth Lajos vetett meg a
jobbágyság felszabadításával.”*

(Justh Gyula – Makó, 1902)

ELŐSZÓ

A közelmúltban több, a dualizmuskort érintő politikai életrajz látott napvilágot (pl. Tisza István, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért, Garami Ernő, Jászi Oszkár vagy Vázsonyi Vilmos pályáját feldolgozó biográfiák), ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a kiegészítés és az első világháború közötti időszak jelentős politikai, közéleti személyiségei a kutatások, vagy a könyvkiadás középpontjában lennének.

A hiányosságok sorába tartozik – többek között – Justh Gyula politikai tevékenységének a megrajzolása és elemzése is. Justh az előző századforduló időszakában a függetlenségi ellenzék egyik vonulatának meghatározójaként tevékenykedett, s így a korszak megkerülhetetlen formálóinak és kritikusainak sorába tartozik, azonban életrajzának megírására még nem került sor.

Justh egyes politikai megnyilvánulásait és állásfoglalásait illetően már korábban is születtek elemzések, résztanulmányok, ezek azonban egyrészt nem tértek ki a pálya egészére, másrészt szerepét, vagy mint kizárólag az együttműködésre képtelen, korszerűtlen függetlenségi elveket valló politikust, vagy pedig, mint a szociáldemokratákkal és a nemzetiségekkel is együttműködő felelőtlen hazárdőrt, illetve ennek ellentétéként a baloldal szövetségesét mutatták be.

Hosszú – négy évtizedet felölelő – pályáíve a személyes nézőpontok, állásfoglalások és konfrontációk elemzésével alkalmas a közjogi ellenzék általános történetének az áttekintésére, illetve a függetlenségi politikai gondolkodás lehetőségeinek megragadására is. Munkásságának bemutatása hozzájárul a függetlenségi ellenzék belső ellentmondásainak, eszmei torzulásainak és ellenzéként is a rendszer fenntartásában érdekelt politikai sajátosságainak a tanulmányozásához, valamint a függetlenségi politikai útkeresés zsákutcáinak vagy esetleges kitörési pontjainak a vizsgálatához. A biográfia Justh életművének elhelyezésére tesz kísérletet, a rendszerkritika és/vagy a rendszeralternatíva politikai útvesztőiben.

A dualizmuskor legtöbb meghatározó politikusának egyik sajátos közös jellemzője, hogy jelentős politikaelméleti műveket, értekezéseket nem vagy csak ritkán hagytak az utókorra, s ezek híján általában a politikai gyakorlat mozaikjából kell összerakni az elgondolások mögöttes értékrendszerét és mozgatórugóit. Ebbe a sorba illeszkedik Justh Gyula politikai tevékenysége is, amelynek legfőbb elemezhető szövegét képviselőházi és népgyűlési beszédek, rövid állásfoglalások, valamint néhány, nagyjából részletesen kidolgozott tervezet vagy reform jelentik.

Justh Gyula politikai pályáját tárgyaló kötetem szerkezetileg öt nagyobb fejezetre bomlik. Az első fejezet a téma feldolgozásának módszertani kérdéseit tárgyalja, majd bemutatja a munka során felhasznált források csoportjait, illetve Justh és a füg-

getlenségi ellenzék historiográfiai vizsgálatát végzi el. A második fejezet a Justh család genealógiáját, Justh Gyula szocializációs környezetét és társadalmi helyzetét mutatja be. A munka harmadik egysége a politikai pálya egyes szakaszait vizsgálja kronologikus rendszerben. A negyedik fejezet az időrendi vizsgálat során érintett, de ott részletesen nem elemzett, Justh pályáját is átszövő és meghatározó korszakos jelentőségű eszmetörténeti, vagy tematikus kérdéseket tárgyalja. Az ötödik fejezet Justh pályájának kortársi értékelésével, másrészt a politikai pályakép párttörténeti szempontokat elemző összegzésével zárja az elemzést.

Annak ellenére, hogy a létrejött kötet elsődleges célkitűzése mindenekelőtt Justh Gyula pályaképének a megrajzolása, óhatatlanul hozzájárul a századforduló politikatörténetének általános értelmezéséhez, és így segítséget nyújt a teljes politikai körkép kialakításához is.

* * *

A kézirat megírása során szakmai tanácsaikkal nagy segítségemre voltak tanárain, kollégáim és barátaim: Barta Róbert, ifj. Bertényi Iván, Kerepeszki Róbert, Kőrösi Zoltán, Miru György, Orosz István, Püski Levente, Varga Lajos és Velkey Ferenc. Külön köszönet jár a kötet alapjául szolgáló PhD értekezésem témavezetőjének Veliky Jánosnak, aki munkámat mindvégig lelkiismeretes figyelemmel kísérte és támogatta. Végül pedig köszönöm családomnak, hogy a kutatómunka és a kötet elkészítése során mellettem állt.

Debrecen, 2012. március 31.

Szendrei Ákos

1. MÓDSZERTAN ÉS HISTORIOGRÁFIA

MÓDSZERTAN: LEHETŐSÉGEK JUSTH GYULA BIOGRÁFIÁJA KAPCSÁN

A 19. század közepén történeti műfajjá formálódó modern politikai életrajz általános célja nem a uralkodók, szentek, nádorok, püspökök, hadvezérek, stb. tetteinek elébeszélése, hanem a közpolitikát művelő népképviselők, miniszterek, miniszterelnökök pályájának feltárása és bemutatása volt. A mindinkább kialakuló polgári parlamentarizmus és folytatódó társadalmi-gazdasági modernizáció ekkor már megkövetelte a korszak politikai előképeinek és a kortárs politikusoknak a bemutatását, pályájának elemzését. A tudományos történetírás ebben az esetben szinte óhatatlanul egyszerre ébredt és több esetben össze is mosódott a történeti-politikai publicisztika jelenségeivel. Ebben a műfajban az első fontosnak tekinthető munkák Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848–9-ből* (Pest, 1850.) és Csengery Antal: *Magyar szónokok és státusférfiak* (Pest, 1851.) című könyvei, amelyek a reformkori ellenzék nagy alakjainak pályaképét rajzolták meg. Hasonló vállalkozásra – amelyben kortárs, vagy közvetlen előképi politikusok pályaképét tárják az olvasó elé – csak évtizedekkel később került sor Csengery Antal, Ábrányi Kornél, Kecskeméthy Aurél, Asbóth János, Váczy János, Beksics Gusztáv, Szász Károly, Visi Imre és mások tevékenysége alapján.¹ A századfordulón – leginkább a korszakban politikusi pályát is befutó szépírók, publicisták tollából – már számos biográfia vagy „gyűjteményes arcképcsarnok” is született, amely leginkább visszaemlékezés jellegű portrét rajzolt a kortárs politikusokról.² Néhány szakmai, történeti értékű biográfia is készült az időszakban.³ A Millenniumi Történet záróköteteként a századfordulón látott napvilágot a dualizmus addigi történetének, első értékelő munkája Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora* (Budapest, 1898.).⁴ Az ekkor született – általános hírlapi cikknél mélyebb és elemzőbb – politikusi életrajzok jellemzője azonban, hogy rendszerint csak a kortárs miniszterelnökök, miniszterek, kormánypárti nagy szónokok pályáját mutatják be, az ellenzék képviselői csak elvétve szerepelnek bennük. Az utókor számára használható ellenzéki pályaképek publicisztikai formában is csak ritkán készültek, szaktörténészek által kidolgozott ellenzéki politikus pályáját elemző mű, pedig a 20. század közepéig jórészt

¹ pl. Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok*. Pest, 1870., Asbóth János: *Három nemzedék: Széchenyi és Vörösmarthy, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany*. Budapest, 1873. Uő: *Báró Sennyey Pál és Gróf Apponyi Albert*. Budapest, 1884. Uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Budapest, 1892., Ábrányi Kornél: *Tisza Kálmán*. Budapest, 1878., Uő: *Andrássy Gyula*. Budapest, 1878., Váczy János: *Deák Ferenc emlékezete*. Budapest, 1878., Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinerek*. Budapest, 1882., Uő: *Kemény Zsigmond s a forradalom s a kiegyezés*. Budapest, 1883., Kecskeméthy Aurél: *Nagy férfiak*. Budapest, 1874., Szász Károly: *Trefort Ágoston élete és jellemrajza*. Pozsony, 1880., Visi Imre: *Tisza Kálmán politikai jellemrajza*. Pozsony, 1885.

² pl. Gratz Gusztáv: *Modern államférfiaiunk. I. kötet. (Tisza Kálmán)*. Budapest, 1902., Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Budapest, 1904., Pethő Sándor: *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei*. Budapest, 1911.

³ pl. Ferenczy Zoltán: *Báró Eötvös József*. Budapest, 1903., Uő: *Deák Ferenc élete*. 1–3. kötet. Budapest, 1904., Bónitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet és jellemrajz*. Budapest, 1912., Wertheimer Ede: *Andrássy Gyula élete és kora*. 1–3. kötet. Budapest, 1910–1913.

⁴ Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora*. Budapest, 1898. In. *A magyar nemzet története*. 10. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895–1898.

nem is született.⁵ Léteztek azonban ebből a szempontból hiánypótló művek, amelyeknek célja valójában nem a politikusi portrék megrajzolása volt, hanem a korszak átfogó politikatörténeti elemzése, mégis sok esetben az utóbbi feladatot is teljesítették. Ezzel összefüggésben elsősorban Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*, 1–2. kötet. (Budapest, 1934.), Pethő Sándor: *Világostól Trianonig* (Budapest, 1926.) és Szekfű Gyula: *Három nemzedék* (Budapest, 1920.) című munkáira gondolok.

A korszakban napvilágot látott egyetlen hosszú távú vállalkozás, amely elsődleges céljának a kortárs politikusok portréinak megrajzolását tekintette, nem tartozik a szaktörténeti munkák közé, de a publicisztika keretei közé is csak megszorításokkal fér be. Ez a sorozat a parlamenti képviselők almanachja, amelynek kötetei nem jutottak el a szélesen értelmezett civil közönség asztalára, általában parlamenti, politikusi, újságírói használatra készültek. A parlamenti képviselők első almanachja még a reformkorban született Vachot Imre⁶ szerkesztésében, s ezt több mint három évtized múlva követték az újabb hasonló kötetek Halász Sándor⁷ és Tóth Pál⁸ munkája révén, majd 1887–1901 között Sturm Albert⁹ tevékenységével vált rendszeressé a megjelenés. A Sturm-féle almanach az elkövetkezendő időszakban is megállta a helyét, és 1940-ig az általa alkalmazott formulákat folytatták.¹⁰ A kiadvány stílusa a publicisztikához állt közel, ugyanis Halász, Sturm és a későbbi szerkesztők, Fábró Henrik és Ujlaki József elsősorban hírlapírók voltak. Az *Almanachok* egyes cikkei leginkább a politikusok életrajzi adatait és főbb tevékenységüket tartalmazták, illetve kitértek korábbi képviselői pályájuk ismertetésére. Mélyelemzés azonban nem volt jellemző a portrékra, és azok – különösen az ellenzék képviselőiről – többségükben sablonszerű tájékoztatást nyújtottak.¹¹

A dualizmus korának politikusairól döntően csak a 20. század második, harmadik évtizedétől készültek biográfiai igényű munkák, de jobbára ekkor is a korszak egyes miniszterelnökei, vagy más emblemikus alakjai,¹² illetve az 1945 utáni másfél-

⁵ Ez részben betudható annak, hogy a dualizmus és a két világháború közötti korszak történetiséi legtöbbször a régmúlt nagy alakjainak szaktörténeti feldolgozásával voltak elfoglalva. Csak a legnagyobb vállalkozást említve ekkor született a Történelmi Életrajzok sorozat (pl. Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre*. Budapest, 1888., Pór Antal: *Trencsényi Csák Máté*. Budapest, 1888., Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György*. Budapest, 1891., Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Miklós nádor*. Budapest, 1895., Marczali Henrik: *Mária Terézia*. Budapest, 1891., Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter*. Budapest, 1886., Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz*. Budapest, 1907.)

⁶ *Országgyűlési almanach, 1843*. Szerk. Vachot Imre. Pest, 1843.

⁷ *Országgyűlési almanach 1886*. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1886.

⁸ *Az első öt évre választott magyar országgyűlési képviselők Albuma*. Szerk. Tóth Pál. Budapest, 1888.

⁹ *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1888., *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Szerk. Uő. Budapest, 1892., *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Szerk. Uő. Budapest, 1897., *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Szerk. Uő. Budapest, 1901.

¹⁰ Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Szerk. Fábró Henrik–Ujlaki József. Budapest, 1905., *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911*. Szerk. Uő. Budapest, 1906., *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915*. Szerk. Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. Budapest, 1910., stb.

¹¹ A közelmúltban elsősorban az Almanachokra támaszkodva készült el: Jónás Károly–Villám Judit: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*. Budapest, Argumentum, 2002.

¹² pl. Gyulai D. Kálmán: *Losonczy Bánffy Dezső báró élete*. Marosvásárhely, 1913., Uő: *Andrássy Gyula és ellenfelei*. Budapest, 1924., Uő: *Gróf Apponyi Albert*. Budapest–Leipzig–Wien, 1926., Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy, két Tisza*. Budapest, 1937., Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Szell Kálmán életrajza*. Budapest, 1943., Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

két évtizedben pedig a baloldalhoz vagy a munkásmozgalomhoz kapcsolódó/kapcsolható személyek voltak a könyvkiadások terén előnyben részesítve.¹³

A politikai portré tehát már majdnem másfél évszázada jelen van a magyar publicisztikában és történettudományban. A műfajon belül azonban nincsenek, vagy csak időlegesen a stabil irányzatok, párhuzamosan különböző típusú és szemléletű életrajzok születnek. Ez sok esetben a politikai életrajz megújulásához, új elemekkel való feltöltődéséhez vezetett, de a túlzott mértékű átalakulás, és az egyének történeti szerepének alkalmankénti túlhangsúlyozása, a műfaj szakmai megítélésének a kárára vált. Gondolok itt elsősorban a 19–20. század fordulóján működő „nemzeti romantikus iskola” (főként Thaly Kálmán¹⁴) és a 20. század közepére jellemző marxista történetírás (főként Révai József, Andics Erzsébet¹⁵) képviselőire. Mindkét irányzatra jellemző, hogy a személyek túlzott mértékben rátelepsznek korukra, környezetükre, szinte (egyed)uralják és alapvetően meghatározzák azt.

A politikai portré létjogosultsága ennek ellenére nem kérdőjeleződött meg, és a történettudomány átalakulásával, modernizálásával együtt várhatóan továbbra is népszerű műfaj marad. A történeti biográfia lehetőségeiről, feladatairól és megújulásának irányzatairól az utóbbi időszakban több cikk is értekezett, elsősorban társadalomtörténezszer vagy historikusok jóvoltából.¹⁶ Természetesen a módszertani cikkeket megelőzően vagy velük párhuzamosan készülnek olyan biográfiák, amelyek nem csupán a hagyományos történetírás és forrásfeldolgozás eszközeit használják, hanem – pl. új források bevonásával – a modern történeti biográfia elvárásainak is igyekeznek megfelelni.¹⁷ A szakirodalom újabb termését tekintve megállapítható, hogy a történeti életrajz

¹³ pl. Pethő Sándor: *Vázsonyi Vilmos*. Budapest, 1928., Aranyossi Magda: *Frankel Leó*. Budapest, Szikra, 1952., Tibor János: *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom*. Békéscsaba, k. n., 1958., Domonkos József: *Áchim L. András*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971., Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

¹⁴ Thaly Kálmán: *Bottyán János*. Pest, 1865., Uő: *Ocskay László*. Budapest, 1905.

¹⁵ Révai József: *Kossuth Lajos*. Budapest, 1944. Uő: *48 útján*. Budapest, Szikra, 1948., Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Budapest, Szikra, 1954., Uő: *Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején*. In. 1848–1849. Szerk. Uő. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Eszenyi Miklós: *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei*. Miskolc, Magánkiadás, 2000. 119133., Giovanni Levi: *Az életrajz hasznáról*. *Korall*, 2. szám, 2000. 1. szám. 81–92., Patrice Gueniffey: *A biográfia a megújuló politikátörténetben*. *AETAS*, 2000. 3. szám, 136–146., Kövér György: *Biográfia és történetírás*. Uo. 150–156., Uő: *A biográfia nehézségei*. Uo. 2002. 2–3. szám. 245–262., Hedwig Röckelein: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi bibliográfiához”*. Uo. 231–244., ifj. Bertényi Iván: *Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára* (Könyvismertető). *Korall*, 21–22. szám. 2005. November. 284–299.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül: Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977., Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984., Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1991., Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai Életrajz*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996., Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. 1–2. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996–1999., Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998., Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince Kiadó, 2001., Vermes Gábor: *Tisza István és kora*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001., Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003., Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2003., Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005., Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005., Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre*. Debrecen, Multiplex Média, 2005., L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly 1886–1958*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006., Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

műfaja továbbra is változóban van, de nem várható, hogy a változás a portréírói irányzatokon belül, a módszertani sokszínűség eltűnésére is kiterjedne.

Minden biográfusban megfogalmazódhat a kérdés: *Megírható egy ember élettörténete?*, vagy másképpen: *Meg kell-e írni egy ember teljes élettörténetét?* Ezek a legtöbb esetben helytálló kérdések. A történész feladata, a múlt rekonstruálása, jelen esetben egy életút rekonstruálása. Az adott forrásanyag, a korszak hangulata, a személyről korábban alkotott képek akarva-akaratlanul befolyásolják a biográfus gondolatvilágát. A magát a legobjektívabbnak tekintő történész is valamiféle prekoncepcióval lát munkához, ami pedig kialakul, és papírra kerül, az a történész személyes tudása, konstrukciója „hőséről”. Természetesen arra kell törekedni, hogy a konstrukció és a valódi történet a lehető legközelebb álljon egymáshoz.

Egy történeti szereplő politikai pályájának, hadvezéri tetteinek, stb. feldolgozása szerteágazó feladat, a biográfia megírása pedig, más történeti műfajokhoz hasonlóan elsősorban a források függvénye. Egy tudatosan és gondosan megválasztott történeti szereplőnél a források a legtöbb esetben lehetővé teszik, hogy a szorosan vett politikai életrajz megrajzolható legyen. Már csak azért is így van ez, hiszen a történész rendszerint olyan „hősöket” választ, akiknek a kutatásához megfelelő forrásanyaggal rendelkezik. Azonban az, hogy milyen terjedelmű lesz a konkrét biográfiában az általános politikátörténet, a társadalomtörténet, a családtörténet, a magánember története, a személy gondolkodásának, eszméinek, tevékenységének a vizsgálata, a tudós, a gazdálkodó vagy a szakember története, általában a forrásanyag mennyiségének és milyenségének a függvénye. És még valami: a biográfus szándékáé, elhatározásáé, hogy az írás során ki kell-e egyáltalán ezekre térni, illetve az egyes tárgykörökben milyen mélységig lehet/szükséges elmenni.

A történész, aki valamely korszak politikusáról ír életrajzot, a hagyományos módszertani felfogás szerint politikátörténetet dolgoz fel, hiszen konkrét hősen keresztül kívánja láttatni a korszak nagy politikai és társadalmi kérdéseit, összefüggéseit. A biográfia, mint történeti műfaj feladata talán éppen a sokszor oly száraz politikátörténet emberközelivé hozása, az általános egyszemélyűsítése, kitapinthatóvá tétele. A politikai életrajz így természetesen egyszerűsítve nevezhető politikátörténet, eszmetörténet és társadalomtörténet egyvelegének is. Ebből a nézőpontból nem kell csodálkoznunk tehát, ha az adott korszak politikátörténete erősen rányomja a bélyegét a személy történetére. Az életrajz az egyéni közvetítésére, megragadására törekszik, az egyén körül azonban halad a történelem, vagy az egyén (és főleg ez a politikai életrajz sajátja) cselekvően részt vesz annak alakításában. Még inkább így van ez, ha „hősünk” a politikai paletta fővonalának a szereplője, „politikátörténeti kulcsfigura”, a kormányzat, vagy az ellenzék jellegzetes alakja. Ebben az esetben elengedhetetlen a politikum és az ember szoros kapcsolata. Mindazonáltal a hagyományos szemléletű biográfiák legtöbbszörében, a politikai élet nagy kérdései egyben a politikus személyének és életének a fő kérdéseivé, vagyis a korszak fő politikai eseményei, a politikusnak, mint embernek is személyes sorsát alakító kérdésekké válnak. Ez, bár sok esetben hatékony írói fogásnak tűnhet, nem adja vissza az élettörténet egyéni csomópontjait, ütemezését.

A modern politikai biográfus elsődleges célja nem lehet más, mint a politikum megragadása, feldolgozása, személyes közelségbe hozása.¹⁸ A politikai portré megalakítása azonban, amelynek ezek után is egyik fontos összetevője lehet a politikatörténet, nem kizárólag a hagyományos történeti hozzáállás kelléktárából válogatható. A szélesebben értelmezett személyes történeten túl a történészre egyre inkább összetett feladat hárul, amivel párhuzamosan forrásanyaga is újraértelmezhető és az újraértelmezés hozadékaként új forrásokkal egészíthető ki.

A hagyományos életrajzírástól elrugaszkodó kutatók által leginkább preferált cél a politikai vagy társadalmi modellalkotás és a modellnek való megfelelés, megfeleltetés. Ennek legjellegzetesebb típusa, amikor egy politikai felfogás vagy társadalmi struktúra tipikus alakját vizsgálva az adott biográfiai elemzésen keresztül széles történeti jelenségekre kaphatunk magyarázatot. A lehetőségek ekkor tágulnak, a forrásanyag lényegesen megnövekszik, hiszen nem csak a személy történetének a megírása, hanem pl. a konkrét társadalmi helyzet érzékeltetése is a feladatok közé tartozik.¹⁹

Az utóbbi évtizedek történész biográfusainak munkáiban a tipizálható modellek mellett az életrajz kiszélesítése rajzolja meg a legélesebb kérdőjeleket. A ma születő életrajzok többsége nem csupán életrajz, s a szorosan vett politikusi életpálya, vagy politikai-eszmei arculat megrajzolása csak az egyik változatlanul fontos aspektusa a biográfiák többségének. Ezzel párhuzamosan azonban a biográfiák egyre inkább rendszeres kellékévé kezdenek válni a mikrotörténeti fejezetek, amelyek az egyén hétköznapijait mutatják be, közéleti tevékenységébe, gazdálkodásába, családi életébe, kávéházi, szórakozási szokásaiba, olvasmányaiiba vezetik be az olvasót.²⁰ A biográfiák ezen részei is épp oly kellekei lehetnek egy élettörténetnek, mint a szorosan vett politikai szemszögű portré. A mikrotörténetet alkalmazó biográfiák a személy szélesebb körű megismerését teszik lehetővé, s ezzel sajátos módon hozzájárulnak a korszak, a társadalom, a környezet megismeréséhez is. Mindezt azonban egyéni módon teszik, ugyanis nem adnak átfogó értelmezést a társadalomról, a kultúráról, a szokásokról, hanem azok konkrét, egyedi megnyilvánulásairól írnak. Ezzel párhuzamosan egy politikus, egy személy, egy család, hétköznapijainak mélyelemzésén keresztül pontos tudás rajzolódik ki a korszak egy szeletéről.

Természetesen a politikusokról készülő biográfiák fő feladata ezek után is a politikai pálya elemzése, de a mikrotörténeti jelleg beépülése éppen az életrajz, mint történeti műfaj értékének a felerősödését hozhatja. Az életrajz már nem csak lehetőség arra, hogy „egyszemélyben” írjuk le a korszak politikatörténetét. A modern történettudomány feladatai közt egyszerre tarthatja számon a konkrét élettörténet egyéni irányú kiszélesítését és elmélyítését. Az így felépített életrajz természetesen legtöbb esetben túlmutat önmagán és már nem csak a meghatározott személy élettörténete, hanem egy korszak újszerű értelmezés szemléletének kiindulópontját is nyújthatja.

Mindazonáltal tehát nemcsak, hogy él a szorosan vett politikai életrajz, hanem továbbra is fő kelleke a modern történeti biográfiának. A ma születő életrajzok többségének főhősei továbbra is nagy politikusok, pártvezérek, miniszterelnökök, szónokok,

¹⁸ Schlett István: *A magyar történelem a XX. századi politikai gondolkodásban*. In: G. Fodor Gábor–Schlett István: *Lú-e vagy szobor*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006. 314.

¹⁹ Pamlényi Ervin: A történeti életrajz lehetőségei. *Századok*, 1971. 6. szám. 1254–1255.

²⁰ pl. Miskolczy Ambrus: *„A Führer olvas.” Tallózás Hitler könyvtárában*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

hadvezérek, stb., s az ő tevékenységük elemzése továbbra is a történész fő feladatai közé tartozik. Azonban a feladat kitágult: a rendkívüli mellett a hétköznapi ember megragadása is a feladatok közé tartozik. Mindez épp a társadalomtörténeti, kultúrtörténeti, művelődéstörténeti, oktatástörténeti, mentalitástörténeti, etnográfiai, stb. aspektusokból kifejezetten indokolt. Hiszen ezek a történeti személyek azok, akik általában megfelelő mennyiségű és típusú forrásanyagot hagytak hátra, akik a szakmán túl a mindennapi ember számára is ismertek, akiken keresztül a történelem (ki)közvetíthető a társadalom számára és nem kell, hogy megmaradjon a szűk szakmai keretek között. Az ő példáján keresztül az al- vagy társdiszciplínák is forrásanyaghoz juthatnak.

A fentebb megfogalmazott kérdések és válaszok Justh Gyula pályájának kutatása során merültek fel bennem. A források, a szakirodalom és a publicisztika nagy részének feldolgozása világított rá, hogy párhuzamosan hányféle Justh kép él. A képek részleteikben többnyire valóságok, de egyik sem nyújt teljes összeggést a politikusról. Az egy évszázad során kialakult Justh képek csak mozaikok, melyeknek egymás mellé rakására nem született kísérlet, talán azért sem, mert az életpálya sokkal bonyolultabb, sokkal tarkább annál, mintsem rekonstruálható lenne a már ismert Justh portrék kronologikus sorrendbe illesztésével vagy kiegészítésével.

Miért éppen Justh Gyula? Justh hosszú – négy évtizedet átölélő – politikai életútja sajátos, se nem polgár, se nem nemes társadalmi helyzete, többértű demokratikus elemeket is tartalmazó nemzeti liberális eszmei beállítottsága kiemeli őt a korszak általánosan tipizálható függetlenségi politikusainak köréből. A kötet egy különleges helyzetű és szemléletű politikus képét igyekszik megrajzolni, aki az adott politikai szituációk közepette nemegyszer párttársaitól eltérően látta a feladatokat és más kérdéseket fogalmazott meg. A társadalmi helyzetét tekintve, a függetlenségi párton belül, a liberális eszmei felfogás keretei között, stb. Justh mindenhol valaminek a peremén áll. Hosszú karrierje során – egy-két rövid időszaktól eltekintve – nem tartozik a politikai centrum legfőbb képviselőihez, még az ellenzék esetében sem. Ezzel együtt korának mégsem egyszemélyi politikai „különutas”, különc figurája, hanem a polgárosodó, politikailag, eszmeileg változó, szélesedő Magyarországon egy viszonylag széles csoport megtestesítőjeként értelmezhető. Justh függetlenségi párton belüli sajátos, alkalmanként periférikus helyzete ellenére a fővonallal mindvégig fennálló kapcsolódási pontjai, valamint a párt liberális szárnyában betöltött meghatározó szerepe miatt, pályájának elemzése alkalmas a függetlenségi ellenzék általános történetének vizsgálatára is. Kecskeméti Károly – ezt a léptéket is túlhaladva – a dualizmus utolsó évtizedeit tekintve Justh Gyulát a politika legfőbb formálóinak a sorába helyezi.²¹

Munkám – új források és összefüggések bevonásával – eltér a kialakult Justh képekre jellemző ábrázolástól, amelyek egy része a politikust a hagyományos függetlenségi ellenzék szerepkörébe helyezi, másik vonulata pedig a szociáldemokrácia szövetségeseként mutatta be.

²¹ Justh nevét az alábbi politikusok körében említi: „a jobboldalon Andrássy Gyula, Bánffy Dezső, Khuen-Héderváry károly, Lukács László, Tisza István, a baloldalon Justh Gyula, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Ugron Gábor, majd Károlyi Mihály, és hol a jobboldalon, hol a baloldalon álló Apponyi Albert.” Jean Bérenger–Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 386.

Az, hogy Justh szoroson vett politikai portréja sincs teljes egészében megrajzolva, ismételten igazolja a munka fontosságát. Az első kézenfekvő feladat, tehát a politikusi pálya teljes rekonstruálása. A források sokrétűségéből adódóan azonban alkalom nyílik Justh társadalmi helyzetének, közéleti szerepének, családi-emberi kapcsolatainak bizonyos fokú feltárására is. A fennmaradt források jellegéből és valószínűleg Justh alkatából következően ennek ellenére nincs mód olvasmányainak, politikaelméleti tevékenységének, politikai háttérmunkájának (vitákra, felszólalásokra történő felkészülés, stb.) vagy a közvetlen képviselői munkáját segítő politikai apparátus összetételének és feladatainak tárgyalására.

FORRÁS ÉS HISTORIOGRÁFIA

Az előző századforduló politikatörténetét, eszmetörténetét tárgyaló történeti feldolgozások Justh Gyula politikai tevékenységének érintésétől, politikai pályájának részleges bemutatásától nem tekinthettek el, a teljes pályakép megrajzolására, és többoldalú (politika-, társadalom-, család-, eszmetörténeti, stb.) elemzésére azonban nem került sor. Természetesen nem csak Justh politikai pályája az egyetlen feltáratlan történeti kérdés a 19–20. század fordulóján, a korszak más meghatározó kormánypárti és ellenzéki politikusai sem rendelkeznek történészek által megrajzolt biográfiával. Justh négy évtizedet felölelő politikai tevékenysége, történelmi kulcskérdésekben betöltött szerepe, politikailag és eszmeileg összetett egyénisége ennek ellenére megalapozottá teszi annak feldolgozását. Az pedig, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt – a korszak legtöbb más pártjához hasonlóan – fontossága ellenére sem rendelkezik történetét bemutató monográfiával, szintén indokolja Justh pályaképének megrajzolását.

A kutatás során feltárt és feldolgozott forrásanyaga elsősorban Justh Gyula őseihez, személyéhez, családjához, szoros politikai követőihez vagy ellenfeleihez kötődik, illetve egyes országos vagy helyi politikai testületek, intézmények jegyzőkönyveiből, naplóból tevődik össze. A források nagy része a Magyar Országos Levéltár anyagában található. A család 1526 előtti történetének vizsgálatához a Mohács Előtti Gyűjtemény Diplomatikai Levéltár (Q szekció), a Diplomatikai Fényképgyűjtemény (U szekció),²² valamint a Justh család 1274–1525 közötti levéltárából szerkesztett forrásgyűjtemény anyagait,²³ a 16–19. század közötti történethez pedig a Magyar Kancellária, illetve a Király Személye Körüli Minisztérium Királyi Könyveit (Libri Regii) használtam fel.²⁴ A 19–20. századi forrásanyag tekintetében messzemenően a legfontosabbak a *Justh Gyula hagyatéka*²⁵ és a *Justh család levéltára*²⁶ címet viselő mikrofilm-

²² *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*. Szerk. Ráczy György. Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 2001.

²³ *A Justh család levéltára 1274–1525*. Szerk. Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

²⁴ *Libri Regii. Királyi könyvek 1527–1918*. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2006.

²⁵ *Justh Gyula hagyatéka*. Magyar Országos Levéltár (MOL) X 5095 14540–14544. számú tekercs. Az eredeti hagyatéka Bukarestben a Román Állami Levéltár archívumában található, a MOL-ban fellelhető mikrofilmváltozat pedig az 1960-as évek elején készült. A tekercs nagy része Justh Gyula (kisebb részben Justh István és Justh János) levelezését, politikai jegyzeteit, újságkivágásait tartalmazza, többi része pedig a családdal kapcsolatos iratok gyűjteménye. Az ötödik tekercs (14544) végén a román levéltárosok által készített pontos (tartalom)jegyzék és Justh Gyuláról szóló részletes történeti bemutatás található.

tekercesek, valamint a *Minisztertanácsi jegyzőkönyveknek* egyes részei.²⁷ A Justh felszólalásait, beadványait tartalmazó *Képviselőházi Naplók és Irományok* ugyancsak szükségesek a forrásanyag feldolgozásához. A népgyűlési beszédeit összegyűjtő forrásközlések közül a legnagyobb jelentőségű a *Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911–1913*²⁸ című kiadvány. A kutatás szempontjából jelentős anyagot képeznek a *Makó város képviselő testületének jegyzőkönyvei 1872–1944* című iratok is, amelyek a Csongrád Megyei Levéltár Makói Fiókleveletárban és az Országos Levéltárban egyaránt fellelhetők.²⁹ A kortárs politikusok közül *Kossuth Ferenc*³⁰ és *Károlyi Mihály*³¹ levelezésének áttekintése fontos adalékokat tartalmaz a témával kapcsolatban. Justh Gyula levelezésének fontos kiegészítői az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestár* és *Analekta* gyűjteményének, illetve *Fondjegyzékének* elemei is, ahol pl. Ady Endre, Apáthy István, Beck Lajos, Jászai Mari, Simonyi Ernő és mások Justh Gyulával váltott leveleit őrzik.

Justh pályáján túlmutató, de eszmeiségének, politikai felfogásának nyomon követések kikerülhetetlen iratanyagok a különböző elnevezésű függetlenségi pártok programjai és a pártvezetők nyilatkozatai. Ezek a dokumentumok és nyilatkozatok általában a korszak főbb napilapjaiban láttak napvilágot, amelyek közül a függetlenségi ellenzékhez kapcsolódó országos lapok, pl. a *Budapest*, az *Egyetértés*, az *Ellenzék* és a *Magyarország*, illetve a regionális folyóiratokat tekintve – jelen esetben – az *Arad és Vidéke*, valamint a *Makói Hírlap* a legfontosabbak. A programok, választási beszédek tekintetében forráskiadványok is rendelkezésünkre állnak.³²

A Justh személyét, pályáját érintő másodlagos forrásokat a kortársak, politikustársak visszaemlékezései, beszédei, írásai, valamint a publicisztikai írások jelentik. Ezek közül a legfontosabb Justh Gyula öccsének, Justh Zsigmondnak a naplója és levelezése, amely rengeteg adalékkal, háttéranyaggal szolgál a család és a hétköznapi vonatkozásában. A napló és a levelezés egy része több formában megjelent szerkesztve is.³³ Ehhez hasonló Justh Gyula fiának Justh Jánosnak apjára történő visszaemlékezés

²⁶ *Justh család levéltára*. MOL P 324; X 198 (Q 92), 387–388., 404., 753. sz. tekercs; X 6849, B 1447. sz. tekercs.

²⁷ *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. MOL K 27, 39. és 46. csomó.

²⁸ *Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911–1913*. Összeáll. Szalay László, bev. Batthyány Tivadar. Budapest, 1913.

²⁹ *Makó város képviselő-testületének jegyzőkönyvei 1872–1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek*. MOL X 9019 30999, 31001. sz. tekercs.

³⁰ *Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok*. MOL X 1559 (R 122), 7177. sz. tekercs.

³¹ *Károlyi Mihály levelezése* (Továbbiakban: KML). 1. kötet. 1905–1920. Szerk. Litván György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

³² A teljesség igénye nélkül: *Apponyi Albert beszédei*. 1–2. kötet. Budapest, 1896., *Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde*. Szerk. Hentaller Lajos és Szatmári Mór. Budapest, 1906., *Gróf Tisza István összes munkái*. 1–6. kötet. Budapest, 1923–1937., *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. 1–4. kötet. Szerk. Barabási Kun József. Budapest, 1930–1937., *Magyar politikai pártprogramok 1867–1914*. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1934., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. 1–7. kötet. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952–1999., *Magyar polgári pártok programjai (1867–1918)*. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971., *Magyar liberalizmus*. Szerk. Tökéczki László. Budapest, Századvég Kiadó, 1993., *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc. Budapest, Eötvös Kiadó, 2003., *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2003., Tisza István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Tökéczki László. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

³³ A naplót Baross Katinka, Justh Gyula menyje (Justh János felesége) rendezte sajtó alá. *Justh Zsigmond naplója*. Szerk. Halász Gábor. Budapest, Athenaeum, 1941. *Justh Zsigmond naplója és levelei*. Szerk. Kozocsa Sándor.

interjúja, amely a hétköznapi emberre és a politikusra is érvényes megállapításokat tartalmaz, és szokatlan szemszögből mutatja be az életpálya egyes szakaszait.³⁴

A korszak politikusainak visszaemlékezései, memoárjai, valamint a kortárs publicisztikák, sok adalékkal járultak a kutatáshoz, azonban direkt felhasználásukkal óvatosabban kell bánni. A politikustársak és ellenfelek írásai szubjektív feljegyzések, általában éppen a nyilvánosságra hozatal szándékával készültek. A politikai események egyoldalú tárgyalásai ezek, de több visszaemlékezés feldolgozása és a közöttük meglévő összefüggések kibontása hozzájárul a kontextusok objektív feltárásához.³⁵

A függetlenségi ellenzék politikusainak visszaemlékezései Justh általánosan a párt egyik szárnyának vezetőjeként, fő irányadójaként mutatják be. Ezek közé tartoznak a közvetlen politikustársak pl. Batthyány Tivadar, Beck Lajos, Simonyi Henri vagy Károlyi Mihály visszaemlékezései.³⁶ Ők hosszabb-rövidebb időn keresztül Justh politikájának követői voltak, írásaik ennek figyelembe tartásával használhatóak fel. A függetlenségi politizálás alternatíváinak és összetettségének vizsgálatához elkerülhetetlenek Barabás Béla, Eötvös Károly, Mocsáry Lajos, Apponyi Albert és a párt jobbszárnyával többször együttműködő ifj. Andrássy Gyula írásai is.³⁷ A választójogi kérdésben elfoglalt hasonló álláspont elemzése szempontjából fontosak Vázsonyi Vilmos és Garami Ernő visszaemlékezései, memoárjai.³⁸ Külön kell említeni Kristóffy József és Návay Lajos visszaemlékezéseit, ahol részletes és adatgazdag Justh-tal kapcsolatos utalásokat, elemzéseket találunk, de a Justh és közöttük fennállt politikai nézetkülönbségek miatt ezek csak fenntartásokkal kezelhetőek.³⁹

A századforduló folyóiratai nem kizárólag – az elsődleges források között már említett – programközlések és nyilatkozatok miatt szerepelnek a forrásanyagok között, hanem azért is, mert a politikai publicisztika önmagában is komoly forrásértékkel rendelkezik. Az életrajz publicisztikai forrásai mindenekelőtt a függetlenségi ellenzékhez köthető lapok: a *Budapest*, az *Egyetértés*, az *Ellenzék*, valamint a Justh csoportjához

Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. Ezek mellett az Országos Széchényi Könyvtár (Továbbiakban: OSZK) Kézirattár Levelestár és Analekta gyűjteményében található több Justh Zsigmondnak szóló és néhány általa írott levél.

³⁴ *Justh Gyula – Justh János*. In. Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogy fiaink látják. 1–2. kötet. Szerk. Kornitzer Béla, Budapest, 1940. 201–212.

³⁵ A visszaemlékezések és memoárok értékeléséhez haszonnal forgatható Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat irodalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004.

³⁶ *Batthyány Tivadar: Beszámoló*. 1–2. kötet. Budapest, é.n., Beck Lajos: *Az új Magyarország*. Budapest, 1944., Uő: *48 és 67*. Budapest, 1910., *Beck Lajos emlékiratai 1890–1912*. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3042. sz. tétel., Károlyi Mihály: *Az egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965., Simonyi Henri: *Visszaemlékezések. Századok*, 1966. 1. szám. 98–118.

³⁷ Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, Göncöl-Primusz, 1990., Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. Budapest, 1933. Uő. *Emlékirataim*. 1–2. kötet. Budapest, 1926–1934., Barabás Béla: *Emlékirataim*. Arad, 1929., Eötvös Károly: *Emlékezések*. Budapest, 1909., Uő: *A függetlenségi 48-as balpárt határozata a választójogi törvényjavaslat tárgyában (1908)*. OSZK Kézirattár Analekta 1710. sz. tétel, Holló Lajos: *A függetlenségi 48-as párt működésére vonatkozó iratok (1909)*. Uo. 1713. sz. tétel, Mocsáry Lajos: *A függetlenségi párt*. Budapest, 1890. *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1953., Kossuth Ferenc harminc beszéde. 1906.

³⁸ *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. Budapest, 1927., Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok*. Szerk., bev. Varga Lajos. Budapest, Primusz, 1989.

³⁹ Kristóffy József: *Magyarország kálváriája*. Budapest, 1927., ill. Návay Lajos: *Politikai jegyzetek 1910–1912*. Szerk., bev.: Gilicze János–Vigh Zoltán. (Dél-alföldi évszázadok, 2.) Békéscsaba–Szeged, 1988.

legközelebb álló, Holló Lajos, majd Beck Lajos és Lovászy Márton által szerkesztett *Magyarország*. A regionális politika elemzése szempontjából komoly hangsúlyt kellett fektetni a helyi lapok így az 1890-es években Méray-Horváth Károly, majd az 1910 körül Justh Gyula fia, Justh János közreműködésével szerkesztett *Arad és Vidéke*, illetve a *Makói Újság* áttekintésére. A hivatalosan párton kívüli lapok közül a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Budapesti Napló*, *Az Est*, a 67-es lapok közül a *Pesti Hírlap*, a *Nemzet*, az *Országos Hírlap*, *Az Újság* és a munkásság lapja a *Népszava* szolgáltatott forrásanyagot. A napilapok mellett meg kell említeni a korszak néhány folyóiratát is, amelyek közül legfontosabbak az eredetileg irodalmi, de több politikai utalással rendelkező *Nyugat*, illetve a polgári radikális szociológiai-politikai szaklapként működő *Huszdik Század*, valamint a szabadkőműves *Világ* voltak.

Justh és a polgári radikálisok politikai kapcsolatai miatt a *Huszdik Század* folyóirat és a *Társadalomtudományi Társasághoz* köthető más kiadványok kiemelten fontosak. A polgári radikálisok szociológiai, politológiai elemző publicisztikája – amely leginkább Méray-Horváth Károly, Jászi Oszkár, később pedig többek között Bölöni György újságírásával fémjelezhető – bár nem alkalmazza a történész forrásokon alapuló eszközeit, az általános publicisztikához képest mélyebb elemzései miatt kikerülhetetlen. Méray-Horváth Károly publicisztikáját a Justhtal fenntartott politikai kapcsolatai miatt emelem ki, de le is szögezem, hogy ezek semmi esetre sem sorolhatóak a szorosan Justh környezetébe tartozó elemzések körébe. Méray-Horváth, aki az 1909-es válság során közvetített az uralkodó és Justh Gyula között, a Khuen-Herderváry kabinet megalakulásával kikerült Justh támogatóinak köréből. Publicisztikája éppen ebből a szempontból különleges, hiszen a függetlenségi párt és Justh körét kritikusan szemléli.⁴⁰

A kortárs publicisztikát tekintve önállóan kell vizsgálni Ady Endre Justhtal, illetve a függetlenségi ellenzékkel kapcsolatos írásait,⁴¹ amelyek különböző napilapokban és folyóiratokban láttak napvilágot. Ezekkel kapcsolatban az 1910-es évet lehet vízvonalaként kezelni, amikor Ady az általános választójog kérdését felvállaló Justh mellé állt.

A dualizmuskor különböző aspektusait tárgyaló – több mint egy évszázad alatt létrejött – történeti irodalom teljes körű és részletes bemutatására nincs mód, ezért a korszak történetét vizsgáló szakmunkák közül jelen keretek közt csak a pártpolitikát, szűkebben a függetlenségi ellenzék századfordulón érzékelhető polarizációját, illetve néhány Justh Gyulának és körének politikai szerepét bemutató munkákra kívánom felhívni a figyelmet.⁴²

A dualizmuskor történeti értékelése már a 19–20. század fordulóján elkezdődött. A korszak addigi történetét illetően átfogó elemzést ad a Millennium reprezentáns

⁴⁰ A koalíciós időszak kezdetéről és a nemzeti ellenállásról: Méray-Horváth Károly: *Az ország vezére (Kossuth Ferenc)*. Budapest, 1906., Uő: *48 pusztulása és az új függetlenségi párt*. Budapest, 1906., Uő: *Választójog helyett abszolútizmus. Huszdik Század*, 1910. 5. szám. 540–545., Jászi Oszkár: *Az új Magyarország felé*. Uo. 1907. 1. szám 1–15. A koalíció válságáról pedig Uő: *Régi és új „hazaátulás”*. Uo. 1909. 10. szám. 293–301., *Világ*, 1916. január 15. Uő: Mocsáry Lajos és a Függetlenségi Párt.

⁴¹ *Ady Endre összes prózai műve*. (Továbbiakban: AEÖPM). In. Ady Endre összes művei. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.

⁴² A korszak általános historiográfiájához lásd Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

szintézise, a Szilágyi Sándor által szerkesztett *A magyar nemzet története*, amelyben Beksics Gusztáv *Az utolsó harmincz év*⁴³ címen tárgyalja az 1867–1896 közötti eseményeket. Az erősen kiegyezéspárti feldolgozás a politikatörténetre szorítkozik, de párt-történeti összefüggésekre ritkán tér ki, azokat csak a felmerülő belpolitikai csatározások összefüggésében vizsgálja. Justh Gyula szerepét az egyházpolitikai vitában említi, mélyebb elemzésre azonban nem kerül sor. Deák Albert *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*⁴⁴ című munkája a 48-as politizálással határozottan szembehelyezkedő alapállása ellenére a téma szempontjából a legfontosabb elemzések közé sorolható. Meglehetősen részletességgel tárgyalja a korszak párttörténetét, külön fejezetben elemzi a függetlenségi pártokat, s kitér a pártszervezésre, illetve az eszmei kérdések tárgyalására is. A munka Justh pályáját először az 1890-es évek közepén, majd a koalíció felbomlásakor érinti. A Szász József szerkesztésében megjelent *Politikai Magyarország*⁴⁵ című többszerzős, négykötetes feldolgozás haszonnal forgatható a Szabadelvű Párt tekintetében (emellett pedig A-tól F-ig szócikkekben tartalmazza a korszak legjobb politikai lexikonját), azonban a sorozat ellenzéki pártokat tárgyaló befejező kötete nem látott napvilágot.

A biográfia elkészítése során kikerülhetetlen volt a két világháború közötti korszakban íródott történeti összefoglalások közül Pethő Sándor: *Világostól Trianonig*, Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora 1867–1918*, Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*, valamint Horánszky Lajos: *Tisza István és kora* című munkáinak áttekintése.⁴⁶ Mind a négy kötetre érvényes, hogy a dualizmus bő fél évszázadának feldolgozására nem a szaktörténeti módszertan alkalmazásával tesznek kísérletet, hanem azt többnyire a visszaemlékezés és az elemző publicisztika eszközrendszerével hajtják végre. A korszak pártjainak történetére leginkább Pethő és Gratz tér ki (Gratz munkájában több fejezet kimondottan párttörténeti címetek kapott), a szerzők ennek ellenére a pártok története alatt általában programokat, illetve a pártvezérek tevékenységét tárgyalják, így a pártok strukturális és szociológiai vizsgálatára nem került sor. Szatmári – aki 1901–1910 között 48-as programmal maga is képviselő volt –, a politikai konfliktusok kronologikus elemzése mellett tematikus feldolgozást is ad, s a függetlenségi ellenzék szempontjából is kitér a korszak elemzésére, az antiszemitizmus, a nemzetiségi politika, a polgári házasság kapcsán, vagy pl. Kossuth Ferenc, illetve mások politikai súlyát, elképzeléseit vizsgálva. Horánszky munkája a tények aprólékos feltárása miatt kikerülhetetlen, azonban az események kronológiai tárgyalása mellett tematikus kérdések áttekintésére (pl. az egyes pártok működését, eszmeiségét érintve) nem tesz kísérletet. Justh szerepét illetően a kötetek egymáshoz hasonló megállapításokra jutnak. Pethő a kor nagy politikai vitáinak és eseményeinek bemutatásakor kitér Justh állásfoglalásaira, s így munkájában az egyházpolitikai vita, a koalíció kormányzása és a koalíció válságakor kibontakozni látszó „Lukács–Justh–Holló–Batthyány kabinet” egyaránt tárgyalásra kerül. Justh szerepének rövid értékelésekor azt hangsúlyozza, hogy a közjogi

⁴³ Beksics Gusztáv: *I. Ferenc József és kora*. In: *A magyar nemzet története*. 10.

⁴⁴ Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*. 1–2. kötet. Budapest, 1912.

⁴⁵ *Politikai Magyarország*. 1–4. kötet. Szerk. Szász József. Budapest, 1912–1914.

⁴⁶ Pethő Sándor: *Világostól Trianonig*. Budapest, 1926., Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928., Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. 1–2. kötet. Budapest, 1934., Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. 1–2. kötet. Budapest, Tellér Kiadó, 1994.

függetlenségi elvek mellett (bankkérdés, véderő kérdése, függetlenségi egység megteremtése, stb.) választójogi tekintetben a szociáldemokratákkal is szövetségre lépett, ugyanakkor politikailag a nemzet, az „*öncélú magyarság*” oldalán állt.⁴⁷ Gratz Gusztáv a korszak nagy kérdéseit és vitáit boncolgatva több alkalommal ugyancsak eljut Justh tevékenységének értékeléséhez, s azt a Pethő által elemzett csomópontokon túl, a képviselőházi elnökséggel, az általános választójoggal, a bankcsoport tevékenységével, majd a házszabály-szigorítással kapcsolatos utalásokkal is kiegészíti. Rövid elemzést ad Justh politikai felfogásáról, akit véleménye szerint „*a magyar függetlenségi eszmék reprezentatív man-jének lehet tekinteni.*”⁴⁸ Gratz, Kossuth Ferencsel szemben Justhot tekinti a függetlenségi politizálás jellegzetes alakjának, de jó politikusi tulajdonságai ellenére (őszinte, egyenes, nyílt, stb.) nem tartja a nagy formátumú kulcsfigurák között számon. Úgy véli, éppen mert kevésbé volt taktikus politikus, a koalíció válságakor bele lehetett vinni a kellőképpen nem kidolgozott – végső soron pedig a későbbi Nemzeti Munkapárt hatalomra jutását elősegítő – konstellációkba.⁴⁹ A Tisza-kultuszt támogató Horánszky roppant méretű aprólékos munkája a függetlenségi ellenzékre, mint a történelmi Magyarország sírásóira és „pártütőkre” tekint, akiket a szociáldemokratákkal, polgári radikálisokkal, sőt Andrássyval vagy Vázsonyi Vilmosmal együtt – a tárgyalagosságtól messze állva – kizárólag kritikusan szemlél. Justh tevékenységének jelzesszerű említésére a koalíció nemzeti ellenállásának, majd a koalíció válságának (bankcsoport, audienciák, stb.), illetve az 1910-es évek elejének tárgyalásakor kerül sor (választójog, parlamenti obstrukció, stb.).

Az 1920-as, 1930-as évek legnagyobb szintetizáló történeti munkája a *Magyar Történet*, amelyben Szekfű Gyula⁵⁰ tárgyalja a dualizmus korszakát. A munka politikatörténeti fejezetei többnyire kronológiai felépítésűek, ahol azonban nagy hangsúlyt kap a korszak kulcsfiguráinak bemutatásai is. Justh szerepére – akit Szekfű alapvetően a hanyatlás okaként számon tartott progresszió táborába sorol, s Jászi mellett Ady politikai meghatározójaként említ – több esetben találunk utalásokat. Szekfű *Három nemzedék*⁵¹ című kötete is hasonló megállapításokat tartalmaz, de megközelítési módja nem kronológiai, hanem a koreszmék és a társadalmi gondolkodás elemzésével a szellem-történet módszereit alkalmazza. Emellett Szekfű nézőpontjával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az (korántsem kritikátlanul) leginkább Tisza István „politikai erkölcsével” hozható rokonságba.⁵²

⁴⁷ Az ifj. Andrássy Gyula hívének számító Pethő Sándor Justh – néhány mondatos – politikai jellemzését Károlyi Mihállyal szembeállítva tartja fontosnak hangsúlyozni: „*Károlyi Mihály sokkal szorosabb frígyet tartott fenn a magyar radikálisokkal és szociáldemokratákkal, mint az öreg Justh, aki, ha vérmes ember is volt, mindig láncra bírta verni lelke szilaj indulatát s éles vonalat tudott huzni a maga álláspontja és szövetségesei közé, mert egészséges, robusztus magyar életösztone annyira sohasem tompult el, hogy taktikai szövetség kedvéért feláldozza pályájának elolthatatlan gondolatát, a magyar öncélúságot. Ha nem is volt nagytehetségű politikus, de őszinteségében tultett sok tanult és művelt fő nagyképű okosságán.*” Pethő S. 1926. 175. Pethő Sándor történetírásáról lásd ifj. Bertényi Iván: Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában. *Kút*, 2005. 1. szám. 49–69.

⁴⁸ Gratz G. 1934. 2. k. 196.

⁴⁹ Uo. 196–211.

⁵⁰ Szekfű Gyula: *A kiegyezési korszak*. In. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 7. kötet. Budapest, 1928.

⁵¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék: egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.

⁵² Lásd ifj. Bertényi I. 2005. 49.

A két világháború közötti időszak dualizmust vizsgáló szaktörténeti feldolgozásai közül több kifejezetten a pártokat vizsgálja. Ezek közül kiemelem Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*, Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártrendszer, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*, valamint Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg: 1848–1918* című önálló tanulmányait, illetve köteteit.⁵³ Mérei Gyula munkája a teljes pártpalettát bemutatja, s így a 67-es és 48-as pártokon túl a konzervatívok, az agrárpártok és a szociáldemokraták tevékenységére is kitér. A kötetben szereplő párttörténetek azonban csak a programokra, illetve alkalmanként a pártvezérek politikai megnyilvánulásaira, tevékenységére épülnek. A programok elemzése és az így létrejött programalapú párttörténet ennek ellenére nem csak a közjogra szorítkozik, részletes bemutatásra kerül a pártok szociális, külpolitikai és választójogi célkitűzése is. A 48-as ellenzékét illetően bemutatja a párt különböző frakcióit (az Ugron-, az Eötvös-, a Herman-, majd pedig a Kossuth- és Justh-frakciókat), tárgyalja a gyakori szakításokat és fúziókat. A kötet Justh személyét, politikusi szerepét illetően általában csak utalásokat tartalmaz, azonban részletesen bemutatja tevékenységét a párt 1893–1895 közötti frakcióit, illetve rövid elnökségét tekintve. Ugyanilyen alaposan tárgyalja az 1909-es pártszakadás, majd az 1912-es egyesülés kérdéseit is. Rudai Rezső párttörténeti összefoglalása máig az egyik leginkább hasznosítható feldolgozás, amely magában foglalja a kormánypártok és a közjogi ellenzék tanulmányozását is. A kötet szociológiai módszereket is alkalmazva, a programok közjogi és ideológiai elemzésén túl pártrendszeri és támogatottsági elemzést is tartalmaz. Párttörténetileg a korszak fontos értelmezését adja, miszerint 1861–1884 között alapvetően közjogi alapú pártrendszer működött, majd 1884–1918 között közjogi-világnézeti pártrendszer alakult ki. Ez részben ellentmond az általában a dualizmus egészére értelmezett közjogi politikai viszonyrendszernek. A pártrendszer elemzését generációs és hivatáscsoportok szerint, a támogatottságot, pedig geopolitikai és urbanizációs összefüggésekben vizsgálja. Lakatos Ernő köteté alapvetően az egyes társadalmi rétegeket tekinti az elemzés tárgyának, politikai és döntéshozatali befolyásai alapján. Fő szempontja a pártok társadalmi státus szerinti támogatottsága, illetve a képviselők társadalmi helyzetének elemzése. A függetlenségi ellenzék vizsgálatakor alapvető megállapítása, miszerint az arisztokrácia lényegében hiányzik a pártból, a birtokos nemesség a domináns tényező, s a polgári középosztály fokozatosan erősödő befolyása figyelhető meg. Végül 1905-től (a Nemzeti Párttal történő fúzió után) azonban érzékelhető az arisztokraták létszámának és befolyásának emelkedése is.

A függetlenségi szemléletű későbbi kisgazda miniszter, Balla Antal⁵⁴ szerkesztésében megjelent *A magyar országgyűlés története 1867–1927*⁵⁵ című sokszerzős kötet annak ellenére, hogy elsősorban a parlamenti eseménytörténet bemutatására törekszik, a korszak meghatározó kormánypárti és ellenzéki alakjainak tevékenységét is részlete-

⁵³ Mérei Gy. 1935., Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártrendszer, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest, 1936., Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg : 1848–1918*. Budapest, 1942.

⁵⁴ Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1944.* (Habsburg történeti monográfiák, 9.) Budapest, Új Mandátum, 2010. 294–296.

⁵⁵ *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Szerk. Balla Antal. Budapest, 1928.

sen tárgyalja. A kötet T. Boros László által írott fejezete (Egyházpolitikai harcok) részletesen kitér Justh egyházpolitikai vitában elfoglalt álláspontjára, Lengyel Ernő a koalíció kormányzását tárgyaló írása (A koalíció története), pedig Justh politikai tevékenységének átfogó értékelését is megadja. A Kun Andor által készített fejezet (A Munkapárt uralma) Justh választójogi fellépését és az 1911/12-es parlamenti ellenállás részleteit is tárgyalja.

A második világháború utáni bő évtized történetírásában a dualizmus alatt végbemenő általános modernizáció vizsgálata többnyire elsikkadt, s az állam válságának bemutatása vált általánossá. Emellett a politikatörténetben nem a korszak meghatározó nagy pártjainak elemzése állt előtérben, hanem a rendszer baloldali ellenzékének (polgári radikális, szociáldemokrata, agrárszocialista, stb.) bemutatására koncentráltak. A függetlenségi ellenzékkel kialakított kapcsolatrendszer – és nem utolsó sorban a történeti elemző látásmód – miatt, ezek közül a legfontosabb Mérei Gyula: *A polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919* című kötete.⁵⁶ Az 1950-es évek második felétől árnyaltabb kép megfogalmazására is sor kerülhetett, főként Hanák Péter⁵⁷ munkáiban. Bár Hanák a korszak válságának elemzésekor annak komplexitását a Monarchia, mint állam korszerűtlenségében látja, a proletárforradalom, az osztályharc, a nemzetiségi elnyomás szempontjait vizsgálja, az állam, a társadalom, a pártok (egyenlőre még csak a parasztpártok és a szociáldemokraták) elemzésére is sor került.

A szorosan vett történeti irodalom mellett meg kell említeni Horváth Zoltán: *A magyar századforduló* című könyvét, amely – annak ellenére, hogy az író nem tekinti fő célkitűzésének a függetlenségi ellenzék tevékenységének elemzését, a civil kultúra, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták, illetve a tudományosság (főleg az irodalom és a szociológia) valamint a sajtó történetének bemutatása során jelentős számú adalékot közöl a Justh köréhez tartozó függetlenségi politikai szövetségek köteteseivel kapcsolatosan.

Az 1960-as évek közepétől már több lehetőség adódott a dualizmus korának árnyaltabb elemzésére és feldolgozására. Az új történészgeneráció a korszak általános válsága helyett a konkrét problémák feltárására törekedett. A politikatörténetben új szempontokat jelentett a közjogi pártokhoz való visszatérés és a korszak kormányainak vizsgálata, illetve a kormány és az ellenzék konfrontációinak elemzése. Megjelent a politikum, és a pártok társadalomtörténeti vetületeinek, a civil társadalomnak, a nyilvánosságnak a vizsgálata is. Az időszak irodalmának reprezentáns kötetei a szintézisek. Az első szintézis a kétkötetes *Magyarország története*,⁵⁸ amelynek a Szabad György és Hanák Péter által írott 6. fejezete tárgyalja a dualizmus korát. A munka vázlatos képet ad a párttörténeti kérdésekről, a korszak pártrendszerét alapvetően meghatározó közjogi pártok nem kapnak eszmetörténeti vagy társadalomtörténeti elemzést, s csak a legfontosabb politikai események mentén történik meg a korszak bemutatása. A 48-as vagy függetlenségi ellenzék pedig, általában a munkásmozgalommal is összefüggő demokratikus, választójogi, nemzetiségi, stb. kérdéskörök kapcsán kerül mélyebb

⁵⁶ Mérei Gyula: *Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919*. Budapest, 1947.

⁵⁷ Hanák Péter: *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. Uő: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. *Történelmi Szemle*, 1959. 1–2. szám. 37–89. stb.

⁵⁸ Szabad György–Hanák Péter: *A dualizmus kora*. In. Magyarország története. 2. kötet. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, Gondolat, 1963. 73–281.

megvilágításra. Justh történeti szerepe csak „villanásszerűen” szerepel a feldolgozásban és leginkább a koalíció válságának időszakában térnek ki rá a szerzők.⁵⁹ Az 1970-es években készült a *Magyarország története tíz kötetben*⁶⁰ címet viselő nagy szintetizáló sorozat, amelynek két dupla kötete is foglalkozik a dualizmus időszakával.⁶¹ A kiegyezéskor párttörténetét, ezen belül a 48-as ellenzék történetét Kolossa Tibor, a rendszer konszolidációjának pártviszonyait Szász Zoltán írásai tárgyalják, amelyek kitérnek a pártok szervezésének, összetételének és támogatottságának bemutatására is. A kötet felépítéséből adódóan a függetlenségi ellenzék sokszínűségének (nacionalizmus, konzervativizmus, liberalizmus, részleges társadalmi program, stb.) bemutatása nagyon fontos a századforduló összetett ellenzéki viszonyainak előtörténete szempontjából. Fontos adalékokat nyújtanak S. Vince Edit által a munkásmozgalmat, Katus László által a társadalomszerkezetet és nemzetiségi kérdést, illetve Diószegi István által a monarchia külpolitikáját tárgyaló fejezetei is. A századforduló politikátörténetét Hanák Péter, a koalíció időszakának történetét Dolmányos István kronologikus elemzése mutatja be. A fejezetek elsődleges célja a politikai események tárgyalása, de más kérdések mellett a közjogi pártok mélyebb elemzésére is sor kerül. Az első világháború előtti időszakot Pölöskei Ferenc, illetve a munkásmozgalmat tekintetében Erényi Tibor munkája vizsgálja. Annak ellenére, hogy ez a fejezet is kronologikus felépítésű – a korszak színesedő párttörténeti és eszmei jellegzetességei miatt – a pártok a korábbiaknál erősebb hangsúlyt kapnak. A tematikus fejezetek közül a dualizmus politikai gondolkodásának történetét vizsgáló Szabó Miklós által írott rész tartalmaz fontos adalékokat a függetlenségi ellenzék tevékenységéhez. Különösen a negyvennyolcasság változatait, a liberalizmus és a konzervativizmus egyes típusait, a magyar nacionalizmus sajátosságait, a demokratikus gondolatok megjelenését és a polgári és jobboldali radikalizmust tárgyaló részek voltak kikerülhetetlenek a biográfia elkészítése során.

A tízkötetes Magyarország történet egyes fejezeteiben természetesen többször előbukkan Justh Gyula neve is, pályaképének teljes íve azonban nem rajzolódik ki az elemzések során. Az egyházpolitika, a pártrendszer, a függetlenségi pártszervezet, illetve a koalíció felbomlása, vagy az azt követő két éves időszak eseményeinek tárgyalásakor Justh tevékenysége több esetben említésre kerül. A belső ellenzékiesség nyílt ellenzékiességgé alakulását, Justh szociáldemokrata, polgári radikális és gazdapárti kapcsolataival együtt mutatják be a szerzők (Dolmányos István, Pölöskei Ferenc és Erényi Tibor). A koalíció válságának bemutatása, Justh kormányra kerülési lehetősége, a bankkérdésben, a pártszakadásban és a választójogi reformban betöltött szerepe egyaránt helyet kap a feldolgozásban. A századelő eszmeiségének vizsgálatokor a demokratikus, illetve a liberális és nacionalista irányzatok elemzésénél történik hivatkozás Justh politikai gondolkodására. Pölöskei Ferenc Justh 1909/10-es politikai szerepét is értékeli, s pályájának fontosságát abban látja, hogy az általa képviselt negyvennyolcasság nem rekedt meg a közjogi program hangsúlyozásában, hanem kiemeli a politikus

⁵⁹ Szabad és Hanák munkájának nem volt vállalt feladata a párttörténet, még kevésbé a függetlenségi ellenzék történetének a bemutatása. Célja – amelynek eleget is tett – a teljes 1867–1918 közötti korszak történetének áttekintő és egységes szemléletű megírása volt.

⁶⁰ *Magyarország története tíz kötetben*. Sorozatszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976–1989.

⁶¹ *Magyarország története 1848–1890*. 6. kötet. Főszerk. Kovács Endre, Szerk. Katus László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 777–1477., és *Magyarország története 1890–1918*. 7. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. [1983.]

szociális érzékenységet és választójogi programját, illetve kitér a szociáldemokrata és polgári radikális ellenzékkel folytatott kapcsolatának tárgyalására is.⁶²

A szintézisek mellett természetesen a korszakot elemző tanulmányok, monográfiák sokasága látott napvilágot. Erényi Tibor a korai szociáldemokráciát és munkásmozgalmat tárgyaló tanulmányaiban több helyen is foglalkozik a Függetlenségi és 48-as Párt választójogi tevékenységével.⁶³ A szociáldemokrata vezetők, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond és mások tevékenységén túl írásaiban kitér néhány együttműködő, közöttük Justh Gyula politikai működésére is. Témám szempontjából a legfontosabb Erényi *Fejezetek a szövetségi politika történetéből – Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt*⁶⁴ című tanulmánya, amely a függetlenségi balszárny politikai tevékenységét a munkásmozgalom szemszögéből vizsgálja, de e mellett rávilágít Justh teljes, általa meglehetősen ellentmondásosnak tartott politikai pályájára is. Elemzésének fő hangsúlyát az 1909-es pártszakadást követő időszakra helyezi, amelynek középpontjában az általános választójog követelése áll. Erényi a végső konklúziót abban látja, hogy Justh volt az első polgári politikus, aki megértette a munkásság problémáit és szövetségesük volt a választójog kérdésében. Noha céljukat – az általános választójog bevezetését – nem érték el, Justh előkészítette a terepet a szociáldemokrácia és a később Károlyi vezette függetlenségek „forradalmi szövetségének”. A szociáldemokrata ellenzék szereplését és szövetségi politikáját tárgyaló munkák közül Kalmár I. György⁶⁵ és Varga Lajos⁶⁶ írásait kell kiemelnünk, amelyek konkrétan elemzik az MSZDP, illetve a munkásmozgalom és a függetlenségek kapcsolatát, és nagy hangsúlyt fektetnek az 1911-ben létrejött együttműködés vizsgálatára.

Dolmányos István tanulmányaiban, kötetekben vagy akadémiai doktori értekezésében annak ellenre, hogy lényegében pártokat vizsgál, nem a pártok belső történe-

⁶² Magyarország története, 7. 1983. 804–805.

⁶³ Erényi az 1960-as évektől az 1990-es évek végéig hasonló témaköröket kutatva több tanulmányában is érintette az itt tárgyalt kérdéseket. Legfontosabb munkái ezt illetően: Erényi Tibor: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904*. Budapest, Tánács Kiadó, 1962., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus. Párttörténeti Közlemények*, 1964. 3. szám. 175–181., Uő: *Kunfi Zsigmond*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben*. In: S. Vince Edit–Erényi Tibor–Milei György: *Munkásmozgalom-történeti tanulmányok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 58–127., Uő: Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia. *Párttörténeti Közlemények*, 1977. 2. szám. 38–76., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a magyar politikai életben 1898–1918*. In: Uő: *Szocializmus a századelőn*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 5–59., Uő: *A szocialista munkásmozgalom és Áchim L. András*. In: Áchim L. András Emlékkönyv. 1871–1971. Békéscsaba, 1972., Uő: *Liberalizmus – szociáldemokrácia – populizmus. Viták és irányzatok a századelőn. Világosság*, 1991. 5. szám. 343–352. Uő: *Liberalizmus és szociáldemokrácia. Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 101–111.

⁶⁴ Erényi Tibor: *Fejezetek a szövetségi politika történetéből – Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt*. In: Uő: *Szocializmus a századelőn*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 231–259.

⁶⁵ Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

⁶⁶ Varga Lajos: *MSZDP és a polgári pártok politikai együttműködésének történetéhez. A szociáldemokraták és Károlyi Mihály (1910–1917 őszeig)*. *Múltunk*, 2001. 4. szám. 107–158., Uő: *Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején (1906–1909)*. *Párttörténeti Közlemények*, 1972. 2. szám. 159–193., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906–1911*. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1973., Uő: *Garami Ernő. Politikai életrajz*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996., *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Főszerk. Varga Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

tére összpontosít, hanem parlamenti konfrontációk tárgyalására építi munkáit.⁶⁷ A századforduló válságának elemzésekor túlnyomóan nem a 67-es pártok tevékenységét tárja fel, hanem a 48-as függetlenségek szerepének kidolgozására törekszik, s a függetlenségi ellenzék, illetve ehhez kapcsolódva Justh politikai szerepét kettősen ítéli meg. Dolmányos a 48-as ellenzéki nacionalizmust, a társadalmi érzéketlenséget és a koalíció választójogi tehetetlenségét tartja a legnagyobb hátránynak, ehhez kapcsolódik még Justh esetében a felesleges közjogi vitának tekinthető bankönállóság követelése is. A függetlenségi balszárny működésének elemzésekor nagy hangsúlyt helyez a „polgári szövetségesek” bemutatására, s ebben a kérdésben kiemeli Justh szerepét. Justh politikai pályája csúcsának a szociáldemokratákkal közösen tartott népgyűléseket, illetve a választójog terén kialakított hasonló álláspont kidolgozását tekinti.

Hanák Péter *Magyarország a Monarchiában*⁶⁸ című – korábbi tanulmányait tartalmazó – kötete átfogó képet ad a dualizmus politikai és társadalmi viszonyairól, problémáiról és részletesen tárgyalja a reformprogramok lehetőségeit, célkitűzéseit. A kötet, annak ellenére, hogy konkrétan nem elemzi a függetlenségi ellenzék tevékenységét, átfogó képet alkot a századforduló társadalmi és politikai tendenciáiról.

A függetlenségi párt tevékenységének elemzése szempontjából Pölöskei Ferenc tanulmányai és kötetei a legfontosabbak közé tartoznak.⁶⁹ Pölöskei munkáiban a függetlenségi pártszakadást és az ekkor kialakuló Justh-pártot több szempontból vizsgálat alá vonja (pártszervezés, programelemzés, stb.), széleskörűen mutatja be a frakciókat, nem csak a munkásmozgalommal, hanem a gazdaparasztsággal, a liberalizmussal és a demokráciával kapcsolatban is fontosnak tartja azok politikai állásfoglalásának elemzését. Justh szerepére a korszakot elemző tanulmányokban általában is kitér, de önálló cikkekben és dolgozatokban is összefoglalja azt. Pölöskei néhány, Justh teljes pályáját feldolgozó tanulmánya – és Erényi Tibor már tárgyalt elemzése – az eddig megjelent Justh történeti irodalom magva. Ezek a rövid, biografikus feldolgozások bemutatják Justh társadalmi háttérét, pályakezdetét, az egyházpolitikai vita időszakát, kitérnek az általános választójogért folytatott harc korszakára, majd a házszabálymódosítás elleni fellépésre és annak következményeire. Pölöskei fontosnak tartja a szociáldemokratákkal létesített kapcsolatot és a későbbi Károlyi-féle függetlenségi szárny politizálásának előkészítését, de a hangsúlyt Justh demokratikus tartalommal feltöltődött liberalizmusára helyezi.

⁶⁷ Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963., Uő: Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány. *Századok*, 1974. 2. szám. 370–405., Uő: *A koalíció az 1905–06 évi kormányválság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976., Uő: *A századélel politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906–1910)*. Doktori disszertáció. Budapest, 1973.

⁶⁸ Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1975.

⁶⁹ Pölöskei Ferenc: A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása 1909. *Századok*, 1961. 4–5. 614–644., Uő: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963., Uő: Az elfelejtett Justh Gyula. *Kortárs*, 1969. 5. szám. 705–710., Uő: *Kormánypolitika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970., Uő: *Justh Gyula*. In: Ezer év. Főszerk. Pozsgay Imre. Budapest, 1985., Uő: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, MTA TTI, 2001., Uő: *Justh Gyula*. In: *Századformáló Magyarok*. Budapest, Gesta Kiadó, 2002., Uő: *Makó város országgyűlési képviselője a kiegyezés korában. Justh Gyula*. In: *Makó a dualizmus és a forradalmak korában*. Makói Múzeum Füzetek, 101. Makó, 2002. 23–30.

A korszak általános párttörténetének áttekintése miatt a legfontosabbak közé tartozik Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai (1867–1918)*⁷⁰ című, függetlékként rövid párttörténeti vázlatokat tartalmazó programgyűjteménye. Ez az áttekintés a parlamenti pártok mindegyikét tárgyalja. A függetlenségi pártok történetével foglalkozó irodalom fontos eleme Tóth Ede: *A függetlenségi párt megalapítása*⁷¹ címet viselő tanulmánya is, amely az 1870-es évek első felében végbemenő pártalakulásokat az ellenzék tevékenysége szempontjából kíséri figyelemmel.

A Justhtal és a Függetlenségi és 48-as Párttal foglalkozó szakirodalom tárgyalásakor mindenképpen szót kell ejteni Éles Tibor: *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe* című bölcsészdoktori disszertációjáról.⁷² A dolgozat vállalt célja a teljes pályakép megrajzolása volt, amit azonban (talán a kelletténél is erősebben) befolyásol a kortörténet, és így Éles munkája Justh pályájának egyes csomópontjait a kor politikátörténeti fordulópontjaival azonosítja. A dolgozat a Justh politikai pályáját feldolgozó első történészi munka, amelynek egyes megállapításait a későbbi feldolgozások is felhasználják. Éles társadalom- és túlnyomóan kortörténetbe ágyazva mutatja be Justh tevékenységét, amelyet az 1960-as, 1970-es évek általános történeteszemléletéhez hasonlóan, elsősorban a „társutasság” szempontjából tart fontosnak. Az értekezés körültekintő képet ad a századforduló függetlenségi pártszerveződéseiről, nem csak a Kossuth Ferenc vezette pártot elemzi, hanem Herman, Ugron, majd Eötvös és Justh frakcióit is külön tárgyalja. Hosszan kitér a koalíciós kormány tevékenységének vizsgálatára is, majd pedig megvilágítja a bukás és a pártszakadás körülményeit. Az 1910 körüli időszakban Justh pályáját természetesen az általános választójog, a népképviselő és ezzel összefüggésben a szociáldemokratákkal fenntartott szövetség szempontjából dolgozta fel.

A függetlenségi ellenzék külpolitikai orientációjának értelmezéséhez Diószegi István munkái közül elsősorban *A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914* című tanulmánya, illetve a számos korábban már megjelent tanulmányt közlő *A magyar külpolitika útjai* címet viselő kötete emelhető ki.⁷³ A függetlenségi ellenzék 67-es vonaltól eltérő külpolitikai orientációját Diószegi a rendszer keretein belüli kritikaként értékeli. Komoly háttéranyagként szolgálnak a tanulmányok Kossuth Ferenc és Justh Gyula eltérő külpolitikai nézeteinek elemzésekor is.

Az 1970-es évek végétől kezdődően a dualizmuskor történetét kutató irodalom belül jelentős szerepet játszanak a választások, a társadalmi nyilvánosság, a különféle pártszerveződéseket, a korszak politikai eszméit és parlamentarizmusát tárgyaló munkák. A közelmúltban a törvényhozást, a parlamentarizmust és a közjogi pártok kérdéskörét leginkább Cieger András,⁷⁴ Gerő András,⁷⁵ Ilonszki Gabriella,⁷⁶

⁷⁰ Mérei Gy. szerk. 1971.

⁷¹ Tóth Ede: A függetlenségi párt megalapítása. *Századok*, 1963. 5. szám. 985–1016.

⁷² Éles Tibor: *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe*. [Bölcsész] Doktori disszertáció. ELTE BTK, 1963.

⁷³ Diószegi István: *A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914*. *Századok*, 1973. 1. szám. 3–24., és Uő: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984.

⁷⁴ Cieger András: A kormányférfi. *Századvég*, 1998. 4. szám. 3–23., Uő: Kormány a mérlegen a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében 1867–1875. *Századvég*, 1999. 3. szám. 79–107., Uő: *Pártok (és parlamentarizmus) a dualizmus kori politikai gondolkodásban*. In. „Képzeltetek embert” Politikátörténeti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Budapest, Korona Kiadó, 1999. 44–54., Uő: A hatalom-

Kecskeméti Károly,⁷⁷ Pesti Sándor,⁷⁸ valamint Szabó Dániel⁷⁹ egyes tanulmányai és kötetei tárgyalják. Írásaikban a korszak intézményeinek (pl. képviselőház, pártok) és a korszak politikai problémáinak, jelenségeinek (nemzetiségi kérdés, választójog, választások, stb.) tárgyalására koncentrálnak. Itt kell megemlíteni a korai függetlenségi ellenzék tevékenységét a párt vezetőinek (Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Helfy Ignác) kapcsolatrendszeréből, levelezéséből feldolgozó Szabó Csilla PhD disszertációját,⁸⁰ amely módszertani szempontból és tematikája alapján egyaránt a fontos munkák közé tartozik. Ugyancsak az alkalmazott módszertan szempontjából fontosak Barta Róbertnek az Egységes Párt létrejöttét és történetét, vagy a brit konzervatívokat tárgyaló írásai.⁸¹

Néhány évtizede új kutatási témaként jelent meg a választások és a választójogi harc történetének a vizsgálata. A választások kutatása önmagában is összetett téma, egyszerre vannak párttörténeti, társadalomtörténeti, helytörténeti, illetve jogtörténeti, stb. vonatkozásai. Jelen téma szempontjából sok adalékot nyújtanak a függetlenségi ellenzék támogatottságának társadalmi és regionális vetületének, illetve a párt nemzetiségi programjának elemzéséhez. Ezeket a témákat a közelmúltban leginkább Szalai Miklós⁸² és Varga Lajos⁸³ kutatták.

ra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 2001. 1. szám. 95–118.

⁷⁵ Gerő András: *Elsőpró kisebbség*. Budapest, Gondolat, 1988., Uő: *A Deák-párt és a politikai rendszer változása*. In. Uő: *Utódok kora*. Budapest, Új Mandátum, 1996. 10–22., Uő: *A Déry–Lukács-ügy*. In. Uo. 46–59., *Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországon*. In. Uo. 136–146., Uő: *Kortések a dualista Magyarországon*. In. Uo. A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999. 149–176., *Mamelukok és zoltánok. Népképviselők a monarchia Magyarországon*. In. Uo. 177–242., *A monarchia Magyarországonak képviselőháza: egy változó atmoszféra története*. In. Uo. 243–273., *Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországonak legitímációs rendszerében*. In. Uo. 273–294.

⁷⁶ Ilonszki Gabriella: Belated Professionalization of Parliamentary Elites: Hungary 1848–1999. In. *Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. Eds. Henrich Best–Maurizio Cotta. Oxford, University Press, 2000., *Képviselők Magyarországon, 1–2. kötet*. Szerk. Ilonszki Gabriella. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 2008., Uő: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.

⁷⁷ Bérenger, J.–Kecskeméti K. 2008.

⁷⁸ Pesti Sándor: Pártfegyelem a dualizmus kori Magyarországon. *Századvég*, 1999. 3. szám. 55–77, Uő: A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon. *Századvég*, 2000. Ősz. 69–116., Uő: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

⁷⁹ Boros Zsuzsa–Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. *Történelmi Szemle*, 1975. 2–3. szám. 503–527., Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Uo. 1977. 2. szám. 169–208., Uő: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Uo. 1992. 3–4. szám. 199–230., Uő: Egy választás Erdélyben (1869). *Századok*, 1992. 3–4. szám. 449–464., Boros Zsuzsa–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Budapest, Korona Kiadó, 1999. Szabó Dániel: Kisvárosi politikai értékrendek (Avagy egy történész a nagypolitikában). *Történelmi Tanulmányok*, (Studia Miskolciensis) 1999. 194–202, Uő: *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*. In. Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 371–386.

⁸⁰ Szabó Csilla: *A függetlenségi eszme képviselete a 48-as Pártban a korai dualizmus időszakában. Egy párttörténeti feldolgozás módszertani kísérlete*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2002.

⁸¹ Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években. *Századok*, 1993. 5–6. szám. 706–738., Uő: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. *Történelmi Tanulmányok*, 3. Debrecen, 1994. 103–113., ill. Uő.: *Az Egységes Párt létrejötte*. In. Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János–Pallai László. Debrecen, Multiplex Média–Debrecen Univ. Press, 2004. 321–335.

⁸² Szalai Miklós: Választójogi reformkísérlet a századforduló Magyarországon. 1908. *Múltunk*, 2000. 2. szám. 6–91, Uő: Választások a száz év előtti Magyarországon. Uo. 1996. 4. szám. 3–22.

Az általánosan értelmezhető történeti látásmód és kérdésfeltevés sokszínűsödésével együtt az 1970-es évek második felétől az eszmetörténeti kutatások is megújultak. A magyarországi szociáldemokrácia és polgári radikalizmus ideológiai elemzése mellett megjelentek a liberalizmust, a konzervativizmust, a demokráciát és a nacionalizmust elemző cikkek, tanulmányok és kötetek is. Ez természetesen érzékelhető változásokat eredményezett a dualizmuskor kutatásában, ahol így már nem csak a parlamenten kívüli progresszió ideológiai kutatása volt folytatható, hanem a korszak fő politikai tendenciáit jelentő parlamenten belüli pártok, frakciók eszmetörténeti megközelítése is elfogadottá vált. Az eszmetörténet, noha ennek a kötetnek nem fő témája, a programalkotások és politikai megnyilvánulások rendezőelveként jelentős információkat nyújthat. A függetlenségi ellenzék egyes csoportjainak többértű, vegyes eszmeiségének értelmezése – ahol a fő vonalakat tekintve az eredeti (demokratikus elemeket is tartalmazó) liberalizmus a századforduló időszakától a konzervativizmus felé fordult – megkerülhetetlen feladat a párt vizsgálatok, illetve Justh pályájának elemzésekor. Bayer József politikai gondolkodást áttekintő kötete az eszmék teljességét átfogja és értelmezi, de főleg azok kidolgozóit, megalapozóit és a nyugat-európai modelleket mutatja be.⁸⁴ Dénes Iván Zoltán,⁸⁵ Németh G. Béla⁸⁶ és Faragó Béla⁸⁷ liberalizmus értelmezése ezzel szemben alapvetően a magyar viszonyokat vizsgálja. E kérdést tárgyalva meg kell említeni a Politikátörténeti Intézet eszmetörténeti, tematikus, önálló tanulmányokat tartalmazó kiadványainak sorozatát, amely a konzervativizmust, a liberalizmust és a szocializmust külön kötetekben veszi górcső alá.⁸⁸ Az eszmék, az állam és a társadalom összefüggéseit – idevágóan – Kiss Csilla,⁸⁹ Egedy Gergely,⁹⁰ Miru György⁹¹ és Cieger András⁹² tanulmányai és kötetei boncolják. Schlett István az eszmék klasszikus és hazai változatát egyaránt korszakonként elemezve, a teljes magyar politikai gondolkodás áttekintését teszi meg. A munka 19. századot vizsgáló része nagy

⁸³ Varga Lajos: *Országgyűlési választások a dualizmus korában*. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998. Szerk. Feitl István–Földes György. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999., 17–47., Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon*. Budapest, Politikátörténeti Intézet, 2004.

⁸⁴ Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

⁸⁵ Dénes Iván Zoltán: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1993.

⁸⁶ Németh G. Béla: *A magyar liberalizmus eszmetörténete*. Századvég, 1991. 1. szám. 108–122.

⁸⁷ Faragó Béla: *Magyar liberalizmus*. In: Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Szerk. Karátson Endre–Várdy Péter. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Budapest, 1989. 27–49.

⁸⁸ *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. Tanulmányok a liberalizmus történetéről, Uo. 2001/2–3. szám. Szocializmus, Uo. 2002/3–4. szám. Tanulmányok a konzervativizmus történetéről.

⁸⁹ Kiss Csilla: A szabadságeszmék sorsa a századközépen. *Műhely*, 1993. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 70–81.

⁹⁰ Egedy Gergely: Konzervativizmus és tömegdemokrácia. *Magyar Szemle*, 1997. 3–4. szám. 67–85., Uő: Konzervativizmus és nemzettudat. *Magyar Szemle*, 1998. 4. szám. 135–161., Uő: Arisztokráciát vagy demokráciát. A konzervatív gondolkodás demokráciaképe a XIX. század utolsó harmadának Angliájában. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám. 251–268., Uő: *A brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest, Századvég Kiadó, 2005.

⁹¹ Miru György: Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája. *AETAS*, 2007. 1. szám. 187–189., Uő: Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére. Uo. 1999. 1–2. szám. 86–111., *Schvarcz Gyula*. Szerk. bev. Miru György. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000., ill. Uő: Mit tehet a politika a társadalom felszabadításáért? *Műhely*, 1993. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 33–36., Uő: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. Budapest, Argumentum, 2011.

⁹² Cieger A. *Kormány a mérlegen...1999. Uő. Pártok (és parlamentarizmus)...1999.*

segítségét nyújt a dualizmus kori magyar pártok ideológiai jellemzőinek tárgyalásához.⁹³ Ezek mellett nélkülözhetetlenek Szabó Miklós tanulmányai és kötetei is,⁹⁴ amelyekben a – társadalmi, szociológiai kérdéseket sem megkerülve – hazai eszmetörténet, különösen a liberalizmus és a konzervativizmus kerül elemzésre. Az eszmetörténeti irodalom legfrissebb munkái közül meg kell említeni a Romsics Ignác által szerkesztett *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*⁹⁵ és Takáts József *Modern magyar politikai eszmetörténet*⁹⁶ című kötetét, amelyek átfogó képet adnak a 20. század közepét megelőző hazai politikai gondolkodásról. Modern szemlélete és módszertana miatt fontos G. Fodor Gábor *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*⁹⁷ című munkája, valamint a Schlett István és G. Fodor Gábor tanulmányait tartalmazó *Lú-e vagy szobor*⁹⁸ című kötet. A nacionalizmus és nemzeteszme vizsgálatát tartalmazza Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok*⁹⁹ című monográfiája, amely a korszak különböző politikai csoportjai közül a Függetlenségi és 48-asok nemzet és nemzetiség felfogásához is fontos adalékokat nyújt. Leginkább ide kapcsolható Romsics Gergely a Habsburg Birodalom emlékeztető ideológia és mentalitástörténeti szempontból vizsgáló munkája is, amely több más aspektus mellett külön kitér a függetlenségi politikai működéssel érintkező függetlenségi történetírás szemléletének kérdésére.¹⁰⁰

A korszak történetének személyközpontú bemutatását végzi el a módszertani fejezetben már részletesen elemzett biográfiák egy része is. Ezek közül itt most kizárólag a téma szempontjából legfontosabbakat kívánom említeni. Közvetlenül a függetlenségi ellenzék párttörténetét és eszmetörténetét is érinti Szabad György Kossuth Lajos,¹⁰¹ Hajdu Tibor Károlyi Mihály,¹⁰² vagy Erdődy Gábor Herman Ottó¹⁰³ pályáját tárgyaló munkája. A korai pártszerveződések és a Balközép, illetve a dualista korszak első felének politikatörténete szempontjából alapvető Kozári Mónika Tisza Kálmán,¹⁰⁴ Cieger András Lónyay Menyhért,¹⁰⁵ valamint Szalai Miklós ifjabb Andrassy Gyula¹⁰⁶ pályáját bemutató kötete. A századforduló politikatörténetéhez pedig – Justh nagy politikai ellenfeleként is értelmezhető – Tisza István politikai pályáját elemző Pölöskei Fe-

⁹³ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I., 2. kötet*. Budapest, Századvég Kiadó, 2009, 2010., Uő: *A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után. Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. szám. 5–27., Uő: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

⁹⁴ Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis, 1989., Uő: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003.

⁹⁵ *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. A tanulmánykötetből e feldolgozáshoz szorosan kapcsolódó tematikája miatt külön kiemelem ifj. Bertényi Iván dolgozatát: *A századelső politikai irányzatai és Tisza István*. 43–72.

⁹⁶ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007.

⁹⁷ G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan, 2004.

⁹⁸ G. Fodor Gábor – Schlett István: *Lú-e vagy szobor. Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006.

⁹⁹ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és a nacionalizmus története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007.

¹⁰⁰ Romsics G. 2010.

¹⁰¹ Szabad Gy. 1977., ill. Uő: *Kossuth irányadása*. Budapest, Válasz Kiadó, 2002.

¹⁰² Hajdu T. 1978.

¹⁰³ Erdődy G. 1984.

¹⁰⁴ Kozári M. 2003.

¹⁰⁵ Cieger A. 2008.

¹⁰⁶ Szalai M. 2003.

renc¹⁰⁷ 1980-as években, és Vermes Gábor¹⁰⁸ közelmúltban megjelent kötetének ismerete elengedhetetlen. Justh és a szociáldemokraták választójogi együttműködésének elemzése miatt különösen fontos Varga Lajos Garami Ernő politikai pályáját bemutató munkája,¹⁰⁹ illetve ehhez hasonlóan a Justh és a polgári radikálisok kapcsolódási pontjait megvilágító Litván György által készített Jászi Oszkár életét tárgyaló kötet.¹¹⁰

A dualizmuskor történetét szintetizáló legújabb szakirodalom elengedhetetlenül fontos a korszak áttekintése és viszonyainak megismerése szempontjából. Ezek közé tartozik a Veliky János által szerkesztett – és részben általa írt – *Polgárosodás és szabadság*¹¹¹ című többszerzős munka – amelyben Miru György elemzi a századforduló politika- és eszmetörténetét, Estók János *Magyarország története 1849–1914*,¹¹² Fónagy Zoltán *Modernizáció és polgárosodás*¹¹³ című kötete, és a többszerzős munkák közé tartozó *19. századi magyar történelem 1790–1918*¹¹⁴ – amelyben Csorba László és Pölöskei Ferenc írják a dualizmuskor politikatörténetét. Fontos – a címében ugyan a 20. századdal foglalkozó – Romsics Ignác *Magyarország – története – a XX. században*¹¹⁵ című kötet is, amelynek bevezető fejezetében a szerző az Osztrák–Magyar Monarchia történetét elemzi. A témát érintő legújabb szakirodalmak közül Kozári Mónika *A dualista rendszer* című munkáját kell megemlíteni, amely kronológiai és tematikus fejezeteket egyaránt tartalmaz.¹¹⁶

A függetlenségi pártokra, illetve Justh pályájára vonatkozó vagy azt érintő helytörténeti irodalom áttekintése szintén elengedhetetlen. Szükséges kiemelni a Makó monográfia, *Makó története 1849-től 1920-ig*¹¹⁷ című kötetét, amelyben Halmágyi Pál vizsgálja a makói pártokat és képviselőket, köztük Justh Gyula szereplését. Justh helyi szerepére, a pálya regionális vetületére teszi a hangsúlyt, ennek ellenére az általános politikatörténeti vonalaktól és jelenségektől sem távolodik el. A Csanád vármegye és Makó város polgárosodását, társadalmát, politikai és közéletét elemző írások közül a legnagyobb vállalkozás a *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*¹¹⁸ sorozat,

¹⁰⁷ Pölöskei F. 1985. és Uő: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Budapest, Helikon, 1988.

¹⁰⁸ Vermes G. 2001.

¹⁰⁹ Varga L. 1996.

¹¹⁰ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

¹¹¹ *Polgárosodás és szabadság. Magyarország története a XIX. században*. Szerk. Veliky János. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

¹¹² Estók János: *Magyarország története 1849–1914*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

¹¹³ Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.

¹¹⁴ *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk. Gergely András. Budapest, Korona Kiadó, 1998.

¹¹⁵ Romsics Ignác: *Magyarország – története – a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

¹¹⁶ Kozári Mónika: *A dualista rendszer*. Pannonica Kiadó, 2005.

¹¹⁷ *Makó monográfiája*. 1–5. kötet. Főszerk. Tóth Ferenc. Makó, 1992–2004. *Makó története 5. 1849-től 1920-ig*. Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002.

¹¹⁸ A tanulmánykötet 1977-től jelenik meg évente Szegeden és rendszeresen tartalmaz a történeti Csanád vármegyével és Makóval foglalkozó írásokat is. A kötetekben e téma által tárgyalt kérdéskörben szereplő legfontosabb tanulmányok: Tóth Ede: Szeged város népképviselője az országgyűlésben 1860–1918. *TCSMT*, 8. Szeged, 1984. 161–252., Pölöskei Ferenc: Nagy György és kora. Uo. 14. Szeged, 1989. 273–283., Dóka Klára: Herrich Károly élete és működése (1818–1888), és Farkas József: „Földet és jogot a népnek” (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig). Uo. 16. Szeged, 1990. 159–197., ill. 209–356., Ruszoly József: Az országgyűlési népképviselőlet kezdetei Csanád vármegyében 1848–1875, és Papp János: Bakay Nándor indulása és politikai pályája – a végső kudarcig. Uo. 19. század. Szeged, 1978. 163–264., ill. 266–295., Labádi Lajos: Szent-tes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918. Uo. 22. Szeged, 1995.

amelynek egyes tanulmányai sok adalékot tartalmaznak a makói és a vármegyei választásokat, valamint a regionális függetlenségi ellenzék szereplését illetően. A helytörténeti periodikák körébe tartoznak a *Makói Múzeum Füzetei* (pl. H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészkek*. Makó, 1987., Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*, Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779–1944 és az önálló tanulmányokat felvonultató Makó a dualizmus és a forradalmak korában*.)¹¹⁹ A függetlenségi ellenzék módszertani feldolgozása és a helyi mentalitás szerepének vizsgálata miatt nagyon fontos Irinyi Károly posztumusz kötete, amely *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*¹²⁰ címmel jelent meg.

A témát érintő idegen nyelvű szakirodalom tekintetében kizárólag azokat kívánom említeni, amelyek nélkülözhetetlenek vagy új meglátásokat tartalmaznak és nem jelentek meg magyar nyelven. A párttörténeti irodalom egyik legfontosabb munkája Adalbert Toth *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*¹²¹ című kötete, amely a pártrendszer története mellett kitér a pártok intézménytörténetének (pártlapok, finanszírozás, stb.) és támogatottságának vizsgálatára is. Az 1905/06-os politikai válság történetének áttekintéséhez a magyar nyelvű irodalom mellett kikerülhetetlen Norman Stone *Constitutional Crises in Hungary 1903–1906*,¹²² valamint Peter F. Sugar *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–06*¹²³ című tanulmányai, amelyek a címekben tárgyalt probléma mellett röviden áttekintik a századforduló aktuális politikai kérdéseit is.

A történeti irodalom áttekintésén túl nem lehet figyelmen kívül hagynunk a Justh halála után született publicisztikai irodalmat sem. A folyóiratok és napilapok a közvéleményt leginkább tükröző és befolyásoló tényezők, áttekintésük és ismeretük ezért is szükséges. A függetlenségi ellenzék és Justh politikai pályáját érintő 1. világháborút követően napvilágot látott publicisztika – századfordulós elődeivel szemben – már csak közvetve kezelhető forrásként. A témát érintő, többségükben politikailag aktualizált cikkek általában nem törekszenek a tárgyilagos pályakép kialakítására. A szociáldemokrata és liberális sajtó az 1930-as évek közepétől a kormányzattól balra álló szétaprózódott ellenzék összefogását sürgette, és ennek eszmei, történeti megalapozásakor több alkalommal a századforduló Függetlenségi és 48-as Pártját, illetve Justh Gyula személyét hozták fel példának. Justh Gyula pályája és megítélése több alkalommal is felbukkant a folyóiratok hasábjain, s így a magyar függetlenség, az álta-

¹¹⁹ A *Makói Múzeum Füzetek* első száma 1952-ben jelent meg, azóta többnyire évente jelenik meg a periodika. Témánk szempontjából a legfontosabb számok: H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészkek*. Makói Múzeum Füzetek, 55. Makó, 1987., Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*. Makói Múzeum Füzetek, 76. Makó, 1993., Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779–1944*. Makói Múzeum Füzetek, 100. Makó, 2001., *Makó a dualizmus és a forradalmak korában*. Makói Múzeum Füzetek, 101. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 2002.

¹²⁰ Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2002.

¹²¹ Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, Oldenbourg Verlag, 1973.

¹²² Stone, Norman: *Constitutional Crises in Hungary 1903–1906*. *Slavonic and East European Review*, Vol. 45., No. 105. 1967. 163–182.

¹²³ Peter F. Sugar: *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–06*. In. *East European Quarterly*, Vol. 15., No. 3. 1981. 281–306.

lános választójog és a szociális kérdések iránti elhivatott érdeklődés egyik emblemikus szereplője lett.

A politikai paletta baloldalán kialakuló „Justh-kultusz” egyik első eleme Várnai Dániel *Népszavában* megjelent cikke,¹²⁴ amely egy 1909-es találkozás emlékeit eleveníti fel. Várnai azt hangsúlyozza, hogy Justh elfogadhatónak tartotta a szociáldemokraták és a függetlenségek közeledését a választójogi követeléseket illetően, azonban kifogásolta a munkásmozgalom nemzeti jellegű érzéketlenségét, konkrétan a nemzeti zászló hiányát a gyűlésekről. A cikk természetesen a '30-as évek közepén az egyre inkább elkötelezett németbarátság és érzékelhető jobbratulódás elleni összefogást sürgette. Néhány év elteltével a történelmi aktualitás még inkább indokoltta tette az állami-nemzeti függetlenség és a szociális érzékenység összekapcsolódó ügyét. Ormos Ede *Népszava* cikke¹²⁵ a nemzeti középosztály demokratikus nyitottságát hangsúlyozta, amikor „dzsentrikből” lett politikusok, Deák Ferenc, Szilágyi Dezső és Justh Gyula szerepét emelte ki. Justh és Ady szellemi, politikai kapcsolatát állítja az előtérbe, a nemzet és a demokrácia, mint közös nevező hangoztatásával. Hasonló gondolatokból indul ki Parragi György *Justh Gyula* című cikke is, amely a *Magyar Nemzetben*¹²⁶ látott napvilágot. Az írás kitér Justh demokratizmusára, azonban a fő hangsúlyt a nemzeti függetlenség eszméjére helyezi, ami ekkor (1943) szomorú aktualitást adott a bő negyed évszázaddal korábban elhunyt politikus életpályájának felidézésére.

Az 1960/70-es évek fordulóján Horn Emil két cikkben is kitért Justh tevékenységére, amelyek a *Magyar Nemzet* és a *Budapest*¹²⁷ hasábjain jelentek meg. Mindkét írás a „nagybirtokos Justh” útját írja le a nemzeti függetlenség elkötelezett hívétől a demokratikus jogokat követelő politikusig. Horn véleménye, hogy Justhnak többszöri nekirugaszkodás árán végül sikerült eltávolodnia a függetlenségi ellenzék közjogi meglapozású politikai vonalától és végül a demokratikus erők táborába lépett. Hangsúlyozza, hogy Justh követelte a nemzetiségi elnyomás megszüntetését, illetve a hatalom és a nemzetiségi vezetők párbeszédét, azonban a nacionalizmus mégis annyiban hatással volt rá, hogy a magyar szupremácia megőrzésnek gondolatát nem tudta levetkőzni. E cikkek is – mint általában a legtöbb Justhtal foglalkozó írás – a munkásmozgalommal szövetséget kötő, „demokrata Justh” koncepcióba torkollanak, és azt érzékeltetik, hogy Justh a hagyományos függetlenségi ellenzék oldaláról a progresszió oldalára került át.

A függetlenségi ellenzékkel vagy Justh pályájával foglalkozó, illetve azt érintő szakirodalom vázlatos áttekintése után a következőket állapíthatjuk meg: 1. Justh pályájának döntően csak egyes pontjai (főleg az egyházpolitikai vita, illetve általános választójog) kerültek elemzésre a történeti irodalomban. 2. A Justhról kialakult kép többször módosult a politikában, illetve a történetírásban jelentkező áramlatok szemléletmódjának megfelelően (pl. áruló, vagy a demokrácia szövetségese). Ezzel összefüggésben igaztalan, nem helytálló toposzok is megjelentek a köztudatban. 3. A teljes pályakép megalkotására kevesen vállalkoztak, ezek közül Pölöskei Ferenc cikkeit, tanulmányait szükséges kiemelni.

¹²⁴ *Népszava*, 1935. május 1. Várnai Dániel: Justh. Egy ember és egy fejezet a nagy harcok történetéből.

¹²⁵ Uo. 1942. december 13. Ormos Ede: Ady Endre és Justh Gyula.

¹²⁶ *Magyar Nemzet*, 1943. március 28. Parragi György: Justh Gyula.

¹²⁷ Uo. 1969. január 19. Horn Emil: „Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse”. Ady Endre Justh Gyuláról., ill. Uő: Justh Gyula. *Budapest*, 1970. március. 32–34.

2. CSALÁD, IFJÚKOR, PÁLYAKEZDÉS. TÁRSADALMI POZÍCIÓ ÉS SZEREPVÁLLALÁS

A JUSTH CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

A neczpáli Justh család Magyarország legrégebb nemesi családjai közé tartozik, közvetlen leszármazása a 15. század elejéig vezethető vissza. Társadalmi helyzetüket tekintve, a család hozzávetőlegesen fél évezredes története alatt mindvégig a jómódú birtokos nemesség soraiba tartozott. A Justhok között kezdettől fogva hagyománynak számított a közéleti, a politikai, a korai időszakban pedig a katonai szolgálatvállalás. A 19. század során a család egy része a felvidéki Turóc vármegyéből az Alföld délkeleti szegletébe költözött és Békés, Arad, illetve Csanád vármegyében telepedett le. A család mindkét ága a regionális szerepen túl az országos politikában is a meghatározó famíliák között kapott helyet.

2.1. ábra
A Justh család címere¹²⁸

A Justh család első okleveles említése Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) uralkodásának végnapjaiból származik, amikor a család egyik – vélhetően első magyarországi – őse Fankwso-i Jwsth (Jodok, Jodocus, Josth), akit az irat „egregius”-nak, azaz előkelőnek nevez, 4000 aranyforintos zsoldos szolgálatának fejében zálogul megkapta Cserép (Cherep) várát, valamint a Borsod vármegyei Kövesd (Kwuesd) és Keresztes (Kerestes) királyi birtokokat.¹²⁹ Jwsth eredetét illetően Wertner Móra és Mályusz Elemérre lehet támaszkodni, akik az előnévből egyaránt a csehországi Kosau (Kwssow, Cwssaw) helységet jelölik meg származási helyének.¹³⁰ Egy 1441-es oklevél

¹²⁸ (J.) Siebmacher's *Wappenbuch grosess und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlávia és Erdély nagy címerkönyve*. Szerk. Nagy Iván–Csergheő Géza–Bárczay Oszkár–Ivan Bojničić. Nürnberg, 1885–1892. Elektornikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2002. Just v. Neczpál.

¹²⁹ Borsa I. szerk. 1991. 118. leirat. 1437. december 8., ill. Csorba Csaba: *Regényes váraink*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 46–47.

¹³⁰ Wertner Mór: Családtörténelmi kalászat. *Turul*, 1913. 2. szám. 62. Jwsth nemzetiségét illetően Wertner állásfoglalása már nem ennyire határozott, ugyanis egyszerre merül fel a német, a cseh és a dán eredet lehetősége is.

szerint¹³¹ – amelyből többek között az is kiderül, hogy a királyi kíséret tagjaként korábban részt vett Zsigmond császárrá koronázásán – Jwsth a zálogbirtokokat visszaadta Albert királynak, s cserébe ugyancsak zálogul megkapta a már korábban is a kapitánysága alá tartozó Zólyom vármegyei Véglyes (Wygles, Wigles, Vegles) várát, majd 1451-ben egy Hunyadi János kormányzó által kiadott oklevél szerint nemességet szerzett.¹³² „Weglesen lakó Jodocus” néven nagy valószínűséggel ez az udvari vitéz szerepel az özvegy Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály nándorfehérvári kapitány, valamint Garai László nádor között 1458. január 12-én megkötött szerződésben is, mint a Hunyadi család egyik familiárisa.¹³³

A Justh család nemesi címerén – a katolikus hit huszíták elleni védelmére utalva – két, szájaikban keresztet, első lábaikkal koronát tartó oroszlán látható.¹³⁴ (A Justh család címerét lásd a 2.1. ábrán.) (Kussawi Jwsth/Justh) Jodok fia (I.) András és leszármazottai néhány évtizeden keresztül a várbirtokból származó véglyesi (Wiglesi, Wyglesi) előnevet használták. Justh (I.) András egy 1460-ban kötött szerződés szerint zálogul megkapta Neczpáli Balázs Turóc vármegyei Blatnice várának birtokát,¹³⁵ – ezt kiegészítve – fia Justh János pedig 1479-ben egy házassági szerződés kapcsán szerezte meg a Neczpáli család birtokainak nagy részét.¹³⁶ A többnyire Turóc vármegyében birtokos Neczpáliak a nagy hagyománnyal rendelkező nemesi családok közé tartoztak, s a 12. századig visszavezethető családfával rendelkeztek. A Justh család a 15. század végére a Neczpáli család birtokainak átvételével a jelentős birtokkomplexummal rendelkező nemesség soraiba lépett.¹³⁷ A 19. században a Justh család körében többek igazolva látták a Justh és a Neczpáli család közvetlen leszármazását is, amely azonban tudományos bizonyosságot nem nyert.¹³⁸ (A Justh család 15–17. századi leszármazását lásd a 2.2. ábrán.)

Jwsth (Jodok, Jost) származását illetően lásd még: Mályusz Elemér: Budai Farkas László. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. Szerk. Gerevich László–Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 169–170.

¹³¹ Uo. 126. l. 1441. március 15., ill. Csorba Csaba: *Legendás váraink*. Budapest, Magyar Könyvklub, 1999. 311–313.

¹³² „a Wygles-en élő Kasso-i Jodokot [...] különösen azért mert a[z] [...] kárt okozó csehek ellenében Wigles várát átadta a kormányzónak [...] örököseivel együtt az ország tagjává fogadják és nemeseinek sorába felveszik”. Borsa I. szerk. 1991. 152. l. 1451. október 27.

¹³³ MOL Mohács Előtti Gyűjtemény Q szekció Diplomatikai Levéltár 15206. 1458. január 12. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. 2001.

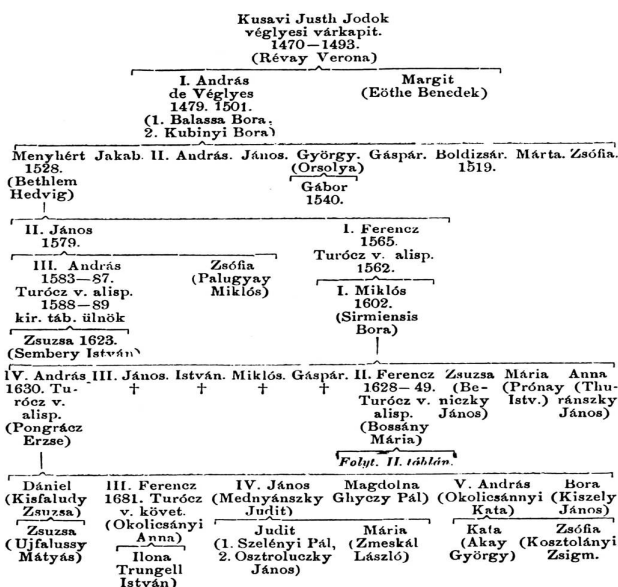
¹³⁴ Siebmacher's Wappenbuch. 2002. Kékben alapon zöld hármashalmon, két egymással szembefordult arany oroszlán lábaival leveles arany koronát tart, szájában pedig keresztet. Sisakdísz: növekvő koronás arany oroszlán jobbjában három vörös rózsát tart. Takarók: kék-arany, ill. vörös-ezüst.

¹³⁵ Borsa I. szerk. 1991. 200. levél, 1460. április 21.

¹³⁶ Uo. 295. l. 1479. március 8., és 296. l. 1479. március 9. A Neczpáli család kihaltával megszerzett birtokok az alábbiak voltak: Turóc vármegyében Necpál, Jehocnik, Zebocrec, Naghrwthek, Árva vármegyében Chypanoua, Liptó vármegyében Kermeshaz, a Békés vármegyében Gymowa, Miclosluka, Ewsewd, Theglas, Zaránd vármegyében Bethlemssy, Thaprewes, Bodon és Chokosstelle. Hasonlóan rendelkezik Uo. 492. l. 1496. június 18., ill. 540. l. 1499. február 2.

¹³⁷ A Justh család a véglyesi vár és várbirtok zálogát valószínűleg az 1490-es évek végén veszítette el. Ezzel összefüggésben. Borsa I. szerk. 1991. 502. levél, 1497. március 8. Néhány évvel később már Horváth György a vár kapitánya. Erre utal: MOL Mohács előtti gyűjtemény U szekció Diplomatikai Fényképgyűjtemény 235572. sz. tétel. 1502. augusztus 5. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. 2001.

¹³⁸ A 19. század végén Justh Zsigmond naplójában is említést tesz a családban minden bizonnyal fennálló téves hitre, miszerint Necpál község 1273-óta a család birtokában van. Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 388.

2.2. ábra

*A Justh család leszármazási rendje a 15–17. században*¹³⁹

A 16. század során a korábban megszerzett birtokokra alapozva a család növelte befolyását. Justh (I.) András, majd fia Menyhért – akinek felesége a Neczpáliakkal rokon iktári Bethlen Hedvig¹⁴⁰ volt – a família birtokközpontját és rendszerint a család főágának lakhelyét a Turóc vármegyei Necpálon kezdte kialakítani, s ebből következően az 1520-as évektől a Justh család tagjai felvették a neczpáli nemesi előnevet.¹⁴¹ A családot a 16. századtól kezdve a tehetős és befolyásos felsőmagyarországi famíliák közé számíthatjuk, Turóc vármegyében pedig hamarosan a vármegyét irányító családok sorába tartoztak.

A család egyes tagjai a 16. század második felétől kezdődően Turócban töltöttek be vármegyei hivatalokat és általában az alispáni tisztelet örökítették. Első alkalommal Justh (I.) Ferenc szerzett alispánságot, majd unokaöccse (III.) András töltötte be a pozíciót, aki e mellett a királyi tábla ülnöke is volt.¹⁴² Justh (I.) Ferenc, (II.) Ferenc és

¹³⁹ Nagy I. 5. k. 1859. 272.

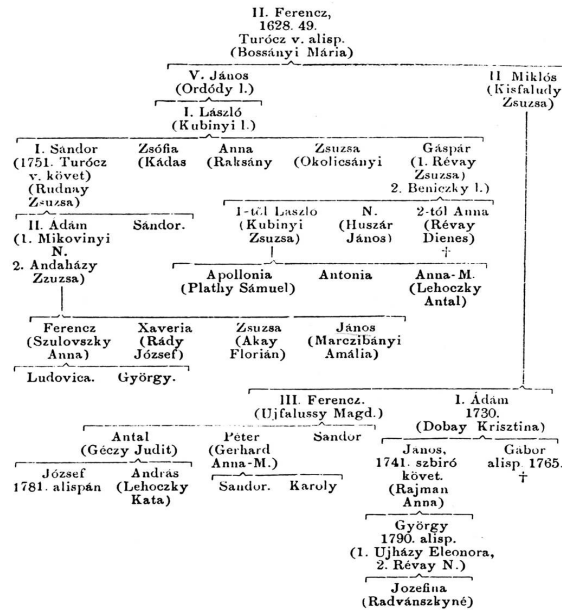
¹⁴⁰ Az iktári Bethlenek – az Apaffyakkal együtt – Saroltától, Aba Sámuel újraházasodott özvegyétől és a francia gróf Cornes Vilmostól származtatják magukat. Lásd Nagy I. 2. k. 1858. 67., ill. Borsa I. szerk. 1991. 5.

¹⁴¹ A neczpáli nemesi előnév első alkalommal egy 1521-es iratban fordul elő, de emellett a Kwssawi előnév is használatban volt. I. Ferdinánd 1528-as birokadományja (Koschan/Kostány Turóc vármegye) szerint Jwsth Menyhért egyszerre használta a kusavi és a neczpáli előneveket: „Jwsth de Kussan et Neczpal Menyhért”. MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii, 1. 139. 1528. november 27. Libri Regii. 2006.

¹⁴² I. Ferenc 1562-ben, III. András 1575-ben, 1583-ban és 1587-ben alispán, ill. III. András 1588/89-ben királyi ülnök volt. Uo. 374., ill. Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok*. 2. kötet. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2007. Justh, Necpáli.

(IV.) András nevű unokái szintén alispánok voltak.¹⁴³ (IV.) Andrásnak négy fia született, azonban közülük egy sem hagyott fiú utódot, így a család ezen az ágon kihalt. A fiúk közül (III.) Ferenc a 18. század elején ugyancsak alispáni tisztséget töltött be.¹⁴⁴ A család nagy része a protestantizmus terjedése után is megtartotta római katolikus vallását, azonban közülük többen – a felsőmagyarországi nemesi családok egy részére jellemzően – evangélikus hitre tértek át.¹⁴⁵ A 16–17. században kialakult vallási kettősség a 19. század végéig állt fenn.

A Justh család, a 18. század elejétől (II.) Ferenc ágán élt tovább, s a leszármazottak az 1700-as évek közepén ismét komoly tisztségekre tettek szert, (II.) Ferenc dédunokái Sándor (Justh Gyula ükapja) vármegyei követ és János szolgabíró, vármegyei követ révén.¹⁴⁶ A század második felében (I.) Gábor és György (János fiai) alispáni tisztelet,¹⁴⁷ József pedig királyi tanácsosi pozíciót töltött be.¹⁴⁸ (A család 17–18. századi leszármazását lásd a 2.3. és 2.4. ábrán.)

2.3. ábra

A Justh család leszármazási rendje a 17–18. században¹⁴⁹

¹⁴³ Justh (II.) Ferenc 1628-ban turóci alispán és vármegyei követ, Justh (IV.) András pedig 1630-ban alispáni és királyi táblai ülnök volt. Szluha M. 2007.

¹⁴⁴ Justh (III.) Ferenc 1681-ben turóci követ, 1709-ben alispán volt. Szluha M. 2007.

¹⁴⁵ Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 388.

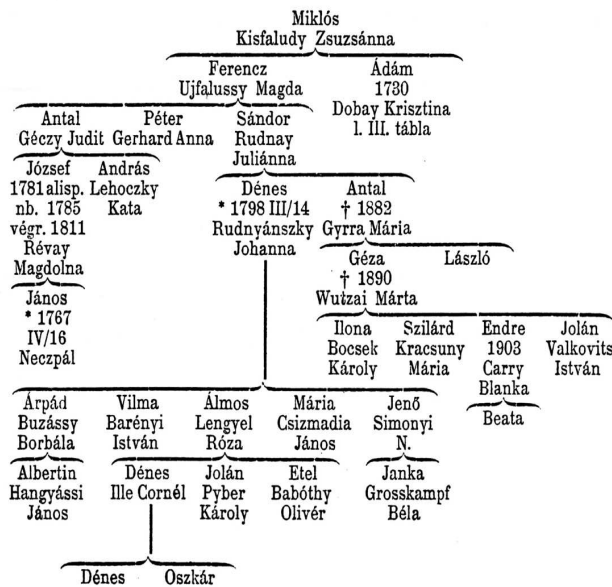
¹⁴⁶ Justh Sándor 1751-ben turóci követ, János 1754/55-ben szolgabíró és vármegyei követ volt. Szluha M. 2007.

¹⁴⁷ Justh (I.) Gábor 1765-ben alispán, György 1790-ben, ill. 1804-ben alispán és királyi tanácsos volt. Szluha M. 2007. és MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri Regii 61. kötet. 187. 1804. január 20. Libri regii 2006.

¹⁴⁸ Justh József királyi tanácsos (Szluha M. 2007.), Nagy Iván szerint 1781-ben alispán volt. Nagy I. 5. k. 1859. 374.

¹⁴⁹ Nagy I. 5. k. 1859. 273.

A 19. század során folytatódott a család virágzása. A század elején hosszú ideig Justh (II.) Gábor volt Turóc vármegye egyik alispánja, aki 1827-ben az akkor alakuló Magyar Tudós Társaság kasszájába ezer forintot adományozott.¹⁵⁰ Justh (II.) Gábornak báró Prónay Ludovikától született idősebb fia (II.) József, az 1839–40-es és az 1847–48-as pozsonyi országgyűlésen Turóc vármegye követe, illetve 1842–1845 között a vármegye alispánja volt, 1848–49-ben pedig Bars vármegye főispánjává és kormánybiztosává nevezték ki, valamint a kiegyezés után a Deák-párt turóci elnökeként tevékenykedett.¹⁵¹ Justh Sándor unokái közül Ferenc az 1832–1836-os országgyűlésen turóci követ, majd alispán, János (Justh Gyula nagyapja) pedig turóci főszolgabíró volt.¹⁵² A család nőtagjai közül meg kell említeni Justh Szidóniát, aki Brunswik Ferenc gróf (Beethoven egyik nagylelkű mecénásának) feleségéeként sógor-nője volt az Angyalkert kiseddóvót megalapító Brunswik Teréziának.

2.4. ábra

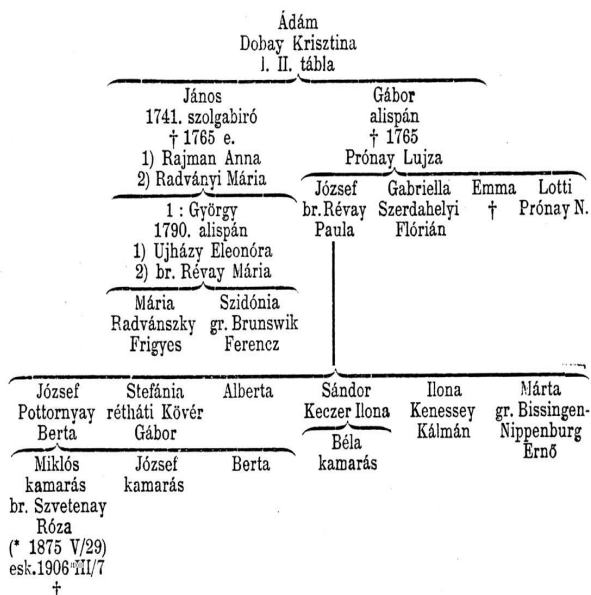
A Justh család (necpáli ág) 18–19. századi leszármazási rendje, I¹⁵³

¹⁵⁰ Justh (II.) Gábort Nagy Iván megemlíti, de nem sorolja a leszármazási táblákba, Szluha Márton pedig Justh József királyi tanácsos testvérének Andrásnak fiának tartja. Justh (II.) Gábor 1810–1825 között alispán volt. Nagy I. 5. k. 1859. 374., ill. Szluha M. 2007. Az adományozás tényét a Pallas Nagylexikona közli. *Pallas Nagylexikona*. Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 1998. Justh címszó.

¹⁵¹ Pallas Nagylexikona 1998. Justh címszó.

¹⁵² Szluha M. 2007.

¹⁵³ Kempelen B. 5. k. 1913. 298.

2.5. ábra

A Justh család (necpáli ág) 18–19. századi leszármazási rendje, 2¹⁵⁴

A 19. század közepén a család földrajzilag kettészakadt, azonban mindkét ág továbbra is a neczpáli nemesi előnevet használta. A család túlnyomó része Felsőmagyarországon maradt és központja ezt követően is a Turóc vármegyei Necpál volt, amelyhez szervesen kapcsolódtak a tótprónai, a piribóci és a kostyányi birtokteretek. Necpál, a Turócszentmárton közelében fekvő Öreg-Fátra hegység övezte község, a 15–16. század fordulójától volt a Justh család birtokainak centruma. A család a községben és a környező falvakban több kastélyt épített. Piribócon ma egy 16. és egy 17. századi reneszánsz, Kostányban egy 18. századi barokk, Necpálon pedig négy – két a 17. században épült reneszánsz és két 18. századi barokk-klasszicista¹⁵⁵ – kastély található. A necpáli barokk-klasszicista kastély parkjában van eltemetve a Rákóczi-szabadságharc egyik generálisa, Petrőczy István báró.

A 19. század második felében a Justh család több tagja szerzett főispáni pozíciót, vagy országgyűlési képviselői mandátumot. A család felsőmagyarországi főágában élők közül elsőként Justh György kapott képviselői felhatalmazást 1861-ben, s ezt követően a sztubnyai kerület (Turóc vármegye) képviselőjét 1881-ig látta el, 1871-ben királyi tanácsosi címet szerzett,¹⁵⁶ majd 1881 és 1886 között pedig Turóc vármegye főispánja volt.¹⁵⁷ Őt követően testvére Justh Kálmán 1886–1888 között töltötte be a

¹⁵⁴ Uo. 299.

¹⁵⁵ Magyar Nagylexikon. 13. kötet. 2001. Mer-Nyk. 603.

¹⁵⁶ MOL K19 Király Személye Körüli Minisztérium Királyi könyvek, 68. 433. 1871. június 16. Libri Regii. 2006.

¹⁵⁷ Országgyűlési almanach 1886. 85–86.

vármegye főispáni tisztét,¹⁵⁸ hasonló nevű unokaöccse Justh György pedig 1881–1898 között volt a sztubnyai kerület szabadelvű,¹⁵⁹ és 1906–1910 között a szucsányi kerület (Turóc vármegye) 48-as párti képviselője.¹⁶⁰ Ifjabb Justh György 1898–1905 között Turóc vármegye főispánja volt, aki a Fejérváry-kormány beiktatását követően lemondott pozíciójáról.¹⁶¹ Justh Ferenc 1898–1906 között ugyancsak a szucsányi kerület kormánypárti képviseltét látta el a parlamentben,¹⁶² majd 1906–1910 között az Alkotmánypárt támogatásával a vármegye főispánja volt,¹⁶³ s 1910–1918 között ismét a szucsányi kerületben jutott mandátumhoz, párton kívüli 67-es programmal.¹⁶⁴ A család alföldi ágához tartozó Justh Zsigmond naplójának több bejegyzésében is utalást tesz a család necpáli ágára, amely utalások közül az egyik legérdekesebb rész az, amikor a felvidéki birtokos családok kulturális tipizációját kísérli meg: „*Különben Felső-Magyarország négyféle van, az első a Vág völgye, ez bécsies és Pozsonyba jár telelni, családok itt a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek; aztán a par excellence tótsági Zólyom, Árva, Túróc, Trencsén, családok: Révayak, Radvánszky, Prónayak, Justhok, Majthényiak, Rakovszkyak; harmadik genre a Szepesség, családok: Csákyak, Máriássy, Berzeviczyek, Ketzerék, s végül Sáros, Zemplén megyék, a Sztáray, Szirmay, Andrássy, Hadik családok. A legkonzervatívabb és legjellemzőbb azonban, mindenesetre a tótság, amelyet város sohasem inficiált.*”¹⁶⁵ Családjának egyes tagjairól meglehetősen rossz képet fest: „*Justh Gyuri. Gyengébb fajta a felsővidékieknél valóban alig képzelhető. És kivált (mint különben a szláv fajoknál, rendszeren), a férfia. Gyuri különben ebben is kirívó típus. Jó fiú, tele gyengeséggel, gyenge szív és gyenge elme. Igen sokat tart ruháira, necpáli kastélyának berendezésére, feleségének eszére, kezeire, lábaira (nevezetes szépek!) - - s arra, hogy már huszonnégy éves korában képviselő volt, s ha harmincnégy lesz, főispánnak nevezik ki.*”¹⁶⁶ (A család 19. századi származási rendjét lásd a 2.4., a 2.5. és a 2.6. ábrán.)

A Justh család Justh János főszolgabírótól (Justh Gyula nagyapja) és Marczibányi Amáliától¹⁶⁷ származó ága a 19. század közepén az Alföldre tette át székhelyét és fokozatosan növelte az ottani birtokokat. A család Békés vármegyei birtokainak legfőbb fejlesztője és gyarapítója Justh István (Justh Gyula apja) volt, aki a szabadságharc időszakában főszolgabíróként működött Turóc vármegyében, majd 1855/56-ban a család egyik békési birtokára, Szentetornyára költözött.¹⁶⁸ A Justh család alföldi birtokai az 1870-es években ismételtelen gyarapodásnak indultak. A térségben

¹⁵⁸ Majláth Béla: Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotjáról 1887–88-ban. *Magyar Könyvszemle*, 1884. január. 178–179.

¹⁵⁹ Országgyűlési almanach 1886. 85–86., ill. Országgyűlési almanach 1897–1901. 264.

¹⁶⁰ Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. 133.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Országgyűlési almanach 1901–1906. 286.

¹⁶³ Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. 312.

¹⁶⁴ Uo.

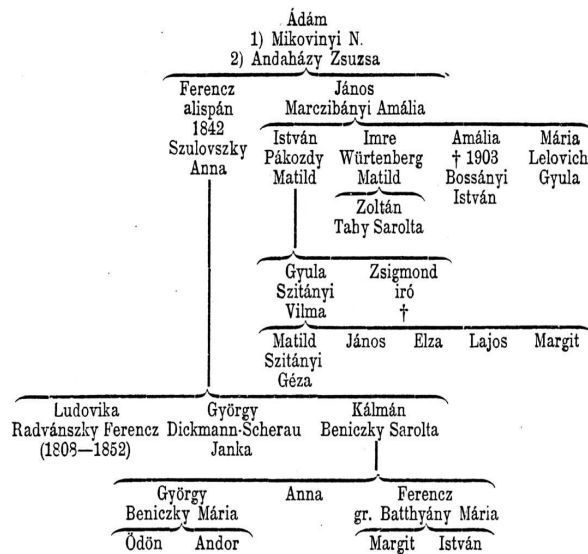
¹⁶⁵ Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 1889. március 16. 328.

¹⁶⁶ Uo. 1889. március 27. 346.

¹⁶⁷ A Marczibányiak a felvidéki Trencsén vármegyéből származtak, és a 18. században telepedtek le Békés és Csanád vármegyében. Marczibányi Lőrinc és fia István Csanád vármegyei alispánok voltak. A család nagy kultúrátámogató tevékenységéről volt ismert.

¹⁶⁸ Justh István gyermekei közül annyi bizonyos, hogy Justh Gyula 1850-ben Necpálon, a gyermekként elhunyt Gedeon 1859-ben pedig már Szentetornyán született.

évszázadokon keresztül befolyásos és tehetősnek számító Marczibányi család birtokainak egy része a család férfiágú kihalását követően, Marczibányi (III.) Lőrinc 1872-es halála után szállt Justh Istvánra.¹⁶⁹ A 19. század végén a több tagból álló alföldi Justh birtokok már Arad vármegye délnyugati, Csanád vármegye keleti és Békés vármegye déli területeire terjedtek ki, központjaik Szentetornya (Békés vármegye) és Tornya (Csanád vármegye) voltak. A szentetornyai kastély (Justh major) több fázisban épült, 1889/90-ben emeletréépítéssel érte el végleges állapotát. Justh Zsigmond itt rendezte be híres parasztszínházát.¹⁷⁰ A birtok szomszédságában terült el báró Eötvös József egyik birtokteste is, amely a későbbiekben a Návay családra szállt. A tornyai kastélyt, amely a Maros egyik holtága (Száráz-ér) mellett található, 1806-ban építtette Marczibányi István. Az 1880-as évektől kezdődően ez Justh Gyula otthona.

2.6. ábra

A Justh család (alföldi ág) 19. századi leszármazási rendje, 3¹⁷¹

¹⁶⁹ Barna János–Sümegehy Dezső: *Nemes családok Csanádvármegyében*. Makó, 1913. 122. A Marczibányi család összefüggő birtokokkal rendelkezett előbb Kamenica, Ledenice, Becsuin, Tornya, Varjasháza, Kurticsfalu és Kutas, majd pedig Csóka, Dombegyháza, Lőrincfalva községekben. A család férfiágának 1872-es halála után a birtokokat a női ágon örökítették, és azok a Vagyon, a Rakovszky, a Madocsán, a Jobb, az Andaházy, a Jánoky, a Justh, és a gróf Karácsony családok tulajdonába kerültek.

¹⁷⁰ Dede Franciska: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy 19. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2005. 227–241.

¹⁷¹ Kempelen B. 5. kötet. Budapest, 1913. 298.

CSALÁDI KÖRNYEZET ÉS PÁLYAKEZDÉS

„Justh Zsigmondról, ha egyáltalán írnak valamit, azt szokták írni, hogy úri dilettáns, vagy azt, hogy érdekes, de nem jelentékeny irodalmi próbálkozó; meg szokták azt is említeni, hogy birtokán parasztokkal szabadtéri színházat csinált, ahol klasszikusokat – Shakespeare-t, Molière-t – adtak elő, tehát amolyan különc műkedvelő lehetett. Ha azután az ember mégis előveszi ennek a harmincegy éves korában meghalt írónak alaposan elfelejtett műveit, akkor arra kell gondolni, hogy az egész akkori magyar irodalomban kevés író volt annyira korszerű, alig-alig akadt, aki annyira együtt élt volna az akkori európai irodalmi kultúrával, s még kevesebben akadtak, akik annyira a XX. század magyar irodalmát készítették volna elő, mint ez a Justh Zsigmond.”¹⁷² A fiatalon elhunyt íróhoz hasonlóan Justh Gyula is ebben a családban született és nevelkedett, ebből kifolyólag megállapíthatjuk, hogy a politikus és az író társadalmi érzékenysége, illetve közösségi céljai több tekintetben megegyeztek és családi útravalóként hagyományozódtak át.

A Justh család évszázadok óta részt vett a vármegyei (Turóc, Bars, Árva vármegyék) és az országos politikai életben, s a 19. század során a széles rokonság több tagja szerzett vármegyei főhivatalt vagy országgyűlési mandátumot. A szabadságharcot megelőző évtizedekben, majd később az 1860-as, '70-es évek során Justh Ferenc, Justh József és Justh György a turóci politika meghatározó alakjai voltak. A Justh család felsőmagyarországi ágának tagjai a kései reformkor időszakában a liberális vármegyei politizálás képviselői közé tartoztak, a szabadságharc alatt közülük többen töltöttek be vármegyei tisztséget vagy lettek kormánybiztosok, 1861 után pedig a Felirati Párt, később a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt tagjai lettek. A 19–20. század fordulóján a családnak egyszerre több tagja ült a képviselőházban, és Justh Gyulán kívül valamilyen nyien a kormánypártot erősítették, illetve a turóci kerületekből szereztek mandátumot (Justh György, ifj. Justh György és Justh Ferenc).

Neczpáli Justh Gyula 1850. január 13-án született a Turóc vármegyei Neczpálon, a Justh család római katolikus vallású ágában. Családja, gyermek- és fiatal éveit, tanulmányait, sőt politikai karrierjének kezdeti időszaka is a korszak dzsentritársadalmában megszokott szociokulturális és pályaelemeket tartalmazták. Édesapja Justh István (1821–1904), aki a család többi tagjához hasonlóan részt vett a politikai életben, az 1840-es évek közepén a turóci liberális nemesség egyik meghatározó alakja volt. Az 1848-as forradalom időszakában főszolgabíróként tevékenykedett Turócban, majd – valószínűleg a szabadságharcot követő vármegyei „tisztogatások” következtében – feleségével Pákozdy Matilddal (1830–1898) és gyermekükkel Gyulával a család alföldi birtokközpontjába, a Békés vármegyei Szentetornyára költözött. Justh Gyula öccsei Gedeon (1859–1872) és Zsigmond (1863–1894) már itt születtek.¹⁷³ Az apa politikai nézetei a szabadságharcot követő időszakban – feltehetően az alföldi, határozott 48-as politikát és társadalmi reformokat sürgető légkör hatására – a család felvidéki ágának, a Felirati Pártot támogató, majd Deák-párti szellemétől eltérően a Határozati Párt, ké-

¹⁷² Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka. Justh Zsigmond*. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2000.

¹⁷³ Az irodalom általában nem tesz említést Justh Gyula harmadik testvéréről, a gyermekkorban elhunyt Justh Gedeonról. *Justh Zsigmond nyomában* (Gádorosi Füzetek, 1.). Szerk. Pongó Bertalan. Gádoros, 2000. 68.

sőbb pedig a Tisza Kálmán vezette Balközép hatása alatt állt. Justh István a kiegyezést megelőző években ismét politizálni kezdett, s a térség egyik legnagyobb birtokosaként a Békés vármegyei Határozati Párt hangadójává vált. A szabadságharc időszakától kezdődően kapcsolatban állt Simonyi Ernővel, akinek politikai nézetei nagy hatással voltak rá.¹⁷⁴ Az 1865-ös és 1869-es választás során a Határozati Párt országgyűlési képviselőnek jelölte Orosházán,¹⁷⁵ azonban mandátumot egyik alkalommal sem sikerült szereznie, előbb Székács József bányakerületi evangélikus püspökkel szemben,¹⁷⁶ majd Táncsics Mihály¹⁷⁷ ellenében maradt alul.

Justh István politikai felfogása, amely az 1865-ös „Hitvallás” címet viselő választási programjából¹⁷⁸ körvonalazható, a későbbiekben komoly hatással volt Justh Gyula szemléletére, másrészt politikai-szociológiai szempontból, az alföldi ellenzéki polgárosodó birtokos politikai programjaként is kezelhető. Az apa 1865-ös választási programja a kiegyezést megelőző, illetve az azt előkészítő időszak várakozásait, valamint az országos politika meghatározó kérdéseit vetette fel, azonban a rövid távú aktualitáson túl is mutatott, s az évekkel-évtizedekkel későbbi függetlenségi elvek alapvető összetevőire érzett rá. Elsődleges kiindulópontnak tartotta az 1848-as törvények ismételt hatályosítását, illetve az ország függetlenségének visszaállítását, perszonalunió, „személyi unió” formájában. Programjának sarokpontjai közé tartozott a polgári alkotmányos átalakulás első lépcsőfokaként értelmezhető parlamentarizmus és a parlamentnek felelős kormány kiépítése. Justh István a parlamentarizmus elkötelezett híveként kiállt az országgyűlés adó, vám és hadügyi kompetenciája mellett is, de a reformkori polgárosodó liberális nemesség egyik legfontosabb célkitűzését a vármegyei autonómia megőrzését, védelmét (a neoabszolutizmus éveiben visszaállítását) is zászlajára tűzte. Röviden mondhatjuk, hogy a korszakban szokásos liberális felfogáshoz közelített nemzetiségpolitikai nézeteiben is. A nemzetiségekkel szembeni méltányosság és a Magyar Korona területi sérthetatlensége egyszerre kapott helyet programjában. Fontosnak tartotta a vallásszabadság, illetve egyenlőség törvénybeiktatását is. Elvárásai között fontos szerepet játszott – s ezzel is liberális elkötelezettségét igazolta – a szabadságjogok kiterjesztésének sürgetése. Támogatta a polgári törvénykönyv kidolgozását, az egyéni-, a sajtó- és a társulási szabadság kimondását, illetve a „hűbéri viszonyok” maradványainak (korcsmáltatási jog, bordézsmá, stb.) kárpótlás melletti megszüntetését, valamint az önálló nemzetgazdaság megteremtését. Az 1860-as évek során kiépítésre kerülő modern államiság egyik fontos feltételének tartotta a politikai emigránsok visszatérésének engedélyezését is. Programjának legtöbb pontja, bár önmagában is fontos és elemzésre érdemes, a dualizmus teljes időszakában a függetlenség-

¹⁷⁴ Justh István 1864. július 21-én kelt levele Simonyi Ernőhöz. OSZK Kézirattár Levelestár.

¹⁷⁵ Justh István szentetornyai birtoka az orosházi kerület területén helyezkedett el. Szentetornya ma nem önálló település, hanem Orosháza város része.

¹⁷⁶ Az 1865-ös orosházi képviselőválasztásról: Verasztó Antal: Kései visszapillantás. Székács József és a korabeli választási kampány. *Orosházi Harangszó*, 2006. 1. szám. 9.

¹⁷⁷ Szalai József 1869. január 20-án kelt levele Justh Istvánhoz. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14450. sz. tekercs, BbI/2. sz. tétel, ill. Elek László: *Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai*. In. Uő: *Művelődés és irodalom Békés megyében*. 2. kötet. (A 9. század derekától az 1880-as évekig). A Békés Megyei Múzeumok közleményei, 13. Békéscsaba, 1988. 321–323.

¹⁷⁸ Justh István politikai Hitvallása. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbI/8. sz. tétel.

gi politizálás alapmotívumai voltak, illetve eszmei örökségként rendre fellelhetők fia politikai felfogásában és helyzetértékeléseiben.

Justh István a két sikertelen képviselőválasztás után nem vállalt újabb jelöltséget, leginkább gazdaságának fejlesztésével foglalkozott, de a vármegyei ellenzék egyik meghatározó alakja maradt. Az 1880-as évektől – látásának elvesztése miatt – a birtokok ügyeit jobbjára felesége és legidősebb fia Gyula intézték. A Justh család tagjait birtokaik jövedelme alapján Csanád vármegye legnagyobb adófizetői közé sorolták. A vármegye virilisei közt Justh István neve utolsó alkalommal 1902-ben szerepelt, s akkor budapesti lakosként tűnt fel.¹⁷⁹

A széles Justh família tagjai Justh István családjának az 1850-es évek közepén történt Alföldre költözése, a turóci Justhok 67-es, illetve a csanádi–békési Justhok 48-as politikai beállítottsága ellenére nem szakadtak el egymástól. A gyerekek életét a kétlakiság határozta meg, amely egyértelműen hozzájárult a Justh Gyulára és Justh Zsigmondra egyaránt jellemző társadalmi szempontból széles látókör kialakulásához. Az akkor nagy társadalmi-gazdasági fejlődésen keresztülhaladó Orosháza határában elterülő Justh major vegyes nemzetiségi környezete fontos útravalót adott. A régió nemzetiségi képét a döntő számú magyarság mellett németek, szlovákok, románok és szerbek tették tarkává, nem is beszélve az ennek megfelelő vallási sokszínűségről, amelyhez a térség zsidósága is hozzájárult.¹⁸⁰ A kétlakiság másik színhelye a nyugat-felvidéki Nécspál ugyancsak sajátos arculattal rendelkezett. Két dologban tért el leginkább az alföldi birtokoktól, az elsőt a hegyvidéki gazdálkodás technikai-technológiai különbözősége, a másodikat pedig a családot körülvevő döntő többségben szlovák parasztság jelentette. Ezek a körülmények egyszerre kínáltak meghatározó szemléletet Gyula és Zsigmond számára.

A Justh fiúk, a korszak jómódú nemesi szokásához híven házitanítók segítségével magántanulókként végezték elemi iskoláikat és az alsóbb középiskolai osztályokat.¹⁸¹ Gyula gyermekéveiben, a család alkalmazásában állt Hohenauer Ignác későbbi kassai francia nyelvtanár és bölcsészdoktor.¹⁸² Hohenauer történelmi jártassága és érdeklődése, nem utolsósorban pedig 48-as elkötelezettsége az ifjú Justh Gyula szemléletét, látókörét nagyban befolyásolta.

Justh Gyula középiskolai tanulmányait a szegedi piarista gimnáziumban magánúton végezte, majd az 1860-as évek közepén, Pesten folytatta, ahol ismét a piaristáknál tanult, végül 1868-ban érettségizett a 9. kerületi református főgimnáziumban,¹⁸³ ahol egyik tanára Thaly Kálmán volt. Ezt követően beiratkozott a pesti egyetem jog- és

¹⁷⁹ *Makói Hírlap*, 1902. szeptember 14. A megye virilisei.

¹⁸⁰ Fényes Elek adatai szerint a 19. század középső harmadában Békés vármegyében 93664 magyar, 35202 szlovák, 9707 román (és görög) lakos, Csanád vármegyében pedig 43443 magyar, 17692 román, 5332 szlovák és 1269 zsidó lakos élt. Fényes Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. 4. kötet. Pest, 1839. 8., 144.

¹⁸¹ Koszorús Oszkár: *Orosháza jelesei a XIX. század végéig*. Orosháza, 1994. 181.

¹⁸² Hohenauer Ignác (1833–1915) tanulmányait a pesti kegyesrendi főgimnáziumban végezte, majd 1858–1878 között több nemesi és arisztokrata családnál házitanítósodott. Ezt követően Kassán telepedett le, ahol a Felvidéki Közlöny, később pedig a *Pannonica* című lapok szerkesztője volt, s ezek mellett a városi főgimnázium rajz, festészet és francia nyelvtanáráként is működött. Írásaiban általában a 16–17. századi törökellenes harcokat és a hódoltság korának hétköznapijait mutatta be, de részt vett többek között a Pallas Nagylexikona munkálataiban is.

¹⁸³ Justh Gyula református főgimnáziumi diplomája. Pest, 1868. július 22. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, AI/1. sz. tétel.

államtudományi karára, ahol 1872-ben szerzett doktorátust.¹⁸⁴ Az egyesülő Budapest nagy hatással volt rá. A sokszínűségében sajátos alföldi-felvidéki birtokos nemes élet-szemlélete ekkor kezdett ötvöződni az óriási átalakulások elején járó, társadalmi és gazdasági tekintetben egyaránt nagyléptékben fejlődő és kitárulkozó főváros modern polgári szellemiségével.

A fiatal Justh Gyula az egyetem befejezése után visszatért az Alföldre, ahol ígéretes vármegyei karriernek nézett elébe. A későbbi belügyminiszter és politikai ellenfél Kristóffy József – aki szintén a csanádi–békési térségben kezdte politikai pályáját – így ír ezekről az évekről: „A Tisza-korszakban tűnik fel Justh Gyula a csanádmegyei közélet terén, s szervezőképessége és agilitása hamarosan a megyei függetlenségi párt vezérévé emeli. Ennek előtte Békésmegyében mint exponált Deák-párti szerepelt, de mert ott sikereket elérni nem tudott átjött Csanádba, hol az alföldi dzsentrinek a 48-as táborba való bevonulásához példát mutatott.”¹⁸⁵ A valódi kép ennél jóval árnyaltabb. Justh Gyula apja nyomdokain haladva már ifjú éveiben is a 48-as eszme elkötelezett hívének számított. Politikai pályájának kezdete – az 1870-es évek első fele – azonban a dualizmuskori első nagy párt(át)alakulások időszaka volt, amely a Balközép és a Deák-párt részekre szakadását, majd a Szabadelvű Párt megalakulását eredményezte. Justh kezdetben Tisza Kálmán táborában állt és a pártvezérben azt a politikust látta, aki az általa képviselt ellenzékiiséget – a felvállalt pártfúzió útján – képes volt kormányra juttatni. Az évtized második felétől, azonban Justh számára egyértelmű lett a „bihari pontok szögre akasztása”, s ennek hatására a pályája kezdetén álló politikust a korábbi Balközép-párttól elszakadt függetlenségi ellenzék egyik képviselőjeként tarthatjuk számon.

Justh Gyula vármegyei pályája az alföldi Justh birtokok egyik színterén Békés vármegyében indult, ahol 1872-ben Tomcsányi József főispán javaslatára – akinek családja hasonlóan Turócból telepedett az Alföldre – tiszteletbeli vármegyei aljegyző lett, 1874-ben pedig rendes aljegyzővé választották meg. Karrierje gyorsan ívelt felfelé. Két év elteltével 1876-ban a gyulai járás főszolgabírója lett.¹⁸⁶ A felfogásában kezdet-től 48-as politikát valló fiatal politikus pártállását illetően ebben az időszakban vált el Tisza Kálmán táborától és lett helyi szinten a kialakuló függetlenségi politika egyik meghatározó alakja. Ennek köszönhetően az 1878-as vármegyei tisztújításon Beliczey István új főispán közbenjárására kihagyták a tisztikarból.¹⁸⁷ A bukás nem érte váratlanul, ezt hónapokkal megelőzően apjának írott levele igazolja: „Az én sorsom Békésmegyében el van döntve [...]. Ki hitte, hogy szépen, nagy reményekre jogosítólag kezdődő nyilvános pályám ily hirtelen drasticus véget fog érni [...], legfőbb vágyam, innen mentül előbb szabadulni. A többi szolgabírák egyhangúlag lesznek megválasztva: csak én vagyok az egyedüli, akit kirúgnak!”¹⁸⁸ Justh Gyula vármegyei karrierje, apja nem egészen harminc évvel korábbi esetéhez hasonlóan, a nagy kilátások ellenére még fiatalon a főszolgabírói címmel érte el végpontját.

¹⁸⁴ Justh Gyula egyetemi diplomája. Pest, 1872. július 14. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekerecs, AI/5. sz. tétel

¹⁸⁵ Kristóffy J. 1927. 15.

¹⁸⁶ *Békésmegyei Közlöny*, 1876. május 14.

¹⁸⁷ Országgyűlési almanach 1887–1892. 237.

¹⁸⁸ Az 1877. október 28-án kelt levelet idézi Tóth Ferenc: *Makó és a parlamenti pártok*. In. Makó története, 5. 2002. 80.

Egy évvel később Justh Gyulát a Békés vármegyei Gyula város polgármesteri posztjáért kívánta jelölni a helyi függetlenségi ellenzék, de a választások előtt – az állítólagos elvtelen alkudozások miatt – visszalépett a politikai versengéstől.¹⁸⁹ Ezzel Békés vármegyei politikai szereplése lezárult.

Justh Gyula ezt követően néhány évre visszavonult a regionális politikai élettől és a család Battonya és Arad között található tornyai (Csanád vármegye) birtokára költözött.¹⁹⁰ A vármegye egyik jelentős birtokosaként továbbra sem távolodott el teljesen a közügyektől, s politikai tapasztalatait ebben az időszakban a függetlenségi ellenzék vármegyei szervezésében kamatoztathatta. Részt vett a csanádi Gazdasági Egyelt választmányának tevékenységében és ekkor alakított ki intenzív kapcsolatot a parlamenti ellenzék vezetőivel is. A közjogi ellenzék 1875–1884 közötti sajátos párhuzamos pártcsoportosulásai közül (Függetlenségi Párt, illetve 48-as Párt) elsősorban Irányi Dániel 48-as csoportjával lépett szorosabb kapcsolatba.

Az 1870-es 1880-as évek fordulóján több alkalommal tett külföldi utazásokat tapasztalatszerzés céljából, amelyekről azonban csak későbbi utalásaiból értesülünk. Több alkalommal járt az osztrák tartományokban és az ekkor egységesülő Németországban, de ellátogatott Franciaországba, Svájcba és Nagy-Britanniába is. Megismerkedett a fejlett politikai-társadalmi és gazdasági kultúrával rendelkező európai államok politikai berendezkedésével és szerkezetével. Éles Tibor – már említett – Justh Gyulával foglalkozó disszertációjában erre az időszakra teszi Kossuth Lajos és Justh turini találkozását, amelyre utaló forrásokat jelen kutatásom nem tárt fel, ennek ellenére teljességgel nem zárhatjuk ki a találkozó tényét.¹⁹¹ Az utazások során gyűjtött benyomások és tapasztalatok, amelyek leginkább a parlamenti struktúrákra tértek ki, nagy hatással voltak nézetrendszerének kialakulására, s külföldi tapasztalatai kihatottak évtizedekkel később képviselt választójogi programjára is.

Justh az 1880-as évek elejétől, mint a battonyai ellenzék vezetője, a csanádi függetlenségi csoport meghatározó alakja lett, s már 1881 januárjában a vármegyei közigazgatási bizottság tagjai közé választották. Rendszeresen írásai jelentek meg az ellenzéki *Arad és Vidéke*, illetve később a *Makói Hírlap* hasábjain, ahol a politika mellett leginkább közigazgatási és vízügyi kérdésekkel foglalkozott.¹⁹²

TÁRSADALMI STÁTUSOK ÉS SZEREPKÖRÖK

A polgárosodás, mint társadalmi folyamat nem írható le kizárólagosan a polgári társadalmi rétegek fejlődésével (pl. nagypolgárság, polgári középosztály, kispolgárság, munkásság) és a tradicionális társadalmi rétegek (pl. arisztokrácia, közép- és kisbirtok-

¹⁸⁹ Ismeretlen szerző 1879. június 24-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/10. sz. tétel. Vö. Makó története, 5. 2002. 80.

¹⁹⁰ Szülei és testvére továbbra is a kb. 40 km távolságra lévő Orosháza melletti Szentetornyán éltek.

¹⁹¹ Éles T. (Bölcsész) Doktori disszertáció. 1963. 23. Éles datálását sem kizárva, rendelkezünk azonban forrásokkal, amelyek Kossuth Lajos és Justh 1892 szeptemberében lezajlott találkozásáról adnak hírt: Justh Gyula 1892. szeptember 29-én kelt, anyjához írott levele. OSZK Kézirattár Levelestár.

¹⁹² A 19. század végén a Maros szabályozása és gátrendszerének kiépítése még megoldatlan kérdés volt és ez nagyban befolyásolta Arad és Csanád vármegyék, ill. a Bánság gazdálkodási viszonyait. Justhot a későbbiekben is foglalkoztatta ez a kérdés és több parlamenti felszólalásában is kitért erre a témára.

kosok, dzsentri, parasztság) mozdulatlanságával vagy szűkülésével.¹⁹³ A polgári modernizáció során végbemenő változás folyamata a nagy társadalmi elméletek szintjén valóban a polgári és a tradicionális társadalmi rétegek időszakos együttélésével jellemezhető, azonban egyes csoportok és főleg személyek tekintetében a megszakítotttság helyett a különböző struktúrák keveredése, illetve a hozzájuk kapcsolódó szerepek egymásmellettsége, folytonossága tapasztalható.¹⁹⁴ A polgárosodás folyamata a dualizmuskor társadalmának minden rétegére kiterjedő általános jelenség, éppen ezért mértékét vagy elterjedését hiba volna kizárólag a városi polgárok számának és arányának növekedésével szemléltetni. A polgárosodás folyamata a társadalmi modernizáció alapjelenségeként tekintendő, s ezáltal kihat az arisztokráciára, a nemesi eredetű úri birtokosságra, a „honorácior” származású értelmiségre, illetve a gazdaparasztság elemeire is. A hatás közvetlen eredménye nem kizárólag a polgárok számának ugrásszerű megnövekedésével ragadható meg, hanem a polgári és a tradicionális társadalmi struktúrák és szerepek egyénekre, csoportokra lebontott párhuzamosságával, illetve a kialakult többes/plurális identitás megjelenésével és terjedésével.¹⁹⁵

A 19. század második felének – korábbi társadalmi kategóriát használva – „bene possessionatus”, illetve úri „ezerholdas” jómódú birtokos társadalma, amely rang, címek híján nem tartozik az arisztokrácia továbbra is meglehetősen zárt világába, de részben birtokának piaci érdekeltisége, annak tőkés jellegű működtetése, részben pedig személyének állami (szakértői) bürokráciában, vármegyei-országos közéletben, politikában történő pozicionálásával több szálon kapcsolódik a polgárosodás folyamatához. Státusában ez a társadalmi csoport igencsak sokszínű képet mutat, s ez a jelenség többértű, összetett szerepkészlet alkalmazását is feltételezi.¹⁹⁶

Ilyen, életmódjában, társadalmi szerepeiben és pozícióiban többdimenziójú személy Justh Gyula is, aki se polgár, se nemes jellegével egy jól érzékelhető társadalmi réteg modernizációs sajátosságait testesíti meg.¹⁹⁷ Életmódjáról és társadalmi szokásairól viszonylag kevés dokumentum vagy visszaemlékezés árulkodik, de azt megállapíthatjuk, hogy többes identitása pl. kétlakiságában (Tornya, Budapest) és ezzel párhuzamosan társadalmi szerepeiben is visszatükröződött. A vidéki kastély, a több ezer holdas birtok, a paraszti környezet irányába tanúsított patriarchális viszony és pl. a

¹⁹³ A polgárosodás szó 19. századi jelentéstartalma elsősorban nem a polgársághoz kötődött, hanem a civilizáció előrehaladását jelentette és közelebb állt az állampolgárosodás jelentésköréhez. Ezzel kapcsolatban lásd pl. Halmos Károly: Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra. *Századvég*, 1991. 2–3. szám. 131–166.

¹⁹⁴ A struktúrák és szerepek egymásmellettségéhez lásd: Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980. 27., Veliky János: Reformkor – a változások kora. *Magyar Tudomány*, 2008. 10. szám. 1238–1255., ill. Püski Levente: Arisztokrácia a XX. századi Magyarországon (1.). *Korunk*, 2008. 9. szám. 82–92. A polgárosodás során kialakuló közéleti szerepről: Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon Kiadó, 1998. 39–57., 165–212., 212–237.

¹⁹⁵ Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. szám. 159–179., Benda Gyula: *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége*. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 343., 345., ill. Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma. *Kommentár*, 2007. 3. szám. 12. 3–15.

¹⁹⁶ Merton, R. K. 1980. 88–89., Veliky János: *A felbomló és átalakuló rendiség gazdasági-szociális rendszerei*. In: Uő. szerk. 1999. 46., ill. Estók J. 1999. 167–170., 172.

¹⁹⁷ A téma feldolgozását tartalmilag és módszertanilag vö: Veliky János: *Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia?* (Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepköréi.) *Századok*, 2006. 3. szám. 751–787., ill. Veliky János: *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009. 173–205.

vitézi-nemesi szokásrendszerhez kapcsolódó párbaj intézményének elfogadása, stb. összeegyeztethető volt a jogi diplomával,¹⁹⁸ a nagypolgári zsidó családból származó feleséggel, a Kiskörút közelében lévő fővárosi bérlakással, kávéházi életvitellel, részvényvásárlással, illetve alapítványi felajánlásokkal, s nem utolsósorban az általános választójog politikai célkitűzésével.

A Justh család alföldi ágának birtokai az 1893-as *Gazdacímtár* adatai szerint négy személy tulajdonában összpontosultak: 1. Justh István Arad vármegye, Oláhpécska, 484 hold (legelő-szántó);¹⁹⁹ Békés vármegye, Pusztaszenttornya, 155 hold (szántó);²⁰⁰ Békés vármegye, Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold (legelő, rét, szántó);²⁰¹ Csanád vármegye, Dombegyháza, 126 hold (szántó);²⁰² Csanád vármegye, Tornya, 320 hold (szántó);²⁰³ 2. Justh Istvánné Békés vármegye, Pusztaszenttornya 374 hold (szántó);²⁰⁴ 3. Justh Gyula Arad vármegye, Nagyvarjas, 476 hold (szántó-legelő);²⁰⁵ 4. Justh Matild Arad vármegye, Kurtics, 393 hold (szántó).²⁰⁶ A birtokok összességében 2482 holdat tettek ki. A birtokállomány legnagyobb része – szülei halálát követően – Justh Gyula kezében összpontosult, és terhelésekkel együtt a következő képet mutatta: Tornya, 302 hold tehermentes termőföld; Tornya, 304 hold tehermentes legelő; Tornya, 12 hold, illetve 17 hold szántóföld, együttesen 5400 korona teherrel; Tornya, 13 hold szántóföld, 107 korona honvédelmi teherrel; Tornya, kastély és 18 holdas park, 1020 korona teherrel; Orosháza, 38 hold termőföld; Szenttornya, 145 hold termőföld és az udvarház együttesen 104 korona kölcsönrel terhelve; Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold tehermentesen; Magyarpécska, 1100 hold tehermentes szántó és legelő. A birtokok összesen 2103 holdat tettek ki (ebben nem szerepeltek Justh Matild birtokai), a *Magyar Országos Központi Takarékpénztár* az összes földtulajdonra kivetett terhelése pedig 6631 korona volt.²⁰⁷ A *Makói Újságra* támaszkodva mondhatjuk, hogy a család birtokai után évente több mint 6000 korona adót fizetett, amely körülbelül megegyezik a rajtuk lévő teher mennyiségével.²⁰⁸ A család tagjai közül, Justh István saját néven levő birtokaival (kb. 450 hold) a Csanád vármegyei virilis jegyzékben 1901-ben a 29., 1902-ben a 28. helyen szerepelt.²⁰⁹

A Justh család felsőmagyarországi ágának birtokai Turóc vármegyére korlátozódtak, azonban összességükben kétszer akkora területet jelentettek, mint az alföldi ág tulajdonában lévő birtoktestek. A turóci Justh birtokok: Justh család Necpál, 149 hold;²¹⁰ Justh György Necpál, 2545 hold;²¹¹ Justh Kálmán Tóthpróna, 269 hold,²¹²

¹⁹⁸ A jogi végzettség társadalmi viszonyaihoz lásd: Ilonszki G. 2009. 140.

¹⁹⁹ *Magyarország földbirtokosai.* (Továbbiakban: *Gazdacímtár*, 1893.) Szerk. Bellusi Baross Károly–Németh József. Budapest, 1893. 29.

²⁰⁰ Uo. 1893. 137.

²⁰¹ Uo. 1893. 138.

²⁰² Uo. 1893. 187.

²⁰³ Uo. 1893. 187–188.

²⁰⁴ Uo. 1893. 137.

²⁰⁵ Uo. 1893. 29.

²⁰⁶ Uo. 1893. 19.

²⁰⁷ *Pénzvilág*, 1913. december 13. Szamuely Tibor: *Justh Gyula vagyona.* (Újabb megjelenés: In. Uő: *Összegyűjtött írások és elbeszélések.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975. 286–287.)

²⁰⁸ *Makói Hírlap*, 1906. március 23. Mennyi Justh Gyula adója?

²⁰⁹ Uo. 1901. szeptember 15. A megye virilistái, ill. Uo. 1902. szeptember 14. A megye virilistái.

²¹⁰ *Gazdacímtár*, 1893. 769.

²¹¹ Uo. 769.

Necpál 2443 hold.²¹³ A birtokok nagy részét erdőség borította. A *Gazdacímtár* által a vármegye egyetlen jelentősnek tartott állattenyésztő telepe Justh György Necpálon működő simmenthali tehenészete volt.²¹⁴

Az alföldi Justh család kb. 2500 holdat kitevő földterületeivel természetesen messze nem tartozott a legjelentősebb földbirtokokkal rendelkezők körébe, azonban a birtokok szerkezetüket és földminőségüket tekintve a jó adottságú és rendszerint az átlagosnál jóval magasabb terméshozamú földek közé voltak sorolhatóak. A család nagyobb állattenyésztéssel vagy mezőgazdasági iparvállalattal nem rendelkezett, de terményeik (gabona, kukorica, dohány, zöldségfélék) eladása révén mindenképpen kapcsolódtak a piac szervezte tőkés gazdasági rendszerhez. Az arányokat illetően nem rendelkezünk pontos adatokkal, de azt tudjuk, hogy a birtokok legnagyobb részén búzát, árpat vagy kukoricát termesztettek, valamint a gabonanövények mellett jelentős mennyiségű dohány- és szőlőtermesztés is folyt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az ezredéves országos kiállítás kapcsán Csanád vármegye más jelentős birtokosai (Forster, Eckhardt, Prugly, Návay, stb.) mellett Justh Gyula is a kitüntetettek között szerepelt, s a dohánytermesztés terén elért eredményei miatt oklevelet vehetett át.²¹⁵ Később a megye több birtokosának társaságában igazgatótanácsi tagként részt vállalt az 1900-ban megalakult makói hagymaszövetkezet munkájában is.²¹⁶

A modern piacgazdaság ismeretét igazolja, hogy a hagyományos terményeken túl Justh – egy 1909-es levél szerint – érdeklődött a zöldségtermesztés és a bolgárkertészet birtokain történő meghonosítása iránt is,²¹⁷ a speciális módszer bevezetéséről azonban nem rendelkezünk biztos információkkal. A birtokok technikai berendezéseiről, gépesítéséről sincsenek adataink, de néhány levél arról tanúskodik, hogy alkalmanként felmerült a szántási munkálatok traktorral vagy gőzekével történő elvégzése is. A levelek arra engednek következtetni, hogy Justh az egyes munkafázisokat esetenként gépkölcsonnival – és a Földművelésügyi Államtitkárság közbenjárásával – kívánta hatékonyabbá tenni.²¹⁸ Sőt 1916-ban megint az Államtitkárság segítségét kérte, ezúttal egy Stock benzines gőzgép megvásárlása ügyében.²¹⁹

A Justh-birtokok sajátos módon több tekintetben eltértek a környező térség nemzetiségi adottságaitól. A család szentetornyai és magyarpécskai birtokai, illetve az azok központját jelentő települések a környező vármegyénél vagy járásnál, a magyarság arányait tekintve kedvezőbb nemzetiségi képet mutatnak – különösen megragadha-

²¹² Uo. 768.

²¹³ Uo. 769.

²¹⁴ Uo. 766.

²¹⁵ *Makói Hírlap*, 1896. november 19.

²¹⁶ Halmágyi Pál: A makói hagymaszövetkezet, majd hagyma-részvénytársaság története 1900 és 1918 között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1984/85. 1. szám. Szeged, 1986. 220., 233.

²¹⁷ Bartóky József 1909. április 1-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14542. sz. telercs, FbIII/76. sz. tétel. Bartóky József (1865–1928) 1904–1910 között miniszteri tanácsos, 1910–1918 között pedig államtitkár volt a Földművelésügyi Minisztériumban.

²¹⁸ Uő. 1915. május 9-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. FbIII/99. sz. tétel, ill. Uő. 1915. augusztus 30-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. FbIII/125. sz. tétel.

²¹⁹ Uő. 1916. február 9-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. FbIII/126. sz. tétel.

1895-ben az országban mindössze 159 gőzekét tartottak számon. A traktorok számát az első világháború előtt országosan pár ezerre lehet tenni. Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése*. In: Magyarország története, 7. 1983. 309.

tó ez az Arad vármegyében elhelyezkedő birtoktestek tekintetében –, a tornyai birtok azonban a vármegye és a járás adataival szemben – Csanád keleti végpontján elhelyezkedve – jóval magasabb nemzetiségi arányokkal rendelkezett. A család birtokain meghatározó többségben magyarok éltek, de pl. a tornyai birtok jelentős számú román és szerb lakossággal is rendelkezett. (A birtokok központi településének, járásainak és a vármegyének nemzetiségi adatait lásd a 2.1. táblázatban.)

Település, járás, vármegye	magyar fő	szlovák fő	román fő	szerb fő	német fő
Tornya	1485 (58%)	8 (0,3%)	666 (26%)	355 (14%)	16 (0,6%)
Battonyai	26433 (78%)	724 (2%)	3168 (9,5%)	3011 (9%)	337 (1%)
Csanád	108621 (75%)	17133 (12%)	14046 (9,7%)	3967 (2,7%)	1013 (0,7%)
Magyarpécscsa	7475 (96%)	16 (0,2%)	166 (2%)	10 (0,1%)	57 (0,7%)
Magyarpécskai	15620 (54%)	705 (2,4%)	9736 (34%)	196 (0,6)	2593 (9%)
Arad	78130 (22,5%)	5174 (1,4%)	229476 (66%)	322 (0,1%)	34330 (9,8%)
Szentetornya	5150 (98%)	69 (1,3%)	14 (0,2%)	-	-
Orosházi	48443 (81,7%)	10537 (17,7%)	128 (0,21%)	12 (0,02)	136 (0,22%)
Békés	219261 (73,5%)	66770 (22,3%)	6125 (2%)	76 (0,025%)	6048 (2%)

2.1. táblázat

*A Justh család birtokainak nemzetiségi eloszlása*²²⁰

Justh Gyula és családjának birtoktulajdona mellett valamelyest ismert a család készpénzvagyona és néhány befektetése is. A kortárs publicisztika alapján elmondható, hogy Justh Gyula feleségének Szitányi Vilmának a hozománya (200 ezer korona), évtizedekkel házasságkötésük után is felbontatlanul feküdt az egyik makói bankban – nagy valószínűséggel a *Makói Takarékpénztár Rt.*-ben – és az akkori hírek alapján a család a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban 1 millió korona betéttel rendelkezett.²²¹ Ez meglehetősen komoly anyagi háttérnek számított, még az európai viszonylatban jelentős képviselői vagy házelnöki éves fizetéshez (az előbbi 6400 korona, az utóbbi 24000 korona) képest is.²²²

²²⁰ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* 1. kötet. Budapest, Athenaeum, 1912. 340., 278., 332.

²²¹ *Pénzvilág,* 1913. december 13. Justh pénzintézettekkel fennálló kapcsolataihoz tartozik, hogy politikai pályájának kezdetén a battonyai takarékpénztár felügyelő-bizottságának elnöki pozícióját is betöltötte. Országgyűlési almanach 1886. 86., Országgyűlési almanach 1887–1892. 237., Országgyűlési almanach 1892–1897. 247.

²²² Gerő A. 1988. 161.

A család fentebb elemzett anyagi helyzetének ismeretében nyilvánvaló, hogy Justh Gyula testvére, Justh Zsigmond halálát követően szépirodalmi munkáinak kiadói jogát nem pénzszüke miatt adta át 1904 áprilisában 1000 koronás áron a *Franklin Társulat*nak, hanem a művek megjelenését készítette elő.²²³ Justh Zsigmond kötetei ezt követően hamarosan a Franklin kiadásában láttak napvilágot: *A pénz legendája*, 1905; *Gányó Julcsa*, 1905; illetve *Fuimus*, 1906.²²⁴

A Justh család anyagi helyzetének és társadalmi elhelyezkedésének ismertetéséhez hozzá tartozik, hogy a korszak jómódú birtokosaihoz hasonlóan a vidéki kastély(ok) mellett budapesti polgári lakást is fenntartottak. Az életvitelszerű fővárosi berendezkedés nem kizárólag Justh Gyula képviselői mandátumának velejárójaként tekinthető, hiszen a szülők (Justh István és Pákozdy Matild) is rendszeres fővárosi tartózkodásra rendezkedtek be, valamint a testvér Justh Zsigmond is jelentős időt töltött Budapesten. (Justh Zsigmond fővárosi tartózkodásai alatt kezdetben legtöbbször Jókai svábhelyi villájában vagy Bajza utcai lakásában lakott.²²⁵) Az 1880-as évek közepén a frissen képviselővé választott Justh Gyula és az irodalmár Justh Zsigmond a szülőkkel közösen tartotta fenn (8. kerület) Eszterházy utca 13. alatti fővárosi lakását²²⁶ (ma 7. kerület Puskin utca), ahol a – fiatalabb testvér életvitele miatt – a társasági életben komolyan értékelt szalont rendeztek be.²²⁷ Az 1890-es évek elején Justh Gyula a (9. kerület) Lónyay utca 13-as számú házában bérelt lakást,²²⁸ majd az évtized közepén a (8. kerület) József utca 4. számú házába költözött,²²⁹ az új század elején pedig a 8. kerületi Reviczky utca 4. alatt található Wenckheim-palotában bérelt lakást, amelyet bő másfél évtizeden keresztül tartott fenn.²³⁰ A Wenckheim-palota 1910-es évek közepén zajló átalakítása idején, rendszerint szállodai lakást bérelt a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) és a Türr István utca sarkán található Hungária Szállóban. Justh Gyula fia, Justh János pedig 1906-os képviselőségétől kezdve a (5. kerület) Bálvány utca 3-ban (ma Október 6. utca) lakott.²³¹

A Justh család fővárosi palotalakásait minden bizonnyal hosszú távú bérlet formájában tartotta fent, tulajdonról nincs tudomásunk, illetve a Wenckheim-palotában erről nem is lehetett szó. Justh Gyula józsefvárosi lakásaitól nem estek messze az általa rendszeresen látogatott épületek: a Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) régi képviselőház, illetve a Rákóczi utca és a Szentkirályi utca sarkán működő historizáló, eklektikus berendezésű Balaton kávéház, amely több politikus mellett (pl. Szilágyi Dezső)

²²³ A Franklin Társulat 1904. április 18-én kelt levele Justh Gyulához. OSZK Kézirattár 2/742. sz. tétel.

²²⁴ Fontos felhívni a figyelmet Justh Zsigmond novelláiban és regényeiben rejlő társadalomábrázolásra, amely a nemesség és a parasztság együttélését világitja meg. Vö. Koszorús Oszkár: Arcképvázlat Justh Zsigmondról. *Tiszatáj*, 2007. 7. szám. 9–13., ill. a hasonló társadalomtörténeti kérdések felvetése miatt Kósa László: „Nemzetes uramék”. Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere. In. Üő: *Nemsek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 320–339.

²²⁵ Justh Zsigmond társadalmi helyzetéről és kapcsolatairól lásd: Dede Franciska: A szalonember: Justh Zsigmond. *Budapesti Negyed*, 46., (2004. 4. szám) 377–404., ill. Üő. PhD disszertáció. 2005. 67–74., 169–241.

²²⁶ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1885–1886*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, é.n. 520.

²²⁷ Kozocsa Sándor: *Utószó*. In. Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 732. Az Esterházy utcai lakás majdnem három évtizeden keresztül – Justh István 1904-ben bekövetkezett haláláig – volt a család kezelésében.

²²⁸ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–1892*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, é.n. 566.

²²⁹ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1896–1897*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, é.n. 700.

²³⁰ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1902–1903*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, é.n. 1162.

²³¹ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1908*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, é.n. 1362.

Justh törzshelyének is számított. A Duna-parti Országház megnyitása után Justh továbbra is a 8. kerületben lakott, és „munkahelyére” általában konflissal járt.

Justh vagyoni helyzetének és befektetéseinek ismertetésekor ki kell térnünk a jómódú birtokosok, illetve arisztokrácia tagjainak polgáriasult pénz- vagy tőkekezelési módszereit igazoló – ez esetben meglehetősen kényszer szülte – részvényvásárlásokra is. A fellelt adatok kivétel nélkül a *Magyarország* című meghatározó ellenzéki politikai napilap részvényeivel kapcsolatosak és Justh Gyula életének utolsó éveiből, valamint a halálát követő hagyatékügyekkel összefüggésben kerültek elő. Az 1913 őszen keltezett első levelek arról tanúskodnak, hogy Justh Gyula korábbi kölcsöneinek fejében, a pártja más tagjaival együtt a napilap részvényesévé vált, azonban nagy bizalmatlansággal figyelte a Batthyány Tivadar gróf által közvetített ügyletet.²³² Az üggyel kapcsolatos levelezés öt évvel később folytatódott immár Justh János és Batthyány Tivadar között, amelyből kiderül, hogy Justh Gyula halálakor 25 db *Magyarország* napilap részvennyel rendelkezett, amelyek akkori teljes névértéki összege 25000 korona volt.²³³ Ez a részvénycsomag 1918 júliusában eladásra került, s azt gr. Károlyi Mihály vásárolta föl. Justh *Magyarország* részvényei tehát nem befektetési céllal kerültek megvásárlásra, hanem a politikai-anyagi kényszer okán kerültek tulajdonába. Az ehhez hasonló jelenségek szinte általánosnak tekinthetők a dualizmus kori politikai elit pénzügyi kockázatvállalásának és tranzakcióinak egy részére.

Justh Gyula az 1870-es évek közepén, valószínűleg 1874-ben vette feleségül Szitányi Vilmát (1854–1945).²³⁴ A Szitányiak a Bajorországból elszármazó zsidó Ullmann család kikeresztelkedett ága voltak, akiknek első magyarországi ősük 1825-ben szerzett nemességet és alapító-alelnöke volt az 1841-ben létrehozott Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak. A Szitányiak a dualizmus gazdaságában már nem játszottak meghatározó szerepet, az Ullmann család másik ága azonban a Magyar Általános Hitelbankban tevékenykedett, amely a korszak vezető pénz- és befektetési intézete volt.²³⁵ Különös,

²³² A *Magyarország* című újság esetében a részvénytársasággá alakulására a lap megrendült anyagi helyzete miatt volt szükség. Justh eleinte nem kívánt részvényekre szert tenni (3%-os kamatozású), hanem a korábbi, több mint 20 ezer koronás hitelét szeretne volna visszakapni, azonban mivel az a tranzakció tönkretette volna a napilapot és annak főszerkesztőjét Holló Lajost, végül elfogadta az ajánlatot. Batthyány a következőkben próbálta Justhot jobb belátásra bírni: „*Ha te nem csatlakozol ehhez az álláshoz, s azt követeled, hogy Holló néked 20 egynéhányezer koronát készpénzben térítsen meg, ezzel igen valószínűleg Hollót s a Magyarországot csődbe hajtod, mi által úgy te, mint mi mindnyájan egész a Magyarországra áldozott pénzünket véglegesen elveszítjük.*” Batthyány Tivadar 1913. december 5-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BeXI/31. sz. tétel.

²³³ Az utóbbi levelek 1918 tavaszán születtek és mindjárt kettős célt szolgáltak: Batthyány igyekezett átvenni, ill. valakinek átjatszani a Justh család tulajdonában lévő részvényeket, ezzel egy időben törekedtek a napilap függetlenségi politikai beállítottságának további biztosítására is. Batthyány Tivadar 1918. június 30-án kelt levele Justh Jánoshoz. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BdX/50. sz. tétel, ill. Uó. 1918. július 20-én kelt levele Justh Jánoshoz. Uo. BeXI/39. sz. tétel. Batthyány és Justh János levelezéséből az derül ki, hogy a részvényeket eredetileg egy konzorcium kívánta felvásárolni, amely azonban váratlanul visszalépett, s a kisebbségi részvényeket gróf Károlyi Mihály vásárolta meg, névértéki áron. Batthyány Tivadar 1918. április 8-án kelt levele Justh Jánoshoz. Uo. BdX/46. sz. tétel.

²³⁴ A házasság évére utaló forrást nem találtam, ezért munkámban a Villám Judit által közölt 1874-es évet használtam. Jónás Károly–Villám Judit: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*. Budapest, Argumentum, 2002. 148.

²³⁵ Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből*. In: *Az úri Magyarország*. Szerk. Léederer Pál. Budapest, ELTE, 1993. Kövér György: *Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)*. AETAS, 2005. 1–2. szám. 93–115.

hogy a Justh család és a Szitányiak, illetve az Ullmannok pénz vagy tőkekapcsolataira még utalásokkal sem rendelkezünk, sőt láthattuk készpénzüket vagy hitelüket sem a távoli rokonok bankjában tartották vagy bankjától vették fel.

Justh Gyula és Szitányi Vilma első gyermeke Matild (1877–1951, később Szitányi Gézané) volt, akit János (1880–1946), Elza (1882–1945, később Jakabffy Gyuláné), a fiatalon elhunyt Lajos (1886–1915), majd Margit (1891–1968, később Purgly Jánosné) követett. Justh János a budapesti egyetemen szerzet jogi diplomát, majd a pestvidéki királyi törvényszék aljegyzője volt, 1906-ban és 1910-ben a Függetlenségi és 48-as Párt programjával Hajdúszoboszló kerületének parlamenti képviselőre szerzett választói felhatalmazást, majd 1917–1918 között Csanád vármegye főispánjaként működött, 1920 után pedig az aradi Magyar Párt meghatározó alakja lett. Felesége, Baross Katinka író nő ugyancsak a kisebbségi politika egyik vezetőjeként ismert. A Justh lányok közül csak egynek a férjére kívánom felhívni a figyelmet: Justh Margit (első) férje Purgly János Arad vármegyei földbirtokos, Horthy Miklós feleségének, Purgly Magdolnának a bátyja volt. (Justh Gyula 1909/10-es királyi audienciái alkalmával Horthy, az uralkodó szárnysegédjeként szolgált.)²³⁶

Több forrás árulkodik Justh Gyula becsületi ügyeiről, amelyek közül jó néhány – a korszak úri középosztályának hagyományrendszerében elfogadottak szerint – párbajjal végződött. Clair Vilmos párbajgyűjteményében más politikusok és katonatisztek között, több alkalommal találkozhatunk Justh Gyula nevével is. Justh politikai pozíciója és társadalmilag plurális identitása (polgári-nemesi) egyaránt a párbaj intézményének elfogadására és alkalmazására ösztönözte.²³⁷ Az első becsületbeli ügy 1892-re datálható, amikor Justh és Thold Dániel szabadelvű képviselő²³⁸ szenvedélyes parlamenti összeszólalkozása kardpárbajjal végződött. A párbaj körülményeiről mindössze annyi tudható bizonyosan, hogy az egyik – valószínűleg budapesti – huszárlaktanya vívótermében történt az elégtétel, amelynek során Justh a száján erős sérülést szerzett.²³⁹ A következő becsületsértéssel kapcsolatos eset szintén 1892-ből való, amikor Zsilinszky Endre, a Békési Közlöny szerkesztőjeként a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártra és helyi képviselőire tett sértése („s az a párt mely magát függetlenségi pártnak csúfolja Justh Gyulát Papp Eleket és még néhány czégyeres tagját küldte le Szarvasra”²⁴⁰) ellen lépett fel Justh Gyula, Papp Elek országgyűlési képviselő társaságában. Zsilinszky szerkesztő ezt követően a lapjában kiigazítást tett közzé, s jegyzőkönyvben

²³⁶ Simonyi H. 1966. 99.

²³⁷ A párbaj, bár 1874-től törvényileg tiltva volt Magyarországon, továbbra is az úri ethosz és a középosztályba tartozás egyik látványos ismertetőjelét képezte. A középosztály polgári származású tagjai éppen középosztályi mivoltukat erősítendő, más, korábban kizárólag nemesi, úri sajátosságokat pl. birtok vásárlás, vidéki kastély, vadászat, párbaj, saját köreikben is elfogadottá tettek, s ezáltal beemeltek az amúgy is vegyes szerepekkel jellemezhető polgári identitás körébe. Vö. Novák Béla: *A párbajozó úriember. A párbaj története Magyarországon, és társadalmi hatásai, 1867-től, 1945-ig*. PhD disszertáció. ELTE BTK 2007. 94–102., 110–133., Béranger, J–Kecskeméti K. 2008. i.m. 383–384. A párbaj társadalmi szerepe hasonlóan alakult a német társadalomtörténetben is. Vö. Jürgen Kocka: *Das europäische Muster und deutsche Fall*. In. Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich: eine Auswahl. Band I. Hrsg. Kocka, Jürgen. Göttingen, 1995. 51–53.

²³⁸ Thold Dániel Clair Vilmos: *Magyar párbaj*. Szerk. Ságvári György. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 319. a Szabadelvű Párt képviselőjeként, az Országgyűlési almanach 1892–1896. (330.), pedig függetlenségi képviselőként említi.

²³⁹ Ságvári Gy. szerk. 2002. 319.

²⁴⁰ Jegyzőkönyv 1892. május 9. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbI/24. sz. tétel.

kijelentette, hogy „nem lehetett és nem állt szándékában a czégyeres szó és az inericinált cikk egyéb passzusai által is Justh Gyula és Papp Elek képviselő uraknak akár politikai szereplésük, akár egyéni jellemök felett elítélő véleményt mondani”,²⁴¹ s így a felek közös megegyezéssel eltekintettek a fegyveres elégtételtől. Justh 1893 májusában sorra kerülő becsületbeli ügye ismételtén párbajjal végződött, amelyre Cseresnyés János makói rendőrkapitány (később 1905/1906-ban a vármegye főispánja) provokációja adott okot. Cseresnyés, Justh Makó város közgyűlésén tett egyik beszámolója alkalmával egyértelműen megkérdőjelezte a felszólalás hitelét („hazudik!”), s ezt követően a két férfiú a földéaki Návay-kastélyban állt egymással szembe.²⁴² A párbajról egy kortárs rövid beszámolója alapján elmondhatjuk, hogy Justh jó technikájú vívónak számított és három helyen komolyan meg is sebezte ellenfelét, azonban az arcán és a karján ő is súlyosan megsérült. Justh sérülése következtében több napig kritikus állapotban volt, majd ezt követően hetekig feküdt, s az arcát ért sérülés még évek múlva is erről a párbajról árulkodott.²⁴³ A lábadozással azonos időben 1893 májusában történt Justh Negyvennyolcas Függetlenségi Párt elnökévé választása is, amelytől ebből az okból kifolyólag „igazoltan” maradt távol. Az elnökké választás kapcsán érkező gratulációk és a sérülés miatti „részvét” táviratai így napokon keresztül egymást váltva érkeztek Tornayra.²⁴⁴ A bátyja sebesülésének tényét Justh Zsigmond egyik levele is megemlíti: „Mama még mindig Pesten van. Napról napra halogatja útját, s csak nem jöhet. Most megint a Gyula párbaja annyira felizgatta, hogy azóta megint rosszabbul van.”²⁴⁵ Az 1899-es év parlamenti csatáinak mellézköngéje volt a Horánszky Nándor, az ellenzéki Nemzeti Párt képviselője és Bánffy Dezső miniszterelnök között lejátszódó becsületbeli ügy, amelynek bonyolult szövevényeként összesen tizenöt politikus – köztük a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter (Fejérváry Géza), illetve egy korábbi miniszterelnök fia (gr. Tisza István) – és két tábornok is részt vett. Justh Gyula, Horánszky Nándor egyik segédeként kapott szerepet a becsületsértési ügy lefolyásában. Ez az affér azt bizonyítja, hogy Justh elismert és nagy rutinnal rendelkező párbajozónak számíthatott, hiszen a politikai szembenállás ezen elfogadott kísérő jelenségében, „bizalmi férfiúként” részese lehetett, egy a legfelső körökbe tartozó személyeket is érintő, karddal és pisztollyal megvívott elégtételnek.²⁴⁶ Az 1898/99 fordulóján lejátszódó párbajszorozatban Justh, olyan – valósággal a korszak párbajhőseinek és szakértőinek számító – képviselők (Elek Gusztáv és Bolgár Ferenc) társaságában vett részt, akik azt megelőzően tragikus kimenetelű párbajok hősei voltak, s ez (möglegzősen groteszk módon) hozzájárult későbbi karrierjük megalapozásához. A sorban következő tisztázandó ügy már 1907-ben történt, amikor a képviselőház elnökeként „Justh Gyula úr megbízottjai magyarázatot esetleg elégtételt kérnek Szmracsányi György

²⁴¹ Uo.

²⁴² Ságvári Gy. szerk. 2002. 325.

²⁴³ Clair V. 2002. 325., *Vasárnapi Ujság*, 1905. február 26. 1., ill. Justh Gyula 1893. június 13-án kelt levele Petrovay Györgyhez. OSZK Kézirattár Levelestár.

²⁴⁴ Szalai Dániel 1893. május 20-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/27. sz. tétel, Miskey Béla 1893. május 23-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. 14542. sz. tekercs, DbII/24. sz. tétel, Szilágyi János 1893 május 21-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. 14540. sz. tekercs, BbII/29. sz. tétel, Csácsy Miklós 1893. május 30-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbII/30. sz. tétel.

²⁴⁵ Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 213. levél. 1893. június 4. Szentetornya.

²⁴⁶ Ságvári Gy. szerk. 2002. 354–356.

úrtól, azokért a kifejezésekért amelyeket a mai napon a Ház folyosóján reá vonatkozólag használt.”²⁴⁷ Az ügyben végül nem került sor párbajra, mert a kijelentések kölcsönös félreértésen alapultak, s ez jegyzőkönyvileg is tisztázásra került. Hasonlóan zajlott le, az a két évvel későbbi eset is, amikor ugyancsak Justh megbízottai kértek magyarázatot Andrassy Gyula belügyminiszter megbízottaitól, egy a képviselőház folyosóján lezajlott magánbeszélgetés során, a miniszter által tett kijelentések pontos értelmét és szándékát illetően. A magyarázat alkalmával a félreértés hivatalos tisztázást nyert: „[Andrassy – Sz. Á.] azt hitte hogy Justh kételkedik számtalanszor kijelentett abbéli szándékának komolyságában, hogy miniszteri állásából távozni akar.”²⁴⁸ Miután a miniszter feltevése alaptalannak bizonyult, s sértés egyik fél részéről sem állt fenn, az ügy jegyzőkönyvileg befejezést nyert.

Justh társadalmi státusának és szerepének pontos megítéléséhez elengedhetetlenül hozzátartozik helyzetének a képviselőházon belüli áttekintése is.²⁴⁹ Justh Gyula először 1884-ben – az átlagos 39 évnél fiatalabban – 34 éves korában szerzett képviselői mandátumot.²⁵⁰ A képviselők kb. ¾-éhez hasonlóan nemesi ősökkel²⁵¹ és kb. 40%-ához hasonlóan 100 holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkezett.²⁵² Jogi végzettségével a képviselőház átlagosan kb. 60%-át kitevő legnagyobb létszámú „szakmai-képzettségi” csoportjához tartozott. A képviselőház adatait tekintve kb. 65%-os volt a mandátumszerzés előtt állami vagy megyei adminisztrációban tevékenykedők csoportja, amelyhez Justh Békés vármegyei működése alapján volt sorolható.²⁵³

Összegzésként megállapítható: Justh Gyula társadalmi pozícióinak vizsgálatakor a hagyományos birtokos nemesi és a modern polgári életmód egyes elemeinek, szerepeinek az ötvöződése végig megfigyelhető, de azt is észre kell vennünk, hogy az idő múlásával mind társadalmi helyzetében, mind pedig politikai szemléletében a modern polgári elemek lesznek hangsúlyosabbak. Ez nyilvánvalóan összefüggésben volt a társadalmi és politikai környezet általános jelenségeinek az átalakulásával is. Justh és a hozzá hasonló vegyes/többes társadalmi identitású és státusú személyek helyzetét azonban semmi esetre sem lenne szerencsés identitásválságként, vagy státuszavarként megjeleníteni. Már csak azért sem, mivel a korszak egyik tipizálható, meglehetősen nagy és jelentős réteget érintő jelensége ez, valamint a szóban forgó társadalmi réteg a politikai elit meghatározó elemeként is kategorizálható.²⁵⁴ Másik oldalról pedig ismételt vegyes képlet alakul ki a polgári középosztály és nagypolgárság életmódját, státus- és szerepkészletét vizsgálva, amely megint csak egyszerre alkalmazza a modern polgári és a hagyományos úri-nemesi életforma egyes jegyeit.

²⁴⁷ Jegyzőkönyv 1907. november 20. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, DbIII/60. sz. tétel.

²⁴⁸ Jegyzőkönyv 1909. december 17. Uo. 14540. sz. tekercs, BbIV/104. sz. tétel.

²⁴⁹ Rudai R. 1936., Lakatos E. 1942. és Pap József: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. *AETAS*, 2007. 1. szám. 5–31.

²⁵⁰ Rudai R. 1936. 41–43., Pap J. 2007., 21. 28.

²⁵¹ Pap József az 1901 és 1905-ös képviselőházak összetételét a hivatalos Almanachok alapján vizsgálta, és a képviselők származását illetően négy nagy csoportot különít el. Az arisztokraták csoportja (kb. 14%), az almanach adataiból „biztosan nemesnek tekinthetők” csoportja (31%–1901, 28%–1905), a „bizonytalan származással rendelkezők” csoportja (36%–1901, 40,9%–1905) és végül a nem nemesek csoportja (18,6%–1901, 16,3%–1905). Pap J. 2007. 9., 12. Ezen kívül a témával kapcsolatban lásd Lakatos E. 1942. 51–52.

²⁵² A képviselők közül 43% (1901), ill. 40,7% (1905) rendelkezett 100 hold feletti birtokkal. Pap J. 2007. 12., 24.

²⁵³ Ilonszki G. *Parliamentary Elites*. 204., Pap J. 2007. 11.

²⁵⁴ Ilonszki G. 2009. 65–66.

3. A DUALIZMUS KORSZAKÁNAK POLITIKAI ÚTVESZTŐJÉBEN

TÍZ VÁLASZTÁS, EGY POLITIKUS

Makó és Justh Gyula neve a dualizmuskori képviselőválasztások során elválaszthatatlanul összeforrott. Justh 1884-től haláláig 1917-ig megszakítás nélkül tagja volt a dualizmuskori törvényhozásnak, nyolc alkalommal szerzett képviselői mandátumot és az 1892-es ciklustól eltekintve mindig a csanádi megyeszékhely képviselőjét látta el.

	Makó	Kassa	Kolozsvár	Miskolc	Pécs	Brassó
1869	27759	21742	26638	21535	23863	27766
1881	30063	26097	30363	24319	28702	29584
1890	32663	28884	35855	30408	34067	30739
1900	33720	35586	46670	40833	42252	34511
1910	34918	40476	58481	49182	47844	38999

3.1. táblázat

*Makó népességének összehasonlítása más városokkal 1869–1910*²⁵⁵

Makó a 19. század második felében közigazgatási helyzetének stabilizálását követően²⁵⁶ – főként a modern monokultúras agrártermelésre és az erre épülő kereskedelemre alapozva – nagy gazdasági-társadalmi fejlődésen ment keresztül. A korszakban mindvégig Csanád vármegye székhelye volt, az 1871. évi 18. tc. szerint a rendezett tanácsú városok sorába tartozott, és státusát az 1886-os közigazgatási reform (1886. évi 21. tc. és 22. tc.) után is megtartotta. Népessége 1880-ban haladta meg a 30 ezer főt. Reizner János megállapítása alapján „*Népessége számaránya után [1892-ben – Sz. Á.] Makó az országnak 12-dik városa, s megelőzi Miskolcot, Zombort, Székes-Fehérvárt, Kassát, Pécsét, Brassót, sőt Kolozsvárt is.*”²⁵⁷ (Makó és más városok népességét lásd a 3.1. táblázatban.) Az Alföldön nem szokatlan, hogy a nagy lélekszám nem párosult a település urbanizációs jellegével. Emellett a hasonló népességgel rendelkező városok akár régióközpont szerepet is betölthettek a korban (pl. Kolozsvár, Kassa, Brassó), Makó funkciója és szerepe alapján az un. megyeközpont és középváros hierarchikus kategóriák között helyezkedett el.²⁵⁸

²⁵⁵ Az 1910. évi népszámlálás, 1. 1912.

²⁵⁶ Makó 1860-tól ismételen a közigazgatási önállóságát visszacapott Csanád vármegye székhelye volt. Ezt megelőzően 1853–1860 között Csanádot Békés vármegyéhez csatolták, kialakítva a Gyula központú Békés-Csanád vármegyét. Makó városa a provizórium idején elvesztett rendezett tanácsú városi jogállását 1870-ben nyerte vissza. Ezt követően a város vezetése és a városi polgárság a dualizmus időszaka alatt több alkalommal fordult a belügyminiszterhez – adóügyi okok miatt – a rendezett tanácsú városi jogállás helyett nagyközségi jogállást kérelmezve. Erről bővebben Marjanucz László: Makó története, 5. 2002. 109–149., Uő: *Küzdelem a rendezett tanácsú státus ellen.* In. Makói Múzeum Füzetei, 101. 18–23. A korszak közigazgatási rendszeréről országos viszonylatban lásd Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

²⁵⁷ Reizner János: *Makó város története.* Makó, 1892. 83–84.

²⁵⁸ Beluszky Pál–Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005. 195. Beluszky Pál megállapítása szerint Makó azon 11 megyeszékhely (Sepsiszentgyörgy, Fogaras, Csíkszereda, Szentes, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Aranyosmarót, Nagyszőlős, Magyaróvár, Alsókubin) közé tartozik, amely funkció és szerep alapján nem kerül a megyeközpontok közé.

Népességéből és városhierarchiai mutatójából adódóan, Makó a kiegyezés alatt is hatályban lévő 1848. évi 5. tc. értelmében egy országgyűlési képviselővel rendelkezett, tehát választójogi értelemben „önálló képviselőválasztási joggal felruházott, de törvényhatósági joggal nem bíró város” volt.²⁵⁹ A makói választójoggal rendelkező polgárság – amely a korszakban 1400–2200 fő körül mozgott – a város lakosságának kb. 5–6%-át tette ki, tehát nagyjából az országos átlagnak felelt meg. A választók legnagyobb részben a városi agrár és kereskedő kispolgárság rétegeiből kerültek ki, amelyben fontos tényezőként szerepelt a városi társadalom kb. 5–6%-át alkotó zsidóság.²⁶⁰ A választójog szempontjából szintén számottevő volt a város külterületén élő tanyasi gazdák aránya is, amely a teljes lakosság kb. 35%-ára volt tehető.²⁶¹

A makói választók politikai beállítottsága a kiegyezés és az első világháború között eltelt fél évszázadban – országgyűlési képviselőválasztási voksaik alapján – egyértelműen a parlamenti ellenzék irányába orientálódott, határozottan a 48-as eszme elkötelezett hívei voltak. Ez a meglehetősen kiszámítható támogatottság még a közjogi ellenzék bázisterületének számító Alföldön is kimagasló eredménynek számított, ha pedig figyelembe vesszük, hogy a vármegye másik két választókerülete politikai hovatartozás szempontjából vagy kimondottan kormánypártinak (Battonya), vagy pedig teljességgel kétesélyesnek volt mondható (Nagylak), minden bizonnyal arra a következtetésre jutunk, hogy ez a jelenség nem választható el Justh Gyula közéleti szerepvállalásától.²⁶²

Makó 1861-ben megválasztott országgyűlési képviselője a reformkori ellenzéki kisége okán bizalmat kapott Návay Tamás²⁶³ volt, aki a Felirati Pártban foglalt helyet. Az 1865-ös választás során Návay ellenében Faragó Ferenc korábbi polgármester szerzett többséget, de az a sajátos helyzet állt fent, hogy mindkét jelölt a Felirati Párt támogatásával indult. Ezt követően a város képviselői – az 1892-es választástól eltekintve – minden esetben az ellenzék táborából kerültek ki.²⁶⁴ Az 1869-es és 1872-es választás alkalmával már a Balközéphez tartozó Dobsa Lajost²⁶⁵ választották képviselőnek. Az 1870-es évek közepén végbement pártalakulásokat követő három választáson függet-

Partium és részben a Tiszántúl közigazgatási helyzetéről és központjairól lásd: Szilágyi Ferenc: *A Partium közigazgatási földrajza*. PhD disszertáció. DE TTK, 2008. 53–59.

²⁵⁹ A törvény általában így rendelkezett a rendezett tanácsú városokkal kapcsolatban, de Makó egy fős parlamenti mandátuma a hasonló vagy kevesebb népességű, rtv. joggal rendelkező Brassó, Nagyszeben vagy a 1890-es évekig ugyancsak hasonló népességű Miskolc (1907-ben kapott tjt. jogot) és néhány hasonló méretű törvényhatósági jogú város pl. Marosvásárhely, ill. az 1890-es évekig hasonló népességű Kolozsvár két mandátuma mellett már komoly választásföldrajzi kérdéseket vethet fel.

²⁶⁰ Az 1910-es népszámlálás szerint Makón 1928 izraelita élt. Az 1910. évi népszámlálás, 1. 1912. 342.

²⁶¹ Az 1910-es népszámlálás szerint az akkor Makón élő 34918 főből 7724 fő a város külterületén és 3440 fő a szintén külső területnek számító Honvéd kerületben élt. Az 1910. évi népszámlálás, 1. 1942. 607–608.

²⁶² A helyi képviselőválasztások elemzésének módszertanához lásd ifj. Bertényi Iván: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója. In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 202–214.

²⁶³ Návay Tamás (1810–1879) az 1832-es és az 1839-es országgyűlésen Csanád vármegye követe volt, majd 1842-től alispán lett a vármegyében, s 1848–49-ben főispáni és kormánybiztosi pozíciót töltött be, azt követően perbe fogták, hosszú évekig rendőri megfigyelés alatt állt, birtokait elkobozták. Az 1860-as években, mint a Felirati Párt helyi vezetője lépett fel, majd 1867-től ismét a vármegye főispánja lett.

²⁶⁴ Az 1875 előtti makói választásokról bővebben lásd Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselő kezdetei Csanád vármegyében (1848–1875)*. In: TCSMT, XIX. század. Szeged, 1978. 163–265.

²⁶⁵ Dobsa Lajos (1824–1902) birtokos nemesi családból származó színész, drámaíró. A szabadságharc időszakában kormánybiztosként tevékenykedett, a kiegyezést követően a Balközéppárt tagja volt.

lenségi képviselőket választottak meg: 1875-ben Ragályi Ferdinánd, 1878-ban és 1881-ben Széll György lett Makó képviselője. Széll a később kialakuló antiszemita szárny, majd az önálló Antiszemita Párt egyik meghatározó alakja lett, s 1892-ig még több alkalommal fellépett a képviseléválasztásokon, de ott a továbbiakban rendre alulmaradt, a századforduló időszakában (1895–1902) pedig Makó polgármesteri tisztségét töltötte be.

Justh Gyula első alkalommal 1881-ben indult a képviseléválasztásokon. Az ekkor 31 éves, regionális szinten ismert ellenzéki politikus a 48-as Párt vezetőjének, Irányi Dánielnek a személyes felkérésére²⁶⁶ a Csanád vármegyei Battonya választókerületében törekedett a mandátumszerzésre. Battonya az ellenzék szempontjából nem tartozott a könnyen megszerezhető mandátumok közé, hiszen 1861-től áttekintve a helyi választásokat, egyszer sem nyert 48-as politikus a kerületben. A battonyai kerület a későbbiekben is a 67-es politika fellegvárának számított, 48-as jelölt csak az 1910-es választások alkalmával szerzett mandátumot. A korábbi választások ellenére az *Egyetértés* – amely az országos napilapok közül leginkább figyelemmel kísérte a választások csanádi menetét, több 1881 júniusi tudósításában²⁶⁷ Justhot tartotta a képviseléválasztás esélyesének. Ezt a cikkírók általában arra alapozták, hogy báró Wasmer Adolf – a kormánypárt jelöltje – mögött zilált pénzügyei miatt saját rokonai sem álltak ki. Sőt szerkesztőségi cikkben a napilap kissé elragadtatva, nagy ívű és sikeres politikai pályát jósolt az országos politikába épp csak betekintő Justh Gyulának: „*Valóban az első fellépése után ítélve kerületünk büszkeségére, pártunknak és hazánknak idővel még nagy hasznára válik, ha e szép jövőt ígérő fiatal erőt a törvényhozásba beküldenünk sikerül.*”²⁶⁸ Az első választási fellépés alkalmával Justh a parlamenti ellenzék országos közjogi programját előtérbe állítva, az önálló magyar hadsereg mellett kötelezte el magát. Az önálló magyar hadsereg problematikája ebben az esetben különösen találó programpont volt, hiszen Wasmer a közös hadsereg osztrák származású nyugalmazott tisztje volt.²⁶⁹ Justh 1881-es fellépését a parlamenti közjogi ellenzék mindkét áramlata, a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt egyaránt támogatta. A pártvezetők közül Irányi Dániel és Thaly Kálmán is kortes levélben állt ki a fiatal politikus mellett. Az ellenzék általános közjogi programján túl megmutatkozott azonban Justh felfogásának „praktikus” oldala is, hiszen egy térség országos képviseletére vállalkozva nem tekintett el a regionális kérdések felvetésétől sem. Ezek közül a hangsúlyt a telepítvényes községi földek örökváltságának, illetve a természetes vizek és belvizek szabályozásának követelésére helyezte. A helyi adottságok ismeretében a nemzetiségi kérdés terén leszögezte, hogy a kulturális és gazdasági érdekazonosság talaján kívánja a megoldást. Közvetlenül a választás után az *Egyetértés* Justh mandátumszerzéséről írt, de később már egyértelműen Wasmer Adolfot jelölte befutóként.²⁷⁰ A kormánypárt kis különb-

²⁶⁶ Irányi Dániel 1881. június 2-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbI/12. sz. tétel.

²⁶⁷ *Egyetértés*, 1881. június 9. Választási mozgalmak, ill. Uo. 1881. június 19. Melléklet. Választási mozgalmak.

²⁶⁸ Uo. 1881. június 20. Választási mozgalmak.

²⁶⁹ Országgyűlési almanach 1886. 198.

²⁷⁰ *Egyetértés*, 1881. június 26., ill. Uo. 1881. június 27.

séggel (540:490),²⁷¹ valószínűsíthetően a telepítvényes községek szavazóinak befolyásolásával nyerte meg a helyi választást.²⁷²

Közvetlenül az 1881-es képviselőválasztást követő időszakban került sor a Csanád vármegyei közjogi ellenzék hivatalos megszervezésére. A hagyományosan ellenzéki Makó mellett a nagylaki járás ekkor küldött először 48-as képviselőt a parlamentbe és ez a célok összehangolhatóságát eredményezte. A parlamenti mandátumot szerzett vármegyei képviselők Széll György (Makó) és Becker János (Nagylak), illetve a Battonyán elbukott, de a csanádi törvényhatósági bizottságban tovább tevékenykedő Justh Gyula²⁷³ közös felhívást intéztek a vármegyei választópolgárok irányába, amivel a korábban tapasztalható „visszaélések megszüntetését” és a politikai élet „fölfriessítését” célozták meg.²⁷⁴ Justh és Széll pártazonosságuk ellenére fennálló politikai ellentéte, amelyet főként Széll antiszemitizmusa élezett ki, azonban már ekkor megmutatkozott.²⁷⁵

Az 1881-es törvényhatósági ciklus végére a vármegyei függetlenségi vezéregyénisége, az ekkor battonyai pártelnökként működő Justh lett. Jelzésértékű, hogy az 1884-es makói március 15. ünnepelésének „főszereplője” már ő volt,²⁷⁶ és nagyjából ekkorra az is eldőlt, hogy a párt 1884 júniusában a makói mandátum megszerzésében Széll György helyett őt fogja támogatni.²⁷⁷ A szomszédos vármegye lapja az *Arad és Vidéke* így kommentálta az eseményeket: „*Justh Gyula megérdemli azt a bizalmat amelyet tanúsít iránta Csanádmegye székhelye. Mert ha valaki Csanádmegyében függetlenségi elvek mellett s azok szellemében rendíthetetlen kitartással, törhetlen erélylyel [sic!], fáradtságot s áldozatkészséget nem kímélve harczolt – ugy az legelső sorban Justh Gyula a megyei közügyek ezen tevékeny lelke, esze, bajnoka. [...]. Ő nem kímél fáradtságot, hogy megvédelmezze az igaz ügyet s leálcázza a jogtalanságot. Jellemszilárdsága, erélye és tehetsége egyaránt biztosíték erre [...].*”²⁷⁸ Tavasszal a választási előkészület időszakában Justh egyeztetést folytatott Mocsáry Lajossal a Függetlenségi Párt országos elnökével Aradon, ahol jelöltsége biztossá vált.²⁷⁹ Az ellenében fellépő szabadelvűek Tanárky Gedeont – a kultuszminisztérium államtitkárát támogatták –, aki nagy eséllyel indult a választáson, hiszen Justhnak nem csak vele

²⁷¹ Választási jegyzőkönyv. Makó 1881. július 29. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/13. sz. tétel.

²⁷² *Egyetértés*, 1881. június 24. Mellékelt. Választási mozgalmak.

²⁷³ Justh 1881-től választásról-választásra bekerült a Csanád vármegyei törvényhatósági bizottságba, előbb a battonyai járás, majd a 80-as évek közepétől a makói 2. vagy 5. kerület képviselőjeként. A 80-as évek második felétől rendszeresen városi képviselőnek is megválasztották. Helyi képviselői pozícióit országgyűlési képviselőségekor (szolnoki képviselőségekor is), sőt az 1905–1909 közötti években, képviselőházi elnöksége időszakában is ellátta, a vármegye és a város testületeinek egyik legaktívabb tagja volt.

²⁷⁴ Makó története, 5. 2002. 81.

²⁷⁵ Széll György antiszemita politikai felfogásáról Szatmári Mór is említést tesz: „[...] *Mocsáryéknak egyre több kellemetlenséget és zavart okozott az, hogy a párt kebelében volt Istóczynek néhány híve, így Ónody Géza, Simonyi Iván, Széll György, Békássy Gyula, Odescalchy Artúr, majd meg Szalay Imre. Ezek a függetlenségi politikával fűzték össze az antiszemitaságot, holott ez merőben ellenkezett a párt programjának sarkalatos alapelveivel.*” Szatmári M. 1928. 32.

²⁷⁶ *Arad és Vidéke*, 1884. március 18. Március 15-dike Csanádmegyében.

²⁷⁷ Uo. 1884. április 5. Csanádmegye. Széll ezt megelőzően 1883. február 13-án több antiszemítával együtt elhagyta a Mocsáry vezette Függetlenségi Pártot. Szatmári M. 1928. 34.

²⁷⁸ Uo. 1884. április 19. Justh Gyula.

²⁷⁹ *Egyetértés*, 1884. április 7.

kellett megküüzdenie, hanem a korábbi függetlenségi képviselővel, az antiszemita Széll Györgyvel is.²⁸⁰ A választási kampány időszakára Justh sikeresen megszerezte a függetlenségi párt országos vezetésének támogatását, programbeszéde alkalmával Mocsáry Lajos – aki a kampány során háromszor kereste fel Makót – és Orbán Balázs is megjelent a városban.²⁸¹ A párt vezetői kiálltak Justh mellett és beszédjükben hangsúlyozták, hogy Széll Györgyöt antiszemita fellépése miatt a Függetlenségi Párt a továbbiakban nem támogatja. Az *Egyetértés* így írt erről: „Ők ugymond a szabadság, egyenlőség, testvériség hívei Kossuth Lajos tanácsát követve küzdenek a jogegyenlőség [...] mellett, békében akarnak élni Makó minden polgárával, [...] tartozzék az bármely felekezethez.”²⁸² Justh programismertetésekor természetesen kitért az általános függetlenségi elvekre, az országos pénzügyi helyzetre, a közösügyi törvény megváltoztatásának, a magyar hadsereg és az önálló bank felállításnak szükségességére, valamint a vámszövetség és a delegáció eltörlésére.²⁸³ Legnagyobb sikert azonban a helyi viszonyok elemzésével aratta. Kivitelezhetetlen kormánypárti választási fogásnak ítélte azt a felvetést, miszerint Makó ellenzéki győzelem esetén elveszítheti megyeszékhelyi rangját: „Csanádmegyét ijesztgetik, hogy feloszlatják a megyét, ha nem a kormánypártra szavaz. Aradot biztatják, hogy a battonyai és kovácsházi járást hozzácsatolják, ha Falk [Falk Miksa – Sz. Á.] lesz a követe.”²⁸⁴ A városi hatóságok kormánytámogató magatartása ellenére (választói névjegyzék szubjektív összeállítása, visszatartása, stb.)²⁸⁵ a függetlenségi ellenzék a csanádi megyeszékhelyen nagy támogatással rendelkezett. A választás végeredményéről az *Egyetértés* így számolt be: „1761 összeírt szavazó közül szavazott 1449, ebből Justh Gyula függetlenségi párti, tornyai birtokos kapott 804, Tanárky Gedeon szabadelvű párti 546 és Széll György antiszemita volt képviselő 99 szavazatot. Így tehát Justh Gyula függetlenségi párti általános szavazattöbbséggel megválasztott.”²⁸⁶

Justh a választási kampány során függetlenségi programmal lépett fel, és így szerzett képviselői mandátumot. A parlamenti ciklus elején (1884 szeptemberében) a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt Irányi Dániel vezetése alatt Negyvennyolcas Függetlenségi Párt néven egyesült, Justh pedig – aki a fúzió előkészítésében nem vállalt jelentékeny szerepet – a továbbiakban az így kialakult egységes frakcióban politizált.

Justh Gyula első parlamenti ciklusában megtartotta a pártvezetés bizalmát, és az 1887. évi választás előkészületek már nem volt kétséges, hogy pártja ismét őt kívánja Makón felléptetni. Fő ellenfele ezúttal Széll György volt, akit ekkor már az

²⁸⁰ A választási mozgalom elszántságát jellemzi, hogy Széllnek – aki korábban két cikluson éven keresztül volt ellenzéki képviselő – olyan később megcáfolt kijelentést tulajdonítottak, miszerint elfogadhatóbbnak tartja a kormánypárti jelölt győzelmét, mint Justh mandátumszerzését. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Széll kampányában egyaránt hevesen támada Mocsáry pártját és a kormánypártot is. Uo. 1884. április 21. 1., A városba látogató Verhovayt Gyulát, aki kiállt Széll programja mellett, kitoloncolták Makórol. Uo. 1884. június 15., ill. Uo. 1884. június 16.

²⁸¹ Uo. 1884. április 20.

²⁸² Uo. 1884. április 21. Választási mozgalmak.

²⁸³ *Arad és Vidéke*, 1884. április 22. A makói függetlenségi párt értekezlete.

²⁸⁴ *Egyetértés*, 1884. április 21. Csanád vármegye megszüntetésének lehetősége nem volt teljesen alaptalan ui. néhány évvel később az 1886-os vármegyerendezéskor az ország egyik legkisebb területű és legkisebb népességű vármegyéjeként vita folyt a törvényhatóság megszüntetéséről.

²⁸⁵ Uo. 1884. június 6.

²⁸⁶ Uo. 1884. június 15. A mai választások.

országos szinten megerősödött antiszemita támogattak.²⁸⁷ A közjogi ellenzék a dualizmus elmúlt majdnem két évtizede során kellőképpen kiépítette makói háttérpolitikáját, amelyet korábban a Függetlenségi Párt, az elmúlt ciklusban pedig a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt megszervezése még inkább elmélyített. Ennek eredményeként az 1880-as évek közepére a makói kormánypárt a korábbiakhoz, illetve a vármegye nagylaki és battonyai járásaihoz képest (ahol a kormánypárt erősödésének lehetünk tanúi) nem működött hatékonyan, aminek szembevető jele volt, hogy az 1887-es választás során a Szabadelvű Párt nem állított jelöltet a kerületben, noha az a „már megszokott” két ellenzéki jelölt mellett számottevő eséllyel rendelkezett volna. Justh választási beszámolója – amely több mint tízezer ember jelenlétében zajlott le²⁸⁸ –, a konkrét gazdasági helyzetértékelésen túl, a dualizmus elmúlt bő másfél évtizedének ellenzéki megítélését vázolta föl, s túlmutatott a korban szokásos választási kortes beszédek színvonalán. Így értékelte a kiegyezés tartalmát: „Mikor a nemzet 67-ben megcsinálta a szerencsétlen kiegyezést Ausztriával [...] Deák Ferencz azt mondta, hogy fogadja el a nemzet a kiegyezést mert az lépcső lesz Magyarország függetlenségéhez. És lám alig 20 év telt el a közösügyes kiegyezés óta és fájdalmasan kell tapasztalnunk, hogy [...] akkor a nemzet egy oly leejtőre lépett, melyen folyton alább és alább szállunk.”²⁸⁹ Beszéde másik fontos részében az aktuális politika bírálatára helyezte a hangsúlyt: „Az a kormány, melynek feje 7 éven át ellenezte a 67-iki kiegyezést, a helyett hogy a nemzet önrendelkezési jogát tágította volna, a közösügyek számát szaporította [...], Ausztriával a kapcsolatot még szorosabbra fűzte. Egyfelől ott építik a milliókba kerülő országházat, Boszniára elköltünk milliókat, a főispánnak fizetését fölemelik, másfelől van Magyarországon 1500 község iskola nélkül, a néptanítók, a polgári iskola tanárai koplalnak. Pedig tudhatnák az intéző körök, hogy Magyarországon a kulturális kérdés, egyszersmind nemzeti kérdés.”²⁹⁰

A választás – amely során Justh 713, Széll pedig 496 szavazatot gyűjtött – egy Mikszáth révén ismertté vált anekdota segítségével vonult be a köztudatba, s az antiszemita nagy bukásának lett az egyik jelképe.²⁹¹ A nagyarányú győzelem ellenére érdemes megjegyezni, hogy Justh az 1884-es választáshoz képest majdnem száz szavazattal kevesebbet gyűjtött és Széll majdcsak félezerrel többet szerzett. Nagy arányú volt a választójoggal rendelkező, de a választástól távolmaradó polgárok szám is, hiszen a város szavazásra jogosult polgárainak közel fele nem élt választójogával. A választás sajátossága, miszerint egy 48-as és egy korábbi 48-as képviselő lépett fel egymás ellen, arra enged következtetni, hogy a voksoláskor távolmaradtak nagy része a potenciálisan kormánypárti, 67-es szavazótáborba tartozhatott.

²⁸⁷ K. Kiss Péter 1887. május 24-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekerces, Bbl/26. sz. tétel, ill. Uő. 1887. június 24-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. Bbl/28. sz. tétel.

²⁸⁸ *Egyetértés*, 1887. május 31. Választási mozgalmak.

²⁸⁹ *Arad és Vidéke*, 1887. május 30. Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.

²⁹⁰ Uo. 1887. május 30. Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.

²⁹¹ „A szélsőbaliak a Justh Gyula szerencséről beszélnek. –Irigylendő ember! –Mi történt vele? –Megreperálták a kerületét. –Hogyhogy? Ki reperálta meg? Ilyen mesterembert magam is szeretnék ösmerni. –Hát az antiszemita reperálta meg. –No, ezt még jobban nem értem. –Úgy történt a dolog, hogy mert ott nagy antiszemita áramlat volt, fogta hát magát az antiszemita végrehajtó bizottság és lekiüldött egypár száz programot Makóra, de tévedésből valamennyit tót nyelven. –Hát aztán? –Az egész város kacag most az antiszemitákon. Azok pedig szégyenkeznek és oszladoznak. Így reparálódott meg a Justh Gyula kerülete.” A Tisztelt Házból 1887. április 2. In: Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (Továbbiakban: MKÖM). Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

Az 1892-es választás az országos viszonyokhoz képest Csanád vármegyében különösen nagy kormánypárti előkészülettel zajlott, hiszen az egy évvel korábbi véresen elfojtott battonyai szegényparaszt- agrárproletár mozgalom nagy kihatással volt a térségre.²⁹² Ezzel állhatott összefüggésben, hogy a Ház feloszlásának idején Justh szalontai képviselőjelölése is felmerült, amely azonban később nem realizálódott, s Justh ismét csak Makón szállt versenybe a mandátumért.²⁹³ (Szalonta képviselője végül Arany László lett, akit a Szabadelvű Párt támogatott.) A makói szabadelvű vezetők – Meskó Sándor alispán, Major Miklós polgármester és a visszaéléseiről és „basáskodásáról” elhíresült Cseresnyés János rendőrkapitány – az ellenzék működését meddőnek látták és a város fejlődése elé vetett akadályként kezelték. A helyi lapok közül a *Maros* és a *Makói Hírlap* voltak a függetlenségi politika legfőbb bírálói, amelyek a város ellenzéki képviselők működése alatt felgyülemlett több mint két évtizedes sérelmeit a jelenlegi kampányban kívánták kamatoztatni. A fő célpont természetesen Justh volt. A *Makói Hírlap* fellépését szemléltetve idézem: „Mikor hidat csináltunk, ellene szavazott. Mikor a vasút létesítésén fáradoztunk, mindent elkövetett a korszakot alkotó intézmény meghiúsítására. Mikor iskoláinkra kellett áldoznunk, rideg elutasító állást foglalt. Mikor az ártézi kútért küzdöttünk, háromszor győzött le.”²⁹⁴ A Szabadelvű Párt céljának eléréseért Makón előbb a korábbi belügyminisztert gróf Teleki Gézá²⁹⁵ kívánta indítani, majd Meskó József²⁹⁶ alispánt hirdette ki jelöltnek, végül a kormánypárt gróf Teleki Józsefet támogatta a választáson.²⁹⁷ Teleki programjában főként a helyi kérdések megoldására koncentrált: elképzelései közt a vármegyei árvaház, főgimnázium, kaszárnya létesítése, a vasúti összeköttetés bővítése, a piactér modernizálása egyaránt szerepelt. A kormánypárt több visszalépő jelöltje ellenére a függetlenségi helyi elnöke K. Kiss Péter – már akkor, amikor az újságok még Teleki Géza fellépését közzölték – levélben írta Justhnak, hogy a végső jelölt Teleki József lesz.²⁹⁸ Széll György az antiszemita jelöltje ismét részese volt a képviselőségért folytatott harcnak.

A szavazást megelőzően mind az országos, mind pedig a helyi ellenzéki lapok – ismételten az *Egyetértés* és az *Arad és Vidéke* – a kormánypárt győzelmét teljesen

²⁹² A nagy csendőri erővel megtorolt 1891. május 1-i orosházi szegényparaszt tüntetést követően június 21-én Battonyán történt hasonló megmozdulás, ahol a csendőri sortűznek 5 halálos áldozata volt. Az agrárszocialista mozgalom regionális elterjedése miatt a térségben tartani lehetett az aratósztrájkok, a nagybirtokok, ill. a hatóság elleni akciók megismétlődésétől és kiszélesedésétől. Ennek hatására Csanád vármegyében megerősítették a karhatalmi erőket. A megerősített csendőrség és rendőrség mellett Makóra egy század katonaság kivezénylését is elrendelték. A viharsarki agrárszocialista mozgalom az 1890-es évek elejétől több mint egy évtizeden keresztül a rendszeresen fellépő megoldatlan társadalmi problémák közé tartozott. Bővebben a témáról Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940., ill. Simon Péter: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmi 1891–1907*. Budapest, Szikra, 1953.

²⁹³ Kövér Endre 1891. november 25-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/70. sz. tétel.

²⁹⁴ *Makói Hírlap*, 1892. január 31. A makói Maros híd 1878-ban, az Arad–Csanádi Egyesült Vasút (Arad–Szöreg) 1883-ban, került átadásra. Mindkettő Justh képviselősége előtt épült meg. Az iskola kérdéssel kapcsolatban pedig Jászai Mari egy Justh Gyulának írott leveléből tudjuk, hogy a századfordulón Justh látta el a makói polgári fiúiskola elnöki tisztét. Jászai Mari ismeretlen keltezésű levele Justh Gyulához. OSZK Levelestár.

²⁹⁵ *Makói Hírlap*, 1892. január 10. Választási mozgalom.

²⁹⁶ Uo. 1892. január 11. A szabadelvű párt jelöltje.

²⁹⁷ *Arad és Vidéke*, 1892. január 18., ill. *Makói Hírlap*, 1892. január 20. Teleki József neve nem volt ismeretlen a makóiak előtt, hiszen hasonló nevű nagybátyja 1827–1830 között a vármegye főispánja volt.

²⁹⁸ K. Kiss Péter 1892. január 9-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/79. sz. tétel.

irreálisnak tartották. Az aradi újságban ezt olvashatjuk: „A makói kerületben Justh Gyula ellen nagy hűhóval megindított mesterkedések teljesen kudarcot vallottak, úgy hogy neki végül is komoly ellenjelöltje nem maradt, s megválasztása ellen már most komoly akadály nem gördülhet.”²⁹⁹ Ezt támasztotta alá Mérey-Horváth Károly Justhnak írott levele is, aki ugyancsak biztosra vette a függetlenségi párt sikerét.³⁰⁰ Az előbbieket és H. Szabó Imre visszaemlékezése alapján mondhatjuk, hogy a Justh mellett korteskedők nem számoltak az ellenfél esélyével, meglehetősen könnyelműen vették a választási előkészületeket.³⁰¹ Justh makói kampánybeszédére meg kívánta hívni Eötvös Károlyt is, aki azonban levélben mondta le a találkozót, nagyszámú kötelezettsége miatt.³⁰² A függetlenségi párt ezúttal a hagyományos makói főtéri programbeszéd mellett a környező tanyákon, az igási és a rákosi csárdákban is vázolta programját.³⁰³ Beszédében Justh a fő hangsúlyt a kormány tehetetlenségére helyezte, amit a 2/3-os többség ellenére a Ház idő előtti – mi több a költségvetés megszavazása előtti – feloszlásával igazolni látott.³⁰⁴ A választás során a várakozások ellenére 880:814 arányban Teleki szerzett mandátumot.³⁰⁵ Érdeemes rávilágítani, hogy Justh az elvesztett 1892-es választás során 101 szavazattal többet kapott, mint az 1887-es győzelem alkalmával, amelynek magyarázata vélhetően arra vezethető vissza, hogy az előző választáson nem voksolt polgárok nagy része ekkor a kormánypárt jelöltjére adta szavazatát.

Az elbukott választást követően a makói függetlenségi párt a szavazás során elkövetett kormánypárti visszaélésekre hivatkozva vizsgálatot követelt.³⁰⁶ A voksolás körülményeit, különösen mert az elnök kétszer is felfüggesztette azt, a képviselőház vizsgálat alá vonta, de a bizottság Bánffy Dezső leendő házelnök felszólalásának hatására – csekély szótöbbséggel – Teleki javára döntött.³⁰⁷

Az 1892-es makói kudarc ellenére Justh a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt egyik meghatározó politikusaként nem maradhatott képviselői mandátum nélkül. Már a választás másnapján elindult a kombináció, hogy Justh hol szerepelhet a legnagyobb eséllyel a pótválasztáson.³⁰⁸ Az első variáció szerint Justh, a három választást is megnyert (Sopron vármegye, Csorna; Győr vármegye, Győrsziget; Heves vármegye, Po-

²⁹⁹ *Arad és Vidéke*, 1892. január 24.

³⁰⁰ Mérey-Horváth Károly 1892. január 5-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/77. sz. tétel. Mérey-Horváth levele Justh esélylatolgatása mellett kitér a saját radnai jelölti helyzetére, ill. érdeklődik egy, a választási kampányra 5000 forintot szánó függetlenségi érzelmű zsidó iparos megfelelő választókerülete után is: „Ezen kívül azt akarom megírni nincs-e valami olyan kerületetek, amelyben egy fiatal zsidó iparos 5000 frttal és függetlenségi párti programmal keresztül mehetne? De neki csak olyan kell, ahol ötezer frtjával biztosan győz. Iparos és zsidó, ez nem lenne épen rossz [sic!] a függetlenségi pártba mutatónak.”

³⁰¹ *Marosvidék*, 1928. december 25. H. Szabó Imre: Politikusok, írók, művészek. Akik Csanád megyéből indultak el.

³⁰² Eötvös Károly 1892. január 14. kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/83. sz. tétel.

³⁰³ *Makói Hírlap*, 1892. január 28. Választási mozgalmak.

³⁰⁴ Uo. 1892. január 21. A függetlenségi párt napja.

³⁰⁵ *Egyetértés*, 1892. január 29.

³⁰⁶ Uo. 1892. február 7. Képviselőválasztások.

³⁰⁷ *Arad és Vidéke*, 1892. március 6. A makói választáshoz, *Makói Hírlap*, 1892. február 29. A makói mandátum. A dualizmus időszakában 1899-ig a képviselőház feladata volt a választási bíráskodás lefolytatása, majd túlnyomó részben átkerült a Kúria – mint független fórum – hatáskörébe.

³⁰⁸ Krausz József 1892. január 31-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, Bbl/85. sz. tétel.

roszló) Csávolszky Lajos győrszigeti kerületében indult volna,³⁰⁹ de végül Polónyi Géza szolnoki kerületében szerzett képviselői felhatalmazást, ellenjelölt nélkül.³¹⁰ Csávolszky Poroszló, Polónyi pedig Hajdú vármegyei Szoboszló mandátumát tartotta meg. Justhot szolnoki kampányára a párt országos vezetői közül Polónyi és Thaly Kálmán is elkísérte, illetve a jelöltségét Irányi Dániel is támogatta.³¹¹ A szolnoki választási sikere ellenére Justh és Makó kapcsolata nem lett másodrendű, mondhatjuk szolnoki képviselő létére is inkább makói maradt. Erre kellőképpen világít rá, hogy már a megválasztás előtt februárban K. Kiss Péter makói függetlenségi vezető arra kérte Justhot, ha Szolnokon sikerrel megválasztják, március 15-én jöjjön Makóra beszédet mondani.³¹²

Az 1892-es parlamenti ciklus során Justh népszerűsége tovább nőtt – főként egyházpolitikai fellépése kapcsán –, s hamarosan az ország legismertebb politikusai között tartották számon, amelynek következtében politikai lehetőségei kitágultak a képviselői mandátumszerzés terén is. Ennek megfelelően az 1896-os választás alkalmával már nem csak Makó kívánta jelöltként felléptetni: először akkori választókerületében Szolnokon kérték fel jelöltségre,³¹³ majd a Komárom vármegyei Nagyigmánd választókerülete³¹⁴ is indítani akarta, de végül ismét kizárólag Makón szerepelt a választáson. (Az 1896-os választás során Szolnokon a szabadelvű Kiss Ferenc, Nagyigmádon pedig a függetlenségi Thaly Ferenc szerzett mandátumot.³¹⁵) Az egy választókerületben történő jelöltségvállalás elég szokatlan volt a parlamenti frakciók irányítóinak mandátumszerzési taktikájában. A legtöbb népszerű és vezető tisztséget ellátó képviselő a korszakban rendszerint egyszerre több helyen jelöltette magát (az ellenzék soraiból pl. Kossuth Ferenc: Cegléd–Kecskemét, Csávolszky Lajos: Csorna–Győrsziget–Poroszló). Justh esetében különösen veszélyes volt ez a kizárólagos makói jelölés, ugyanis 1896-ban ismét korábbi legyőzője Teleki József volt a legfőbb ellenfele.

Justh 1896-os makói kampányát az előző kudarcból kiindulva komolyan megszervezték, s választói beszédére Kossuth Ferenc pártelnökkel és Eötvös Károly alelnökkel együtt érkezett. Programjában a közjogi függetlenségi elvek közül konkrét jelszavakat ragadott ki, pl. az önálló vámterület szükségét és a kvótaemelés megakadályozását hangsúlyozta. Ekkor került be helyi programjába a párt választójogi követelése is, amely szerint a vagyoni cenzus helyett az értelmi cenzust kívánta támogatni. A Függetlenségi és 48-as Párt célja ekkor a felnőtt, magyarul írni és olvasni tudó állampolgárok választójoghoz juttatása volt. Justh ennek fontosságáról így nyilatkozott „Az én pártom be akarja hozni a vagyoni cenzus helyett az értelmi cenzust; aminek értelmében választó minden nagykorú, magyarul írni és olvasni tudó honpolgár. [...]. S ezt a tömeget akkor nem lehet presszionálni semmiképpen sem.”³¹⁶ Lonovics József

³⁰⁹ *Arad és Vidéke*, 1892. február 9. A kettős kerületek.

³¹⁰ Víg Jenő 1892. március 4-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. telercs, BbI/89. sz. tétel.

³¹¹ Boda Vilmos 1892. március 3-án kelt levele Irányi Dánielhez. Uo. BbI/88. sz. tétel.

³¹² K. Kiss Péter 1892. február 6-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbI/86. sz. tétel.

³¹³ *Egyetértés*, 1896. október 5. Választási mozgalmak.

³¹⁴ Uo. 1896. október 15. Választási mozgalmak.

³¹⁵ Országgyűlési almanach 1897–1902. 272., 362.

³¹⁶ *Makói Hírlap*, 1896. október 27. Makó város ünnepe.

csanádi főispán jelentése alapján azt is tudhatjuk, hogy a helyi függetlenségi párt bőséges anyagi ráfordításával szemben a kormánypárt és jelöltje meglehetősen keveset áldozott a kampányra: „*Ha Teleky illetőleg a neje nem lennének oly végtelenül szűkmarkúak, majdnem biztosra venném megválasztását, de 5000 Ft egy Justh bőséges költekezésével és folytonos agitációjával szemben valóban egy csepp a 2300 szavazó szomjúságával szemben.*”³¹⁷ Ebből a jelentésből szerezhetünk információkat a szavazatok előzetes megoszlásával kapcsolatosan is, amely – meg kell jegyezni – nem sokban tért el a végeredménytől: „*Teleky megválasztása [a kért összeggel – Sz. Á.] biztosítva lenne, mert 580 szavazatunk máris van, kik annyira kormánypártiak, hogy azokat Justh ha fejenkét 500 Ft-ot ígérne is nekik, még ily árért sem veheti meg őket.*”³¹⁸ A választás napján az ellenzék sikerét megakadályozandó, az ország néhány más kerületeihez hasonlóan a makói főterre is katonaság vonult fel, és csak 150-esével engedte a függetlenségi szavazókat a választás színhelyéül szolgáló vármegyeházára és városházára.³¹⁹ A választás ennek ellenére Justh szempontjából (1045:688) sikerrel zárult.³²⁰

Az 1901-es választás előkészületének időszakában Justh ismét több helyről kapott jelölti felkérést, s ezúttal már az ország legnagyobb városai is lehetséges választókerületként merültek fel. Kossuth Ferenc pártelnök a makói helyett a kassai jelöltség elfogadására kívánta rábeszélni: „*[...] a függetlenségi párt külön szándékozik tömörülni, mégpedig állítólag meglehetősen erővel, és téged szeretnének jelöltül megnyerni.*”³²¹ A szomszédos Arad függetlenségi ellenzéke, amely az év folyamán Justh segítségével került újjászervezésre,³²² őt kívánta képviselőjelöltnek megnyerni.³²³ A megfontolásra érdemes felkérések ellenére, hasonlóan a korábbi választásokhoz, Justh csak a makói kerületben indult mandátumért. (Az 1901. évi választás végeredményeként Kassán a párton kívüli ellenzéki Beöthy Ákos szerzett mandátumot, Arad pedig Salacz Gyula szabadelvű jelöltet választotta meg.³²⁴) Makó város mandátumának megszerzése kezdetben nem ígérkezett nehéznek, hiszen a szabadelvű jelölt gróf D’Orsay Olivér a választást megelőzően kijelentette, hogy: „*pártgyűléseken megjelenni, ott szónokolni és saját személyében az egyes választókat befolyásolni egyéniségével nem tartja összeférhetőnek.*”³²⁵ Ez a nyilatkozat azonban politikai csaléteknek bizonyult, a kormánypárt ugyanis a korábbiakhoz hasonló erővel készült és ennek megfelelően nagy kortes gyűlést rendezett, ahol jelöltje elő is adta programját.³²⁶ A *Makói Hírlap* –, amely ekkor a függetlenségi párt sikere mellett kötelezte el magát – így agitált Justh érdekében: „*Makón előállt egy magyar, vér a mi vérünkéből, hús a mi húsunkból, és ki merte mondani isten és világ előtt, hogy minden csak áztatás, a nemzet csak saját karakterében és az örökké dicső 48-as korszakban hozott törvények megtartásában lehet magyar, függet-*

³¹⁷ Lonovics József főispán 1896. október 14-én kelt levele Bánffy Dezső miniszterelnökhöz. Csongrád Megyei Levéltár Makói Fiókleveletár (Továbbiakban: CsML MF), Csanád Megye IV. 163. 63/1896. sz. tétel.

³¹⁸ Uo.

³¹⁹ *Magyar Hírlap*, 1896. november 1. Választások a megyében.

³²⁰ Uo. 1896. október 28. Rendkívüli kiadás és Uo. 1896. november 1. Választások a megyében, ill. Választási jegyzőkönyv. 1896. október 28. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/49. tétel.

³²¹ Kossuth Ferenc 1901. április 3-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbII/63. sz. tétel.

³²² *Arad és Vidéke*, 1901. július 21. Justh Gyula az aradi függetlenségi párt szervezkedéséről.

³²³ Uo. 1901. szeptember 15. Az aradi függetlenségi párt jelölése.

³²⁴ Országgyűlési almanach 1901–1906. 221., 352.

³²⁵ *Egyetértés*, 1901. szeptember 27.

³²⁶ Uo. 1901. október 1.

len és boldog [...]. Ez az ember itt áll előttünk levett kalappal, mint egyszerű polgár, élete kitárt könyv volt, melyben olvasható barát, ellenség egyaránt és nem talált benne fekete betűket, hanem igenis a polgári és a honfűi erények aranybetűs feljegyzései. [...] Ez az igazi népképviselő.”³²⁷ Justh beszámolójában nem élt a korábban alkalmazott kormánypárti kritika általános fegyverével, Széll Kálmán miniszterelnök tisztességes politikai küzdelmét és jó szándékát annak ellenére elismerte, hogy eredendő politikai ellenfelének tartotta. Szónoklatában részletesen ismertette azokat a törvényeket, amelyek a közelmúltban a függetlenségi párt támogatásával hozott a képviselőház, s ezek közül a kúriai bíraskodás és az összeférhetetlenségi törvényt emelte ki. A jövőre nézve a legfontosabbnak az általános és titkos választójog törvénybeiktatását, illetve a választókerületek igazságos átalakítását tartotta.³²⁸ A választójogi kérdés felértékelődése a függetlenségi ellenzék részéről országos jelenség volt az 1901-es választási kampány során. A szociáldemokraták és az agrárszocialista pártok érzékelhető megerősödése, a szélesebb néprétegek irányába történő nyitást eredményezték a parlamenti pártok esetében is. Ez Makón különösen aktuális lett, hiszen a térségben erős volt a baloldali pártok támogatottsága, a városban pedig Kiss Károly lépett fel az MSzDP jelöltjeként.

Az 1901-es makói választás az 1171 szavazatot gyűjtő Justh nagyarányú győzelmét hozta, D’Orsay Olivér 625 és Kiss Károly 13 szavazatával szemben.³²⁹ A választást megelőzően Justh kortesei a D’Orsay grófra esett szavazatok kb. ötszázra tették, amelytől a végeredmény nem is nagyon tért el. Az egyik főkortest levélben tájékoztatta Justhot: „Nekiünk is kell tenni valamit, mert itt van 200 kormánypárti, ki egy ember gyanánt D’Orsayra szavaznak. Akkor jönnek még [...] a hivatalnokok mintegy 300 szavazattal. Tehát [...] már van 500 szavazata.”³³⁰ A választás sajátos körülményeihez tartozik, hogy Justhot közvetlenül megválasztását követően – öt év szolnoki képviselőség után – Makó város díszpolgárává választották.³³¹

Az ellenzéki hangulatnak kedvező 1905-ös választás alkalmával Justh kizárólag Makó mandátumáért indult, de ezúttal komoly ellenjelölt nélkül nézett a szavazás elé. A Szabadelvű Párt több más függetlenségi báziskerülethez hasonlóan a csanádi megyeszékhelyen sem léptetett fel ellenjelöltet, a választás azonban mégsem volt egyhangú, mert Garbai Sándor – később az 1919-es Forradalmi Kormányzótanács elnöke – a szociáldemokraták színében indult a választáson. Justh programjában a függetlenségi elvek közül ismételt az önálló vámterület, valamint az önálló hadsereg mellett állt ki, támogatta a progresszív adórendszer és az általános választójog bevezetését is.³³² A választás végeredményéhez nem férhetett kétség, Justh 1270 szavazatot kapott

³²⁷ *Makói Hírlap*, 1901. szeptember 8. Justh Gyula.

³²⁸ Uo. 1901. november 12. Justh Gyula beszámolója.

³²⁹ Uo. 1901. október 3. A választás lefolyása. *Arad és Vidéke*, 1901. október 4. A képviselőválasztások.

³³⁰ Ismeretlen 1901. szeptember 1-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/72. sz. tétel. A kortes a levelében határozott személyes fellépésre próbálta sarkalni Justhot, hogy ne csak a programbeszéd alkalmával jelenjen meg a választók között. „Nem kívánják ezek a házalást, csak azt hogy néhányukkal érintkezzék Nagyságos Uram. Ezt óhajják sokan és ennyit szabad tenni, mert nem szabad, hogy áldozatba kerüljön.”

³³¹ *Makó város képviselő-testületének jegyzőkönyvei 1872–1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek*. MOL X 9019 30999. sz. tekercs, 1901/10045. sz. tétel.

³³² *Makói Hírlap*, 1905. január 26. Justh Gyula ünnepeltetése.

Garbai 22 szavazata ellenében.³³³ Láthatjuk, hogy ekkor az esélytelen ellenfél ellenére Justh szavazóinak száma csak mintegy 200-zal nőtt meg a korábbi választáshoz képest, ezzel szemben ismét számottevően megemelkedett a választójogukkal nem élők létszáma. Ez a jelenség az 1887-es választáshoz hasonlóan a korábbi kormánypárti szavazók távolmaradásával hozható összefüggésbe.

Justh az 1905-ös és 1906-os év folyamán az ellenzéki koalíció egyik vezéréként, házelnökként, majd a vármegyei ellenállás meghirdetőjeként hatalmas országos népszerűsége tette szert, ezzel párhuzamosan azonban a politikai támadásoknak is jobban ki lett téve. Az 1906-os választás során a helyi lapok közül leginkább a 67-es alapon álló *Maros* lépett fel vele szemben, amely kétségbe vonta választójogi reformprogramját,³³⁴ és személyes adózási kérdést³³⁵ is felvetett vele kapcsolatban. Justh aktuális programjában az ellenzéki koalíció céljait és feladatait mutatta be, amelyből a legfontosabbnak az általános és titkos választójogot, illetve az ország önállóságának megerősítését látta.³³⁶ Justh egyhangú és ellenjelölt nélküli megválasztásáról a *Makói Hírlap* így írt: „[...] a legszenvedélyesebb választási küzdelem alatt sem volt még talán soha ennyi ember a városháza előtt, mint ma délelőtt, midőn Justh Gyula átvette Makó város népképviselői megbízatását. Legalább 10000 főnyi ember tolongott a téren. Ez az emberáradat Justh Gyula tiszteletére vonult fel a városháza elé. [...] ez a körülmény méltóan bizonyítja, hogy Justh Gyula az egész várost képviseli.”³³⁷

Az 1906-os ciklus alatt a koalícióban és a Függetlenségi és 48-as Pártban egyaránt komoly nézetkülönbségek kerültek a felszínre a vezető politikusok között, s végül a függetlenségi ellenzék kettészakadt. Ennek megfelelően az 1910-es választások új helyzetet jelentettek Justh számára, hiszen az (egyik) Függetlenségi és 48-as Párt elnökeként már a személyes siker elérése mellett a párt országos kampányát kellett irányítania és vezetnie.

A Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) választási tevékenységét, kampányát Justh Gyula és a párt alelnöke gróf Batthyány Tivadar irányították, s a központi irodát a Royal Szálló klubjában rendezték be. Batthyány május közepén tett nyilatkozatában kitért arra, hogy a párt kb. 200 jelöltet kíván állítani, és ebből kb. 80 mandátumra számítanak, de nem lehetetlen a jelenlegi 140–150 fős kontingens megtartása sem.³³⁸ A párt vezető politikusai nagy kampánykörutakat szerveztek, amelynek következtében Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos az ország szinte minden jelentős városában népgyűlési beszédet tartottak.

Ezzel párhuzamosan Makó választástörténeti szerepe felértékelődött, hiszen pártelnöki kerület lévén, a választási hadjárat egyik kulcshelyszínévé vált. A Nemzeti Munkapárt Makón Rényi József jogtudós egyetemi tanárt jelölte. Justh a helyi választási kampány alkalmával beszédében a függetlenségi politika hagyományos elemeit hangsúlyozta, az ország közigazgatási önállóságát, a nemzeti bank létrehozását és az általános választójogot, illetve a progresszív adóztatás bevezetését tartotta a legfonto-

³³³ Uo. 1905. február 2. Makói választás.

³³⁴ Uo. 1906. március 23. A kormány zsoldosai. *Maros*, 1906. március 18.

³³⁵ Uo. 1906. március 26. 3. Justh adója, ill. *Makói Hírlap*, 1906. március 28. 3. Mennyi Justh Gyula adója?

³³⁶ Uo. 1906. április 19. Justh Gyula beszámolója.

³³⁷ Uo. 1906. május 1. A diadal napja.

³³⁸ *Egyetértés*, 1910. május 15. A pártok választási reményeiről.

sabbnak.³³⁹ Ezúttal – valószínűleg Justh megnőtt súlyának köszönhetően – a Makó etnikai homogenitása okán viszonylag szokatlan nemzetiségi kérdés is elemzésre került a programbeszéd során. Justh egyértelművé tette, hogy véleménye szerint azok a nemzetiségi politikusok, akik a magyar állam ellen cselekszenek, kifelé gravitálnak, felségsértést követnek el, „*azok azonban, akik az államegységhez simulnak, az állameszmének nem ellenségei segítségükre megyek. Csak azt követelem, hogy az állam nyelvét tanulják meg. Testvérek ők, kiknek kulturális emelkedését, vallásuk szabad gyakorlását biztosítanunk kell.*”³⁴⁰ Justh nemzetiségi politikájának hatására különösen a Bánságban és az Alföld keleti részén nagy számban álltak be támogatói sorába a szerb és a román választók.

Nagy Károly – Justh egyik makói megbízottja – május végi levelében jelezte, hogy a Nemzeti Munkapárt fellépése ellenére a függetlenségi siker szinte bizonyos: „*Örömmel közlöm veled, hogy daczára annak a nagyon piszkos munkának melyet itt a mungók [a Nemzeti Munkapárt tagjainak és támogatóinak gúnyneve – Sz. Á.] végeznek jelöltjűkkel együtt [...] pártunk a lehető legjobban áll, s legalább 700 szavazattöbbséged lesz biztosan.*”³⁴¹

A makói választás végeredménye a függetlenségek óriási helyi fölényét tükrözte: Justh Gyula 1670, Rényi 460 voksot kapott.³⁴² Az 1910-es lokális siker Justh szempontjából azonban többet jelentett a megelőző időszakok mandátumszerzésénél, hiszen pártja országos veresége ellenére történő életben maradását és a liberális-demokrata függetlenségi ellenzéki politika továbbélését tette lehetővé, a munkapárti többség által működtetett parlamentben. A pártvezér személyes makói sikere fontosságának legmeggyőzőbb jele, az a nagyszámú gratuláció,³⁴³ amelyeket a választás utáni napokban az ország minden részről kapott (Beregszász, Székelyudvarhely, Munkács, Budapest, Békés, stb.). Az országos helyzet már nem volt ennyire kecsegtető, Justh pártja mindössze 41 országgyűlési mandátumot szerzett. Az 1910. évi választás volt mind a történelmi Magyarország, mind pedig Justh Gyula esetében az utolsó képviselőválasztás.

Justh – egyéni kvalitásait is igazoló – hét alkalommal azonos választókerületben elért képviselővé választása kimagasló eredmény a magyar parlament történetében.³⁴⁴ Ennek jelentősége nem csak azért hangsúlyozandó, mert ezáltal hosszútávon az ellenzék egyik meghatározó tagjaként működhetett a törvényhozásban, hanem mert a függetlenségi elvek, a városi érdekek, a választói támogatottság és az egyéni politikai kvalitások egysége megteremtette egy nagy ívű politikai karrier lehetőségét. (A századforduló makói képviselő választásainak eredményét lásd a 3.2. táblázatban.) Képviselői státusa a parlamenti ciklusok múlásával már – a korszak legtöbb képviselőjétől

³³⁹ Uo. 1910. május 6. Justh Gyula Makón.

³⁴⁰ *Makói Újság*, 1910. május 6.

³⁴¹ Nagy Károly 1910. május 25-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/51. tétel.

³⁴² *Makói Hírlap*, 1910. június 2. Justh győzelme óriási többséggel.

³⁴³ Acél Ferenc 1910. június 4-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/58. sz. tétel, ill. Horváth Károly 1910. június 4-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbV/60. sz. tétel.

³⁴⁴ Ennél több azonos kerületben megszerzett mandátumot csak néhányan mondhattak magukénak: pl. Apponyi Albert, Jászberény 1872–1931, Madarász József, Sárkeresztúr 1848–1910, Tisza Kálmán Nagyvárad 1875–1901. Vö. Kurtán Sándor: *Az elit elitje: a hosszan szolgáló parlamenti képviselők a Monarchia időszakában*. In: Ilonszki G. szerk. 2005. 53–55., Ilonszki G. 2009. 28., 111.

eltérően – egyre kevésbé egyéni társadalmi pozíciójának volt a függvénye, hanem politikai súlyának volt köszönhető.³⁴⁵ Justh ellenlábasai – s ezzel nem kívánjuk kisebbiteni az érdemeit – a választások nagy részében nem helyi szintről kerültek ki, hanem a kormánypárt másod-, vagy harmadvonalbeli politikai ambícióval rendelkező jelöltjei voltak. A szabadelvűek, majd a Nemzeti Munkapárt által felléptetett ellenfelek legtöbb esetben sem országos, sem pedig megfelelő helyi ismeretséggel nem rendelkeztek, így választási sorba állításuk – különösen a századforduló időszakától –, nem jelentett leküzdhetetlen akadályokat a helyi szinten nagy népszerűségnek örvendő függetlenségi-eknek.

	Deák-párt/ Szabadelvű Párt/ Nemzeti Munkapárt	Negyvennyol- cas Független- ségi Párt/ Függetlenségi és 48-as Párt	Antiszemita Párt	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
1884	Tanárky Gedeon 546	<i>Justh Gyula</i> 804	Széll György 99	-
1887	-	<i>Justh Gyula</i> 713	Széll György 496	-
1892	<i>Teleki József</i> 880	Justh Gyula 814	Széll György 17	-
1896	Teleki József 688	<i>Justh Gyula</i> 1054	-	-
1901	D'Orsay Olivér 625	<i>Justh Gyula</i> 1171	-	Kiss Károly 13
1905	-	<i>Justh Gyula</i> 1270	-	Garbai Sándor 22
1906	-	<i>Justh Gyula</i> (egyhangú választás)	-	-
1910	Rényi József 460	<i>Justh Gyula</i> 1670	-	-

3.2. táblázat

Makói képviselők választások 1884-1910

A városi függetlenségi ellenzék – Justh képviselősége alatti majdnem négy évtized – választási- és képviselőházi pozícióját tekintve ki kell hangsúlyozni, hogy a makói mandátum kiemelkedően fontos szerepre tett szert. A mandátum és a választókerület frakción belüli jelentősége – éppen Justh pártbeli pozícióemelkedésének következtében – egyre fontosabbá vált, később meghatározóvá lett. A makói mandátum, mivel az Justh állandó és – az 1892-es pótválasztástól eltekintve – egyetlen választókerülete volt, hasonló szintre emelkedett Thaly Kálmán Debrecen 1. kerületi, Kossuth Ferenc ceglédi, illetve a párthoz később csatlakozó Apponyi Albert jászberényi mandátumának súlyával. Makó ezzel felülemelkedve a város gazdasági, társadalmi, főként

³⁴⁵ Ilonszki Gabriella: A modern politikus. In. Ilonszki G. szerk. 2005. 175.

pedig közigazgatási helyzetéből következő szerepköréből, a függetlenségi eszme egyik zászlóshajója, meghatározó terepe és bázisa volt. (A századfordulón rendezett országos választási eredményeket lásd a 3.3. táblázatban.)

	1	2	3	4	5	6
1875	332	36	21	-	-	-
1878	239	76	75	-	-	-
1881	235	88	57	-	-	-
1884	235	72	62	16	-	-
1887	263	78	44	11	-	-
1892	243	86+15*	61	-	-	-
1896	290	52+10**	34	-	17	-
1901	279	75+11**	-	-	25	-
1905	159	166	-	-	25	27
1906	-	254	-	-	33	85
1910	256	51+44+12***	-	-	13	-

3.3. táblázat

A parlamenti pártok országos választási eredményei (1875–1910)³⁴⁶

1– Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt

2– 48-as ellenzéki pártok (Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, 48-as Ugron Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt, Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt és párton kívüli 48-as képviselők)

3– konzervatív ellenzéki pártok (Sennyey-párt, Egyesült Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt)

4– Antiszemita Párt

5– Katolikus Néppárt

6– disszidensek, Alkotmánypárt

* A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt és a 48-as Ugron Párt képviselőinek száma.

** A Függetlenségi és 48-as Párt és az Ugron-párt képviselőinek száma.

*** A Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt, Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt és párton kívüli 48-as képviselők száma

A KÉPVISELŐHÁZI SZEREPLÉS 1884–1903

Justh Gyula politikai pályájának és tevékenységének meghatározó helyszíne a magyar képviselőház volt. Mondhatnánk, hogy ez a politikusok körében általános jelenség, hiszen a polgári társadalmi nyilvánosság és közvélemény a képviselőséget és a politikusi pályát nagyjából egymás szinonimájaként kezeli. Ennek érvényességét természetesen nem vitatom, azonban a képviselői szerep Justh politikai pályáján belüli fokozott, az általánosnál hangsúlyosabb jelentőségére mindenképpen ki kell térni. Justh a parlamenti ellenzék egyik meghatározó tagjaként nem vállalt jelentős publicisztikai tevé-

³⁴⁶ *Pártpanoptikum – 35 választás, 256 párt – Magyarországon 1848–1990.* Szerk. Jónás Károly. Budapest, Interart, 1990.

kenységet, nem írt elméleti politikai elemzéseket, a végrehajtó hatalom munkájában sem vett részt, ezzel szemben politikai tevékenységének döntő, – az utolsó időszaktól eltekintve – szinte kizárólagos jelentőségű terepe a képviselőház volt.

A Justh által betöltött képviselőházi szerep alakulása, formálódása és a politizálási lehetőségek kiszélesedése/kiszélesítése szükségessé teszi a parlamenti tevékenységének időrendi tagolását. Jelen fejezet a törvényhozásban eltöltött első két évtized összefüggéseinek tárgyalására és munkásságának értékelésére vállalkozik. A hosszú képviselőházi szereplés – az első mandátumszerzés s a nagy válság kezdete – 1884–1903 közé eső éveit elsősorban kronológiai sorrendben, esetenként csupán vázlatosan kívánom bemutatni. A kronológiai sorrendet csak különösen indokolt esetben és csak néhány helyen szakítom meg tematikus vizsgálatokkal.

Justh képviselői pályája 1884-ben vette kezdetét, amikor a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt támogatásával, megszerezte Makó város mandátumát. A fiatal politikus a megelőző években már a Csanád vármegyei politikai élet egyik meghatározójának számított, s hamarosan a képviselőházi függetlenségi ellenzék megbecsült alakjai között tartották számon. Politikai szereplésének legfőbb porondja az elkövetkezendő évtizedekben a parlament lett, ahol sokrétű megnyilvánulása és szakértelme nem csak a pártján belül váltott ki elismerést, hanem a kormánypárt padsoraiban is tekintélyt szerzett. Közjogi ellenzéki szerepe, bár alapvetően kijelölte politikai értékrendjét, nem jelentett teljes elzárkózást a kormánypárti reformelképzelésektől sem. Mindazonáltal, Justh politikai tevékenysége alapján nem sorolható a politikai köznyelv által „zoltánok”-nak nevezett csoportba sem, akik a függetlenségi soraiban látszat ellenállást folytatva, valójában saját előmenetelükkel törődtek. Birtokos nemesi származása ellenére modern polgári értékrendet valló nemzeti liberálisként a politikai csatározások meghatározó színterének a képviselőházat tekintette, és a parlamentarizmus intézményét alapvetően alkalmasnak tartotta a függetlenségi ellenzék érdekeinek képviseletére is. Hosszútávon azonban a hazai parlamenti gyakorlatban végbement változások (ellenzéki fellépések korlátozása, házszabály-szigorítás, elnöki jogkörbővítés, stb.) a képviselőházi politizálás mellett a szervezett és kézben tartható népgyűlési politizálás lehetőségeinek felértékelése irányába terelték elképzeléseit.³⁴⁷

Justh az 1884-es első parlamenti ciklusa kezdetekor nem érezhette idegennek a képviselőház légkörét. Az üléskezdetén egyesült függetlenségi ellenzék (Negyvennyolcas Függetlenségi Párt) tekintélyes vezetői Irányi, Helfy és Mocsáry már a jelöltállítás során komoly támogatásban részesítették a fiatal politikust. Másrészt, még ha politikai támogatásról nem is lehetett szó, vele azonos korú unokatestvére Justh György, mint a sztubnyai kerület (Turóc vármegye) szabadelvű képviselője szintén tagja volt a törvényhozásnak.

Justh Gyula parlamenti szűzbeszédét egy rendkívül összetett, közjogot, gazdasági, társadalmi és közigazgatási problémákat egyaránt magában foglaló témában tartotta, az Ausztria és Magyarország közötti vámszövetség megújításának 1884 őszi kialakult parlamenti vitájában. Mint a függetlenségi eszme elszánt híve, természetesen Magyarország gazdasági önállóságának fontosságát hangsúlyozta. Az már ekkor egyértelmű volt, hogy friss mandátummal rendelkező képviselőként sem kívánt a névtelen parla-

³⁴⁷ Vö. Ilonszki G.: A modern ... In. Uő. 2005. 175–176.

menti „szavazógépek” csoportjába tartozni, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy már első felszólalásában Tisza Kálmán miniszterelnök aktuális álláspontját szembeállította egy 1870-es évekbeli, még ellenzéki vezetőként megfogalmazott kijelentésével: „[...] közgazdasági katastropha ellen csak egy óvszerünk lehet még s ez Magyarország gazdasági függetlensége Ausztriától. [...] t. ház én tökéletesen elhiszem a t. miniszterelnök úrnak, hogy ebben az ügyben [...] feszélyezve van, mert hát az igen t. miniszterelnök ur is igen jól tudja, hogy az esetben, ha a közönség csakugyan félre van vezetve, akkor a midőn közigazgatási bajaink egyedüli óvszeréül a vámsorompók felállítását tartja: abban a félrevezetésben a t. miniszterelnök úrnak legalább annyi része van, mint a mennyi nekünk van itt ezen az oldalon. [...] mindannyiunknak még igen élénk emlékezetében van, hogy a t. miniszterelnök úr, akkor a mikor az ország még közgazdaságilag jobb helyzetben volt, ellenzéki vezér korában, évek hosszú során át iparkodott a közönséget meggyőzni arról, hogy Magyarország érdeke a vámsorompók felállítását követeli. [...] mennyire sikerült a kormányszékbe történt elhelyezkedés után, önmagát az ellenkezőjéről meggyőzni: úgy sikerülni fog az másoknál is [...]”.³⁴⁸ Justh első felszólalásának konkrét aktualitását az 1885. évi költségvetés vitája adta, melynek során kijelentette, hogy „a kormány és pártja az ország anyagi hanyatlását beismerni nem akarja, sőt őket hallva szinte hajlandók vagyunk elhinni, hogy országos állapotaink soha sem voltak kedvezőbbek, hogy Magyarország ma valóságos Eldorádó.”³⁴⁹ A gazdasági helyzettel összefüggésben kitért a kedvezőtlen társadalmi változásokra is: „a mely országban a kivándorlók száma meghaladja a betelepülőket, ott a jólét bizonyára hanyatlóban van. A kivándorlás egyik főoka kétségkívül az általános elszegényedés. [...] A míg 1871-ben Magyarországból Hamburgon át a kivándorlók száma csak 119 volt s 1879-ben felemelkedett 1,518-ra, 1880-ban már 6,668 volt a kivándorlók száma s 1883-ban 12,308 egyén hagyta itt Magyarországot. Ugy hogy a t. kormányelnök ur kormányzásának ideje alatt 1883. év végéig több mint 40 ezer egyén hagyta itt pénzügyileg és közigazgatásilag agyonrendezett hazánkat.”³⁵⁰ Justh első parlamenti felszólalásakor – mintegy előrevetítve az évtizedekkel későbbi választójogi küzdelmet – a közigazgatási problémák egyik legfőbb okát a mandátumszerzés elsődlegességében látta: „A közigazgatási bíróság behozatalát és a rossznak bizonyult fegyelmi törvény revideálását elkerülhetetlennek tartom. [...] Mert a míg a főispánok a szerint mérlegeltetnek, osztályoztatnak, hogy melyik hány kormánypárti képviselőt tud megyéjében megválasztani s nem a szerint, melyik hogyan teljesíti ellenőrködési jogát és kötelességét: addig behozhatják a világ legjelesebbnek bizonyult közigazgatási rendszerét, mégis maradni fog a régi rossz közigazgatás. A mai kortes-főispánok – tisztelet a kivételnek – nem azt keresik, melyik a jó tisztviselő, nem azt nézik, melyik alkalmasabb, hanem azt keresik, melyik tisztviselő a legjobb kortes, melyik a legszolgalelkűbb.”³⁵¹

Justh képviselőházi beszédeinek számát tekintve az 1880-as években még nem tartozott a legsűrűbben felszólaló politikusok körébe, azonban beszédei komoly felkészültségről és megérelelt ötletek, elképzelések kidolgozásáról tanúskodnak. Felszólalásai a világos, szemléletes és a korszak divatos – nyelvileg és retorikailag bonyolult –

³⁴⁸ *Képviselőházi Napló* (Továbbiakban: KN), 1884. december 3. KN 1884–1887. 1. kötet. 370–371.

³⁴⁹ Uo. 1884. december 3. 371.

³⁵⁰ KN 1884. december 3. KN 1884–1887. 1. kötet. 371–372.

³⁵¹ Uo.

politikai eszmefuttatásaival szemben a leginkább közérthetők közé tartoztak. Pályájának e szakasza, a politikai előtérbe kerülés, az ismertté válás szakaszaként értelmezhető. Justh helyzetét tekintve már ekkor érzékelhetővé válik az eredetileg nagyjából státushelyzetéhez kapcsolódó képviselői mandátum irányából, a jelentős politikai súlyal rendelkező, meghatározó politikusi szerep irányába történő elmozdulás.

Annak ellenére, hogy Justh a későbbiekben sem nevezhető szakpolitikusként, kezdettől fogva fontosnak tartotta a képviselőházi bizottságok tevékenységét.³⁵² Első parlamenti képviselői ciklusában a Ház Kijelölő és Szervező Bizottságában, illetve a Kérvényi Bizottságban foglalt helyet.³⁵³ A Kérvényi Bizottságban képviselt érdekeket és az itt folytatott munkát a dualizmus parlamentjében nem volt szokás az országos politikában magasán értékelni, azonban ez volt a választók, választókerületek primer érdekképviseletének (kézzelfogható, konkrét) intézményesített színhelye. Justh politikai felfogása, alkata alkalmassá tette arra, hogy választókerülete hasznára kamatoztassa bizottsági tagságát, további pályája szempontjából pedig tapasztalatszerzésként értékelje az itt eltöltött éveket. Az egyik első kérvényi tárgyú felszólalása – amely általános társadalmi súllyal is rendelkezett –, a makói választókerülettel szomszédos Kovácsháza (Csanád vármegye) és Pécska (Arad vármegye) telepítvényes községek érdekében hangozott el: „A t. pénzügyminiszter ur 1881-ben segíteni óhajtván [...] rendeletet bocsátott a pécskai jószágigazgatósághoz, [...] hogy a pécskai, kovácskai jószágigazgatóság területén lévő lelkészek, tanítók és jegyzők egyenkint 10–10 katastralis hold haszonélvezetével javadalmaztassanak. [...] a jószágigazgatóság egy adományozási szerződést kötött az illető lelkészekkel, tanítókkal és jegyzőkkel. Ezen adományozó szerződés 5. pontja így szól: <A vallás-erkölcsi fejlesztés, a hazaszeretet ápolása s az állam, valamint az uradalom iránti kötelezettségek teljesítése lévén az adományozás feltétele, ennek buzgó teljesítésére [a – Sz. Á.] haszonélvező ezennel kötelezettséget vállal.> Továbbá a 6. pont: <A haszonélvezetre adott földre vonatkozó haszonélvezési kedvezmény megszűnik: ha [a – Sz. Á.] haszonélvező vallás-erkölcsi, hazaszeretet és államellenes tanokat hirdet, [...] bármi tekintetben izgat, vagy oly magatartást tanúsít, mely az uradalom érdekét s tekintélyét sérti meg.> [...]. A maga nemében páratlan és a legnagyobb önkényeskedésre alkalmat nyújtó ezen adományozási szerződéseket úgy az adományozottak, mint azoknak felsőbb hatóságai körében a legnagyobb felháborodással fogadták. [...] rendes évnegyedes közgyűlésen Csanád megye magáévá tévén az ügyet, felírt a pénzügyminiszter urhoz [...], hogy az illető 10–10 hold ne személyhez, hanem hivatalhoz köthessék és azok mint lelkészi, tanítói és jegyzői földek telekkönyveztessenek. [...]. A t. pénzügyminiszter ur azonban Csanádmegye ezen méltányos és jogos kívánalmát figyelembe nem vette.”³⁵⁴ Justh a pénzügyminiszteri adományozásban azt kifogásolta,

³⁵² A képviselőház bizottságainak működéséről: Bérenger, J.–Kecskeméti K. 2008. 343–344. Ilonszki G. 2009. 31.

³⁵³ Országgyűlési almanach 1884. 86. A parlament állandó bizottságai 1874-től kezdve egyre inkább meghatározó szerepet játszottak a képviselőház munkájában. A képviselők sorsolás útján történő osztályba sorolása mellett, a kialakuló állandó szakpolitikai alapon szerveződött bizottságok a törvény előkészítés és kezdeményezés fázisában meghatározó szerepet kaptak. Az egyes pártok bizottsági képviselete azonban komoly hiányosságot mutatott, hiszen az ellenzék képviselői közel sem érték el a kb. 1/3-os arányt, pl. a Függetlenségi és 48-as Párt rendszerint 2-3 hellyel rendelkezett az egyes bizottságokban. Ennek fényében komoly eredményként kell értékelnünk azt, hogy Justh általában helyet kap a fontosabb bizottságokban (pl. Pénzügyi Bizottság, Közigazgatási Bizottság), sőt alkalmanként egyszerre több bizottságban is tevékenykedett. A képviselőház bizottsági rendszeréről lásd Kozári M. 2005. 95–100.

³⁵⁴ KN 1884. december 15. KN 1884–1887. 2. kötet. 204–205.

hogy „a kincstári jószágigazgatóság oly egyéneket, a kik törvény szerint nem vonhatók az ő hatósága alá, akár köz-, akár magánéletre vonatkozó, akár nyilvános, akár társadalmi szereplésében alkotmányos országban a legabszolútabb hatalommal az illetékes fegyelmi hatóság elkerülésével megfenyíthesse, megbélyegezhesse. [...] nem engedhető meg az, hogy az állami jószágok a legerkölcstelenebb módon kortesczélokra használtassanak [...]”³⁵⁵ A telepítvényes községek közigazgatási és pénzügyi problémáinak felvállalása többet jelentett a konkrét kovácsházi és pécskai esetek szóvátételénél, hiszen a tisztviselők, tanítók és lelkészek, mint egyének politikai szabadságainak bővítése egy irányba mutatott a közösség érdekeivel is. Justh parlamenti tevékenysége során a későbbiekben is több alkalommal felvállalta a telepítvényes községek problémáit.

Justh első, ellenzéki körökben általános elismerést kiváltó fellépésére az 1886-os közigazgatási reform tárgyalásakor került sor. A betervezett reform elleni felszólalásaiban nem a doktriner ellenzéki álláspontot képviselte, hanem a törvényhatóságok önkormányzatisága³⁵⁶ mellett foglalt állást, s az itthoni rideg „bureaucratia”, illetve az angolszász országokban tapasztalt „selfgovernment” különbségéből indult ki. Az utóbbit taglalva kifejtette: „Ezen rendszer alapelve az, hogy minden polgárnak legyen bizonyos része a kormányzatban, hogy az állampolgár részt vegyen a közügyek elintézésében és ez által képessé tétessék a kormányzásra, folytonosan a szabadság használatában legyen, hogy ezáltal képessé tétessék a szabadsággal kellőleg élni és hogy az állam csak akkor lehet erős, hogy ha az egyén is erős lesz, az állampolgár csak akkor képes fejleszteni erejét, csak akkor képes fejleszteni erényeit, erkölceit és jellemét, hogy ha a szabadságnak folytonosan teljes használatában van.”³⁵⁷ A két felvázolt rendszer társadalomképző hatását tekintve azon álláspontnak adott hangot, miszerint „[...] ezen két rendszernek, a közigazgatás ezen két típusának egészen ellenkező hatásuk van. Az egyik teremt népet, a mely folytonosan gyámság alatt van, a mely ellensége a kormányhatalomnak, az államhatalomnak, a melyet nem gyakorol, a másik az teremt erős népet, a mely rajong a szabadságért és mely tisztelettel viseltetik a törvényes hatalom iránt, a melyet ő maga gyakorol. [...]. Az önkormányzat összeforrasztja az államot a polgárral, a hatalmat a szabadsággal, a kötelességet a joggal. A bureaucratia, az két részre osztja a nemzetet, kormányzókra és kormányzottakra. [...] a történet lapjaiból megtanulhattuk, hogy az engedelmesség, mint kormányozási elv mindig forradalomra vezet.”³⁵⁸ Úgy vélte, hogy a közigazgatási rendszernek mindenkor az állam erősödését és függetlenségét kell szolgálnia, ezen keresztül pedig elő kell segítenie a nemzet felvirágzását. A reformkori nemzeti liberálisokhoz hasonlóan fontosnak tartotta a vármegyeyrendszer – mint az alkotmányvédelem legfőbb bázisának – megőrzését: „A municipiális rendszer igazolta magát hazánkban is. Ha az osztrák kormányok centralistikus törekvései hajótörést nem szenvedtek volna, mindenkor municipiumainknak, alkotmányunk eme védbástyáinak ellentállásán, akkor ma aligha

³⁵⁵ Uo.

³⁵⁶ Bár Justh aktuális felvetése konkrétan a közigazgatási rendszer reformjáról szól, azonban a sorok között észre kell vennünk a polgárság számára széles szavazati jogot követelő álláspontot is. Ez nem azonos a későbbi általános választójog programjával, de a szemlélet a polgárok irányába történő nyitás kezdeti fázisaként értelmezhető.

³⁵⁷ KN 1886. március 4. KN 1884–1887. 9. kötet. 355.

³⁵⁸ Uo.

volna magyar parlamentünk. A magyar municipium tartotta fenn Magyarországot a mai napig és miután ez a nézetem, én a magyar történelmi jogon alapuló municipium híve vagyok s ellene vagyok az állami adminisztráció behozatalának.”³⁵⁹ A közigazgatási reform községi tervezetét illetően is hasonló állásponton volt: „alapvonal a rideg központosítás és a burocracia. [...] ez által a községeknek öntevékenysége tetemesen korlátozva, szabad fejlődése megbénítva lesz.”³⁶⁰ A konkrétumokat tekintve nem támogatta azt, hogy a „[...] rendőrkapitányt ezentúl nem a képviselő-testület fogja választani, hanem a főispán fogja kinevezni. Ez mindenesetre nagy sérelem [...], mert a rendőr-kapitányok fizetését továbbra is a rendezett tanácsú város fogja fedezni s nem az állam.”³⁶¹ (Justh fellépése ellenére a többség által megszavazott és az 1886. évi 21. tc-vel bevezetett második törvényhatósági törvény korlátozta a vármegyék autonómiáját, a főispán hatásköre megnőtt és kiterjedt a középfokú igazgatás területén.)

Justh a pénzügyi és közigazgatási témák mellett – mint a 48-as politikusok egyre inkább népszerű szónoka – előszeretettel vett részt a klasszikus közjogi kérdéseket feszegető vitákban is. Ezek egyik jellegzetes felvonása volt Orbán Balázzsal közösen az 1888-as határegyezmény tárgyalásakor intézett felszólalása, amelyben fellépett Bukovina, Magyarország rovására 10,48 holddal történő területi növelése ellen. Justh és Orbán elsősorban nem a minimális területi korrekciót támadták, hanem az eljárás menetének közjogi formája ellen tiltakoztak: „A jelen határegyezmény [...] kétség kívül megsérti közjogunkat, mert [...] [az egyezményben – Sz. Á.] Austria–Magyarország, mint oly egység szerepel, melynek közös határa van és mert ezen egyezményben Magyarországnak, mint külön államnak határáról szó sincs, mintha Magyarországnak épen oly közjogi helyzete volna a monarchiában, mint Bukovinának [...]. Ugy látszik t. ház, hogy az osztrák–magyar birodalom diplomatáinak szemeiben ép úgy, mint a hadügyi kormány szemei előtt ma is még a régi egységes Austria lebeg, melynek Magyarország csak olyan tartománya, mint Bukovina.”³⁶² (A határkérdést a tíz évvel később életbe lépő 1897. évi 14. tc. rendezte, amely szövegezésében a Magyarország és Bukovina elnevezéseket használta.)

Ugyancsak a hivatalos függetlenségi álláspontot képviselte Justh a haderővita kapcsán is. Az adott helyzetben, a közös K.u.K hadsereget tekintve nem támogatta a fejlesztést (anyagi és sorozási létszám szintjén sem), de azt az önálló magyar hadsereg tekintetében elvben elfogadta. Képviselőházi felszólalásában kiállt a hadsereg hazafias átalakítása mellett: „[...] a t. minister ur, és épen az imént Vadnay képviselőtársam is azt mondta, hogy az 1868-iki védtörvény [...] elégtelennek bizonyult; csakhogy úgy a t. minister ur, mint Vadnay t. képviselő ur is azt hiszik, hogy a védképesség fokozására elegendő az, ha az állampolgárok mérték nélkül való megterhelésében versenyzünk

³⁵⁹ Uo. 356.

³⁶⁰ Uo. 1886. április 3. KN 1884–1887. 11. kötet. 53.

³⁶¹ Uo. 54. Néhány nappal későbbi felszólalásában szintén a közigazgatási reform ellen lépett fel Uo. 1886. április 5. 85–86.

³⁶² Uo. 1888. február 28. KN 1887–1892. 3. kötet. 372. Orbán Balázs felszólalásában a diplomáciai és közjogi kérdéseket egyaránt érintő eljárás ellen a következőket hozta fel: „[...] e szerződésnek, a mely [...] államunk tekintélyében üti gyógyíthatatlan sebet: az, hogy abban önként lemondunk a hazánk államiságáról, a midőn eltűnjük, hogy a kis Románia, ez a mi kegyelmünkből, a mi támogatásunkkal létesült ujdonsült országocska ignorálja a mi államiságunkat s megtagadva a mi önrendelkezési jogunkat, nem itt velünk, hanem Bécsben egyezkedik [...]” Uo. 373.

más államokkal és elfelejtik, hogy ma már épen nem elegendő a hadsereg védképességének fokozására a hadi létszámnak mérték nélkül való emelése, hanem okvetlenül megkívántatik még azon felül a hazafias szellemnek és erkölcsi erőnek fokozása is.”³⁶³ A beszéd alapján és utólagosan ismerve az ekkor még előttük álló századforduló politikai viszonyait, állíthatjuk, hogy az elkövetkező évtizedek álláspontjai és meghatározó politikusai konfrontálódtak a haderővitában. Justh Gyula 1889-es képviselőházi vitapartnere ugyanis a későbbi nagy ellenfél gróf Tisza István volt. Justh erőteljesen lépett fel a későbbi miniszterelnökkel szemben: „[...] leghatározottabban tiltakozom azon felfogás ellen, melynek Tisza István képviselő ur tegnap előtti, beismérem fényes beszédében itt a képviselőházban kifejezést adott.; tiltakoznom kell azon felfogás ellen, mintha a hadsereg egyenrangú lenne a nemzettel, a nemzet törvényhozáásával. A hadsereg nem lehet állam az államban, a hadsereg az államnak csak intézménye. [...] Az oly hadsereg fentartása [sic!], t. ház, mely nem ismer hazát, csak hadurat, az oly hadsereg csupán dynasticus érdek. Az olyan hadsereg, amely – hogy magamat Tisza István t. képviselőtársam szavaival fejezzem ki – nem tudja magát beletalálni a nemzet viszonyaiba és eszme körébe, az olyan hadsereg, a melynek kebelét nem feszíti a legforróbb hazaszeretet, a mely nemzeti intézményeink iránt nem bír érzékkel, az lehet igen alkalmas eszköz a népszabadság eltiprására. [...] midőn azt látjuk, hogy már nem csak életünket és véruinket, nem csak vagyonunkat kívánják, hanem culturankat, nemzetiségünket, intelligentiánkat és a mi fő alkotmányos jogainkat: akkor önkéntelenül is azon kérdés merül fel t. ház, hogy nem követelik-e már tőlünk mindannak feláldozását, a mit megvédenünk érdemes. [...] trónnak és hazának egyetlen biztos támasza a nemzeti hadsereg lehet.”³⁶⁴ E beszéd keretei között vonta kritika alá a *Militär-Schematismus* 1889-es kiadásának több megfogalmazását is, amely Justh meglátása alapján hemzseg a Magyarország közjogát sértő kifejezésektől. A kötettel szemben felhozott egyik legszembeötlőbb problémája az volt, hogy „ha végignézzük a könyvet, sehol sem találjuk meg a dualizmusnak megfelelő 'és' szócskát a 'császári' 'királyi' jelzők között. Nézzük különben azt is miként határozza meg e könyv ő felségének címét; azt mondja: grosser Titel: Francz Josef I. von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich. Jó erős vastag betűkkel. Aztán vékony kis betűkkel ez következik: König von Ungarn, Böhmen, Kroatien und Dalmazien.”³⁶⁵ Az uralkodó jogara alatti országok felsorolása valóban nem vette figyelembe a kiegyezés rendelkezéseit, miszerint az uralkodó Ausztria császára és ezzel egyenrangúan Magyarország királya, valamint csak ezt követően Csehország, Horvátország és Dalmácia királya. A *Schematismus*ban használt formula kritikája így nem valamiféle függetlenségi szörszálhasogatás, hanem jogos akció az 1867-es törvény határozott megsértésével szemben. Justh ebben az esetben alkalmazott politikai fellépése azonban sokkal inkább illeszkedett a 48-as ellenzék korai (az 1870-es években vagy a 1880-as évek elején tapasztalható) tevékenységéhez, mint az 1880-as évek végén érzékelhető mentalitáshoz. A szerteágazó témákat érintő beszéd keretei között Justh egy a függetlenségi radikálisok álláspontjához közelálló közjogi elképzelésének adott hangot, amelyben a kiegyezési törvény megreformálását is lehetségesnek tartotta: „A Magyarországot Ausztriával összekötő kapcsok közt csak egy van, a mely változhatat-

³⁶³ Uo. 1889. január 16. KN 1887–1892. 7. kötet. 330.

³⁶⁴ Uo. 330–333.

³⁶⁵ Uo. 331.

lan: a közös uralkodó, a közös dynastia. Az 1867-iki alkotmány nem szerződés, hanem az jogalap és csak addig jogalap, míg azt a törvényhozás többsége meg nem változtatja [...].³⁶⁶

A függetlenségi ellenzék belső átalakulása és generációváltása kapcsán Justh Gyula az 1890-es évekre a parlamenti frakció fontos tényezőjévé vált, és 1891-ben a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt alelnökévé választották. A Mérsékelt Ellenzék mandátumcsökkenésével, programjának kormányképességhez igazodásával párhuzamosan a 48-as frakció lehetőségei és célkitűzései is átalakultak, amely egyben a politikai módszerek és eszközök átrendeződését is jelentette. Az ellenzék hatásos politikai fegyvereként előtérbe került az obstrukció, amely a 19. század utolsó évtizedétől az 1912. évi hárszabályreformig meghatározta a parlamenti kisebbség politikai akcióit.³⁶⁷

A függetlenségi ellenzék az 1890-es évtized elején betervezett közigazgatási reform elleni obstrukciót, az 1886-os vitában rátermettségéről már számot adó, s az 1887–1892 közötti ciklusban a Közigazgatási Bizottságban helyet foglaló Justh irányításával hajtotta végre.³⁶⁸ Justh a vita hangulatát és lefolyását is meghatározó beszédében a közigazgatás reformját alapvetően nem ellenezte, de ragaszkodott a történeti alkotmányos jogok tiszteletben tartásához: „Közigazgatásunk gyengeségének egyik és legfőbb oka: az ellenőrsnek, a felügyeletnek a lazasága, hogy ne mondjam hiánya [...]. A főispán főkötelessége első sorban a szigorú, részrehajlást nem ismerő hatékony ellenőrs lenne. De a mai főispán ebbeli kötelességét egyáltalában nem teljesíti oly mértékben, a mint azt a jó közigazgatás érdekében teljesítenie kellene. Nem teljesíti [...] egyrészt a kellő szakértelem hiánya miatt; másrészt [...], mert nem az ellenőrszést és a felügyeletet tekinti főfeladatának és nem az a főcélja, hogy a megyéje területén jó közigazgatást teremtsen; hanem magát a kormánypolitikának képviselőjeként tekintve, minden figyelmét oda igyekszik koncentrálni, hogy a [...] megye területén a kormány politikája valahogy vereséget nem szenvedjen.”³⁶⁹ Justh állásfoglalásában szembehelyezkedett a parlamenti etatista liberális csoport által szorgalmazott vármegyei és városi bürokratikus reformmal, amely a kinevezési rendszert szándékozott bevezetni a választási rendszer helyett: „Nagy tévedésben van, a ki azt hiszi, hogy közigazgatásunk mai tarthatatlanságának okai a választási rendszerben keresendők [...]. Ez a baj nem a választási rendszerben gyökerezik és ezen a kinevezési rendszer sem fog segíteni. [...]. A ki figyelemmel kísérte tisztújításainkat, annak tapasztalnia

³⁶⁶ Uo. 332.

³⁶⁷ A parlamenten belüli kisebb-nagyobb obstrukciók kezdettől fogva korlátozták a dualizmus kori képviselőház működését, azonban a 20. század elejére a politikai ellenállás e formája a törvényalkotás alapfeladatát ásta alá, és magát az intézményt veszélyeztette. A rendszer berendezkedéséből fakadóan tartósan kisebbségi helyzetre kényszerült ellenzék rendszerint az obstrukció eszközével élve törekedett a törvények megszárazására az akadályozására, a fontosnak tartott indítványok, ill. javaslatok kikényszerítésére, vagy az adott kormány megbuktatására. Magát az obstrukciót a képviselőház 1848-as alapokon álló hárszabályai tették lehetővé, amelyet a többség hagyománytiszteltől és taktikai okokból tartott fenn. Bár a jelenség legtöbbször a zárt politikai rendszerek velejárója volt, ne gondoljuk, hogy speciális magyar problémáról van szó. Ebben az időszakban hasonló helyzettel küszködött a Monarchia másik fele is (Ausztriában általában a nemzetiségi képviselők éltek az obstrukció lehetőségével), és rendszerint a modern parlamentarizmus fejlődése során a legtöbb ország törvényhozásban (Angliában, Németországban, Franciaországban, Svédországban, Spanyolországban, Olaszországban, az Amerikai Egyesült Államokban, stb.) szükségessé vált a kérdés megoldása. Vö. Béranger, J–Keckeméti K. 2008. 383–384.

³⁶⁸ Országgyűlési almanach 1887–1892. 237.

³⁶⁹ KN 1891. május 30. KN 1887–1892. 23. kötet. 245.

*kellett, hogy a méltánytalan és igazságtalan mellőzéseknek a száma oly csekély, hogy abból fegyvert kovácsolni a választási rendszer ellen egyáltalán nem lehet. [...] mai közigazgatásunk tarthatatlanságából a választási rendszer rosszására következtetést levonni egyáltalában nem lehet; mert hiszen mai közigazgatásunkban mindennel találkozhatunk, csak önkormányzattal és választási rendszerrel nem. [...] a mai állapot csak paródiája az önkormányzatnak, és iróniája a szabad választási rendszernek.*³⁷⁰ Beszédében felhívta a figyelmet a tisztviselők alulfizettségére és feladataik állandó növekedésére. Úgy vélte, hogy hatékony közigazgatást csak jól megfizetett és megfelelően képzett apparátustól lehet elvárni: „A tiszti fizetések oly csekélyek, [...] hogy nem lehet csodálkozni, ha mindinkább szaporodik azoknak száma, a kik idegenkednek a megyei szolgálattól. [...] fiatalságunk java nem azért idegenkedik a megyei szolgálattól, mert nem akarja kitenni magát a választás esélyeinek, hanem azért, mert minden más pálya több anyagi existenciát biztosít számára.”³⁷¹ A függetlenségi ellenzék taktikája több hónapos parlamenti ellenállás után sikert hozott, és Szapáry miniszterelnök meglegedett a közigazgatási reformtervezet első két szakaszának törvénybeiktatásával (1891. évi 23. tc. „A vármegyei közigazgatás rendezéséről” „lex Szapáryana”) és belátható időn belül korrekcióra került a tisztviselők javadalmazásának kérdése is (1893. évi 4. tc. „Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a vármegyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről”). Az obstrukció eredményei közé tartozott, hogy gróf Apponyi Albert és konzervatív csoportja ismét távolodni kezdett a kormánypárttól, majd pedig új politikai tömörülést hozott létre Nemzeti Párt néven.

Az 1890-es évek meghatározó parlamenti vitája az egyházpolitikai kérdés volt, amelynek rendezése már az 1870-es évektől a függetlenségi program egyik sarkalatos elemének számított. Justh egyházpolitikai vita során képviselt álláspontját e fejezetben csak röviden kívánom bemutatni, annak bővebb kifejtésére a „Politikai kerkérdések, 1.: Az egyházpolitika” című tematikus alfejezetében kerül sor. Mindazonáltal annyit meg kell állapítani, hogy Justh egyházpolitikai álláspontja a liberális jogfelfogás téziseiből indult ki. Határozottan kiállt a kötelező polgári házasság törvénybeiktatása mellett, amit a polgári szabadságjog, az államjog, a társadalmi és az egyházi érdek szempontjából egyaránt követendőnek tartott. Justh és a függetlenségi ellenzék liberális szárnyának konstruktív ellenzéki szerepe leginkább e vita kapcsán érhető tetten a dualizmus kori törvényhozás folyamatában. Justh és a 48-as többség – a közjogi különbségeket időlegesen félretéve – egyértelműen kiállt a kormány által kezdeményezett reformok mellett, amely alapvetően hozzájárult a kérdéses törvénytervezet sikeréhez. Justh Gyula egyházpolitikai vita során betöltött szerepe – pártcélok felülemelkedve – vitathatatlanul döntően befolyásolta a törvény megszületését, ugyanis felszólalása és agitációja hatására a vita elején még reformellenes függetlenségi többség a reformtervezet mellé állt.

³⁷⁰ Justh annak ellenére állt ki a közigazgatásban alkalmazott választási rendszer mellett, hogy személyesen kárvalottja volt ennek a mechanizmusnak, hiszen vármegyei karrierje 1878-ban az esedékes tisztújításkor rekedt meg. Ennek fényében még érdekesebb ez a megállapítása: „[...] ha valami hibája van nálunk a választási rendszernek, úgy az semmi esetre sem az, hogy talán a megyei közönség túlságos mértékben rostálja a tisztikart, hanem épen ellenkezőleg az a hiányossága, hogy nagyon csekély mértékben él selejtezési jogával.” Uo. 245–246.

³⁷¹ Uo. 246.

A század utolsó évtizedében lejátszódott parlamenti és pártbéli viták egyértelműen hozzájárultak Justh nagyarányú tekintélyemelkedéséhez. Ennek következtében politikai személyisége és súlya alkalmasnak bizonyult arra, hogy az 1893–1895 között egyszerre legyen a függetlenségi párt liberális szárnyának vezetője, valamint annak liberális, nemzeti és közjogi programot egyaránt célul kitűző, különböző frakciókat integrálni képes elnöke.

Justh képviselőségének első évtizedében elért országos elismertségének köszönhetően már a századfordulót megelőző időszakban a törvényhozás legtekintélyesebb állandó bizottságaiban foglalt helyet. Az 1892–1897-es parlamenti ciklusban a korábbi Közigazgatási Bizottságban betöltött tagsága mellett a Pénzügyi Bizottság tagjai közé is beválasztották, illetve részt vett – az ideiglenesen létrehozott – választási bíráskodásról szóló törvényjavaslat megalkotására létrehozott bizottság munkájában. A szakmai bizottságok mellett Justh a törvényhozás protokolláris testületeiben is helyett kapott. A Millennium alkalmával részese volt a „korona és koronázási jelvények vitelére kirendelt bizottság” szimbolikus tevékenységének, amikor 1896. június 5-én, nagy ünnepélyes külsőségek közepette, a koronázási ékszereket a királyi palotából a Mátyás-templomba, majd június 8-án a Mátyás-templomból a parlament épületébe, s onnan ismét a palotába kísérték. A *Nemzet* tudósítója a parlament előtti jelenetről így számolt be: „Előállott a koronázási jelvények csodás mivű hintója is s a kiküldöttek a lépcsőkön lehozták a jelvényeket, melyeket Nikolics Fedor báró és Justh Gyula helyeztek el a hintóba.”³⁷² Justh általános elismertségét igazolja, hogy az 1890-es évek második felében több alkalommal képviselte Magyarországot – Apponyi Alberttel, Széll Kálmánnal és másokkal együtt – az európai demokrácia és leszerelés érdekében működő Interparlamentáris Unió berni ülésein is.³⁷³

Az 1890-es évek második felében zajlott le a bűnvádi perrendtartás parlamenti vitája, amely során a függetlenségi párt obstrukciójának vezetését ismét Justh Gyula látta el. A szabadelvűek által kezdeményezett törvényreform a nyomtatásban elkövetett sajtóvétséget ki akarta emelni az esküdtszék hatásköréből és azt hivatásos bírák elé kívánta utalni. Justh véleménye szerint a kormány ezzel a sajtószabadság korlátozására törekedett, felszólalásában pedig a liberális joggyakorlás védelme mellett állt ki: „A kormánynak az a kísérlete, hogy osztrák példára joga legyen az esküdtbírók működését az ország egyes területein felfüggeszteni, a nemzet közfelháborodásán hajótörést szenvedett ugyan, de midőn a kormány reakzionárius intenczióit bizonyítani igyekszünk, ezt a körülményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül és a jelen törvényjavaslatot s a benne rejlő tendenciát ezzel kapcsolatban kell megítélnünk.”³⁷⁴ A törvénytervezetet támogató csoport vezetői Tisza Kálmán és Tisza István voltak, akik közül különösen az utóbbi az ellenzéki obstrukció kapcsán már ekkor felvetette a házszabály módosításának lehetőségét. A kormánypárt többsége és Bánffy miniszterelnök – nagy valószínűséggel a jelentős ellenzéki szerepvállalás hatására –, nem állt a kormánypárt rendpárti csoportja mellé és végül meghagyta az esküdtbírók sajtóügyi illetékességét.

Az évtized végén a gazdasági kiegyezés tárgyalása keltett újabb konfliktust a képviselőházban. A monarchia két kormánya már 1896 során megállapodott az új gaz-

³⁷² *Nemzet*, 1896. június 8. 1. A honalapítás ezeréves évfordulója.

³⁷³ Országgyűlési almanach 1896–1901. 265.

³⁷⁴ KN 1897. június 22. KN 1896–1901. 7. kötet. 144.

dasági kiegyezésben, de az osztrák kormányválság miatt a törvény beiktatása elmaradt, az 1898-as szükség törvény pedig csak egy évre hosszabbította meg a közösséget. A két kormány az ischili klauzulában (1898. augusztus 4.) megegyezett a korábbi gazdasági kiegyezés törvényi szabályozás nélküli, 1903-ig történő érvényességében. A megállapodás komoly ellenállást váltott ki a magyar képviselőházban és annak ellenére, hogy a pénzügyi politika területén nem alakult ki a teljes ellenzéki összefogás (az „önálló bank-önálló vámterület” jelszó csak a függetlenségi balszárny politikai szimbóluma lett), a Katolikus Néppárt, a Nemzeti Párt és a kormánypárt egy része is támogatta az ellenzéki fellépést. A Tisza csoport – amely a kormánypárton belül nem rendelkezett teljes támogatottsággal³⁷⁵ – az ellenzék erőszakos letörésétől sem riadt vissza és továbbra is házförmot sürgetett. A függetlenségi obstrukció vezetését ezúttal Polónyi Géza látta el, de nagy jelenőségre tett szert Justh állásfoglalása is. A pénzügyi és nemzetgazdasági kérdések már korábban is Justh érdeklődési körébe tartoztak, 1896–1901 között pedig a törvényhozás Pénzügyi Bizottságának tagjaként tevékenykedett.³⁷⁶ Állásfoglalásának kifejtésére – amely a 48-as párt közjogi programjából kiindulva Magyarország gazdasági függetlensége mellett szállt síkra –, csak a Széll-kabinet beiktatását követően került sor: „Az a viszonyt mely hazánkra folytonosan csak terhet ró, fel kell bontanunk, fel kell bontanunk sürgősen, mielőtt hazánkat a megsemmisülés örvényébe sodorják. Ha a két állam, t. ház, önálló, független lesz, ha mind a két fél a maga ügyeit, a maga háztartását akként rendezheti be, a mint azt saját érdekei, saját szükséglete megszabják, akkor erős hitem és meggyőződése, hogy Ausztria és Magyarország közötti viszony barátságosabb, bensőségesebb és szilárdabb lesz, a két állam polgárai pedig megelégedettebbek lesznek, Ausztria és Magyarország ereje, tekintélye, hatalmi állása kétségen kívül nagyobb lesz, mint most, a midőn Ausztria részéről folytonosan [...] megtámadtatásokban részesül [...]”³⁷⁷ A hagyományos függetlenségi retorika alkalmazása mellett azonban Justh a pénzügyi szakpolitikusokra jellemző érveket is felhozott: „Az 1867-ben a quótabizottság elé terjesztett adatok szerint, amelyeket az állami főszámvevőszék állított össze [...], a quóta nem emelkedhetett volna 25,5%-nál, még az osztrákok által követett korrektúrák után sem emelkedhetett volna quótánk 27%-nál magasabbra, és a magyar quóta mégis 30%-ban lett megállapítva [...]. A határőrvidék bekebelezése alkalmával pedig [...], Magyarország terhére 2%-os preczipuum lett megállapítva, holott a számviteli adatok tanúsága szerint nem lehetett volna ezen a címen Magyarországra nagyobb terhet róni 0,68%-nál.”³⁷⁸ (Az 1868-as első gazdasági kiegyezés alkalmával a magyar quóta 30%-ban lett megállapítva, amely a határőrvidék megszűnésekor 31,4%-ra emelkedett és ez maradt érvényben 1899-ig, amikor a magyar hozzájárulást 34,4%-ra emelték.)

Széll Kálmán miniszterelnöki kinevezése után az ellenzék ígéretet kapott a tiszta választások felett örökdő törvényjavaslat kidolgozására, s ennek köszönhetően szokatlan csend honolt a képviselőházban. A kormánypárt egysége helyreállt, a bevezetett jelzés erejű házszabály-módosítás nem befolyásolta a kialakult parlamentáris vi-

³⁷⁵ 1898 telén Tisza fellépésének hatására több meghatározó politikus (pl. Szilágyi Dezső házelnök, Csáky Albin, ifj. Andrássy Gyula) kivált a kormánypártból.

³⁷⁶ Országgyűlési almanach 1896–1901. 265.

³⁷⁷ KN 1899. december 6. KN 1896–1901. 25. kötet. 68.

³⁷⁸ Uo. 1899. december 7. KN 1896–1901. 25. kötet. 69.

szonyt. Az időszak legjelentősebb, jogállamiság irányába mutató reformjavaslata a képviselők összeférhetlenségéről rendelkező törvénykezdeményezés volt. A reformtervezet többek között tartalmazta, hogy képviselő nem lehet az állam vállalkozója, a kormánnyal üzleti kapcsolatban álló cég tulajdonosa, illetve részvénytársaság vagy pénzügyi felügyelő bizottsági tagja. A Függetlenségi és 48-as Párt a törvénytervezet mellett foglalt állást, Justh Gyula pedig helyet kapott a tervezetet kidolgozó parlamenti bizottság munkájában. Álláspontját – amellyel a törvény általános érvényét akarta védelmezni – a képviselőházi vita alkalmával így vázolta: „*Én tehát egyáltalán nem helyeslem, ha egy szabály helyesen felállítatik, hogy e szabály alól kivételek engedtetnek meg. [...] Tudniillik nem fogadhatunk el mást, mint azt, hogy országgyűlési képviselő nem lehet a kormánynak vállalkozója, vagy szállítója, – punctum – és a kivételeket nem fogadhatjuk el, mert hiszen ezen kivételek csak arra lesznek alkalmasak, hogy magát a helyesen felállított szabályt elhomályosítsák.*”³⁷⁹ A leendő törvény erejét védelmezte, amikor Polónyi Gézával közösen a kormánynak ingatlant vagy haszonjogot eladó vagy elcserélő képviselőkkel szemben foglalt állást: „[...] *miként lehetséges inkompatibilitást, oly módon törvényben javasolni, hogy annak fenforgása [sic!] vagy fenn nem forgása tisztán a kormány tetszésétől függjön. [...] ez a javaslat azt mondja, hogy <a ki a kormánynak ingatlant, vagy haszonhajtó jogot elad, vagy elcserél, ha a kormány a jogügyletet – a közérdekűségnek igazolása mellett – a szerződés megkötésétől számított harmincz nap alatt az országgyűlésnek be nem jelentette.> Tehát csak akkor lesz inkompatibilis a képviselő, ha be nem jelentette a kormány az ügyletet.*”³⁸⁰ Justh Polónyi állásfoglalását a parlamenti vitában támogatva a kormánnyal pénzügyi ügyletbe keveredő képviselő inkompatibilitásával értett egyet: „[...] *Polónyi Géza t. barátom felszólalásának az volt a lényege, hogy ő igenis helyesli azt, hogy az ingatlannak a vevője [eladója – Sz. Á.] inkompatibilis legyen, de megtoldotta azzal, – de igen helyesen, – hogy nem volna helyes, hogyha ennek a kérdésnek a kulcsa teljesen a kormány kezébe adatnék.*”³⁸¹ Justh az összeférhetlenség körét tágítani kívánta, és a kormánnyal kapcsolatban lévő ipari-, mezőgazdasági- és pénzügyi tulajdonosi, illetve felügyelő bizottsági körön túl a hírlapok tulajdonosait, kiadóit és szerkesztőit is a törvény hatálya alá kívánta vonni: „*T. ház! Az 5.§-hoz a 12. pont után két módosítványt vagyok bátor javaslatba hozni. 13. pontnak tessék: <A kormánnyal által nyíltan vagy burkoltan, közvetlenül vagy közvetve segélyezett hírlapok tulajdonosa, kiadója vagy szerkesztője.> 14. ponttal tessék: <A kormánnyal szerződési viszonyban lévő hírlapok kiadója, tulajdonosa, vagy szerkesztője.> A javaslat a társadalom minden kategóriájára kiterjed; egyetlenegy kivétel van és ez a sajtó kategóriája.*”³⁸² Az összeférhetlenségi törvény záróvitájakor a bírászkodás tekintetében a Kúria illetékesége mellett állt ki: „*Ezen szakaszban fog eldöntetni az a kérdés, vajon az összeférhetlenségi ügyekben a bírászkodást a képviselőház továbbra is kezében óhajtja-e megtartani, vagy pedig azt független bíróságra kívánja-e átruházni. [...] a kérvénnyel megtámadott mandátumok sorsa feletti bírászkodás a kuriára ruházott, tehát 8 évre,*

³⁷⁹ Uo. 1901. május 15. KN 1896–1901. 36. kötet. 52–53.

³⁸⁰ Uo. 1901. május 17. 72.

³⁸¹ Uo. 73.

³⁸² Uo. 1901. május 18. 102.

ruház tassék át a bíraskodás az összeférhetlenségi ügyekben is a kuriára.”³⁸³ Az összeférhetlenségi törvényt bár az ellenzék közreműködésével szerkesztették, a kivételt képző kiskapukkal együtt fogadták el, így reális politikai értéke nem volt ténylegesen magas.

Justh az 1901–1905 közötti időszakban ugyancsak a parlament Pénzügyi Bizottságában foglalt helyet, emellett a ciklus elején beválasztották a 7. Bíráló Bizottság munkatársai közé, s tagja volt az – ideiglenesen létrehozott – „Erzsébet királyné szobor” bizottságnak is.³⁸⁴

A Széll Kálmán miniszterelnökségének utolsó időszakában (1902–1903) kezdődő parlamenti folyamatok, a hosszú távú obstrukció és a válaszul erősödő házszabály-módosítási terv, a mindinkább elmélyülő képviselőházi- és kormányválság, a parlamenten kívüli pártok tevékenységének és a népgyűlési politizálás lehetőségének a felélénkülése együttesen új jelenségeket vezettek be a magyar politikai életbe. A politikai színtér viszonylag gyors kiszélesedésének lehetünk tanúi, ahol bár továbbra is döntően, de már nem kizárólag a törvényhozás belső mechanizmusai határozzák meg a folyamatok kimenetelét.

Ezzel párhuzamosan a hagyományos politikai módszerek és lehetőségek korszaka véget ért, a politikusi státusz körvonalai (különösen az ellenzéki politikusok tekintetében) az elkövetkező időszakban egyre inkább túlnőttek a parlamenti tevékenység keretein. Justh Gyula személyes politikai pályájának is fontos cezúráját jelentették a századforduló utáni évek: az 1880-as évek és az új évszázad első évei közé eső bő két évtized (kb. 1881–1903) politikai pályája felfutásának és a népszerűség megszerzésének az időszakát jelentette. A 20. század elejére megteremtődött annak a lehetősége, hogy az addigra jelentős karriert elért ellenzéki politikus mind pártjában, mind pedig a képviselőházban megkerülhetetlen tényezővé váljon.

JUSTH GYULA ÉS AZ 1905/06-OS POLITIKAI VÁLSÁG

Az új évszázad első évtizedének közepén lezajlott kormányzati, parlamentáris és alkotmányos válság – amely a dualista monarchia rendszerének legnagyobb megrázkódtatása volt – Justh Gyula politikai tevékenységének szempontjából is fontos mérföldkőnek bizonyult. A már korábban is meghatározó ellenzéki politikus ekkor került be a politikai élet főáramába, s az országos politika formálóinak sorába lépett. Jelen keretek között elsősorban Justh, illetve ezzel összefüggésben a függetlenségi párt

³⁸³ Uo 1901. június 13. 153–154. A választási bíraskodás elvben 1874-től a Kúria hatáskörébe tartozott, de csak 1899-től vált általános gyakorlattá az ítélezése. A Kúria elé a törvénysértő esetek kerültek, míg a többi eset továbbra is a képviselőház Bíráló Bizottságában került megtárgyalásra. A választási bíraskodás parlamenti függetlensége 1929-től vált teljessé. Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975. 446., *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. Mezey Barna Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 273.

³⁸⁴ A bizottságot még az előző ciklusban létrehozták és Justh mellett tagjai között volt Thaly Kálmán, Falk Miksa, Jókai Mór és mások. Országgyűlési almanach 1901–1906. 287.

kormányzati válság során játszott szerepét kívánom vizsgálni, ebből következően nem térek ki részletesen a válság egészének bemutatására.³⁸⁵

Az 1902-től gyűrűző vám- és kereskedelmi szövetség megújítása körüli vita, majd az ezzel összekapcsolódó katonapolitikai ellentét az 1905/06-os válság közvetlen előjeleként értelmezhető. A kormány hadsereg-fejlesztési javaslata kiváltotta a függetlenségi ellenzék obstrukcióját, s hozzájárult a pártszerkezet átalakulásához és az egységes ellenzéki pártszövetség létrejöttéhez.³⁸⁶ A vita során a függetlenségi ellenzék főszónokai az Ugron-párt részéről Holló Lajos, Kossuth Ferenc pártjából pedig Justh Gyula voltak. A két csoport álláspontja 1902/03 fordulóján közelített egymáshoz, s tavaszra összehangoltan a komplex katonapolitikai program kidolgozásának hiányát kérték számon a kormánytól. Justh felszólalásában a hadsereg alapvető átalakítását sürgette: *„A hadsereg védképessége egyedül és kizárólag létszámemeléssel és mérték nélkül való fegyverkezéssel nem fokozható, kívánom bizonyítani, mily nagy szükség van arra, hogy a nemzeti szellem bevétessék a hadseregbe és hogy hadseregünket harczképessé tulajdonképpen csak akkor tudjuk tenni, ha azt nemzeti alapon szervezzük, ha megteremtjük a külön magyar nemzeti hadsereget. [...] Komoly [az– Sz. Á.] aggodalom azért, mert a katonai javaslatok rendszerint súlyos pénz- és véráldozatot követelnek ettől az országtól, idegen érdekekért, idegen célokért. [...] Komoly aggodalom borul a nemzet lelkére mindannyiszor, a midőn mérlegeli, vajjon támaszkodhatik e a hadseregre, öntudatos magyar nemzeti politika megvalósításában, és nem e épen a magyar nyelvnek, a magyar függetlenségnek és önállóságnak legnagyobb akadályá erősítették-e meg, a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslat elfogadásával.”*³⁸⁷ Justh állásfoglalása beleilleszkedett a 48-as program tradicionális hadsereg-politikai felfogásába, s azon keresztül – a függetlenségi ellenzék részéről nem első alkalommal – felvetette a kiegyezés reformjának lehetőségét is. Mindazonáltal a hadsereg ügye az elhúzódó politikai válság adta keretek között előre ki nem számítható módon egyszerre vált alkalmassá az ellenzék erőinek összekovácsolására, valamint a kormánypárt egységének a megbontására.³⁸⁸

Justh Gyula Függetlenségi és 48-as Párton belüli szerepének további felértékelődése ebben az időszakban szorosan összekapcsolódott a katonapolitikai kérdésben kifejtett álláspontjával. Elkerülhetetlen volt a politikai szembekerülése a kormányoldal meghatározó politikusaival – részben a létszám felemelését szorgalmazó Fejérváry

³⁸⁵ Az 1905/06-os kormányzati válságról bővebben lásd Hanák Péter: *Az 1905–06. évi politikai válság*. In: Magyarország története, 7. 1983. 557–609., Dolmányos István: *Mezőfi és a koalíció*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960., Uő. 1963., Uő. 1976., valamint Horváth József: *Az 1905/06. évi vármegyei ellenállás története*. Budapest, 1907., Gratz G. 1934. 2. k. 46–121., Kristóffy J. 1927. 127–173.

³⁸⁶ A katonapolitikai ellentétek gerjesztője az volt, hogy 1902 októberében Fejérváry Géza honvédelmi miniszter póttartalékosok besorozásával, 20 ezer fővel kívánta növelni az évenkénti katonai hozzájárulás mértékét.

³⁸⁷ KN 1903. március 4. KN 1901–1906. 12. kötet. 312.

³⁸⁸ A függetlenségi ellenzék különböző parlamenti csoportjai a századfordulót követő időszakban leghamarabb a hadsereg-politika tekintetében kerületek közös nevezőre. Egységesen elleneztek a K.u.K hadsereg általános fejlesztésének programját, de a hadsereg nemzeti reformját szorgalmazva elvben elfogadták a Monarchia haderőfejlesztésének szükségességét. Céljuk az önálló (a K.u.K hadseregtől intézményesen elvált), független (az uralkodó irányítása helyett a kormány és a magyar vezérkar irányítása alatt álló), dinasztikus célok helyett nemzeti célokot szem előtt tartó magyar hadsereg felállítására volt. A 48-as ellenzék hagyományos oroszellenessége, ill. a századfordulón kialakuló orosz–brit–francia szövetség a haderőreform kérdését köreikben is napirenden tartották. Sőt ezen a téren programbeli azonosság alakult ki a függetlenségi ellenzék és a volt Nemzeti Párt egyenlőre kormánypárton belül körvonalazható csoportjai között is.

miniszterrel –, illetve még inkább a 67-esek „erős emberének” számító és az ellenzéki politikai lehetőségeket korlátozni kívánó Tisza Istvánnal, aki már 1898-tól a házsbályok reformját követelő csoport vezetője volt a képviselőházban. Justh bel- és külpolitikai tekintetben komoly aggályokat vonultatott fel a hadseregfejlesztéssel kapcsolatban. Az ország belpolitikai érdekeit tekintve az alábbi kérdéseket fogalmazta meg: „[...] nyújt e a kormány arra biztosítékot, hogy ez a [jelenlegi K.u.K. – Sz. Á.] hadsereg minden körülmények között meg fogja védelmezni a magyar állam alkotmányát, nyelvét, a magyar állam egységét, akkor midőn azt veszély fenyegeti. És kérdem gróf Tisza István t. képviselőtársamtól, hogy vajjon hiszi e ő, hogy nem lesz még valaha szükség az osztrák hatalommal szemben a magyar létérdekek czitadellájára? [...]. Katonai téren nagy hatalmat játszani, közgazdaságilag pedig gyarmati [úm. alárendelt – Sz. Á.] helyzetben lenni, bocsánatot kérek hol van itt az egyensúly? Nagyobb csapást nem hozhat nemzetére senki annál az államférfinál, a ki gyarmati helyzetben lévő országban akar nagy hatalmat játszani.”³⁸⁹ Ehhez szorosan kapcsolódva, külpolitikai szempontból a birodalom és Magyarország egymással ellentétes balkáni érdekeit látta a legszembeötlőbbnek: „A balkán-népek felszabadulásáért és függetlenségéért én is lelkesedem; Maczedónia sorsa engem is érdekel, de t. ház kérdezem, vajjon szabad-e, lehet-e nagy áldozatokat követelnünk a nemzettől a balkán-népének a járom alól való felszabadítására, a midőn saját magunkat, saját népünket, saját nemzetünket nem tudjuk a járom alól felszabadítani?!”³⁹⁰ Justh a kritikák mellett konkrét katonapolitikai reformokat is sürgetett: „Abba, hogy pl. a közös hadsereg kiegészítő részét képző magyar hadsereg vezénnyelve és szolgálati nyelve a magyar állam nyelve legyen; abba hogy a legénység a hadsereg egy részében az alkotmányra esküt tegyen; abba, hogy a magyar ezredek kizárólag magyar területen helyeztessenek el, és hogy azokban csakis a magyar állam nyelvén beszélő magyar állampolgárok lehessenek tisztek; vagy pedig abban, hogy külön magyar hadsereg felállításék: Ausztriának semmiféle beleszólása nincs.”³⁹¹ Justh katonapolitikai fellépésének igazi jelentősége nem a függetlenségi hadsereg-politika programszerű megfogalmazásában érhető tetten, hanem abban a felismerésben, hogy ez a kérdés a parlamenti ellenzéki áramlatok összefogására és a kormánypárt egyes csoportjainak leválasztására is alkalmas lehet. A lehetőség mérlegelését támasztja alá, hogy az általa ugyancsak támogatott választójog-szélesítés és a gazdasági önállóság kérdése – taktikailag – ideiglenesen háttérbe kerültek, ezekben ugyanis előre láthatólag nem alakulhatott ki egység a kormánnyal szembenálló különböző csoportok között. A választójogi kérdés megoldásában már saját pártján belül sem lehetett kialakítani egységes álláspontot, s a hagyományos függetlenségi elvek közül kizárólag a hadsereg kérdése volt alkalmas a közös nevező megtalálására. Justh a pillanatnyi parlamenti légkörben az ellenzék erőinek egységes fellépésére a nemzeti követelések, s főleg a katonapolitika terén látott lehetőséget, a kérdésben kialakított közös ellenzéki program pedig alkalmasnak látszott az ellenzék erőinek összefogására, amely közvetve a kormány várható szélsőséges lépései által még inkább az ellenzék összekovácsolódását vetítette előre. Justh párton belüli és parlamenti megerősödésében közrejátszott Kossuth Ferenc pártelnök határozatlansága és időleges tekin-

³⁸⁹ KN 1903. március 4. KN 1901–1906. 12. kötet. 313.

³⁹⁰ Uo.

³⁹¹ Uo.

télyvesztése is. Kossuth 1903/1904 időszakában nem rendelkezett pártját érintő határozott elképzelésekkel, konkrét megoldásterveket nem dolgozott ki, sőt az általa vezetett párt egysége is megkérdőjelezhetőnek bizonyult.

A Széll-kormány lemondásakor már megfogalmazódott Tisza István kabinet-alakítási lehetősége is, de mivel a Szabadelvű Párt nem állt egységesen a Tisza általa szorgalmazott házreformok mellé, rövid időre Khuen-Héderváry Károly gróf alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök kompromisszum kialakítására törekedett, amellyel az ellenzék egységét kívánta megtörni. Az alku eredményeként Kossuth Ferenc és a függetlenségi párt egy része a katonai javaslatok visszavonása kapcsán elállt az obstrukciótól. Ezzel szemben a függetlenségeik többsége nem támogatta Kossuth elképzelését, ami a parlamenten belül a „harcoló ellenzék” és a „csendes ellenzék” csoportjainak elkülönüléséhez vezetett. Az Ugron-párt, illetve Barabás Béla és Polónyi Géza csoportjai az obstrukció folytatása mellett álltak, sőt a Katolikus Néppárt Rakovszky István körül tömörülő csoportja is őket támogatta. Justh továbbra is alkalmasnak látva a helyzetet a széles ellenzéki koalíció kialakítására a „harcoló” és a „csendes” csoport között foglalt helyet. Az obstrukció újabb fellángolása (chlopyi-hadparancs, illetve Dienes Gábor függetlenségi képviselő megvesztegetési kísérletének hatására) és Khuen-Héderváry gyors bukása azonban ismételten Tisza István előtérbe kerülésének kedvezett, amelynek következményeként a korábbi hagyományos válság hamarosan nyílt parlamenti konfrontációvá szélesedett, s egyedülálló kormányzati válságot idézett elő.

A Tisza-kormány megalakulását követően az obstrukció letörése érdekében napirendre került – a kormánypárt szakadását is előidéző – ideiglenes házszabály-módosítás. Először Apponyi Albert a képviselőház elnöke mondott le, és vált ki csoportjával a Szabadelvű Pártból, majd Bánffy Dezső korábbi miniszterelnök alakított önálló pártot.³⁹² Tisza 1904 elején komplett ideiglenes házszabály-módosító tervezetet³⁹³ dolgozott ki, amely a párhuzamos ülésezések, a napirend előtti felszólalások, valamint a név szerinti szavazások korlátozása mellett állt ki, s tiltotta a beszédek idézetekkel történő nyújtását, illetve növelni kívánta az elnök fegyelmi jogkörét is. Justh ezzel szemben – az ellenzék mozgásterének megőrzése érdekében – a leghatározottabban ragaszkodott az aktuális házszabályok érvényben maradásához. Az volt a véleménye, hogy a törvényhozás hatékonyságát nem az ellenzéki fellépés ellehetetlenítésével kellene fokozni, hanem a különböző csoportérdekek közötti kompromisszum kialakításával. Természetesen tisztában volt azzal is, hogy a korabeli magyar parlamentarizmus komoly hiányosságokkal rendelkezik a nyugat-európai viszonyokhoz képest, de a parlamenti rendszer megőrzését/átmentését a lehetséges fejlődés kiindulópontjaként kezel-

³⁹² Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2005. 294–318., ill. Uő: Ifj. Bertényi Iván: „Balkánból” „haladó” politikus. *Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták között*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2009. 165–190. 182–184.

³⁹³ Tisza István több alkalommal a házszabály-módosítás ideiglenességét hangsúlyozta: „az 1903. és 1904. évi indemmitási, költségvetési és újonczmegajánlási, valamint az újoncz-létszám változatlan megállapítására vonatkozó javaslatok, továbbá az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyainak egy évnél hosszabb időre nem terjedhető ideiglenes rendezését célzó törvényjavaslatok és a megalkotandó új házszabály letárgyalásának tartalmára, de legfeljebb 1 évig terjedő hatállyal.” KI 1901. 506. KI 1901. 31. kötet. 191. Szintén a házszabályváltozás ideiglenességét hangsúlyozza Pesti S. 2002. 116–117., ill. Kozári M. 2005. 102.

te. Kossuth Ferenc – a függetlenségi liberálisok javaslatára – a választójog bővítéséért és egyes szociális reformok meghozataláért cserébe hajlandó volt az obstrukció felhagyásáról tárgyalni, de a párt többsége ezúttal sem támogatta elképzelését. Kossuth ennek hatására 1903 nyarán rövid időre két alkalommal is megvált a pártelnöki széktől.³⁹⁴ Végül a függetlenségi ellenzék egyik szárnya Thaly Kálmán vezetésével 1904. március 10-én elfogadta a miniszterelnök taktikai ajánlatát és a házszabály-módosító terv visszavonásáért cserében felhagyott az obstrukcióval, majd megszavazta az éves újonctartalékot.³⁹⁵

Tisza – néhány hónapos erőgyűjtést követően – 1904. november 15-én terjesztette be ismét házszabály-módosító javaslatát (lex Daniel),³⁹⁶ majd november 18-án parlamenti puccsot hajtott végre (Perczel Dezső-féle „zsebkendő szavazás”), s a kitört verekedés hatására az előre elkészített királyi leirattal elnapoltatta az ülést. Justh közvetlenül a parlamenti puccs előtt elhangzott beszédében fejtette ki álláspontját a házszabály-módosításról, illetve a házszabály ellenében hozott döntésekkel kapcsolatban: „A miniszterelnök ur tehát, – és ebben a képviselőház elnöke is osztozott vele, – azon nézetének adott kifejezést, hogy a múlt évi november 27-dikén és deczember 7-dikén a képviselőház a délutáni üléseire vonatkozólag hozott határozatok precedenseket képeznek. Azonban úgy a t. miniszterelnök ur, valamint a ház igen tisztelt elnöke is megfélemltek arról, hogy nem csak egyesek nyilatkoztak akkor úgy, hogy ez nem tekinthető precedensnek, hanem maga a miniszterelnök ur is. Sőt tovább megyek; maga a ház is hozott ily határozatot [...]. De ha a ház nem is jelentette volna ezt ki, kérdem, vajjon egy határozat, a mely a házszabályok ellenére jött létre, tekinthető-e precedensnek.”³⁹⁷ Justh felszólalásában az ellenzék különböző áramlatainak és a kormánypárt leszakadó csoportjainak közös álláspontját fogalmazta meg, amely a házszabály egyoldalú megváltoztatását határozottan elutasította. A felszólalás ismeretében még inkább sajátos a házszabály ellenében végrehajtott néhány órával későbbi puccs-szerű szavazás.

Az ellenzék különböző erőinek álláspontja a hatalom erőszakos fellépésének hatására tovább közeledett, és néhány nap alatt végbement a kormánypárt újabb csoportokra bomlása is. Több korábbi miniszterelnök és meghatározó politikus (Széll Kálmán, Andrássy Gyula, Károlyi Sándor, stb.) határolódott el Tisza politikai vonalától. A már addig is együttműködő ellenzéki irányzatok november 19-én Justh javaslatára koalícióba tömörültek, amelyhez hamarosan az Andrássy vezette disszidensek is csatlakoztak.³⁹⁸ Az ellenzéki pártszövetség irányítását a Vezérlő Bizottság³⁹⁹ látta el,

³⁹⁴ Magyarország, 1903. július 2. Kossuth lemondása. Uo. 1903. július 17. Kossuth Ferenc lemondása.

³⁹⁵ A kérdéstről bővebben Pesti S. 2002. 120.

³⁹⁶ Ez a tervezet magában foglalta a technikai obstrukció teljes letörését, a költségvetés és az újonclétszám záros határidőn belüli megvitatását is. Bővebben lásd Kozári M. 2005. 118–119.

³⁹⁷ KN 1904. november 18. KN 1901–1906. 30. kötet. 246–248.

³⁹⁸ Uo. 232. Ehhez kapcsolódva Justh az ellenzéki koalíció megteremtésében vállalt előkészítő szerepére utal későbbi képviselőház elnöki köszöntésére adott válaszában is: Magyarország, 1905. február 23. A szövetkezett ellenzék lakomája.

³⁹⁹ A koalíció Kossuth-párti tagjai Barabás Béla, Justh Gyula, Komjáthy Béla, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Thaly Kálmán, Tóth János; Ugron-párti tagjai Holló Lajos, Szederkényi Géza, Ugron Gábor; az Apponyi csoport tagjai gróf Apponyi Albert, gróf Batthyány Tivadar, Gulner Gyula, Hock János, Sággy Gyula; az Új Pártot képviselők báró Bánffy Dezső és Eötvös Károly; a Néppárt részéről gróf Zichy Aladár és Rakovszky István; a disz-

amelyben a pártok meghatározó politikusai vettek részt, s köztük Justh Gyula is helyet kapott. A testület elnökének Kossuth Ferencet választották, de a vezetés kezdetől fogva Apponyi, később pedig Andrassy kezében összpontosult.

A széles ellenzéki koalíció koncentráta, egybefűzte a parlamenti ellenzék minden áramlatát és magában hordozta a nemzeti és szociális érdekek napirendre kerülésének lehetőségét is. Létszámát tekintve a koalíció meghatározó erejének számító Kossuth Ferenc vezette függetlenségek megelőző évtizedben végbement konzervatív irányú elmozdulása azonban a demokratikus kibontakozás esélyét csökkentette, s azt a koalíción belüli heterogén csoportérdekek sem voltak képesek előtérbe tolni. A koalíció 48-assága szintén csorbát szenvedett, s a pártok a nemzeti követelések közül csak a katonai és a pontosan meg nem fogalmazott gazdaságpolitikai követelések terén alkotnak közös nevezőt. A függetlenségi politikusok, képviselőházi erejükhöz képest gyengébb csoportot alkottak a Vezérlő Bizottságon belül, s nem rendelkeztek meghatározó befolyással annak döntéseire sem. Justh – akit a kortársak közjogi és társadalmi értelemben egyaránt a koalíció radikálisai közé soroltak – szerepét tekintve a vezetés másodlagos tényezői között foglalt helyet és az első időszakban általában nem vett részt a Vezérlő Bizottság ülésein.

Itt kell felhívni a figyelmet a többféle radikális, vagy a korszakban radikális-ként számon tartott politikai csoportosulások különbözőségeire.⁴⁰⁰ A Kossuth Lajoshoz közelálló és a korai függetlenségi hagyományokhoz közjogi és/vagy társadalmi téren ragaszkodó függetlenségi radikalizmus a parlamenten belüli ellenzék része volt, s a századfordulóra elvált a Kossuth Ferenc irányította főáramlattól. A függetlenségi frakción belül lazán szerveződött, változó összetételű csoport legradikálisabb tagja a nagy tapasztalatokkal rendelkező 49-es eszmét valló Madarász József volt. Az 1905/06-os politikai válság időszakában a koalíció pártjain belüli radikálisok többnyire közjogi céljaikban különböztek a koalíció vezetésétől. A pártszövetség irányítói közül rendszerint Justh Gyulát, Polónyi Gézát, Holló Lajost, valamint Batthyány Tivadart tartották radikálisnak, akik bár ekkor még nem alkottak közös csoportot, de a jelentős kérdésekben azonos véleményen voltak. Radikálisságuk azonban semmiképpen sem jelentette szélsőséges politikai eszmék, áramlatok támogatását, inkább csak a koalíción belül értelmezett pozíciójukra utal, legfőképpen pedig abban nyilvánult meg, hogy kitartottak a szövetség felvállalt programja mellett, s annak társadalmi kérdések irányába történő fejlesztése sem állt tőlük távol. Néhány év múlva ez a csoportosulás, másokkal kiegészülve (Szappanos István, Nagy György, Lengyel Zoltán, stb.) a koalícióból kiválva és új pártot létrehozva egyszerre lett a közjogi és a társadalmi értelemben vett függetlenségi radikalizmus képviselője. A fentiekből is következik, hogy a függetlenségi radikalizmus inkább a demokratikus elemekkel kiegészült, (közjogias) nemzeti liberalizmus elveit vallotta, mintsem egyetértett volna a gyökeres politikai és társadal-

szidensek közül gróf Andrassy Gyula, Darányi Ignác, gróf Hadik János és a demokrata párt részéről Vázsonyi Vilmos.

⁴⁰⁰ A szó korszakban általános jelentésére lásd Pallas Nagylexikona, 1998. „Radikalizmus: (lat.), a politikai, társadalmi, vallási életben a gyökeres, következetes, szélsőségekig elmenő újjá alakítás elve, melyek a fennálló historailag fejlődött állapotokat minden megalkuvás és engedmény nélkül a szabadság és egyenlőség eszméi szerint akarják megváltoztatni. A vallási életben főleg a vallás szélső negációját nevezik R.-nak. A radikálisokkal szemben állnak a konzervatívok, kik a létező rend felbolygatását veszedelmesebbnek tartják, mint a fennálló bajok eltűrését, míg a liberálisoknak nevezett pártok középső helyet foglalnak el e két szélsőség szerint.”

mi átalakulás programjával. Ennek köszönhetően lényegesen különbözött a Jászi Oszkár vezetete polgári radikálisoktól, akik politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális téren is a régi lerombolásával egy új Magyarország kiépítését célozták meg.

Justh Gyula helyzetének alapvető megváltozását hozta az 1905 februárjában megtartott képviseléválasztás, amelynek eredményeként a kampány során az Ugronpárttal és a Nemzeti Párttal is fuzionált Függetlenségi és 48-as Párt alkotta a törvényhozás legerősebb frakcióját, a koalíció pedig abszolút többségre tett szert.⁴⁰¹ Az ellenzék eleinte Apponyi Albert képviselőházi elnöksége mellett állt, de ő – valószínűleg politikai mozgásterének megőrzése érdekében – elhárította a felkérést.⁴⁰² A Justh házelnökségéről szóló első hírek február 19-én a *Makói Hírlapban* kaptak nyilvánosságot,⁴⁰³ ezt megelőzően pedig a Vezérlő Bizottság februári ülésein már állandó résztvevőként tartották számon.⁴⁰⁴ Justh Gyulát február 21-én 230 szavazattal választották a képviselőház elnökévé, a szabadelvűek által jelölt ellenfelére Tallián Bélára 168-an szavaztak, 9 szavazólap üres volt.⁴⁰⁵

Justh elnökké választását a korszak publicisztikája többféleképpen értékelte. A kormánypárti *Budapesti Hírlap* például Justh korábbi, obstrukcióban kifejtett szerepével összeegyeztethetetlennek tartotta a házelnökséget: „*Érdekes, hogy a kik december 13-án legjobban vitéztek, s az elnöki emelvényt megostromolták Justh, Hammersberg, Pozsgay és Zboray most mind a képviselőház első funkcionáriusai mentek föl az emelvényre.*”⁴⁰⁶ Gratz Gusztáv visszaemlékező történeti munkájában meglehetősen kétértelmű állásfoglalást tett: „*az elnöki székben [...] Justh Gyula ült, a függetlenségi párt régi tagja, szenvedélyes, egyenes, nyílt és becsületes, bár szűk látókörű és sekély [sic!] tudású politikus.*”⁴⁰⁷ A koalíciós lapok, különösen a *Magyarország* természetesen pozitív értékelést nyújtottak az elnökválasztásról, amelytől a nemzeti jogok előtérbe kerülését remélték: „*Ma oda abba a székbe a nemzeti szuverénitás ült bele Justh Gyula személyében. Ez a tény hangosan hirdeti, hogy a magyar képviselőházban ezentúl csak annak szabad történnie, amit a magyar nemzet akar; másnak parancsszava mától fogva ott nincs.*”⁴⁰⁸ Az elnökké választását követő gratuláló levelek, táviratok tucatjai arról tanúskodnak, hogy országszerte nagy várakozással szemlélték a koalíciós többség kialakulását és Justh házelnökségét.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ A Szabadelvű Párt 159, a Függetlenségi és 48-as Párt 166, a Néppárt 25, az Andrássy vezette csoport 27, az Új Párt 13, a Demokrata Párt 12 mandátumot szerzett.

⁴⁰² *Budapesti Hírlap*, 1905. január 29. A függetlenségi párt, ill. *Magyarország*, 1905. február 16. A válság.

⁴⁰³ *Makói Hírlap*, 1905. február 19. Justh Gyula Házelnök lesz, ill. *Magyarország*, 1905. február 22. Az ellenzék fényes győzelme. Justh házelnökké történő kiszemelése sem volt azonban teljesen váratlan, hiszen az előző választások alkalmával, éppen Apponyi elnökségéhez köthetően, (másod)alelnökként már felmerült a neve. Az 1901-es választást követő parlamenti alakuló ülés időszakában a sajtó már kész tényként kezelte a jelölést, végül Justh helyett Tallián Béla – az 1905-ös elnökválasztás szabadelvű jelöltje lett a (másod)alelnök. *Makói Hírlap*, 1901. október 13. Az ellenzék tisztelete.

⁴⁰⁴ *Magyarország*, 1905. február 7. Uo. 1905. február 16.

⁴⁰⁵ KN 1905. február 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 14. Tallián Béla báró korábban a képviselőház egyik alelnöke volt, majd Tisza István kormányában a földművelési miniszteri tárcát vezette.

⁴⁰⁶ *Budapesti Hírlap*, 1905. február 22. Justh Gyula székfoglalása.

⁴⁰⁷ Gratz G. 1934. 2. k. 90.

⁴⁰⁸ *Magyarország*, 1905. február 22. A diadal napja.

⁴⁰⁹ A képviselőházi elnökválasztás utáni két napban Justh 25 táviratot kapott, amelyek az ország legkülönbözőbb területeiről érkeztek (Budapest, Dunaharaszti, Arad, Békés, Mezőkovácsháza, Nagyvázsony, Szolnok, Veszprém, Abbázia, Körmend, Szatmárnémeti, stb.). Az üdvözlők között szerepelt a Fővárosi Lapok szerkesztősege,

Justh képviselőházi elnökké választása mindenképpen az éveken át elszánt és a klasszikus parlamentarizmus mellett kiálló vezetőtevékenységnek volt az eredménye, amely az ellenzék különböző csoportjaiban is elismerést váltott ki. Az őszi parlamenti puccsra válaszul, az ellenzéki obstrukció egyik vezetője került az elnöki székbe. Justh házelnökké választásának azonban két egymással szembehelyezkedő értékelése is lehetséges. Egyrészt pozíciónyerése párton belüli tekintélyemelkedésének tudható be, más tekintetben pedig politikai mozgásterének korlátozására is alkalmas volt. A képviselőház elnöki tisztsége annak ellenére, hogy a legelismertebb és legtekintélyesebb funkciók egyike, főleg a házszabályok öreként értelmezhető és jellemzően kevésbé alkalmas az egyéni politikai kvalitás érvényesítésére. Véleményem szerint éppen ez a nagy ívű egyéni kvalitásoknak kevésbé kedvező pozíció volt a megfelelő arra, hogy a koalíció összetételéből és Justh politikai természetéből várhatóan előbb-utóbb adódó konfliktusokat tompítsa, valamint azok kirobbanását előre nehezítse, s kizárja a „radikális” politikus egy várhatóan kialakuló koalíciós kormányban történő tárcavállalását. Justh koalíción belüli további balratolódását – a pártszövetség vezetőinek kompromisszumokra hajlandó konzervatív beállítottsága miatt – nem volt nehéz megjósolni.

Justh székfoglalójában természetesen a koalíció egysége mellett állt ki, és kitért elnöki célkitűzéseire is: „[...] lehetetlennek tartom, hogy egész röviden ne körvonalazzam felfogásomat a képviselőház elnökének feladatáról, kötelességéről. [...] Az elnöknek teljesen függetlennek kell lennie úgy a kormányhatalomtól, valamint a politikai pártok befolyásától. Teljesen pártatlannak kell lenni, pártatlanságában, hogy úgy fejezzem ki magamat, mintegy a politikai pártok fölé kell helyezkednie. [...] A nemzet szuverenitása, az alkotmány, a törvény, a házszabály fogja irányítani cselekedeteit, akkor nem kell féltennie az elnöki tekintélyt [...] Bár t. képviselőtársaim teljességben hű maradok politikai hitvallásomhoz, a pártpolitikát mindazonáltal az elnöki székbe nem hozom.”⁴¹⁰ A székfoglalót követő elnöki fogadáson Justh ismét az ellenzéki szövetség fenntartásának fontosságát hangsúlyozta: „Láttuk azt, hogy a szövetkezéssel milyen óriási eredményeket tudunk elérni, azt hiszem tehát, hogy a szövetkezést fenn kell továbbra is tartani. Én voltam az, aki múltév november 18-án a szövetkezést indítványoztam bizonyos célra és én most megint indítványozom ezen a helyen azt, hogy a szövetkezést tartsuk fenn mindazon célokra nézve, amelyekben a szövetkezett ellenzék egyetért.”⁴¹¹

Justh 1905/06-os házelnöksége során nem klasszikus elnöki szerepet töltött be, amely a sajátos belpolitikai helyzetre vezethető vissza, ui. elnökségének első szakasza egybeesett Tisza István miniszterelnökségének utolsó hónapjaival. A választási vereséget követően Tisza beadta lemondását és a király Andrássy Gyulát, majd Darányi Ignácot kérte fel kormányalakításra, azonban a koalíció a tárgyalások során nem fogadta el az udvar feltételeit, miszerint a kormányprogramban nem szerepelhetnek a katonai követelések. Justh 1905 tavaszán – az udvar és a koalíció megegyezését sürgetve –

Szterényi József (belügyminisztériumi) államtitkár és Hoisty Pál is. Makó város képviselőtestülete külön üdvözlésben részesítette Justhot. *Makó város képviselő-testületének jegyzőkönyvei 1872–1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek.* MOL X 9019 31001. sz. tekercs, 1905/69. sz. tétel. Ezzel egyidejűleg a makói képviselőtestület döntésére kezdeményezik Justh Gyula arcképének „olajban megfestését” is. Uo. 1905/439. sz. tétel.

⁴¹⁰ KN 1905. február 21. KN 1905–1910. I. kötet. 15.

⁴¹¹ *Magyarország*, 1905. február 23. A szövetkezett ellenzék lakomája.

kétszer is véghezvitte a képviselőház elnapolását (február 22-én, illetve március 9-én). Az általa kezdeményezett elnapolások indokaként nyíltan felvállalta politikai szándékát: „T. képviselőház! Méltóztatnak tudni, hogy a kormány beadta lemondását. Ez a lemondás el is fogadtatott. [...] bátor vagyok indítványozni, hogy arra az időre, a meddig az új kormány megalakul, a képviselőház napolja el üléseit azon megjegyzéssel mindazonáltal, hogy márczius 8-án azon esetben is ülést tartana a képviselőház, ha addig a kormány megalakulása be nem következne [...]”⁴¹² A képviselőház elnapolása 1905 tavaszától végigkísérte a törvényhozás munkáját, hiszen az elkövetkezendő nem egészen egy évben még három alkalommal – de immár királyi leirat által – szünetelt hónapokra a parlament ülésezése.

Az uralkodó az új képviselőház felállása után tájékozódni kívánt a kibontakozás lehetőségei felől, és audiencián hallgatta meg a politikai élet meghatározó alakjait. A parlamenti helyzetből adódóan, ezúttal nem csak 67-es politikusok tartoztak ebbe a körbe, hanem a 48-as párt vezetői is részt vettek a tárgyalásokon.⁴¹³ Az egyeztetésre hívott politikusok többsége a koalícióhoz volt sorolható. Ezen belül Justh első királyi audienciája több oldalról is indokolt lehetett. A korábbi válságok során az ellenzék képviselői nem vettek részt a kibontakozási tárgyalásokon, az 1905/06-os válság során azonban elkerülhetetlen volt a képviselőház többségét alkotó pártok, illetve az általuk létrehozott koalíció vezetőinek a meghívása. Justh audienciája egyrészt kézenfekvő volt, hiszen a törvényhozás vezetői, így a főrendiház és a képviselőház elnöke a legtöbb válság esetén a megoldás kulcsfigurája volt. Másrészt az uralkodó a megoldásra törekedve nem csak a parlamenti pártok vezetőit, hanem a pártokon belüli csoportosulások fő irányítóit is kihallgatásra rendelte és Justh mint a függetlenségi párt liberális szárnyának vezetője is fontos tényező volt. Érdekes, hogy az 1905-ös audienciáját követően megjelenő *Országgyűlési almanachok* mindegyike Justh bemutatásánál megjegyzi: „A Tisza-kormány lemondása után egyike volt azoknak, kiknek a véleményét ő Felsége [sic!] kikérte.”⁴¹⁴ Egy képviselőházi elnök esetében ugyanis természetes a válság esetén történő királyi kihallgatás.

A protokolláris szabályoknak megfelelően az audienciák sorát a két ház elnökének kihallgatása nyitotta meg.⁴¹⁵ Justh az audienciát követő sajtónyilatkozatában kifejtette, hogy az uralkodó katonai és gazdasági kérdésekkel kapcsolatos hajthatatlansága miatt nem számol a válság gyors megoldásával.⁴¹⁶ A kihallgatás során nyilvánvaló lett, hogy a király és Tisza meglepően jól informáltak a függetlenségi párt szándékai felől: „A Ház elnöke jelentésében elmondta, hogy kihallgatása alkalmából megdöbbenve tapasztalta, hogy a király a szövetkezett ellenzék legbizalmasabb haditerveit kitűnően ismeri. Az árulással Komjáthy Bélát gyanúsítják [...]”⁴¹⁷ A függetlenségi

⁴¹² KN 1905. február 22. KN 1905–1910. 1. kötet. 21.

⁴¹³ Az 1905 tavaszi kihallgatásokon a koalíció részéről a függetlenségi Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, Thaly Kálmán és Tóth János, a disszidens Andrássy Gyula és Darányi Ignác, az újpárti Bánffy Dezső, a néppárti gróf Zichy Nándor és Rubovszky István, Csáky Albin a főrendiház és Justh Gyula a képviselőház elnöke vett részt. Rajtuk kívül a Szabadelvű Párt részéről Dániel Ernő, Falk Miksa, Hódossy Imre, Láng Lajos, Zselénszki Róbert, ill. a horvát Tomasics Miklós és ifj. Zichy János pártonkívüli került meghívásra.

⁴¹⁴ Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. 235.

⁴¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1905. március 3. A kormányválság.

⁴¹⁶ Uo. 1905. március 6. Tanácskozás Kossuth Ferencnél.

⁴¹⁷ *Makói Hírlap*, 1905. március 5. A válság.

párt vezetői a tárgyalások során egyre inkább hajlottak a kompromisszumra, Apponyi és Kossuth a hadiköltségvetés csökkentéséért cserében vállalkoztak volna a kormányalakításra, azonban a Vezérlő Bizottság leszavazta javaslatukat.

Justh – reális helyzetértékelésről tanúbizonyságot téve – az új parlament megalakulásakor tisztában volt azzal, hogy a koalíció győzelme elsősorban Tiszának köszönhető, akivel szemben kialakulhatott a pártok egysége, a kormányalakítás azonban új célkitűzések megfogalmazását kívánja.⁴¹⁸ Kezdtől világossá vált, hogy a pártokat nem a közös kormányzás érdeke, hanem a közös ellenzéki fellépés sikere kövacsolta egybe és az elért győzelem adta lehetőségekkel egyelőre nem voltak képesek élni. Az alakuló közös programban kidolgozatlanul szerepeltek a társadalom által legfontosabbnak tartott követelések pl. a választójog-bővítés (általános választójog), a szociális reformok (munkásvédelem, betegsegélyezés) és a progresszív adópolitika kérdése.⁴¹⁹

Miután a törvényhozásban erős többséggel rendelkező koalíció az adott feltételek között nem vállalta a kormányalakítást, alkotmányos értelemben pathhelyzet alakult ki. A képviselőház a sorozatos elnapolások következtében nem volt alkalmas az érdemi munkára, nem látta el feladatát, Justh azonban – sajátos módon –, mint az ellenzéki pártszövetség egyetlen pozícióban lévő tagja, ekkor került a politikai események fő sodrába. A házelnök 1905 tavaszán az első közt értesült a parlamenten kívüli kabinet megalakulásának tervéről is, s Kristóffy József, mint a belügyi tárca várományosa – minden bizonnyal a várható képviselőházi reakciókat fürkésztve –, Tisza István mellett őt is felkereste. Kristóffy visszaemlékezése szerint Justh a tárgyalásukkor „valósággal magán kívül lett. Szidott mindenkit, de legfőképpen Kossuth Ferencet.”⁴²⁰ Még ha a későbbi belügyminiszter kijelentésének túlságosan nagy jelentőséget nem is tulajdonítunk, azt le kell szögeznünk, hogy a tárgyaláson egyértelművé vált: az ellenzéki koalíció nem fogadja el a leendő kormányt, illetve nem tartja indokoltnak az általa felvállalt – az uralkodó és a Vezérlő Bizottság közötti – közvetítés szükségességét sem. Sajátos módon a két ellentétes oldalon álló politikus, Tisza és Justh – más-más okból természetesen – egyaránt ellenezte a parlamenten kívüli kormány kinevezését.

A Fejérváry-kormány megalakulásakor Justh annak ellenére, hogy tudomásul vette a kinevezést és a jogköréhez kapcsolódó elnöki kötelességeket megtette, a továbbiakban sem támogatta a kabinetet. Sőt a kormányalakulás utáni nyilatkozatában kifejezetten azzal szemben foglalt állást: „Ugy hallottam társadalmi bojkott készül az új kormány ellen. Magam részéről, mivel az új kormány tagjai megakadályozták a kibontakozást, helyeslem, hogy a társadalom ilyen módon elítéli őket, és nagyon sajnálom, hogy én hivatalból kénytelen vagyok velük érintkezni.”⁴²¹ Ez mindenestre előrevetítette a házelnök és a felálló kormány konfrontációját, illetve kijelölte a további majdnem egy éves időszak politikai alaphangulatát is.

⁴¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1905. február 22. A vezérlőbizottság értekezlete.

⁴¹⁹ Mérei Gy. 1934. 89–90.

⁴²⁰ Kristóffy J. 1927. 132. Kristóffy és Justh kormányalakítás előtti megbeszélésének sajátos hangulatának érzékeléséhez hozzátartozik, hogy régi politikai ellenfélként nem ez volt az első összeütközésük. Politikai pályájuk során mindketten Csanád vármegyéhez kötődtek, ahol ellentétük már az 1880-as évek végén kiéleződött. Justh, mint ellenzéki országgyűlési és vármegyei képviselő, Kristóffy pedig mint vármegyei aljegyző, később miniszteriumi tisztviselő, többször kerültek konfliktusba.

⁴²¹ *Magyarország*, 1905. június 16. A válság.

A Szabadelvű Párt a kormány június 21-én történő képviselőházi bemutatkozásakor – előre számolva a parlament ellenállásával – királyi kéziratral készült az ülés elnapolására, azonban annak beterjesztése előtt Justh házelnök engedélyezte⁴²² Kossuth Ferenc bizalmatlansági indítványának tárgyalását,⁴²³ amelyet a törvényhozás mindkét háza elfogadott. Az elnapoló kézirat csak ezt követően hangzott el, de a képviselőház még ekkor sem oszlott szét azonnal, hanem elfogadta a Bánffy Dezső indítványaként beterjesztett alkotmányvédő határozatot is.⁴²⁴ Justh elnök tehát lehetővé tette a parlament meghatározó erejét jelentő koalíció és a vármegyék politikai összehangolódását. Bánffy indítványa a radikális alkotmányvédelem pozíciójaként kezelhető: „*Ha a parlamentárizmus elveinek megfelelő alkotmányunk van, [...] akkor a többség által felállított program kell, hogy a kormány kinevezésére alapul szolgáljon. Igaz, hogy a kinevezés joga a királyé, de az, hogy egy ilyen kormányt elfogadjunk-e és egy ilyen kormány vezetését a parlamentben tűrjük-e vagy sem, mitőlünk függ. [...] az ily alkotmányellenes kormányzattal szemben a legszigorúbban érvényesítendő alkotmányunknak az a sarkalatos tétele, mely szerint az országgyűlésileg meg nem szavazott adót beszédni és ujonczot kiállítani nem szabad. [...]. A törvényhatóságokat pedig emlékezteti a ház alkotmányvédő, hagyományos feladatukra, [...] és elvárja tőlük, hogy az alkotmányellenes kormányzatot támogatni nem fogják.*”⁴²⁵ Az indítvány tartalmazta, hogy Fejérváry „*kormányzata alkotmányellenes, hogy az állami jövedelmek, különösen a közadónak igénybevételére és az állami kiadások eszközzésére feljogosítva nincs [...].*”⁴²⁶ A válság ezzel még inkább kiszélesedett, a parlamenti többség és a kormány mellett újabb tényezőként kapcsolódtak be a folyamatba a vármegyei és városi törvényhatóságok.

A vármegyei ellenállás felhívása és annak az elnök által engedélyezett képviselőházi közzététele az esemény után nagy vitát váltott ki. A kormány és a Szabadelvű Párt határozata törvénytelennek minősítette a képviselőház elnapolás utáni tanácskozását. Kristóffy belügyminiszter álláspontja szerint a képviselőház ekkor már nem volt határozatképes: „*[...] azon pillanattól kezdve, midőn a Ház az elnökkel egyetértve megtagadta az elnapoló királyi kézirat kihirdetését, minden további tanácskozásnak és határozathozatalnak megszűnt a törvényes alapja. A Ház ettől a pillanattól kezdve már csak konvent volt, melynek határozatai egy rakoncátlan parlamenti csoport beszámút-*

⁴²² Uo. 1905. június 22. Kormány és elnapolás. „*Elnök: A mai ülés napirendje pedig ki van tűzve a kormány kinevezéséről szóló királyi kézirat és ezzel kapcsolatban az új kabinet bemutatkozása. Ennek tárgyalását megkezdettük, ettől eltérni addig, ameddig a Ház másképpen határoz, nem lehet. [...] míg az egyik királyi kéziratral nem végeztünk, addig a másik királyi kézirat tárgyalásába nem bocsátkozhatunk. Ha erről a jogról a házszabályok egészen világosan nem rendelkeznek is, ez ő Felsege, a koronás király iránti lojalitásból és hódoló tiszteletből következik.*” 1905. június 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 463. Megjegyzendő, hogy a kézirat felolvasása tárgyában a koalíció politikusai sem képviseltek azonos véleményt, pl. Andrássy a felolvasás mellett, Kossuth és Polónyi ellene érvelt. A kérdést végül a képviselők szavazással döntötték el, amelynek értelmében az elnapoló kézirat felolvasását elhalasztották. Bővebben tárgyalja Horváth J. 1907. 7.

⁴²³ Kossuth Ferenc határozati javaslata: „*A képviselőház hódoló tisztelettel tudomásul veszi ő Felsege kéziratát és kihirdetés czéljából a főrendiházhoz való átküldését elrendeli. Minthogy azonban a Fejérváry-kormányának a miniszterelnökhöz intézett és általa ellenjegyzett királyi kéziratban megállapított jellege nem felel meg a parlamentáris kormányforma követelményeinek, a képviselőház a Fejérváry-kormány iránt bizalmatlansággal viseltetik.*” 1905. június 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 466.

⁴²⁴ Vö. ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 353–354.

⁴²⁵ *Magyarország*, 1905. június 22. Kormány és elnapolás, KN 1905. június 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 469–471.

⁴²⁶ Uo. 471.

hatatlan ténykedéseit képezték. [...] Még az oly férfiak is, mint Bánffy, Andrassy és Apponyi, lihegtek a vágytól, a kormányt azonnal statárialiter kivégezni.”⁴²⁷ Bánffy nemzeti ellenállási indítványa pedig – ismét Kristóffy olvasatában – „nyílt forradalmat jelentett, egyenesen a király személye ellen. [...] Ma is az a nézetem, hogy a monarchia bukása ezen a ponton kezdődik.”⁴²⁸ A koalíció politikusai ezzel szemben a parlamentarizmus szabályait emlegetve álltak ki Justh mellett, s a függetlenségek 150 fős értekezleten vitatták meg a történeteket.⁴²⁹ Justh utólagosan is a feloszlató királyi kézirat utáni vita létjogosultsága mellett érvelt: „Hogy joga van a Háznak az elnapoló kézirat dolgában határozatot hozni és arról megelőzőleg tanácskozni, az kétségtelen. [...] Nemcsak joga, de kötelessége volt tehát a képviselőháznak tiltakozni és óvást tenni az elnapoló királyi kézirat ellen [...]. A törvényesség tekintetében pedig az óvást és tiltakozást nem a pártkörben, hanem az erre egyedül illetékes fórumon a képviselőházban kellett megtenni.”⁴³⁰ Hozzáteszem, hogy a javaslattevő Bánffy Dezső, aki korábban éveken keresztül ült a képviselőház elnökének székében, ugyancsak tisztában volt a házszabály adta lehetőségekkel.⁴³¹ Az elnapolás utáni vita engedélyezése a ház legközelebbi ülésén (szeptember 15-én) is a képviselőházi ülés tárgya volt. Apponyi Albert több gyakorlati esetet – az egyik Szilágyi Dezső, a másik saját elnökségének időszakából való – hozott fel Justh cselekedetének igazolására, amelyekből ezt a következtetést vontta le: „[...] gr. Tisza István t. képviselő társamnak az a felfogása, minthogyha egy, az országgyűlést elnapoló királyi leiratnak felolvasása után vitának, felszólalásnak és határozathozatalnak helye többé nem volna. Ez a felfogás ellenkezik ugy az alkotmányunknak sarkalatos biztosítékaival, mint az eddigi gyakorlattal.”⁴³²

A vármegyei ellenállás felhívásának képviselőházi közzététele után Justh házelnöki minőségben gondoskodott arról is, hogy a törvényhatóságok kézhez kapják a parlament bizalmatlansági állásfoglalását és a vármegyékhez szóló ellenállási felhívást.⁴³³ Ennek eredményeként az ország törvényhatóságainak nagy része megtagadta az adófizetés és az újoncállítás kötelezettségét, s több addig 67-esnek tartott vármegye is a koalíció felé orientálódott. A képviselőházi ellenállás gyorsan áterjedt a magyar többségű vármegyékre, amelyek közül Csanád, Csík, Hajdú, Maros-Torda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár és Zala, illetve a városokra, amelyek közül pedig Budapest, Debrecen és Kolozsvár emelhető ki leginkább.⁴³⁴ Az ellenállás jelentős társadalmi támogatását az is jelezte, hogy az azt kihirdető Justh, vármegyék és városok támogató-

⁴²⁷ Kristóffy J. 1927. 140.

⁴²⁸ Uo. 141.

⁴²⁹ Magyarország, 1905. június 22. A függetlenségi 48-as párt.

⁴³⁰ Uo. 1905. június 24. A válság. Justh az elnapolásról.

⁴³¹ Kristóffy visszaemlékezése szerint a határozat szövegezését Andrassy és Apponyi végezték, de ők a kihirdetés következményeit nem kívánták vállalni, ezért azt Bánffy terjesztette elő. Kristóffy J. 1927. 142. Nézetem szerint azonban Andrassy részvétele a határozat megalkotásában erősen kétséges, hiszen a Képviselőházi Napló szerint ő már a délelőtti órákban Kossuth Ferenc javaslatának tárgyalásakor sem támogatta az ülés további folytatását és a királyi elnapoló kézirat azonnali felolvasása mellett állt ki. KN 1905. szeptember 15. KN 1905–1910. 2. kötet. 13–18.

⁴³² Uo. 6.

⁴³³ Dolmányos I. 1976. 68.

⁴³⁴ Az ellenállás vármegyei szervezéséről bővebben Horváth J. 1907. 77–454., ill. Zsoldos Ildikó: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905–1906-ban*. PhD disszertáció. ME BTK, 2008. 131–153.

nyilatkozatai mellett nagy számban kapta kézhez választói csoportok és egyének üdvözlő táviratait is.⁴³⁵ Az ellenállás egyik leginkább látványos jele volt a városok főterén történő Kossuth Lajos szobor állítás. Justh választókerülete ebben sem maradt le: a makói Kossuth szobor leleplezésére 1905. szeptember 24-én került sor.⁴³⁶

Justh az ellenállás országos szervezésén túl saját vármegyéjében, Csanádban is kivette a részét a munkából. A kormány ellenlépéseire felkészülve, jó előre a főispán kormány által diktált cseréjének lehetőségére hívta fel a vármegyegyülés figyelmét, illetve az elbocsátott tisztikar részére alapítvány létrehozását javasolta: „*indítványozta, hogy minden hó második csütörtökjén megyei közgyűlés tartassék, mert féltő, hogy egy erőszakos főispán fog kineveztetni, ki esetleg nem fogja a megyegyűlést összehívni, majd a megyei tisztviselők részére tízezer koronát tett le, ha esetleg bármelyik felfüggesztetnék [...]*.”⁴³⁷ Justh ezzel a javaslattal országsszerte először Csanád vármegyében rendezte az állásából eltávolított tisztikar anyagi szükségleteit. Felhívásához a vármegye több birtokosa és polgára csatlakozott, s így összesen 77 ezer koronát gyűjtöttek össze.⁴³⁸ Szintén a vármegyei ellenállás helyi szerveződéseihez kapcsolódik, hogy Justh Gyuláné Szitányi Vilma is bekapcsolódott a közéleti vezetők feleségei által szervezett nemzeti iparvédő un. Tulipán-mozgalom Csanád vármegyei szervezésébe, amely társaság országos szinten az ellenzék kormányra jutásán dolgozott.⁴³⁹

A nemzeti ellenállás kibontakozása és a Fejérváry-kormány működése a koalíción belül is komoly átrendeződést eredményezett. A súlyponteltolódás következményeként Kossuth és Apponyi háttérbe szorult, az irányítás pedig egyértelműen a koalíción belüli 67-esek kezébe csúszott át. Témnyerésük Andrassy Gyula befolyásának megerősödésével érzékelhető leginkább. A koalíciós vezetés legradikálisabb tagjának egyértelműen Justh Gyulát tekintették, akinek szerepe és befolyása – időlegesen – a nyári események hatásaként szintén tovább növekedett. Andrassy visszaemlékezése szerint „*az ellenállás idejében Justh, Kossuth rémületére pénzt akart gyűjteni fegyverek szerzésére és mozgósítani készült a népet.*”⁴⁴⁰ Ez a – nagy valószínűséggel – túlzó naplóbejegyzés, annak ellenére, hogy a tények pontos ismertetésére nem alkalmas, a koalíción és a függetlenségi párton belüli csoportmozgások érzékeltetését nagyban elősegíti. A koalíció meghátrálásának jeleként értelmezhető, hogy már ebben az időszakban felmerült a szövetségből a Függetlenségi és 48-as Párt radikális elemeinek, vagy az egész pártnak az eltávolítása.⁴⁴¹ Az ezt leginkább érzékelő Polónyi nagy veszélyt látott ebben: „*Ez a kiválasztott <fővezér> bizottság nem új eszme. Régen kísért. Előre láttam – Bánffy már csinálja is – hogy a coalitionak ez lesz az első koporsószege. [...] Bánffynak, Rakovszkynak eleitől óta a 67-es pártoknak új alapokon való egyesítése volt a céljuk.*”⁴⁴² A koalíció ilyen mértékű szervezeti átalakítására azonban nem került sor,

⁴³⁵ *Makói Hírlap*, 1905. július 18. Justh Gyula üdvözlése.

⁴³⁶ *Magyarország*, 1905. szeptember 20. A makói Kossuth-szobor.

⁴³⁷ *Makói Hírlap*, 1905. augusztus 10. Justh és Návay az alkotmányért.

⁴³⁸ Horváth J. 1907. 53.

⁴³⁹ *Makói Hírlap*, 1905. április 1., Boros Zs.–Szabó D. 1999. 85., Zsoldos I. PhD disszertáció. 2008. 154–172.

⁴⁴⁰ MOL Andrassy család levéltára A/Ifj. Andrassy Gyula iratai. Andrassy napló – 1909. január 28-i bejegyzés.

Idézi Dolmányos I. 1976. 71.

⁴⁴¹ Uo. 72.

⁴⁴² Polónyi Géza 1905. július 31-én kelt levele Bartha Miklóshoz. OSZK Kézirattár Levelestár.

ami mindenképp azt bizonyítja, hogy a vezetés tisztában volt az átalakulással együtt járó, 48-as radikálisoknak köszönhető tömegtámogatás elvesztésével.

A koalíció és az udvar tárgyalása 1905 nyarának végére – a nemzeti ellenállás időleges kimerülésének következtében – ismételten aktuálissá vált. A mindinkább kompromisszumra hajló Kossuth, Bánffy és Zichy tárgyalási pozícióit erősen veszélyeztették a radikális függetlenségiek, köztük Justh házelnök egyes nyilatkozatai.⁴⁴³ Justh széles népszerűsége tett szert, hiszen a koalíció parlamenti többségének az egyetlen hatalmi pozícióban lévő megszemélyesítője a társadalom irányában kizárólag ő lehetett: „az egyetlen főméltóság, amely függetlenül a királytól és a kormánytól, a nép törvényhozóinak bizalmából választatik. [...] Semmiféle miniszter vagy miniszterelnök nem rendelkezik vele, még a trón előtt is nem mint a király szolgája, hanem alattvalói hűséggel, mint a királyi hatalommal szemben is önjogú országgyűlésnek feje jelenik meg.”⁴⁴⁴ Justh ezt a népszerűségét többnyire látva ragaszkodott a nemzeti követelésekhez, amellyel vélhetően tudatosan súlyos akadályt gördített a pártszövetség elvfelelővel történő hatalomra jutása elé. Úgy vélte, hogy kizárólag a nemzeti követelések alkothatnak közös nevezőt a koalíció különböző erői között, s ezért tudatosan (egyelőre) elvetette a társadalmi kérdések, köztük a kormány, a szociáldemokraták, illetve a társadalom széles rétegei által követelt és egyébként általa is szükségesnek tartott választójog-szélesítés, vagy általános választójog programba emelését. A Magyarországnak nyilatkozva ezt az alábbiakban fejtette ki: „Egy veszedelmes áramlat indult meg. Azt hangoztatják, hogy félre kell lökni a magyar nemzeti követeléseket, amint a kormány és az ő öntudatlan segítői kifejezik magukat: ne közjogi vitákkal foglalkozzunk, hanem csináljuk meg az állandó általános választójogot. Már pedig a függetlenségi pártnak nincs abszolút többsége a képviselőházban, tehát nem csinálhatjuk meg. Akik most a nemzeti követelmények félretételével a választójogot követelik s emiatt támadják a koalíciót, azok a kormánynak tesznek szolgálatot [...]”⁴⁴⁵ Egy hónappal későbbi, az előbbinél radikálisabb nyilatkozatában ugyancsak a nemzeti reformok mellett állt ki: „Negyvenketten utasították vissza a miniszteri tárczát, csak ez a szemétnép vállalkozott a kormányzásra. Az ő törekvésük, hogy a koronát egészen elidegenítsék a koalíciótól és a koalíció útján a nemzeti törekvésektől.”⁴⁴⁶ Justh álláspontját a korabeli közvélemény egy része és az utókor is hajlamos félreértékelné, és rendszerint szociális és választójogi érzéketlenségként kezelni.⁴⁴⁷ Valójában Justh érzekelte, hogy már eddigi megnyilvánulásai is a koalíció periferiáján helyezkedik el, és a választójog szélesítésének azonnali felvállalásával végeláthatatlan koalícion belüli alkufolyamat indulna meg, amely akár kétségessé teheti a pártszövetség fennmaradását is.

A koalíciós vezetés 1905 nyarán és kora őszén azonban már egyre kevésbé bízott Justh választójog szélesítést aktuálisan elvető magatartásában, és amikor a társadalom a kormány által is gerjesztett tünteteshulláma a csúcspontjához közeledett, a széles szimpátiának örvendő házelnök időleges belpolitikai kiiktatása mellett döntött. Ez adja magyarázatát Justh meglehetősen váratlan horvátországi látogatásának. Mindazonáltal

⁴⁴³ Vö. ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 355.

⁴⁴⁴ *Magyarország*, 1905. szeptember 5. A politikai szinterről.

⁴⁴⁵ Uo. 1905. augusztus 10.

⁴⁴⁶ Uo. 1905. szeptember 5. A politikai szinterről, ill. Justh Gyula ünneplése.

⁴⁴⁷ Pl. Dolmányos I. 1976. 86.

a kormány és az udvar jóvoltából szorított helyzetben lévő koalíció szövetséges keresése sem lehet elhanyagolható jelentőségű, azonban annak időzítése és ezáltal Justh belpolitikai szempontú kikapcsolása, nagy valószínűséggel nem kizárólag a magyar-horvát politika fejleményeinek volt köszönhető. A koalíció és a szociáldemokraták tárgyalása így Justh távollétében vette kezdetét, Bánffy Dezső és Kossuth Ferenc irányításával. Ennek nyomán végül megegyezés született arról, hogy a koalíció parlamenti bizottságot alakít a választójog szélesítésének a vizsgálatára, és a pártszövetség hatalomra jutását követően törvényjavaslatot dolgoz ki a kérdésben.⁴⁴⁸

A magyar ellenzék parlamenti harcának zágrábi lecsapódása az volt, hogy az ott kormányzó Nemzeti Párt válságba került. A sabor ellenzéki csoportjait tömörítő, nemzeti és szociális programot is felvállaló politikai irányvonalat („novi kurs”) képviselő szövetség meghatározó alakjai Smoldaka, Trumbić és Supilo voltak. A magyar koalíció 1905 márciusában előbb Sággy Gyulát, majd Eszterházy Jánost hatalmazta fel a zágrábi tárgyalások folytatására, húsvétkor pedig létrejött a budapesti Trumbić–Kossuth találkozó. Justh zágrábi látogatásáról augusztusban kezdtek cikkezni az újságok, s a házelnök fogadása szeptember 10-én történt meg, egyidőben azzal, amikor a magyar fővárosban a választójogi követelés a legelszántabb lett. Justh a függetlenségi sajtónak így nyilatkozott horvátországi tapasztalatairól: *„Akikkel beszéltem azok általában arról panaszkodtak, hogy a magyar államférfiak nem igen keresik az érintkezést a horvát politikai körökkel s nem igyekeznek a horvát viszonyokról közelebbi tapasztalás útján tiszta képet szerezni, pedig a horvát-magyar barátságos viszony ápolásának ez volna egyik leghathatósabb eszköze. [...] Abból amit hallottam csak annyit mondhatok, hogy Horvátországban végre akarják hajtani a horvát-magyar kiegyezést, amely eddig nincs végrehajtva s abból amit tapasztaltam, arra a meggyőződésre jutottam, azt a kedvező benyomást nyertem, hogy a bécsi befolyásnak nincs már az a nagy hatása a horvátok magatartására. [...] Én igyekeztem azokat, akikkel beszélnem alkalmam volt, felvilágosítani, hogy ezeknek a horvát autonóm jogoknak megsértése sohasem történt Magyarország érdekében, ha történt, ugy ez tisztán a kormány politikájának volt silány fegyvere.”*⁴⁴⁹ Justh kijelentette, hogy a magyar koalíció a kiegyezési törvényben foglaltakat tekinti a közeledés alapjának, s abban látja a követelések maximumát is. A házelnök határozott fellépése, bár nem ment túl a dualizmus adta kereteken, mégis újat jelentett, hiszen a horvát-magyar kiegyezés végrehajtását komolyan gondolva, szövetségest látott a horvátokban. Justh zágrábi látogatását Supilo budapesti útja követte, ahol ismételtelen Kossuth Ferencsel találkozott. A koalíció és a „novi kurs” kapcsolatának eredményeként október 3-án megszületett a „fiumei rezolúció”, s a horvát ellenzéki politikusok a magyar koalíció támogatására kötelezték el magukat. A későbbiekben Justh teljesen kivonult a horvát-magyar viszony alakításából és annak koordinálását Kossuth Ferenc, Apponyi Albert és Batthyány Tivadar vették át. A nélkül, hogy kisebbiteni kívánnám a zágrábi tárgyalások jelentőségét, rá kell világítani, hogy Justhnak csupán olyan epizódszerep jutott a koalíció horvát politikájában, amelynek indokoltsága nem annak belső összefüggéseiben keresendő, hanem sokkal inkább a koalíciós

⁴⁴⁸ Vö. ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 355.

⁴⁴⁹ *Magyarország*, 1905. szeptember 12. Justh Gyula Zágrábban.

vezetés mozgásterének biztosításával, és a házelnök hazai politikából történő kikapcsolásával magyarázható.

A munkásság tüntetés- és sztrájkmozgalma – Justh Horvátországból történő hazatérése után – a képviselőház elnapolást követő első ülésének napján, szeptember 15-én érte el csúcspontját, amikor a főváros utcáin 100 ezer fő vonult fel és petícióban követelte az általános választójog bevezetését. A munkásság Garami Ernő által átnyújtott követeléseit a parlamentben, a házszabállyal így szembehelyezkedő Justh vette át. A házszabály megsértése ebben az esetben nyilvánvaló, hiszen a házelnök kizárólag parlamenti képviselőktől és a kormány tagjaitól vehet át kérvényeket.⁴⁵⁰ Justh cselekedete ettől eltekintve politikailag mindenképpen igazolható és szimbolikusnak értékelhető, ugyanis a parlament előtt tüntető munkásság választójogi követelését, mint a választójog kiszélesítését köztudottan szorgalmazó függetlenségi politikus, kategorikusan nem utasíthatta el. A történeti szakirodalom általában Justh szeptember 15-ei magatartásával kapcsolatban azt szokta felhozni, hogy az Újjászervezett Szociáldemokraták és az MSZDP küldöttségétől átvette a petíciót, de a megbízottakat „*üres szavakkal bocsátotta útjukra.*”⁴⁵¹ Álláspontom szerint Justh azonban e miatt nem marasztalható el. A házszabályellenesen – bár politikailag igazolhatóan – átvett petíciót nem kommentálhatta, hiszen házelnöki minőségében nem volt semmilyen álláspont közlésére felhatalmazva, s már maga az átvétel is komoly politikai vitát eredményezett a koalíción belül. A választójogi reformot programra emelő Kristóffy érdeke éppen Justh és függetlenségi baloldal leválasztása lett volna, a kompromisszumra hajló Andrassy, Bánffy és Kossuth vezette főáramlatról, azonban a házelnök higgadt politikai magatartása ezt a számítást keresztül húzta.

A szeptember 23-ai „ötperces audienciát” követően a válság még inkább kiszélesedett. A koalíció radikális vezetői Justh és Polónyi, sőt az ideiglenesen hozzájuk csatlakozó Apponyi is az aktív ellenállást támogatták. A gyűlések és fáklyás tüntetések mindennaposak lettek, s egy hónap leforgása alatt az ország 63 vármegyéjéből 45 a nemzeti ellenállás mellé állt. A kormány új főispánokat próbált kinevezni, több helyen felfüggesztette az ellenállást szervező vármegyei tisztkart és erős karhatalmat rendelt a renitens vármegyékbe. Justh hónapokkal korábban kezdeményezett rendszeres vármegyegyűlés tartására szóló felhívásának, illetve adományalapjának szükségessége ekkor igazolódott be.

A Fejérváry-kormány újabb megbízását követően, illetve Kossuth és Andrassy tárgyalásainak ismételt élénkülésével egy időben az udvar – nyilván időnyerésként – az október 10-én összeülő képviselőház elnapolása mellett döntött. Ennek előkészítése időszakában a uralkodó, a kormány és Kossuth Ferenc is tartott a radikális függetlenségi képviselők ellenakciójától: „*Most is legnagyobb erőfeszitésembe került, hogy a képviselőház el ne határozza, hogy a király elnapoló leirata daczára együtt maradjon, a minnek az lett volna a következménye, hogy már másnap szuronyokkal verték volna szét,*

⁴⁵⁰ Az a tény azonban, hogy Mezőfi Vilmos – az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselője – is aláírta a petíciót és jelen volt az átadáskor, a házszabály ellenes fellépés élet is erősen tompítja. („*Kérvényt a házhoz benyújtani csak a ház valamely tagjának közvetítésével lehet*” 1901-es Házszabály 240.§., „*Kérvényeket nem képviselőnek vagy küldöttségnek a házba vinni vagy élőszóval előadni nem szabad.*” 1901-es Házszabály 241.§.)

⁴⁵¹ Dolmányos I. 1976. 102., Mucsi Ferenc: *A Kristóffy–Garami-paktum*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 83.

*s akkor, amilyen a közhangulat [...] kiütött volna a forradalom, és 24 óra alatt irtózatos vérfürdőbe elfojtatott volna. Maga a ház elnöke, Justh is az együtt maradást akarta keresztül erőszakolni, s [...] itthoni helyzetünk rohan a vég felé, mely az abszolútizmus.*⁴⁵²

A koalíció baloldalán elhelyezkedő Justh és Polónyi továbbra is ragaszkodott a hagyományos függetlenségi elvekhez. Polónyi 1905 novemberében Justhnak írott levelében a programfeladás ellen érvelt: „Pártunk szemmel láthatóan számban, érdemi erőben és lehetőségben nagyon szaporodott. [...] Megértjük amit – <titokban érző lelkünk csak óhajtvá sejtett>, hogy pártunknak melynek elveiért egy életnek java részét szenteltük, szava és akarata döntő súlyú. [...] Győzelmünknek titkát az elv szilárdságban és a [...] megszentelt azon hitben találom: amely küzdelmeinknek vezérfonala volt. [...] Oroszlán részed volt az alkotmány védbástyájának: a házszabályokban biztosított szólás szabadságnak megsemmisítésére irányított gaz merényletnek megakadályozásában. 1904 november 18-ának és december 13-ának történetében a te neved külön lapot érdemel.”⁴⁵³ Polónyi és Justh egyeztetése a koalíción belül hosszú távú együttgondolkodás lehetőségét jelölte ki, amely – Kossuth és Apponyi csoportjával szemben – a kompromisszumok útján történő hatalomra jutás ellenében került kialakításra.

Justh választójog-szélesítés tekintetében képviselt álláspontját megfelelően szemlélteti az 1905 őszi tartott makói népgyűlés lebonyolítása és az ott elmondott beszéde. A makói függetlenségek a helyi szociáldemokraták népgyűléseinek⁴⁵⁴ hatására saját választójogi gyűlést készítettek elő. A gyűlésszervező Nagy Károly makói függetlenségi pártelnök levélben értesítette Justhot az előkészületekről: „Hogy ez a körülmény [ti. a koalíció választójogi álláspontja – Sz. Á.] teljesen tisztázva legyen az ország előtt, másfelől pedig, hogy az itteni esetleg gyengébb lelkű párttagjainkra romboló hatású ne legyen, pártunk vasárnap délelőtt kimondta egy népgyűlés tartását, melynek idejét, akár f. hó 8-án, akár 15-én, a te elhatározásodra bocsátja. Hogy nem jó és helyes volna-e összekötni ezt a Kossuth és Apponyi tervbe vett látogatásával? Ennek elhatározását is reád bízta. [...] Kívületek azonban óhaja a pártnak, hogy a népgyűlésen Vázsonyi is beszélne s így a [...] szocialisták épen a legilletékesebb ajakról hallanák az igazságot.”⁴⁵⁵ A makói népgyűlés megtartására végül november 5-én került sor, s Justh mellett Apponyi Albert és a Vázsonyit helyettesítő Mezőfi Vilmos beszélt a koalíció választójogi elképzeléseiről és lehetőségeiről. Justh beszédében elkötelezte magát és pártját a választójog kiszélesítése mellett, azonban ennek politikai felelőségét megosztva azt is kijelentette, hogy a koalíció többi pártja nem támogatja a választójog jelentős növelését.⁴⁵⁶

A Ház üléseinek újabb – december 19-ei – elnapolása már a koalícióval folytatott tárgyalás utolsó felvonásának időszakában zajlott le, amikor komolyabb ellenállás-

⁴⁵² Kossuth Ferenc 1905. október 11-én kelt levele Kossuth Lajos Tódorhoz. *Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok*. MOL X 1559 7177. sz. tekercs.

⁴⁵³ Polónyi Géza 1905. november 3-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIII/56. sz. tétel.

⁴⁵⁴ A szociáldemokraták által szervezett 1905. szeptember 3-ai makói 6000–8000 főt felvonultató választójogi tüntetés a helyi függetlenségek részéről válaszlépéseket sürgetett. Nagy Károly 1905. október 2-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/49. sz. tétel.

⁴⁵⁵ Uo.

⁴⁵⁶ *Makói Hírlap*, 1905. november 9. A makói nagy népgyűlés.

ra – a határozott tiltakozások mellett – a radikális függetlenségek részéről sem került sor. A törvényhozás hangulatának érzékeltetésére kiválóan alkalmas a levezető elnöklést ellátó Justh kijelentésének felidézése, amellyel az elnapoló királyi leiratot küldő miniszterelnöki levelet – a szélsőbal nagy ovációja közepette – bejelentette: „*T. Ház! Ma reggel báró Fejérváry tábornagy úrtól a következő levelet kaptam.*”⁴⁵⁷

A koalíció és az uralkodó politikai kompromisszuma a Vezérlő Bizottság jobbszárnyától és a vármegyék kifulladású tisztikara által sürgetve 1906 telén körvonalazódott, az előtérbe kerülő megoldás azonban felszínre hozta a koalíción, illetve a függetlenségi párton belüli nézetkülönbségeket is. A Vezérlő Bizottságból január végén távozó Ugron Gábor a katonai követelések és az önálló vámterület kérdését kérte számon Kossuthtól. Február első heteiben a koalíció hasadása kirajzolódott, és új ellenzéki csoportosulás körvonalai jelentek meg, amelyben Ugron mellett esetlegesen Justh részvételére is számítani lehetett.⁴⁵⁸ A koalíció heterogenitását táplálta a képviselőház februári feloszlatajának vitája is. A kompromisszumra hajló jobbszárny a feloszlátás mellett állt, a balszárny és az ortodox függetlenségek nem támogatták azt. Justh házelnök környezete annak ellenére, hogy február közepére veszítve elszántságából elfogadta a feloszlátási tervet, több eshetőséget is kidolgozott. Ezek közé tartozott Dózsa Imre elképzelése is: „*A ház feloszlatajáról gondolkoztam. Szerény nézetem szerint kettő [eshetőség – Sz. Á.] lebeghet szemünk előtt: 1) a mentelmi jogot minél tovább kihúzni. 2) [...]. Az nem is szorul indoklásra mily nagy fontosságú volna, ha a mentelmi jog – ameddig csak lehet megmaradna. Ennek elérését a következő módon képzelem. Vagy bejön a karhatalom a parlamentbe, ez esetben Elnök Ur mindig felfüggesztené az ülést, míg ki nem takarodnak, ha pedig királyi biztos próbálná felolvasni [a Ház feloszlataját – Sz. Á.] ismét felfüggesztené az ülést. S ha széjjel zavarnák is a parlamentet lehetne mondani, hogy a kéziratot még nem vették tudomásul. Hátha a bíróság még ebben az esetben is méltányolná a mentelmi jogot. [...]. Az országgyűlés jogaiból csupán azért emeltem ki a mentelmi jogot, mert az országgyűlés egyéb jogát úgy sem tudjuk érvényesíteni. Szerintem az ünnepélyes óvánál többet ér, ha az ülést erőszakosan zavarják széjjel.*”⁴⁵⁹ Abban, hogy Justh a tervlatolgtatások ellenére végül elfogadta a képviselőház feloszlatajának tervét minden bizonnyal komoly szerepe volt – a Dolmányos István által említett, de általam fel nem lett⁴⁶⁰ – Nyíri Sándor vezérőrnagy levelének is, akit az uralkodó teljhatalmú királyi biztossá nevezett ki az országgyűlés feloszlatajára. Justh bár tudomásul vette a királyi kinevezést és a feloszlátó leiratot, a képviselőház feloszlataját nem volt hajlandó levezetni, s betegségre hivatkozva nem jelent meg az ülésen.

Február 19-én a király feloszlatta az országgyűlést, amely a kormányalakítási tárgyalások irányába terelte a szövetkezett pártokat.⁴⁶¹ A koalíciós vezetés többsége visszavonult és feladta korábbi követeléseinek nagy részét, köztük a magyar vezényleti nyelv bevezetését, valamint az önálló vámterület kialakítását, elfogadta az új választá-

⁴⁵⁷ KN 1905. december 19. KN 1905–1910. 1. kötet. 24.

⁴⁵⁸ *Egyetértés*, 1906. február 1.

⁴⁵⁹ Dózsa Imre 1906. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIII/64.

⁴⁶⁰ Dolmányos I. 1976. 273.

⁴⁶¹ Vö. Pesti S. 2002. 52.

sok kírását és mérsékelt választójogi reformot helyezett kilátásba. Ez az egyezség alkalmas volt a parlamentáris keretek helyreállítására és a kormányzati válság megoldására, de azt is sugallta, hogy az ország kormányzása az ellenzék programjával nem valósulhat meg, a hatalomra kerülés a 48-asok számára is csak a 67-es elvek elfogadásával és érvényben tartásával mehet végbe.

A tárgyalások utolsó szakaszában megint fontossá vált Justh Gyula koalíción belül tartása, illetve támogatásának megnyerése. A koalíció további szakadása (a koalíció kompromisszumkészségét Ugron Gábor sokallta, Bánffy Dezső és Eötvös Károly kevesellte, így 1906 januárjában, illetve márciusában kiléptek a pártszövetségből)⁴⁶² minden bizonnyal ellehetetlenítette volna az ellenzék hatalomra jutását. Justh pozícióját és párton belüli mozgásterét az is szélesítette, hogy alkalmas volt a koalícióhoz csak közvetetten kapcsolódó radikálisok és a velük kapcsolatban álló jelentős méretű társadalmi csoportok befolyásolására is: „*Miután pedig tudom, hogy Méltóságos Uram nagy befolyással bírsz Mezőffyre [Mezőfi Vilmos – Sz. Á.] azon tiszteletteljes kéréssel fordulok hozzád, kegyeskedjél Mezőffynek egy kemény levélben szemrehányást tenni és egyben figyelmeztetni őt, hogy eljárásával akkor ha nem akarja is Kristóffy azon tervét segíti elő, amely a következő nyár alatti aratósztrájkra irányul. Ez pedig semmi esetre sem korrekt olyan embertől, akit a függetlenségi párt segített mandátumhoz, akit a szövetkezett ellenzék főurai pénzzel láttak el, a Bokányiék ellen indítandó sajtóharc elősegítésére [...]. Ugyanezen okokból fogja Apponyi is figyelmeztetni Mezőffy urat.*”⁴⁶³ A megegyezés végső fázisában a függetlenségi vezetés is nagy hangsúlyt helyezett Justh pozícióban tartására, aminek jelentőségét Kossuth Ferenc is felismerte. A koalíció vezetésén belül radikálisnak tekinthető Justh komoly eszköznek bizonyult a párt tömegtámogatásának megtartásában. A házelnök irányított szerepeltetése, amely annak ellenére, hogy a kormányalakítási tárgyalásoktól távol tartotta (s így az „áprilisi paktum” nélküle jött létre), a koalíció egyes akcióiban komoly szerepet szánt neki, megfelelő taktikának látszott. Kossuth 1906 tavaszán a tárgyalások egyes részleteinek nyilvánosságra hozatalakor ragaszkodott Justh támogatásának megszerzéséhez is. Ennek jelentőségét éppen az emeli ki, hogy a tárgyalások korábbi stádiumában és a válság alatt – Justh fennmaradt levelezését áttekintve – nem álltak szoros politikai kapcsolatban. Kossuth Ferenc – első olvasatra jelentéktelennek látszó – levele, amely tájékoztatta a házelnököt a „*nemzethez írott manifestum*” átvételének lehetőségéről, ebben az összefüggésben lényeges fordulópontnak bizonyult.⁴⁶⁴ A koalíció vezetésének tagjaként értesítést küldő Tóth János (a Függetlenségi és 48-as Párt igazgatója) levele szintén ezt a taktikát igazolja. Levelében Justhot nagy jelentőségű beszéd megtartására kérte fel: „*Pártunk vezetőségének és tagjai összességének az az óhaja, hogy f. év márczius 20-án tartandó Kossuth-gyász-lakomán az emlékbeszédet Te lennél szíves megtartani.*”⁴⁶⁵ A Kossuth Lajos halálának tizedik évfordulóján tartott Justh beszéd mindenképpen azt volt hivatott érzékeltetni, hogy a koalíciós vezetésben nincsenek komoly ellentétek.

⁴⁶² A kérdésről bővebben: ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 370–375.

⁴⁶³ Hódy Gyula 1906. március 5-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. telercs, BbIII/66. tétel.

⁴⁶⁴ Kossuth Ferenc 1906. március 1-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/65. sz. tétel.

⁴⁶⁵ Tóth János 1906. március 8-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/67. sz. tétel.

A pártszövetség kompromisszumokra hajlandó vezetői, főleg Kossuth, Apponyi és Andrássy, 1906 tavaszán a függetlenségi baloldal kihagyásával hozták létre a megegyezést az udvarral.⁴⁶⁶ Az „áprilisi paktum”, mint a koalíció programfeladását rögzítő egyezmény, Justh nélkül jött létre, és így magában hordozta a szövetség főáramával szemben jelentkező (belső) ellenzéki szerep kialakulásának lehetőségét is.⁴⁶⁷ Az új kormány megalakulását követő napokban azonban Justh is részt vett az egyeztetésekben, amely nagy valószínűség szerint ekkor érintette a képviselőház elnökének személyét.⁴⁶⁸ Az új képviselőház május 26-án egyhangúlag (264 szavazatból 254 támogatással és 10 érvénytelen szavazattal) ismét Justh Gyulát választotta elnökké.⁴⁶⁹

A KÉPVISELŐHÁZI ELNÖKSÉG (1905–1909)

A modernkori parlamentarizmus egyik fő reprezentánsa minden kétséget kizáróan a törvényhozás elnöke, vagy kétkamarás parlament esetén a képviselőházi elnök. A képviselőház elnökének funkciója azonban annak ellenére, hogy a dualizmus időszakában az ország egyik legmagasabb hivatali méltóságának számított, a törvényhozáson belül meglehetősen behatárolt jogkörrel rendelkezett. Elfogadva Sente Zoltán megállapítását: „A házelnököt persze legkönnyebben ülésvezetői minőségében lehet azonosítani.”⁴⁷⁰ Az elnök jogköre elsősorban a képviselőház ügymenetének irányítására terjedt ki: legfontosabb közvetlen feladata az ülések megnyitása, vezetése, feloszlata, a beadványok kihirdetése, a napirendek és a határozatok ismertetése, a szavazások levezetése, valamint a jegyzőkönyv hitelesítése volt. Ellenőrizte a jelen lévő képviselőket, számon tartotta a távolmaradókat, amely a határozatképeség, illetve a napidíjak megállapítása miatt volt elkerülhetetlen. Alapvető feladata volt az ülés rendjének és tekintélyének megtartása, ennek érdekében jogában állt az ülés felfüggesztése, elnapolása, illetve egyes rendbontó képviselőkkel szemben eljárás kezdeményezése.⁴⁷¹

A dualizmuskor házelnökeinek jelentős hányada a hosszan szolgáló képviselők közül került ki.⁴⁷² Emellett az is elmondható róluk, hogy általában nagy formátumú politikusok voltak (pl. Ghyczy Kálmán, Somssich Pál, Bittó István, Péchy Tamás, B.

⁴⁶⁶ A koalíció vezérkara sem a tárgyalások során, sem pedig a kormányalakítás időszakában nem vonta be Justh az egyeztetésekbe. *Makói Hírlap*, 1906. április 13. Justh a politikában.

⁴⁶⁷ Az általam követett sajtótudósítások alátámasztják Dolmányos István állítását, miszerint az 1906 tavaszán ülésező Vezérő Bizottság tárgyalásaival kapcsolatban a következő neveket említi az egyidejű publicisztika: „Kossuth, Apponyi, Andrássy, Zichy Aladár, Hadik, Thaly, Gulner, Rakovszky, Szederkényi, Barabás, Darányi, Battyhány, Tóth, Sággy, Hentaller, Hock, Molnár, Vázsonyi. Nem szerepel a névsorban Justh, Holló, Komjáthy Béla, Polónyi neve, ill. a kilépett Ugron és Eötvös Károly.” Dolmányos I. 1976. 301. A tárgyalásokból ekkor kimaradt politikusok névsora bő három év elteltével a koalíció bomlásakor, a pártszövetséggel szemben fellépő 48-asokat illetően ismételtlen összeállt.

⁴⁶⁸ *Makói Hírlap*, 1906. április 12. Justh Gyula a politikában. Justh Gyula a Ház elnöke.

⁴⁶⁹ Uo. 1906. május 27. Egyhangú választások. KN 1906. május 26. KN 1906–1911. I. kötet. 15.

⁴⁷⁰ Sente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba*. Budapest, Atlantisz, 1998. A parlament tisztségviselői. 142.

⁴⁷¹ Fayer Gyula: *Parlamenti dolgok*. I. kötet. Budapest, 1908. 30. A házelnök tevékenységének és jogkörének vizsgálatához a törvényhozásban érzékelhető kontinuitás miatt lásd Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2006. 119.

⁴⁷² Kurtán S.: Az elit... In. Ilovszki G. szerk. 2005. 68–69.

Bánffy Dezső, Szilágyi Dezső, gr. Apponyi Albert, Justh Gyula, gr. Tisza István), azonban politikai karrierjük szempontjából többnyire nem tekinthető pályájuk csúcspontjának az elnöki székben töltött időszak. (Ez alól a korszak legnagyobb tekintélyű házelnöke Péchy Tamás talán az egyetlen kivétel.) Ennek legfőbb oka, hogy az elnök csak korlátok között élhetett képviselői jogával, s ezáltal a szabad politikai vélemény nyilvánítására csak részlegesen volt módja. Elnöki minőségében kizárólag a költségvetés tárgyalásakor és minisztériumokat érintő ügyekben szólalhatott fel, egyéb tárgyhoz történő hozzászóláskor valamely alelnöknek kellett irányítani az ülést. Szavazati joga, pedig csak szavazategyenlőség esetén volt.

A dualizmus kori képviselőházi elnök nem tartozott a legmagasabb közjogi méltóságok sorába, ahová ekkor csak a kormány tagjait sorolták, s állami jogosítványokkal sem rendelkezett. Politikai tekintélye azonban a képviselőház, illetve a parlamentáris rendszer „politikai szokásjoga” alapján jelentős volt. A mai házelnök legfontosabb feladatát, mely szerint „*koordinálja a politika testületeinek tevékenységét, a hivatalos közvetítője a parlament és a kormány, illetve a parlament és az államfő kapcsolattartásának*”,⁴⁷³ csak részben látta el. A házelnök és az uralkodó kapcsolattartásának jellemző módja a királyi audienciákon történő meghallgatás volt. A házelnökök – politikai válságok időszakában – rendszeres résztvevői a királyi kihallgatásoknak, amelyeken a politikai élet legjelentősebb alakjai (miniszterelnök, egyes miniszterek, képviselőházi és főrendiházi elnök, stb.) vesznek részt. Justh Gyula első audienciája a képviselőházi elnök szokásos királyi kihallgatásaként kezelhető, az ezt követő találkozások azonban már az ellenzéki vezetővel, illetve a kibontakozás egyik lehetséges alakjával történő egyeztetésként értelmezhetőek.⁴⁷⁴

A dualizmus időszakában minden megalakuló képviselőház általában új házszabályokat⁴⁷⁵ fogalmazott meg, amely többek között magában foglalta a Ház elnökének jogkörét is, s ez részben egyet jelentett a házszabályok folyamatos szakszerűsödésével (pl. bizottsági rendszer, fegyelmi jogkör, összeférhetlenség), majd a századforduló után a házszabályok szigorításának igényével. A századforduló éveitől, amikor a törvényhozás hatékonysága az ellenzéki obstrukció következtében erősen legyengült, a házelnök és a házszabály kérdése már elválaszthatatlanul összefonódott. A Tisza István körül 1897-től kialakul kormánypárti politikai csoportosulás a házszabályok szigorítása mellett állt ki, amely kihatott az elnök jogkörének szélesítésére is. Másfél évtizedes politikai harc indult a házszabályok körül, s ez hozzájárult a képviselőház csoportmozgásainak felgyorsulásához, illetve a frakciók és a pártok erővonalainak átrendeződéséhez. Az 1897–1913 közötti időszak házelnökei ebben a kérdésben képviselt állásfoglalásaik alapján négy jól elkülöníthető csoportot alkotnak. A

⁴⁷³ Szente Z. 1998. 142.

⁴⁷⁴ Justh királyi kihallgatásairól bővebben a kötet „Három audiencia. Ferenc József és Justh Gyula találkozásai a bankválság időszakában” című alfejezetében.

⁴⁷⁵ „Az országgyűlés szervezeti felépítését, működésének rendjét eljárási normáit és a képviselői jogok többségét (a szabad mandátumból folyó mentelmi jogot, az összeférhetlenséget, a tárgyalással kapcsolatos jogokat) a házszabályok tartalmazzák, melyek demokratizmusuk, garanciális szabályozásuk okán becsületére váltak volna bármely nyugat-európai parlamentnek is.” Mezey Barna: *A klasszikus parlamentarizmus korszaka: Európa a 19. század közepétől 1914-ig. Az Osztrák–Magyar Monarchia*. In: Mezey Barna–Szente Zoltán: *Európai alkotmány és parlamentarizmus történet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 356. A házszabályok értelmezéséhez: *A magyar állam története*. Szerk. Szabó Pál Csaba. Budapest, 2006. A házszabályok. 112–113. Pesti S. 2002. 81–103.

szigorú házszabály-módosítást támogató elnökök: Perczel Dezső és Tisza István, az azt ellenző elnökök: Madarász József – aki korelnöki minőségben irányította a Házat – és Justh Gyula voltak. A harmadik csoportot azok a kormánypárti házelnökök alkotják, akik éppen a házszabály-módosítási szándék következtében mondtak le hivatalukról és/vagy sodródtak át az ellenzéki padosorokba: Szilágyi Dezső és Apponyi Albert gróf. A negyedik csoportot a hivatalukról lemondott, de az ellenzék soraiba nem álló elnökök alkotják: Berzeviczy Albert és Návay Lajos. Návay Lajos az ellenzékéből került a kormánypártba: Justh képviselőházi elnökségének időszakában a Ház alkotmánypárti alelnöke volt, s 1909-ben a Nemzeti Munkapártba átkerülve ismét alelnök, majd 1911-ben elnök lett. Bánffy Dezső korábbi miniszterelnök és képviselőházi elnök is megvált párttagságától és belépett az ellenzék soraiba, sőt önálló pártot alapítva egy rövid időszakban a koalíció egyik meghatározó alakja volt, azonban mivel elnökségi időszaka (1892–1895) megelőzte a „nagy válságot”, nem sorolom egyik csoportba sem.⁴⁷⁶

Az 1899-es házszabály-szigorítás, bár kiváltotta az ellenzék fellépését, inkább a nyugat-európai rendszer irányába történő elmozdulásként értékelhető. Fő tételei a technikai obstrukció korlátozására vonatkoztak. Az évtizedeken keresztül liberálisnak mondható házszabályok drasztikus megváltoztatására tett első kísérletre 1904-ben került sor (Perczel-féle puccs vagy „zsebkendőszavazás”), amely azonban nem járt eredménnyel, az 1908-as – Justh elnöksége alatt született – reform pedig nem a drasztikus szigorítás igényével került bevezetésre. A házszabály jelentős megváltoztatását végül a reform elsőszámú elkötelezettje Tisza István vezette be 1912/1913 folyamán, amely intézkedés a parlamenti ellenzék mozgásszabadságának határozott korlátozását jelentette.

Justh 1905 előtti – két évtizedes – képviselőházi szereplése során amellet, hogy politikailag a meglehetősen aktív szónokok között tartották számon, s az ellenzék, illetve a kormánypárt egyes csoportjainak körében nagy tekintéllyel rendelkezett, a Ház szervezeti értelemben is fontos tagjának számított. A szoroson vett politikai viták mellett rendszeresen hozzászólt a házszabályok értelmezéséhez, illetve szigorú betartásához, s komoly figyelemmel kísérte az elnök tevékenységét, aminek alkalmanként felszólalásaiban is hangot adott. A függetlenségi ellenzék házszabályokat leginkább ismerő politikusai közé tartozott, rendszerint síkraszállt a szabályokat illető modernizáció érdekében, de azok szigorítását nem támogatta. Az 1890-es évek közepétől állandó résztvevője volt a házszabályvitáknak.

Justh korábbi, az elnöki gyakorlatot és a házszabályokat érintő parlamenti tevékenységét a továbbiakban – néhány szemléltető példa alapján – tematikus rendszerben elemzem (ügymenet, házszabály modernizáció, törvényhozási reform, 1905-öt közvetlenül megelőző viták, stb.). A vizsgált felszólalások egy része konkrét ügymeneti eseteket érintett, pl. a házelnök kérdés feltevésének helyességét vitatta. Ezek közé tartozott, amikor Justh 1894 telén Bánffy Dezső házelnök kérdésfeltevését az alábbi kritikával illette: *„A kérdések mindig úgy teendők fel, hogy mindenki szavazhasson igennel vagy nemmel. Már pedig ha egy kérdéssel kíván a ház ez ügyben dönteni, akkor*

⁴⁷⁶ Bánffy Dezső ellenzéki tevékenységéről lásd ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 294–386., Uő: *Kérlelhetetlenül. Bárány Dezső nemzetiségi politikája*. In: Pro minoritate 2003 tavasz. 69–105., ill. Uő: „Balkániból” „haladó” politikus. Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták között. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2009. 165–191.

lehetetlen <<igen>>-nel és <<nem>>-mel szavazni, mert lehetnek olyanok, a kik egyfelől azt tartják, hogy ez az ülészak nincs jogosítva jövő ülészaknak prejudikálni, másfelől azonban abban a meggyőződésben lehetnek, hogy e kérdést az osztályok mellőzésével kell napirendre tűzni.⁴⁷⁷ A századfordulót követően, Justh állandó résztvevője lett a házszabályok alkalmazása és az elnöki gyakorlat feletti vitáknak. Hasonló kérdésben kért szót a költségvetésről szóló 1904-es vitán, amikor ugyancsak az elnöklő Perczel Dezső kérdésfeltevését vitatta: „A kérdés az én szerény véleményem szerint nem jól volt feltéve, mert vagyunk olyanok, a kik nem fogadjuk el sem a négy hónapi, sem a hat hónapi indennit, tehát a címet sehogy sem fogadjuk el. A házszabályok szerint a kérdést úgy kell feltenni, hogy mindenki igennel, vagy nemmel szavazhasson. Ezt egy kérdéssel megoldani nem lehet [...]”.⁴⁷⁸

Justh az ügymenetet befolyásoló észrevételek mellett a házszabály széles nyilvánosságot érintő, nagy horderejű kérdéseibe is több alkalommal bekapcsolódott. Ezek közül különösen az összeférhetlenség problematikája foglalkoztatta. Az 1890-es évek közepén még képviselőházi bizottság tárgyalta az összeférhetlenségi eseteket, amely a törvényhozás egyik legóvatosabban kezelendő eljárásának számított. Justh – Szilágyi Dezső házelnökségének időszakában – 1897 tavaszán Pulszky Ágosttal került vitába egy bizottsági állásfoglalás kapcsán: „A házszabályok 129.§-a ugyanis egész világosan kimondja, hogy érvényes határozathozatalra legalább öt tag jelenléte szükséges és a jelenlévők általános többsége határoz. Az összeférhetlenségi bizottság oly határozatai tehát, a melyek öt tagnál kevesebb tag jelenlétében, vagy pedig nem a jelenlévők általános, hanem csak relatív többségével hozattak, érvényeseknek egyáltalán nem tekintendők.”⁴⁷⁹ Justh a Ház függetlensége és hitele szempontjából fontosnak tartotta az összeférhetlenség kuriális elbírálását, tehát az ügyek vizsgálatának házszabályból történő kivételét. Az összeférhetlenségi törvény megalkotásakor kiállt amellett, „hogy a képviselőház a kérvénnyel megtámadott mandátumok sorsa felett elfogulatlanul bíraskodni nem képes [ti. azt 1899-óta a Kúria vizsgálja – Sz. Á.], most azt állítják, hogy összeférhetlenségi ügyekben az elfogulatlan bíraskodásra képes.”⁴⁸⁰ Justh politikai összeférhetlenséggel kapcsolatos állásfoglalása a modern európai viszonyok által megkövetelt reformok irányába próbálta terelni a képviselőház tevékenységet, és hozzájárult a törvényhozás fokozatos szakszerűbbé válásához is.

Justhnak az egyházpolitikai vita kapcsán felmerülő polgári házasságjoggal kapcsolatos állásfoglalása ugyancsak érintette a házszabály reformját.⁴⁸¹ Az általa is támogatott törvény elfogadása érdekében és a kormányválság ellenére sem tartotta követendőnek a főrendiház létszámának megnövelését: „A magam részéről t. ház az örökletes tagok számának szaporítását általában, de különösen a jelen esetben nem

⁴⁷⁷ KN 1894. február 6. KN 1892–1897. 15. kötet. 605. A kérdésfeltevés vitájában Justh álláspontját támogatta Eötvös Károly és Polónyi Géza képviselő is. A kérdéseket az ellenzéki vezetők tiltakozása ellenére az eredeti módon tették fel.

⁴⁷⁸ KN 1904. március 18. KN 1901–1906. 23. kötet. 228. Az elnök a vitát követően elfogadta Justh álláspontját és a kérdést két részben tette fel.

⁴⁷⁹ Uo 1897. április 2. KN 1896–1901. 5. kötet. 298. Justh javaslatát a Ház elutasította.

⁴⁸⁰ KN 1901. június 13. KN 1896–1901. 36. kötet. 154.

⁴⁸¹ Annak ellenére, hogy a főrendiház személyi átalakítása nem tartozik a képviselőház házszabályainak kérdésébe, a parlamentáris viszonyokat mélyen meghatározó kérdéstről volt szó, amely közvetve visszahatott a törvényhozás egészének munkájára.

*helyeselhetném, és az örökletes tagok számának szaporításához csupán csak egy esetben és akkor is csak a végső szükség előtt meghajolva, járulhatnék hozzá. Az esetben, tudniillik, ha a főrendiház korszerű reformját a főrendiház tartósan és makacsul ellenézné.*⁴⁸² Ez a nyilatkozat is igazolja, hogy Justh a törvényhozás anakronizmusával szemben a modernizáció hívének számított.

A házszabályreformot érintő legelszántabb, többször fellángoló vita, Tisza István – már tárgyalt – házszabály-szigorításával kapcsolatban alakult ki. Justh ekkor elfoglalt álláspontjára részletesen kitértem, ezért itt csak a házszabályok értelmezése és alkalmazása terén elfoglalt elnöki pozíciót szeretném kiragadni. Az elnök az 1903 végén szabályellenesen elfogadtatott, majd elvetett házszabály-módosítást (délelőtti és délutáni ülések, stb.) 1904 novemberében, precedensre hivatkozva alkalmazni akarta. Justh – Tisza István miniszterelnökkel szembehelyezkedve – a képviselőház etikai és morális tekintélyének megvédését tartotta feladatának: *„Ha a ház elnöke teljesíti kötelességét, akkor az ilyen házszabályellenes indítványokat szavazás alá sem bocsátja. Az ilyen házszabályellenes határozatok senkit sem köteleznek, azok önmagukban véve semmissek és csak jogunkat, s kötelességünket fogjuk teljesíteni, mikor az ellen a házszabályokban megengedett minden eszközzel szembe fogunk szállni.*”⁴⁸³ Tisza válasza az elkövetkezendő időszak fényében mindenképpen meghatározó volt: *„Ha valaki önbíráskodást akar gyakorolni, és magának vindikálja a jogosultságot, hogy ő állapítsa meg, mi a jogos és mi nem, s nem azoknak a törvényes faktoroknak a határozatát ismeri el, akiket ez megillet az egyszerűen föllázad a törvényes rend ellen és tulajdonítsa magának a következményeket.*”⁴⁸⁴ A Justh és Tisza közötti házszabály vita hosszú távon napirenden maradt és 1913-ig a legfőbb politikai kérdések közé tartozott a parlamenten belül.

Justh képviselői pályafutása során, mint láthatjuk több alkalommal bizonyította elhivatottságát a házszabályok alkalmazása és értelmezése terén. A képviselőház elnöki tisztére első alkalommal 1895. január 21-én jelölte a függetlenségi frakció a szabadelvű Szilágyi Dezsővel szemben. Az elnökválasztásról tudósító Mikszáth Kálmán megjegyzi, hogy az ellenzék két fő híján teljes létszámban Justhra adta le szavazatát, sőt a kormánypártiak közül Szapáry Gyula korábbi miniszterelnök is rá szavazott.⁴⁸⁵ Justh elnökké választására ennek ellenére ezen a voksoláson reális esély nem volt. Az 1901-es választások után az első híradások szerint a megalakult képviselőház elnökévé Apponyi Albertet, első alelnökévé Tallián Bélát, második alelnökévé, pedig Justh Gyulát kívánták megválasztani. Ebben az időszakban több meghatározó országos és regionális politikai hírlap Justh biztos alelnökségéről cikkezett: *„Széll Kálmán miniszterelnöknek az a szándéka, hogy a más európai parlamentekben dívó szokás szerint az ellenzéknek az egyik alelnöki állást az ellenzéknek engedi át [sic!], s erre a méltóságra Justh Gyula, Makó város orsz. képviselője van kiszemelve.*”⁴⁸⁶ Ezzel szemben a két héttel későbbi elnökválasztásról beszámoló *Egyetértés*, függetlenségi

⁴⁸² KN 1894. június 12. KN 1892–1897. 19. kötet. 102.

⁴⁸³ KN 1904. november 18. KN 1901–1906. 30. kötet. 519.

⁴⁸⁴ Uo. 519–520.

⁴⁸⁵ Új elnök és nem új téma. *Politikai karcolatok*, 84. kötet. 1895. MKÖM 1998.

⁴⁸⁶ *Makói Hírlap*, 1901. október 16. Politikai hírek. Ezekkel csengett össze: Uo. 1901. október 13. Az ellenzék tisztelete. Uo. 1901. október 17. Politikai hírek, *Magyarország*, 1901. október 6. A képviselőház.

alelnök-jelöltként Barabás Bélát és Tóth Jánost említette. A függetlenségi frakció – hosszas tárgyalást követően – Komjáthy Béla és Justh Gyula személyében két ellenjelöltet állított Apponyival szemben az elnöki pozícióért.⁴⁸⁷ A párt annak ellenére döntött így, hogy Kossuth Ferenc pártelnök azt nyilatkozta, hogy pártja nem léptet fel senkit Apponyival szemben. Justh – végül elvetett – alelnök-jelölése véleményem szerint reális, komoly megválasztási eséllyel rendelkező lehetőség volt, elnökségre jelölése azonban a realitástól távol állt, s kizárólag a politikai taktika sajátosságával volt magyarázható. A függetlenségek két elnökjelölt állítása egyértelművé tette, hogy – szavazataikat megosztva – csak jelképesen kívántak beleszólni a választás kérdésébe.

Négy év múlva a koalíciós többségű parlament 1905. február 21-én Justh Gyulát választotta a képviselőház elnökévé. Az elnökválasztás előtt a Házban a horvát képviselőkével együtt (392+40) 432 megbízólevél érkezett be, ebből 407-en vettek részt a szavazáson és 230-an támogatták Justhot, 168-an Tallián Bélára szavaztak, 9 szavazólap pedig üres volt.⁴⁸⁸ A szavazók többsége mellett tehát a Ház abszolút többsége is Justhot támogatta (432:230). Valószínűsíthető, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt 165 képviselője, a disszidensek (27), a néppártiak (25) és az Új Párt politikusai (12) is Justh mellett szavaztak, hiszen a koalíció összesen 230 fővel rendelkezett. Tallián Bélára pedig a 159 szabadelvű képviselő mellett 9-en más pártokból – vélhetően a nemzetiségiek közül – adták voksukat.

Justh 1905-ös első elnöksége során játszott tevékenységét itt nem kívánom elemezni, amit az indokol, hogy a képviselőház az elnapolások miatt keveset ülésezett, az elnök – és egyáltalán a Ház – nem töltött be klasszikus szerepet, tevékenysége inkább a politikai csatározásokra korlátozódott.⁴⁸⁹ Justh 1906 májusi – másodízben történő – képviselőházi elnökké választásakor így tekintett vissza korábbi tevékenységére: „A múlt országgyűlés elején reméltük, hogy ragyogó hajnalra virradt országunk. [...] Csalódtunk. A korona gonosz tanácsadói törvénytelen eszközökkel elnémították a hatalmi vágyaik útjában álló országgyűlést. [...] Csak elkeseredéssel, s fájdalmas érzelmekkel tekinthetünk vissza a lefolyt országgyűlés fegyveres erővel elfolytatott rövid életére. [...] az országgyűlés működése megbénítatott, a korona eltévelyedett a nemzeti akarattal szembe helyezkedő és azt eltiporni kész tanácsadóinak önkényuralma által.”⁴⁹⁰ Láthatjuk, maga a visszaemlékező Justh is meglehetősen szokatlan törvényhozási ciklusként tartotta számon az 1905/06-os képviselőház tevékenységét.

Az 1906. évi választás után megalakuló képviselőház május 26-án ismételten Justh Gyulát választotta elnökéül, Justh újraválasztása azonban a korszak sajtóhíreinek ellentmondóan nem lehetett zökkenőmentes.⁴⁹¹ Erre engednek következtetni a számok: a Házba a horvát képviselőkével együtt (391+39) 430 megbízólevél érkezett, azonban

⁴⁸⁷ *Egyetértés*, 1901. november 1. Országgyűlés. A szavazás során Apponyi 242, Komjáthy 36, Justh pedig egy szavazatot kapott.

⁴⁸⁸ KN 1905. február 21. KN 1905–1910. I. kötet. 14.

⁴⁸⁹ A témát bővebben a „Justh szerepe az 1905/06-os politikai válságban” című alfejezetben tárgyalom.

⁴⁹⁰ KN 1906. május 26. KN 1906–1911. I. kötet. 16.

⁴⁹¹ A mértékadó publicisztika rendszerint Justh egyhangú megválasztásáról cikkezett. A *Magyarország* több cikkben számolt be a szavazásról, a nagyszámú távolmaradt képviselőről azonban nem tesz említést: *Magyarország*, 1906. május 27. Elnöki székfoglaló. III. Uo. Az elnökválasztás, a Ház megalakulása. Ehhez hasonlóan számol be a történelekről az *Egyetértés* is. A vidéki orgánumok közül a *Makói Hírlap* szintén kizárólag a választás tényét ismerteti. *Makói Hírlap*, 1906. május 27. Az elnökválasztás. III. Uo. Egyhangú választások.

csak 264-en szavaztak az elnökválasztáson. Justhot 254-en támogatták, 10 szavazólap üres volt.⁴⁹² Bár kijelenthetjük, hogy a szavazók túlnyomó többsége mellett a Ház abszolút többsége is Justhot támogatta (430:254), azt is konstatálni kell, hogy 166 képviselő nem vett részt a szavazáson. Ezen túl, a képviselőház frakciólétszámait áttekintve azt is meg kell állapítani, hogy a koalíció 372 képviselőjének csak a 2/3-a támogatta Justh újraválasztását. Minden valószínűséggel a 253 függetlenségi képviselő plusz 1 fő szavazott mellette. Justh 1905-ben a koalíció teljes támogatásával szerezte meg az elnöki pozíciót, ezzel szemben egy évvel később – annak ellenére, hogy 24 szavazattal többet gyűjtött – elvesztette a koalíciótársak támogatását. Feltételezhető, hogy az Alkotmánypárt és a Katolikus Néppárt képviselői nem vettek részt az elnökválasztáson, így szavazataikkal nem támogatták a koalíció házelnök-jelöltjét, de végeredményben így sem veszélyeztették Justh megválasztását.

A képviselőházi elnökök újraválasztása nem volt ritka a korban, de törvényszerűségként sem kezelhetjük azt. Az 1865–1918 közötti időszak tizenkilenc házelnöke közül ötöt választottak újra, általában mindenkit egy alkalommal (Ghyczy Kálmán,⁴⁹³ Szilágyi Dezső, Perczel Dezső,⁴⁹⁴ Justh Gyula, Gál Sándor), kivéve Péchy Tamást, aki 1880-tól 1892-ig töltötte be a tisztelet és három alkalommal lett újraválasztva. A századforduló házszabályvitáira jellemző, hogy mind Justh, mind elődje Perczel Dezső, mind pedig utódja Gál Sándor, egyaránt két elnökválasztáson győzedelmeskedett. Justh két elnökségének együttes időszaka összesen több mint négy és fél évet tett ki, amelynél többet – a dualizmus teljes időszakában – csak Péchy Tamás töltött a funkcióban.

A dualizmus korának miniszterei és képviselőházi elnökei, a kiegyezés után kialakult gyakorlat szerint kinevezésüket követően valóságos belső titkos tanácsosi (v. b. t. t.) címet kaptak.⁴⁹⁵ A *Pallas Nagylexikon* „Titkos tanácsos” cikkelyében az alábbi olvasható: „*Régeinte a német államokban a titkos kabinetnek nevezett tanács tagjai, amely tanács közvetlenül a fejedelem elnöklete alatt a legfontosabb országos ügyekben határozott. Az alkotmányosság és a népképviselő elterjedésével titkos tanács jelentőségét elvesztette. Jelenleg valóságos belső titkos tanácsos cím, melyet a legmagasabb közhivatalnokok kitiüntetésképp kapnak, s mellyel a kegyelmes úr, excellenciás úr cím jár.*”⁴⁹⁶ Annak ellenére, hogy 1905 előtt valamennyi házelnök, kinevezésével párhuzamosan – többször korábbi tevékenységük vagy funkcióik miatt, már azt megelőzően – a cím birtokosa lett, Justh első elnöksége időszakában nem lett v.b.t.t.. Ez nagy valószínűséggel az ellenzéki 48-as házelnökkel szemben érzett bizalmatlansággal magyarázható, amit az is alátámaszt, hogy utódja – a Kossuth-párti, bő fél évig elnöklő – Gál Sándor sem kapta meg a címet. Justh felterjesztésére újraválasztását követően egy év-

⁴⁹² KN 1906. május 26. KN 1906–1911. 1. kötet. 15.

⁴⁹³ Ghyczy Kálmán 1861. április 17. és augusztus 22. között volt első alkalommal házelnök, azonban mivel ez az 1865-öt megelőző időszakban volt, nem vettem bele a számításokba.

⁴⁹⁴ Perczel Dezső nem lett újraválasztva, hanem két alkalommal töltötte be a Ház elnöki tisztjét. Perczel 1899. március 2–1901. október 26., ill. 1903. november 7–1905. február 17. között volt elnök, a két időszak között Apponyi Albert töltötte be a pozíciót.

⁴⁹⁵ A miniszterek és képviselőházi elnökök valóságos belső titkos tanácsosi címére a királyi udvari protokoll miatt volt szükség, hiszen pl. a díszbédéken a meghívottak nem a közéletben viselt pozíció szerint, hanem személyes rangjuk alapján kaptak helyet az asztalnál. Aki nem rendelkezett semmilyen címmel, annak az udvarnál ülő, legfrissebben kamarássá kinevezett illető után kellett ülnie. Gerő A. 1999. 215.

⁴⁹⁶ Pallas Nagylexikona 1998. Titkos tanácsos címszó.

vel – az 1907. május 27-i minisztertanácsi ülésen került sor –, a Ház akkori alelnökeivel azonos időpontban.⁴⁹⁷

Az alábbiakban Justh elnöki székben követett politikai alapállását és tevékenységét mutatom be. A kiindulópont Justh második elnökké választását követő képviselőházi beszéde – amely azon kevés számú elnöki megnyilatkozások közé tartozott, ahol általános érvényű politikai kijelentésekre is sor kerülhetett –, a népszuverenitás és az alkotmányosság mellett állt ki. Beszédében hangoztatta, hogy „[...] *mint eddig, ezen túl is minden gondolatom, minden cselekedetem forrása a népszuverenitás az alkotmány sérthetetlenége lesz. Fogadom, hogy elnöki hivatásom gyakorlásában ezen túl is egyedül és kizárólag a törvény és a házszabályok fognak vezérelni és hogy lelkiismeretesen, igazságosan, híven és becsületesen fogom teljesíteni elnöki kötelességemet. Fő-törekvésem lesz: megóvni a parlamentarizmust a maga fenségében. [...]. Igaz, hogy a nemzet törvénytiszteletén, elszántságán, kitartásán, egyetértésén hajótörést szenvedett az önkényuralom ma és hajótörést fog szenvedni a jövőben. De azért hazánk sorsát, hazánk jövőjét, boldogságát, függetlenségét, a trón fennmaradását csak úgy biztosíthatjuk, ha az alkotmány és annak sarkköve: a népképviselői rendszer megerősítésére, az eddigiéknél erősebb, alkalmasabb eszközöket fogunk teremteni.*”⁴⁹⁸ Láthatjuk, hogy elnökké választását követően azonnal elkötelezte magát a választójog kiszélesítése mellett, amely számára a kormányprogram egyik legfontosabb célkitűzését jelentette. Justh későbbi elnöki tevékenységére kevésbé volt jellemző a nyílt politikai állásfoglalás, s azokra a képviselőházi keretek nem is adtak lehetőséget. Az elnök politikai megszólalásának lehetséges alkalmai pl. köszöntő beszédek, évköszöntő politikai nyilatkozatok, amelyek manapság az elnök protokolláris kötelezettségei közé tartoznak, ebben az időszakban még nem váltak rendszeressé. Justh négy és fél éves elnöksége idejéből csak két évköszöntő marad fent, s mindkét alkalom szimbolikus értékű megnyilvánulásként értelmezhető. Az 1906-os első évköszöntő a nemzeti ellenállás, az alkotmányvédelem és a népképviselő fontosságát hangsúlyozta, tehát a koalíció kormányra jutását követelő nyilatkozatok sorába tartozott. Az 1909-es év köszöntésekor megint általános érvényű nyilatkozattétel hangzott el, amely azonban a képviselőház elnöke helyett, valójában az önálló bank mellett síkraszálló függetlenségi csoport vezetőjének álláspont ismertetéseként értelmezhető. Ezzel kapcsolatos véleményének adott hangot a *Magyarország* tudósítója is: „*Talán mondanunk sem kell, hogy ez az ováció nemcsak a képviselőház elnökének szólt, sőt nem is annak elsősorban, hanem az önálló bank tántoríthatatlan bajnokának.*”⁴⁹⁹ Justh ekkor a függetlenségi pártot és a koalíciót egyaránt megosztó bankvita kezdetén saját elhatározásának véglegességéről tett nyilatkozatot párttársainak címezve: „*Politikai nyilatkozatot tenni – azt hiszem – most nem is volna időszerű, eljön annak is az ideje. [...] ezen elvi álláspont pedig abban jelezhető, hogy ha nemzetnek jólfelfogott érdekében valamit szükségesnek találunk, azt nem csak hirdetni fogjuk – mert ez magában nem elegendő – hanem amikor annak megva-*

⁴⁹⁷ Justh képviselőházi elnöksége alatt Bolgár Ferenc (1905. február 21. – 1906. február 19.), Rakovszky István (1905. február 21. – 1906. február 19., 1906. május 26. – 1909. október 5.) és Návay Lajos (1906. május 26. – 1909. október 5.) töltötték be az alelnöki pozíciókat, akik közül Rakovszky és Návay címadományozása Justh-tal egy időben történt. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1907.05.27. MOL K 27, 39. csomó, 20. ülés, 3–4. A képviselők udvari rangjáról, presztízséről bővebben: Pap J. 2007. 13.

⁴⁹⁸ KN 1906. május 26. KN 1906–1911. 1. kötet. 16–17.

⁴⁹⁹ *Magyarország*, 1909. január 2. A mai nap.

lósítására kerül a sor helyt is állunk mellette és azokkal az elvekkel állunk vagy bukunk.”⁵⁰⁰ Justh elnöki tevékenysége során az 1909-et megelőző időszakban meglehetősen kevés alkalommal foglalt állást politikai tekintetben, azonban elnökségének utolsó évében a függetlenségi baloldal irányítója, programadója és a kormányzó pártszövetség belső ellenzékének fő reprezentánsa lett.

Általánosan az elnöki tevékenység előtérbe kerülő része a Ház ügymenetének irányítása, aminek lehetőségeiről a házszabály rendelkezik. Justh elnöki tevékenységének vizsgálatakor elsősorban a házszabály rendkívüli, illetve szokásostól eltérő alkalmazására kívánok kitérni, hiszen az elnök egyéniségének kirajzolódása – valamelyest – ezek során érhető tetten. Ebben a körben a legnagyobb jelentőségű a horvát képviselők anyanyelvhasználatát illetően kialakított állásfoglalása volt, amelynek köszönhetően a koalíció törvényhozását elemző Lengyel Ernő⁵⁰¹ az elnököt „abszolút pártatlansággal” jellemzi, mivel a vita forrásaként kiállt egy magyarul kevésbé tudó horvát képviselő horvát nyelvű eskütetele mellett. Justh állásfoglalását a következőkkel indokolta: „*Be kell jelentenem a t. háznak, hogy mivel a nevezett képviselő ur [Medaković Bogdan – Sz. Á.]⁵⁰² a magyar nyelvet csak nagyon gyengén bírja ennél fogva, hivatkozással az 1868. évi XXX. törvénycikk 59. §-ának intézkedésére, a melyben kimondatik, hogy a horvát képviselő urak a közös országgyűlésen a horvát nyelvet is használhatják, én a törvény értelmében – mint, hogy nem is tehettem másképen – megengedtem a képviselő urnak, hogy az esküt, horvát nyelven tehesse le. Ne méltóztassék ezt közbeszólásokkal kritika tárgyává tenni; a törvény így rendelkezik, és első kötelességünk az állam minden polgárával szemben a törvényt végrehajtani.*”⁵⁰³ Ez a precedens értékű állásfoglalás, illetve törvényalkalmazás⁵⁰⁴ lehetővé tette, hogy a horvát képviselők a továbbiakban felszólalásaikkor éljenek képviselőházi nyelvhasználati jogukkal. Justh ezt követően kialakította az ügymenetet („modus procedendi”) a horvát nyelvű felszólalásokat illetően.⁵⁰⁵ Az első időszakban (1906. október 20. – 1907. június 4.) a beszédek csak horvát nyelven kerültek a *Képviselőházi Napló*ba, majd (1907. június 5. – 1907. november 6.) mellékletben csatolták a magyar fordítást, később (1907. november 7. – 1908. május 5.) – a hiteles fordítók kevés számára hivatkozva – a jegyzőkönyvben csak az lett lejegyezve, hogy az illető szónok horvátul beszél (a magyar nyelvű melléklet megmaradt), az elnök mellett pedig egy horvát tolmács került alkalmazásra, s végül (1908. május 6-tól) csak magyarul került lejegyzésre a felszólalás, a napló szövegén

⁵⁰⁰ Uo. 1909. január 2. A képviselőház elnökénél.

⁵⁰¹ Lengyel Ernő: *A koalíció története*. In. Balla A. szerk. 1928. 316.

⁵⁰² Medaković a horvát országgyűlés legtekintélyesebb tagjai közé tartozott, akit 1906-ban a sabor elnökévé választottak. Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. 286.

⁵⁰³ KN 1906. június 8. KN 1906–1911. 1. kötet. 161.

⁵⁰⁴ 1868. XXX. tc. 59. §: „*Kijelentetik továbbá, hogy Horvát-Szlavonországok, mint külön territoriummal bíró politikai nemzet, s belügyeikre nézve saját törvényhozással és kormányzattal bíró országok képviselői, mind a közös országgyűlésen, mind annak delegációjában a horvát nyelvet is használhatják.*” A horvát képviselők Justh házelnökségét követő időszakban is éltek anyanyelv használati jogaikkal.

⁵⁰⁵ Az eskütétel a következőképpen folyt: „*az eskümintá szövegét mondatonként először magyarul s nyomban utána horvátul olvas*”-ták fel, s így képviselők a horvát esküt tették le. KN 1906. június 8. KN 1906–1911. 1. kötet. 161.

belül.⁵⁰⁶ Siklóssy László a horvát obstrukciót és Justh elnökségét is tárgyaló munkájában a *Budapesti Napló*ra hivatkozva az alábbiakat írja: „*Úgyis Rajics Dusan elnököl most – mondta és nyugodtan távozott [ti. Justh Gyula – Sz. Á.]. Valójában Rajics Dusan most az egyetlen ember, a gyorsírókon kívül, akire az a szomorú kötelesség hárul, hogy minden horvát beszédet végig kell hallgatnia. Ott áll az elnök mellett és szüntelenül sugdossa a fülébe, hogy mit is mondott a magyarokról a koalíció szövetségese. Ő rendelkezik rendreutasítások, elnöki megrovások fölött; az elnök tehetetlen automata, aki úgy cselekszik, ahogy Rajics, az igazi elnök akarja.*”⁵⁰⁷

A horvát képviselőkkel szembeni állásfoglalás eltérő megítélését Bánffy Dezső és Justh különböző felfogásának bemutatásával lehet szemléltetni. Bánffy – korábbi képviselőházi elnök és miniszterelnök – felvetései a következők voltak: 1, A „*képviselők névsorába a horvát képviselők keresztnévei nem magyar nyelven, hanem horvát nyelven iktattak be*”; 2, a horvát képviselőknek csak beszélniük szabad horvátul, esküt tenniük nem.⁵⁰⁸ A képviselők nevét illetően Justh elfogadta Bánffy álláspontját, de azzal érvelt, hogy a horvát képviselők megbízóleveleiben a neveiket horvátul írták, a képviselőház irodája, pedig ennek alapján iktatta be őket. (Az iroda később a neveket átírta magyarra, azonban az *Országgyűlési almanach* 1906-os kiadása továbbra is az eredeti keresztnéveket használta, sőt a vezetéknevek írásakor is a horvát helyesírást alkalmazta.⁵⁰⁹) Az eskütétel kritikájával szemben Justh a horvát nyelv általános alkalmazhatósága mellett állt: „[...] az 1868.XXX.törvényczikk 59.§-a határozottan azt mondja, hogy a horvát nyelvet is használhatják, a mi nem csak a beszélésre vonatkozik, hanem azt jelenti, hogy minden téren használhatják a horvát nyelvet. Én ezt a törvényt nem csináltam, de míg ezen a helyen ülök, fogadalmam értelmében a törvényt végre fogom hajtani [...]”⁵¹⁰ A törvény megváltoztatása mellett állt ki többek között Mezőfi Vilmos az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt politikusa is.⁵¹¹

A horvát képviselők anyanyelv használati joga azonban nem terjedt ki a képviselőházi beadványok területére. A vita újabb felvonását, kibővülését jelentette ugyanis, amikor Justh nem fogadott el egy horvát nyelvű határozati javaslatot a törvényhelyre hivatkozva: „*Először egy elvi kérdést kell itt eldönteni. Horvát nyelven két határozati javaslat nyújtott be, Brlics Vatroslav és Budiszavljevics Bude határozati javaslatai. Minthogy azonban az 1868: XLIV. tc. 1§-a értelmében a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezen túl is egyedül a magyar, annál fogva az én felfogásom szerint a nem magyar nyelven benyújtott határozati javaslatok szavazás alá nem bocsáthatók.*”⁵¹² Justh tehát nem volt hajlandó továbbmenni az általa kijelölt politikai

⁵⁰⁶ Ezzel kapcsolatos Balassa György ismeretlen keltezésű levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekerecs, BbVII/77. sz. tétel. Balassa a képviselőház horvát tolmácsának ajánlkozik fel, régi ismerettségére hivatkozva.

⁵⁰⁷ Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Budapest, 1939. 441.

⁵⁰⁸ KN 1906. július 10. KN 1906–1911. I. kötet. 344. Vö. ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 376.

⁵⁰⁹ Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. 276–294.

⁵¹⁰ KN 1906. július 10. KN 1906–1911. I. kötet. 344.

⁵¹¹ Mezőfi a horvátokkal szembeni legradikálisabb álláspontot képviselte a Házon belül. Az elnöki javaslat feletti szavazáskor közbekiabálva reagált: „*Elnök: t. ház! Én azt hiszem, feltehetem a kérdést: méltóztatik-e a t. háznak az általam tett proposícióhoz hozzájárulni, igen vagy nem? Mezőfi Vilmos: Meg kell a törvényt változtatni, hisz nem tudjuk mit beszélnek.*” KN 1907. június 5. KN 1906–1911. 10. kötet. 19.

⁵¹² KN 1907. június 26. KN 1906–1911. 10. kötet. 183., ill. 1868. XLIV.tc.1.§: „*A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve*

ösvényen és nem járult hozzá a horvát nyelv beadványokra is kiterjedő képviselőházi alkalmazásához. Véleményem szerint ebben a kérdésben képviselt álláspontja az általa korábban alkalmazott törvénnyel nem helyezkedik azonos megállapításra. A korábban alkalmazott 1868. évi 30. tc. 59.§. és az ekkor citált 1868. évi 44. tc. 1.§. ugyanis elmentmond egymásnak, Justh pedig ebben az esetben nem volt következetes a horvát nyelv használatát illetően és szembe helyezkedett saját 1906. július 10-i állásfoglalásával. Mindazonáltal az elnök a beadványok nyelvét illető álláspontja politikailag azzal magyarázható, hogy korábbi házszabály értelmezésének következményeként alakult ki a horvát képviselők fél esztendőn keresztül folytatott obstrukciója, amely a törvényhozást a határozatképtelenség vonalára sodorta, s elnökként ennek további felelőségét nem volt hajlandó vállalni.

Az ügymenetet befolyásoló tényezők kapcsán fontos az obstrukcióval szemben kialakult elnöki reakció és fellépés vizsgálata is.⁵¹³ A horvát politikusok magyar képviselőházi nyelvhasználatában ebben a tekintetben ugyancsak vizsgálható. A sabor magyar törvényhozásba delegált tagjainak 1907 júniusától több hónapon át zajló felszólalásai ugyanis határozottan tiltakozó, időhúzó jelleggel bírtak, amelyet a Kossuth Ferenc-féle vasúti pragmatika (amely szerint a MÁV horvátországi szakaszain is a magyar szolgálati nyelvet kell használni) váltott ki. Justh korábban lehetővé tette a horvát nyelv képviselőházi használatát, s mintegy lehetővé tette a horvát obstrukció kifejlődését. Álláspontjával szemben a függetlenségi párton belül kialakult egy erőteljes tiltó fellépést sürgető csoportosulás, Kossuth Ferenc miniszter, Nagy György, Éber Antal, Holló Lajos és mások részvételével. Kossuth a vita során arra az álláspontra helyezkedett, hogy a horvát képviselők fellépése a lehetőségekkel való visszaélés kategóriájába sorolható: „*Hetek óta élnek vissza a horvát képviselők azzal a jogukkal, hogy ebben a házban horvátul >is< beszélhetnek. A törvény világosan kimondja, hogy horvátul >is< beszélhetnek; ők pedig kizárólag horvátul beszélnek. Kizárólag horvátul beszélnek, úgy hogy őket e házban csak igen kevesen értik meg. Céljük tehát nem az, hogy bárkit is meggyőzzenek érveikkel, hanem világos céljük az, amelyet többé leplezni sem igyekeznek, hogy a magyar országgyűlés idejét vesztegessék.*”⁵¹⁴ Hasonló véleménynek adott hangot Kossuth, államtitkárának Sztéryni Józsefnek írott levelében is: „*ha nem lesz behozható a horvát nyelv használatára a klotür és nem lesz módosítható a házszabály úgy, hogy csak a nagy pártok (amelyek nagyságukból kifolyólag nemzeti akaratot és nemzeti szenvedélyt képviselnek) obstruálhassanak, akkor jóidőre vége lesz a magyar országgyűlés törvényhozási képességének.*”⁵¹⁵ Kossuth állásfoglalásához képest Justh mérsékelt álláspontra helyezkedett az obstruáló horvát képviselők megítélésében. A parlamenti ellenállással szemben mérsékelt álláspont kialakításához minden bizonynyal hozzájárult Justh képviselőházi előélete is, hiszen néhány évvel korábban ő maga is az obstrukció fegyverével élő parlamenti ellenzék soraiba tartozott, sőt adott esetben a függetlenségi párti ellenállásának egyik irányítója is volt.

ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzeti-ség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók; az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában ezentúl is a magyar.”

⁵¹³ Az obstrukcióról bővebben: Mezey Barna: *Az obstrukció a magyar jogtörténetben*. In: A plenáris ülés 1. rész. (Parlamenti dolgozatok, 6.) Szerk. Soltész István. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 1997. 307–338.

⁵¹⁴ KN 1907. július 3. KN 1906–1911. 11. kötet. 387.

⁵¹⁵ Idézi Gratz G. 1934. 2. k. 165–166.

Az obstrukcióval kapcsolatos mérsékelt álláspont Justh elnöki fellépése kapcsán általánosságban is értelmezhető, ui. korlátozó vagy egyértelműen tiltó állásfoglalásra csak viszonylag kevés alkalommal és csak különösen indokolt esetben helyezkedett. E ritka alkalmak közé tartozott, amikor elnöki indítvánnyal élt az azonos tartalmú (több alkalommal szó szerint megegyező!) határozati javaslatokat illetően, az azt benyújtók zárszójogának megvonását javasolva.⁵¹⁶ Mérsékeltlen obstrukció ellenes fellépésként lehet értékelni a Loróvić Ivánal szemben alkalmazott elnöki reakciót is: *„Nagyon kérem a képviselő urat, méltóztassék a képviselőház türelmével számolni. Heteken keresztül hallgattuk itt a képviselőurak horvát beszédeit, melyeket nem értenek a magyar képviselő urak, önök pedig nem értik a képviselőháznak ügykezelési nyelvét. Azt kérem, hogy önök itt, mint a képviselő ur is most, ugyanazon mondatot tízszer ismétlik egymás után, nem felel meg az intenciónak, amely a házszabályokban le van fektetve és ha türelmetlenség fog mutatkozni a képviselőurak padjain, akkor magukra vessenek [...]”*⁵¹⁷ Hasonlóan obstrukcióellenes elnöki megnyilvánulásként kell kezelni Justh névszerinti szavazásokkor alkalmazott állásfoglalását. A képviselőház hatékonyságát több alkalommal gyengítette a rendkívül időigényes, hűsz képviselő által kezdeményezhető névszerinti szavazás, amelyek különösen 1907 novemberében szaporodtak el, az adó- és vámtörvények tárgyalásakor. A kérdéses időszak nagy részében Justh elnöktársai foglalták el az elnöki széket, többé-kevésbé szabad folyást engedve a technikai obstrukció e formájának. Justh 1907. november 21-én szokatlan házszabály értelmezéssel állt elő, miszerint az előző ülésnapról áthúzódott névszerinti szavazás hűsz kezdeményezőjének a jelenlétét kívánta ellenőrizni: *„Tudom, hogy el van rendelve, de az is bizonyos, hogy a házszabályok egyik szakasza szerint egészen világosan kívánatik, hogy névszerinti szavazást hűsz jelenlévő képviselő kívánhat. Annak a jelenlételnek a konstatálása mindenestre meg kell, hogy előzze a névszerinti szavazást. [...] Ha nincs jelen a szavazás megkezdésénél az, a ki a névszerinti szavazást kérte, még ha másnapra halasztatott is a szavazás, akkor névszerinti szavazásnak nincs helye [...]”*⁵¹⁸ Justh a házszabály illetően értelmezéstől Polónyi Géza⁵¹⁹ ellenvetése kapcsán végül elállt, és a későbbiekben nem akadályozta meg a névszerinti szavazások lefolytatását.

Meglehetősen nagy ellenállást váltott ki Justh adóreform tárgyaláskor tett javaslata: a felmerülő nyolc, szorosan összefüggő törvényjavaslatához egy általános vita megtartását tartotta célszerűnek.⁵²⁰ A törvényjavaslatok együttes tárgyalása, bár nem volt precedens nélküli a Házban, mégis szokatlan eljárásként kell kezelnünk. Az elnöki indítvánnyal szemben a függetlenségi pártból akkor már kivált politikusok, köztük Bozóky Árpád, Nagy György, Lengyel Zoltán és Molnár Jenő léptek fel a leghevesebben. Ebben az esetben végül Justh javaslata szerint folyt le a vita.

Az 1905-ös és 1906-os választás során lényegesen növekedett a nemzetiségi programmal bejutott parlamenti képviselők száma, különösen a Román Nemzeti Párt

⁵¹⁶ KN 1907. június 26. KN 1906–1911. 11. kötet. 184.

⁵¹⁷ KN 1907. július 2. Uo. 336.

⁵¹⁸ KN 1907. november 21. KN 1906–1911. 13. kötet. 324.

⁵¹⁹ Polónyi Géza 1907 februárjáig a koalíciós kormány igazságügy minisztere volt, majd kilépett a Függetlenségi és 48-as Pártból. Az 1890-es évektől a függetlenségi obstrukció egyik vezéralakja volt, aki a miniszteri tárcát elhagyva a koalíció időszakában is folytatta obstrukciós tevékenységét.

⁵²⁰ KN 1909. január 19. KN 1906–1911. 23. kötet. 19–25.

mandátumot szerzett jelöltjeinek köszönhetően.⁵²¹ Ezzel egy időben drasztikusan csökkent a nemzetiségekkel (de nem feltétlenül a nemzetiségi pártokkal) szemben általában kompromisszumra készen fellépő, 67-es közjogi felfogás alapján álló parlamenti politikusok száma, s a parlamentben nagy fölényre tett szert a határozott nemzeti politikát követelő Függetlenségi és 48-as Párt. Ezek a folyamatok új jelenségeket eredményeztek a képviselőházban, főként a nemzetiségi politikusokkal szemben kialakuló reakció tekintetében. Justh elnöki tevékenységének vizsgálata során – éppen az új jelenségek kialakulása miatt –, az egyik legfontosabb elem a nemzetiségi politikusokkal kapcsolatos magatartásának az elemzése.⁵²²

Justh az új országgyűlés megnyitása utáni napokban, igyekezett a képviselők tudtára adni, hogy a mandátummal járó jogok mindenkire kiterjednek, s általános érvényűek: „*T. képviselőház! Nagyon kérem, méltóztassanak csendben meghallgatni a szónokot. Ebben a házban mindenkinek joga van a maga véleményét elmondani és minden pártnak és minden képviselőnek meg kell hallgatni a szónokokat.*”⁵²³ A nemzetiségi politikusok részéről több alkalommal elismerték az elnök pozitív megnyilvánulásait. Példa erre Alexandru Vaida-Voevod (Vajda Sándor)⁵²⁴ egyik – kissé ironikus – az 1906-os véderővita során tett felszólalása, amely a nemzetiségeket ért politikai támadáskor méltatta Justh elnöki tárgyilagosságát: „*Meghajlom az elnöki szó előtt és kijelentem, hogy mi nagyon is hálásak vagyunk a t. elnök ur iránt, mert ő mindig megvédte a kisebbség jogát, csak hogy még egy képviselőházi elnök is ember és, bizony-bizony sokszor nehéz helyzete volt az igen t. elnök urnak is.*”⁵²⁵ A későbbi időszakban – részben a nemzetiségi képviselők tevékenységének hatására – a Ház hangulata a hangadó nemzetiségi politikusok ellen fordult, s Justh már nem volt képes a képviselői jogok csorbítatlan biztosítására. Ennek érzékeltetésére ugyancsak egy – általában a nemzetiségi képviselők főszónokaként fellépő – Vaida-Voevod sérelmére elkövetett jogsértést kívánok felhozni, amikor több függetlenségi képviselő (Eitner Zsigmond, Somogyi Aladár, Horváth Gyula, Szentiványi Árpád, stb.) a nemzetiségi politikust az ülésterem elhagyására kényszerítette.⁵²⁶ A Vaida-Voevod mentelmi jogának megsértéséért vizs-

⁵²¹ Erről bővebben: Stelian Măndruț: *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905–1910*. Oradea, Fundata Curtulală, 1995., Szendrei Ákos: *Jelöltek, kerületek, választások. A Román Nemzeti Párt szereplése a képviselőválasztásokon (1905, 1906, 1910)*. In: A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 257–276., ill. Uő: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905–1910. *Műltünk*, 2006. 2. szám. 54–90.

⁵²² Az 1905-ös képviselőház 10, majd az 1906-os képviselőház 26 nemzetiségi programmal mandátumot szerzett képviselőjének az egyik fő tevékenysége a nemzetiségi frakció elismertetése volt, amelynek a felirati vita során elhangzó önálló állásfoglalás, a bizottsági helyek elosztása, ill. a parlamenti csoportok szónokai felszólalási lehetőségének tekintetében volt nagy jelentősége. A dualizmus képviselőháza azonban hivatalosan nem ismert el egyetlen pártot vagy frakciót sem, az elkülönülő politikai csoportosulásokról a házszabályok nem tesznek említést, s azokat csak a törvényhozás belső szokásrendszere kezelte „hallgatólagos megegyezés” formájában. A nemzetiségi frakció el nem ismerése, ebből kifolyólag nem elnöki mérlegelés vagy álláspont kérdése volt.

⁵²³ KN 1906. május 29. KN 1906–1911. 1. kötet. 37. Ezt követően sem állt távol tőle a hasonló állásfoglalás pl. KN 1906. július 9. Uo. 326.

⁵²⁴ Alexandru Vaida-Voevod 1906-ban az alsófehér vármegyei Magyarigen képviselőjeként jutott mandátumhoz és a két világháború között több alkalommal (1919–1920, 1932, 1933) Románia miniszterelnöke volt.

⁵²⁵ KN 1906. június 5. KN 1906–1911. 1. kötet. 127.

⁵²⁶ Mint az a mentelmi bizottság későbbi állásfoglalásából kitűnt, a képviselő az 1907. április 8-i ülésnap naplójába olyan verseket helyeztetett el, amelyek nem hangoztak el az ülésen. A képviselőház ezt követően Alexandru Vaida-Voevodot jegyzőkönyvi megrovásban részesítette, és a politikus megkövette a Házat. Ennek ellenére

gálatot követelő Iuliu Maniu⁵²⁷ (Maniu Gyula), többek között Justh magatartását is kifogásolta az ügy kapcsán. Az elnökkel szemben felhozott észrevételek a következők voltak: „*Hábszabállysértés követett el azáltal is, hogy a mikor az elnök a hábszabályok 256.§-ának intézkedése szerint az ülést felfüggesztette, azzal mintegy szabad utat nyitva a történeteknek. [...] A hábszabályok 250.§-a szerint az elnök hatásköréhez, jogához és kötelességéhez tartozik, hogy a házban a csend és a ház ügyrendjének megtartása felett őrködjék.*”⁵²⁸ Justh saját álláspontja védelmében azt hozta fel, hogy a rend helyreállítása érdekében rendelt el szünetet, de a képviselői rendbontás megfékezésére a hábszabályok szerint nem rendelkezett eszközökkel: „[...] *megfelelnek a képviselő ur arról, hogy a hábszabályoknak úgy 257., mint 276.§-a nem a képviselőkkel szemben, hanem a hallgatósággal szemben ad jogot a képviselőház elnökének [ti. alkotmányos eszközök, illetve akár fegyveres erő alkalmazására – Sz. Á.]. Bocsánatot kérek: arra nézve, hogy az elnök itt a képviselőházban fegyveres erőt használhasson, sem törvényeinkben, sem a hábszabályokban egyetlen egy pont sem foglaltatik. [...] Azt hiszem, hogy ezekben megtalálja a képviselő ur válaszat arra a kérdésre is, hogy képes vagyok-e és akarok-e intézkedést tenni oly célból, hogy Vajda Sándor képviselő ur a házba bejöheszen. Az feltétlenül áll, hogy joga van a képviselő urnak bejönni [...], azonban arra nézve, hogy én a fegyveres erőt alkalmazzam akár azokkal szemben, a kik nem akarják őt ide beereszteni, akár pedig oly célból, hogy őt mintegy fedezet alá véve kísértessem be a házba: sem törvényeinkben, sem pedig hábszabályainkban semmiféle jogi alap nincs.*”⁵²⁹ Justh az incidenst követően több képviselő ellenkező indítványa ellenére megteremtette annak lehetőségét, hogy a Ház vizsgálat alá vonja a képviselő mentelmi ügyét.⁵³⁰

Ismételten nagy vitát váltott ki Justh hábszabály alkalmazása, amikor egyszerre hat, nemzetiségi képviselők által kezdeményezett határozati javaslat tárgyalását nem hagyta jóvá, két nem magyar helyesírás szerinti aláírás miatt.⁵³¹ Justh elnökként szilárdan alkalmazva a hábszabályok és az állam törvényeit, azzal érvelt hogy [...] *az 1868:XLIV. t.c.1§-a értelmében a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország állami nyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar: annál fogva mindazon aláírások, a melyek nem magyar nyelven íratnak a határozati javaslatok alá, a törvény ezen rendelkezése értel-*

Vaida-Voevod képviselőházi jelenléte óriási indulatokat váltott ki, s a politikust több parlamenti képviselő az ülésterem elhagyására kényszerítette. A Ház mentelmi bizottsága megállapította, hogy a képviselő mentelmi joga megsérült az eset kapcsán. KN 1907. november 26. Uo. 13. kötet. 358.

⁵²⁷ Iuliu Maniu erdélyi román nemzetiségi politikusként ekkor a magyar képviselőház tagja (Alsófehér vm., Alvinc), majd a két világháború közötti időszakban a Román Nemzeti Parasztpárt vezetője és 1928–1932 között Románia miniszterelnöke volt.

⁵²⁸ KN 1907. június 10. KN 1906–1911. 10. kötet. 115–116.

⁵²⁹ Uo. 117–118.

⁵³⁰ pl. Nagy György pártonkívüli függetlenségi politikus azon a véleményen volt, hogy Vaida-Voevod gyávaságból és nem kényszer hatására hagyta el az üléstermet, s a mentelmi joga így nem sérült meg. KN 1907. november 26. KN 1906–1911. 13. kötet. 358–359. ill. KI 1906. 634. KI 1906. 19. kötet. 75–77. Jelentés Vajda Sándor mentelmi ügyében.

⁵³¹ A határozati javaslatokat az érvényességhez tíz képviselőnek kell aláírnia. A tíz aláírás mind a hat esetben meg is volt, de azt az aláírók közül Petrovics István öt alkalommal Stefán Petrovičként, és Bredicean Koriolan három alkalommal Coriolan Brediceanuként jegyezte ellen. Egyébként az elnöklő Justh Gyula a hat elutasított nemzetiségi indítvány mellett ugyanezen az ülésen, más okból elutasította Bánffy Dezső indítványát is, ill. elfogadta másik hat nemzetiségi képviselő indítványát KN 1908. március 17. KN 1906–1911. 17. kötet. 25.

*mében figyelembe nem vehetők.*⁵³² Justh kétségtelenül jogszerű – bár kissé szörszálhasogató – állásfoglalása minden bizonnyal koalíciós okokra volt visszavezethető. Nagy valószínűséggel a házelnök az új házszabály kialakítására és a koalíció politikai fölényének megtartására koncentrálna nem kívánta előidézni a különböző függetlenségi áramlatok egymás elleni fellépését.

Hasonlóan koalíciós okokkal lehet magyarázni Justhnak azt a fellépését is, amikor Vlad Aurél támadásával szemben Rakovszky alelnök mellett állt ki. Vlad azt kifogásolta, hogy a korábban elnöklő Rakovszky nem adott helyt – a Naplóban is szereplő – a Ház határozatképességét (száz képviselő jelenlétét) felvető kérésének: „*Röviden csak azt akarom kijelenteni, hogy nekem – bár érdeklődtem iránta – nincsen tudomásom arról, hogy Rakovszky István alelnök ur érzerki hiányokban szenvedne hallási tekintetben. [...] hogyha a gyorsírók, hogyha az összes újságírók meghallották, ebből az látszik, hogy olyan nagy zaj nem volt. [...]. Annál is inkább kötelessége lett volna az elnök urnak a ház határozatképességét konstatálni, mert a házszabályoknak 250.§-a értelmében az elnöknek kötelessége örködni a házszabályok megtartása fellett.*”⁵³³ Justh, Vlad képviselő kritikáját elutasította és megvonta a szót a politikustól. Az alelnök elnöki „megvédésére” a pártszövetség belső működési mechanizmusa alapján kerülhetett sor, ugyanis Justhnak, illetve a függetlenségi pártnak feltétlenül szüksége volt a Rakovszkyt jelölő Katolikus Néppárt koalíción belül tartására.

A koalíciós parlamenti többség, főleg a horvát és a nemzetiségi obstrukció hatására – néhány évvel korábbi álláspontjával szembehelyezkedve – hatalomgyakorlásnak második évében házszabály-szigorítást kezdeményezett.⁵³⁴ E keretek között nem kívánok foglalkozni az 1908-as házszabály-módosítás egyes pontjaival, azok indokoltságával és a vita teljes lefolyásával,⁵³⁵ s azt csak a házelnök szempontjából vizsgálom. A koalíció centrumához tartozó Nagy Emil 1908. február 21-én az 1904-es Lex Danielre több ponton emlékeztető – azonban annál jóval enyhébb, klotürt nem alkalmazó és szintén csak a folyó országgyűlésre kiterjedő hatályú – házszabály-szigorítást nyújtott be, amelyet a kis létszámú ellenzék (Lengyel Zoltán, Bozóky Árpád, Ugron Gábor, Polónyi Géza, Bánffy Dezső és Mezőfi Vilmos vezetésével) egyből megtámadott. Lengyel Zoltán a vitán a koalíció következtelenségét, a házszabályok tekintetében tapasztalható pálfordulását róta fel a többségnek: „*Ha valaki az elmúlt három esztendődt, mint a regebeli királyleány, átaludta volna és most ugy kerül vissza a képviselőházba, hogy a közben történeteket nem ismeri, igazán nem tudná megérteni ezt a mostani helyzetet. Ha a miniszteri székeket tekint, ott egészen más emberek ülnek: Kossuth Ferencz, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor; az elnöki székekben nem Perczel Dezső, hanem Justh Gyula van, ugyanazon a férfiak, a kik ezelőtt három esztendővel*

⁵³²Uo.

⁵³³KN 1908. március 28. KN 1906–1911. 17. kötet. 202.

⁵³⁴A koalíció pálfordulása azért is szembevetendő, mert a többségi pártoknak mintegy 60 fős ellenzékkel kellett megküzdeniük (amely a Függetlenségi és 48-as Pártból kivált Függetlenségi és 48-as Balpártra, valamint a horvát és a nemzetiségi képviselőkre korlátozódott), tehát a dualista korszak legstabilabb parlamenti többségét jelentette.

⁵³⁵Azokat lásd Pesti S. 2002. 132–139. Az indokok közül csak említés szintjén: az obstruáló képviselők többsége nem a magyar nemzeti érdek érvényesítése érdekében lép fel; a választójogi törvény megalkotása csak így válik lehetségessé; az általános választójog alapján megerősödő parlamenti szociáldemokrata és nemzetiségi frakció leszerelése csak ez által lesz lehetséges; megteremti az 1905-változás után kialakult parlamenti váltógazdaság mindenkorai többségének lehetőségét a hatékony kormányzásra, stb.

azt a hatalmas, nagy küzdelmet vezették, a mely a házszabályok épségéért, a szólásszabadság megmentéséért folyt, és most ugyanazt a javaslatot tárgyaljuk csekély módosítással, egy kis változtatással, mint a melyért három esztendővel ezelőtt ennek a képviselőháznak azokat a padjait és miniszteri székeit összetörtük, a melyeken most azok ülnek, kik akkor ezeket összetörni segítették.”⁵³⁶ A Függetlenségi és 48-as Balpárt és más függetlenségi kből kivált csoportok – akik az 1904-es házszabályvitában a szigorítás ellen léptek fel – a nemzetiségi obstrukció kérdésében a koalíció álláspontjánál is élesebb változtatást (renitens képviselők karhatalommal történő kivezetése, a beszédidő korlátozása, stb.) követeltek. Kossuth Ferenc – aki 1908 tavaszán nem vállalt meghatározó tevékenységet a házszabály parlamenti vitájában – korábbi nyilatkozatai alapján a nemzetiségiel szembeni szigorú módosítás mellett állhatott. Justh pedig Kossuthal, a függetlenségi pártból korábban kivált politikusokkal, valamint Bánffyval és Mezőfivel egyaránt szembehelyezkedve, a koalíció többségével együttműködve a házszabály csak viszonylag enyhe szigorítását tartotta indokoltnak. Korábbi obstruáló politikusként nem támogatta a kisebbségi vélemény teljes ellehetetlenítését. Minden bizonnyal nem a politikai szimpátia miatt állt ki a nemzetiségi, illetve a horvát képviselők jogainak megmaradásáért, hanem a magyar parlamentáris hagyomány fenntartására törekedett. A házszabály vitája során ismételtelen részletesen kifejtette a horvát nyelvhasználattal kapcsolatos véleményét, s továbbra is kiállt a korábban képviselt megengedő álláspont mellett.⁵³⁷ Justh elnöki minőségében, a képviselőházi vita során megteremtette a lehetőséget a Nagy Emil-féle házszabályjavaslat további enyhítésére, illetve korlátozására, Kmety Károly módosító indítványának⁵³⁸ helyt adva. Láthatjuk tehát, hogy Justh a házszabályvita során a koalíciós többség véleménye mellett állt ki, s így a módosítást elvető vagy a házszabály egyes pontokon végéletekig szigorító formáját egyaránt elutasította.⁵³⁹

A koalíción és a függetlenségi párton belüli ellentétek, politikai csoportképződési jelenségek az 1909-es év során már Justh Gyula személyét is közvetlenül érintették. Ennek a folyamatnak jelen keretek között csak a képviselőház vezetése szempontjából elkerülhetetlen pontjait vizsgálom. Justh, aki az év elejétől a Függetlenségi és 48-as Párton belül kialakult önálló bankot követelő csoport vezetőjének számított, saját politikai akcióképességének/mozgásterének növelése érdekében a képviselőház vezetésének személyi átalakítására törekedett. Az 1909-es év végére letisztult csoportképződési szisztéma, a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadása, valamint Justh pártelnöksége azonban a folyamat kezdetén még nem szerepelt az eshetőségek között. A legáltalánosabban elfogadott átalakulási lehetőség a független-

⁵³⁶ KN 1908. február 21. KN 1906–1911. 16. kötet. 5.

⁵³⁷ KN 1908. március 6. Uo. 254.

⁵³⁸ A neves jogász és függetlenségi képviselő Kmety Károly által beterjesztett módosítások az eredeti javaslat korlátozását, enyhítését voltak hivatottak célozni. A javaslat egyik legfontosabb pontja az volt, hogy sürgösségi esetet (tehát a tárgyalás 4-ről akár 16 órára történő meghosszabbítását) Ausztriával közös ügyek mellett, az újonclétszám megállapításával kapcsolatban sem lehessen alkalmazni. A módosítás magában foglalta, hogy a létrehozandó házszabály csak az általános választójogi törvény megszavazásáig van érvényben, ezt követően meg kell alkotni a végleges házszabályokat, amely a klotúr alkalmazásától szintén elzárkózik. Erre hivatkozik Justh későbbi beszédében is. Justh Gy. beszédei. 1913. 96.

⁵³⁹ A koalíciós parlament módosításai (amelyek megalkotása során figyelembe vették a Kmety-féle javaslatokat is) a 250–252.§-ként kerültek a házszabályba.

ségek koalíción belüli megerősítését célozta és ez összecsengett Justh elképzelésével is.

Justh képviselőházi elnökként történő politikai erősödése és az egységes Függetlenségi és 48-as Párt szövetségén belüli fellendülési törekvése 1909 őszéig egymást támogató jelenségnek bizonyult. Erre enged következtetni, hogy a Justh politikai szándékait érzékelő képviselőházi alelnökök, az alkotmánypárti Návay Lajos és a néppárti Rakovszky István – minden bizonnyal éppen a függetlenségi párt sikeres erőgyűjtése miatt – nem kívánták a továbbiakban ellátni alelnöki teendőiket, s végül október 5-én beadták lemondásukat.⁵⁴⁰ Az új alelnökök megválasztása egyrészt Justh politikai súlyának további (időleges) növekedését mutatta, másrészt a Függetlenségi és 48-as Párt megosztottságára enged következtetni. A képviselőház megválasztott alelnökei Batthyány Tivadar gróf és Mérey Lajos az elnök feltétlen híveinek számítottak, azonban az október 14-én lezajlott szavazás már a koalíció és a párt heterogenitását tükrözte. A Batthyány 163, Mérey 156 voksot gyűjtött, tehát a függetlenségi képviselők közül legalább 100-an nem támogatták a leendő alelnököket.⁵⁴¹

Az 1909 őszen kialakult koalíciós válság során Justh akcióképességének maximalizálására, illetve személyének előtérbe helyezésére törekedett, s ezt a képviselőházban is elő kívánta készíteni: „*T. ház! Tekintettel a tervbe vett koronatanácsra, javaslom, hogy a képviselőház a közelebbi napokban ne tartson ülést és a legközelebbi ülés összehívása az elnökre bízassék.*”⁵⁴²

Az 1909 november elején lejátszódott pártszakadás következtében – mivel az a képviselőházi paletta lényeges átalakulásával járt együtt – Justh és a Ház nemrégiben megválasztott alelnökei beadták lemondásukat. Ezt követően Justh ismételt elnökké jelölése – hasonlóan Batthyány és Mérey alelnöki jelöléséhez – nem kizárólag a Ház további irányítására történő aspiráció jeleként kezelhető. Az érintettek nagy valószínűséggel tisztában voltak azzal, hogy újráválasztási esélyeik nem túl nagyok, ui. a többségét együttesen kitevő (alakuló) Kossuth-párt, Alkotmánypárt és Katolikus Néppárt nem állt mögöttük. Jelölésük ebből kifolyólag sokkal inkább magyarázható az erőfelmérés lehetőségével. Ez indokolt is volt, ugyanis a néhány nappal korábban megtörtént pártszakadáskor a Justh-párt 94 képviselővel számolhatott, míg november 13-án az elnöki szavazáskor Justh Gyula már 157 már szavazatot gyűjtött.⁵⁴³

* * *

Annak ellenére, hogy a képviselőház szolgálati szabályzatának, mai szóval élve üzemeltetésének kérdése nem tartozik a direkt politikai ügyek közé, hosszú távú jelentősége miatt mindenképpen ki kell térni rá. A Duna-parti Parlament épületében 1902 ősztől ülésezett a magyar törvényhozás, s az építmény teljes átadása 1904-ben történt meg. Az épület működtetésére és dolgozói személyzetének irányítására vonatkozó

⁵⁴⁰ Návay Lajos 1909. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIV/17. sz. tétel.

⁵⁴¹ A Batthyány Tivadarra és Mérey Lajosra adott voksok száma azonban így is elérte a számszerű többséget, így beiktatásuk megtörtént. KN 1909. október 14. KN 1906–1911. 15. kötet. 465.

⁵⁴² KN 1909. október 19. Uo. 462.

⁵⁴³ KN 1909. november 13. KN 1906–1911. 25. kötet. 478.

rendeletek a koalíciós országgyűlés időszakában – a képviselőházi elnök vezetése alatt – kerültek kidolgozásra. Az 1907-ben elfogadott *Szolgálati és Ügyrendi Szabályzat* kialakítása Justh második elnöksége idején történt meg.⁵⁴⁴ Az épület működtetésének és személyzeti ügyeinek a felelőse a háznagy volt, azonban a munka irányítása és ellenőrzése a képviselőház elnökének feladatkörébe tartozott. A Justh-féle szabályzat aprólékosan kitér az épület működtetésére: pl. a ruhatár működésére, a karzat használatára, a tűzszabály rendelkezéseire. Részt képezi a Gyorsíró Hivatal működésének és a naplószerkesztés rendjének szabályozása, a Gazdasági Hivatal ügyrendje, illetve a vagyonkezelési utasítás. Ezek mellett rendelkezik az épület karbantartásáról, leltári szabályáról, irodai szabályzatáról és tartalmazza a személyzet szolgálati ügyrendjét is. Az aprólékoságot fejezi ki, hogy a Szabályzat kitér az épület fűtésének és takarításának rendjére is. Előírja a „ház szolgálóinak” feladati és egyenruha használati rendjét.

Ugyancsak a képviselőház elnökének feladatai közé tartozott a képviselőház könyvtárának felügyelete is.⁵⁴⁵ A századfordulóra kialakult a könyvtár pontos feladatköre, működési mechanizmusa és szervezeti felépítése. A koalíciós időszak képviselőházának könyvtári feladatai közé tartozott a könyvtartozások számának csökkentése, illetve a kölcsönzés rendjének a szigorítása. Justh elnökként több alkalommal felszólalt a könyvtárat érintő kérdésekben. A rendezésre váró könyvtartozások ügyében 1907 januárjában ismertette álláspontját: „*Mi igen sokszor felszólítottuk az illető képviselő urakat és természetesen azokat is, a kik, [...] ma már nem tagjai a háznak, s még nem adták vissza a könyveket. Sőt a legutóbbi ülésben erre nézve záros határidő állapítatott meg és ez közöltetett az illetőkkel, azzal a megjegyzéssel, hogy a mennyiben e záros határidő alatt sem fogják visszaadni a könyveket, per útján is fogja érvényesíteni a bizottság a maga jogait.*”⁵⁴⁶ A határozott elnöki fellépés ellenére a kérdés hosszú ideig napirenden maradt.

HÁROM AUDIENCIA. FERENC JÓZSEF ÉS JUSTH GYULA TALÁLKOZÁSAI A BANKVÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

Justh Gyula képviselőházi elnök politikai szerepének előtérbe kerülése egybeesett az 1909-es kormányválság és a koalíció felbomlásának időszakával. Justh a bankválság során kezdetben a függetlenségiek koalícióján belüli pozícióját erősítő politikusként lépett fel, majd egyre markánsabban kiállt az önálló bank elvei mellett, amely végül a párt kettészakadásához vezetett. A több mint egy éves válság során, politikai eszmecserékkel és kibontakozási tervekkel összefüggésben három alkalommal vett részt királyi audiencián és neve felmerült miniszteri tárcákkal kapcsolatban is. Jelen keretek között

⁵⁴⁴ A képviselőházi elnöki iratok között ma is a „*Justh-féle szolgálati szabályzat és ügyrend*” címen őrzik a dokumentumokat: *Képviselőház, Elnöki iratok*. MOL K 1, 738–739. csomó, B VIII. 1. 1909. sz. tétel.

⁵⁴⁵ Az 1887-es házszabály 256.§. arról rendelkezik, hogy a mindenkori képviselőházi elnök tölti be a könyvtári bizottság elnöki tisztségét, tehát feladatkörébe tartozik a képviselőházi könyvtár irányítása és felügyelete. A könyvtárról bővebben *Az Országgyűlési Könyvtár története 1870–1995*. Szerk. Jónás Károly–Veredy Katalin. Budapest, 1995.

⁵⁴⁶ KN 1907. január 24. KN 1906–1911. 6. kötet. 151.

Justh 1909-es tevékenységének, programjának, királyi audienciáinak és kibontakozási terveinek elemzésére teszünk kísérletet.⁵⁴⁷

Justh Gyula személyisége, politikai kvalitása házelnökként csak kevéssé nyilvánulhatott meg és 1905–1908 között korábban a Függetlenségi és 48-as Párt elkülönülő csoportjain belül kialakult irányító parlamenti vezér feladatát sem láthatta el. A napi politikai vitákban 1908 teléig csak ritkán vett részt, de hatottak rá a kisebb függetlenségi csoportok, Szappanos István, Nagy György, de különösen az általános választójogot követelő Eötvös Károly önálló útra térése.⁵⁴⁸ Justh nem támogatta az udvar és az osztrák kormány által sürgetett Függetlenségi és 48-as Párt és Alkotmánypárt közötti fúziót, illetve ugyancsak nem értett egyet az Andrássy Gyula belügyminiszter által 1908 decemberében előterjesztett plurális választójog tervezetével sem. Justh neve 1908/09 fordulójától a tradicionális 48-as politika egyik sarokpontját alkotó bankkérdéssel fonódott össze.⁵⁴⁹

A válság kezdete 1907 októberére vezethető vissza, amikor Wekerle Sándor miniszterelnök tíz éves hatállyal aláírta az új osztrák–magyar kereskedelmi- és vám-szerződést, a magyar hozzájárulás 2%-os emelésével.⁵⁵⁰ Justh már ebben a vitában a „független magyar nemzetgazdaság” megteremtést hangoztatta, ám ennek ellenére a kormány tervét sikerült nagyobb vita nélkül keresztül vinni a képviselőházban, ugyanis az osztrák fél és az uralkodó egyaránt ígéretet tett az önálló magyar nemzeti bank létrehozására, illetve 1917-től az önálló vámterület megalakítására. Az Osztrák–Magyar Bank aktuális szabadalma 1910. december 31-ig volt hatályban, így a király korábbi kijelentésére alapozva Justh és a függetlenségi párt szónokai (Gr. Batthyány Tivadar, Holló Lajos és mások) 1908 novemberétől a parlamentben napirendre tűzték az önálló magyar bank követelését. A bankönállóság jelszava alatt azonban nem egyezett minden álláspont. A párt vezetői, Kossuth és Apponyi valójában az Osztrák–Magyar Bank kartellesítését⁵⁵¹ támogatták, a koalíció többi pártjának részéről Andrássy, Wekerle és Zichy szintén a kartell mellett álltak, de ők jelszavakban sem hangoztatták az önálló bankot. Kizárólag a Justh vezette függetlenségi baloldal támogatta a teljes bankfüggetlenséget.

A király a kialakult politikai helyzet áttekintésére 1908/09 fordulóján sorra magához rendelte a koalíció vezetőit. Andrássy (1908. december 18.; 1909. január 19.) és Wekerle (1908. december 23.; 1909. január 6. és 1909. január 16.) audienciái után

⁵⁴⁷ A koalíció válságáról általánosságban lásd Pölöskei F. 1963., ill. Dolmányos I.: *A koalíciós kormány válsága és bukása*. In: Magyarország története, 7. 1983. 761–785.

⁵⁴⁸ Eötvös Károly választójogi tervezete a jogegyenlőség alapján kívánta megoldani a kérdést a kormány plurális tervezetével szemben. Vö. Eötvös Károly: *A függetlenségi 48-as balpárt határozata a választójogi törvényjavaslat tárgyában (1908)*. OSZK Kézirattár Analekta 1710. sz. tétel.

⁵⁴⁹ Az Osztrák–Magyar Bank, ill. a magyar jegybanki önállóság kérdéséről bővebben Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. 1. kötet. Szerk. Bacskai Tamás. Budapest, 1993. 155–250., Uő.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*. In: *A Monarchia kora – ma. Habsburg történeti monográfiák*, 1. Szerk. Gerő András. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007. 44–73., Sípos Ágnes: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig*. PhD disszertáció. ME AJK, 2007. 55–62., ill. Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*. In: Gerő A. szerk. 2007. 22–44.

⁵⁵⁰ A magyar vámtarifa ekkor 34,4%-ról 36,4%-ra növekedett.

⁵⁵¹ A kartell lényege, hogy megmarad a közös valuta és a közös aranyfedezet, de az országos bankok irányítása elvileg egymástól függetlenül működne.

az uralkodó előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy az Alkotmánypárt a kartellesítés mellett áll,⁵⁵² Apponyi (1909. január 22.) kihallgatásával pedig egyértelmű lett, hogy a koalíció vezetésének nagy része sem akar önálló bankot, hanem csatlakozva a miniszterelnökhöz, a kartellesítést támogatja.⁵⁵³ Az uralkodó – akinek napi politikai súlya a válság során szokatlanul felértékelődött –, azonban nem kizárólag a magyar bank kérdését kívánta megoldani, hanem azzal párhuzamosan a koalíció összhangba hozható csoportjaiból erős kormánytöbbséget akart alkotni, mindenekelőtt az Alkotmánypárt és a Függetlenségi és 48-as Párt fúziójával.⁵⁵⁴

Justh Gyula audienciája, melyre 1909. január 26-án került sor, a legkevésbé sem illett a koalíció más vezetői kihallgatásának sorozatába.⁵⁵⁵ Justh több mint négy éves képviselőházi elnöksége során – a beiktatása utáni kötelező kihallgatástól eltekintve⁵⁵⁶ – ez volt az első személyes megbeszélése az uralkodóval. A koalíció más irányítói évente több audiencián vettek részt, pl. Kossuth Ferenc pártelnök, kereskedelmi miniszter 1908/09 fordulójáig – a válság kirobbanásáig – négy audiencián tárgyalt a királlyal. Justh meghívásának előtörténete is nagyon egyedi volt, kortársak lejegyzése szerint a házelnök maga készítette elő azt: „*Justh már 1909 januárjában azzal fenyegetőzik, hogy a függetlenségi párt meg fogja akadályozni a rendes újonctartalék megszavazását, ha a bankkérdésben nyilvánított óhajai nem teljesülnek.*”⁵⁵⁷ A mintegy háromnegyed órás királyi kihallgatás során Justh – a koalíció más vezetőihez hasonlóan – feltárta a válság okait, ezen belül a parlament és a függetlenségi párt helyzetét elemezte. Évekkel később, 1912 januárjában Beck Lajosnak a következőket mondta erről a találkozóról: „*Akkor hetekig suttogták a király nem akar látni. Egy hét múlva lesz pontosan három éve, mégis a király elé járultam. [...]. Hogy a nemzetiségekkel becsületes, tartós békét köthessünk, szükséges, hogy ország világ előtt tetteiben, intézkedésekben nyerjen bizonyítást, hogy Felsőged semmiképpen sem akadályozza, sőt mindenképpen lehetővé teszi 67-ben biztosított jogaink élvezetét, biztosítani bennünket, hogy amennyiben 1917-ben át akarunk térni a gazdasági önállóságra, ezt semmi képen sem fogja a korona, nyomatékosan mondom a korona, megakadályozni, ha az általános és titkos választójog alapján együttlévő magyar képviselőház ezt megszavazza.*”⁵⁵⁸ A

⁵⁵² Magyarország, 1908. december 17. A bank-küzdelem. Uo. 1908. december 24. Wekerle Bécsben. III. Uo. 1909. január 7. Wekerle a királynál. Uo. 1909. január 16. Wekerle Bécsben.

⁵⁵³ Apponyi Albert az eredetileg audienciára rendelt Kossuth Ferencet képviselte, aki betegsége miatt nem vállalta a kihallgatást. Uo. 1909. január 23. Apponyi Bécsben. Aknamunka a Nemzeti Bank ellen.

⁵⁵⁴ Az uralkodó a bankválság megoldására (részben annak megelőzésére) az itt elemzésre kerülő politikai eszközök mellett pénzügyi-gazdasági, sőt kimondottan bankpolitikai eszközöket is felhasznált. A válság során az Osztrák–Magyar Bank jelentősen növelte a magyarországi vidéki bankfiókok váltóleszámitolását, s ennek köszönhetően a koalíció felbomlásakor a vidéki bankhálózat már kevésbé ellenezte a bankközösség fennmaradását. A téma bővebb tárgyalását lásd Kövér Gy. 2007. 55–56.

⁵⁵⁵ Uo. 1909. január 27. Justh kihallgatása.

⁵⁵⁶ *Makói Hírlap*, 1905. március 9. Justh Gyula a királynál. Justh első királyi audienciájára az uralkodó 1905. február 28-ára tervezett – végül elmaradt – budapesti látogatása kapcsán számított. Az újraválasztást követően: Uo. 1906. június 17. Elnökség a királynál. Uo. 1906. június 23. Justh audiencia utóhangjai. A királyi audienciákról lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 94–95.

⁵⁵⁶ Gratz G. 1934. 2. k. 199.

⁵⁵⁶ Uo.

⁵⁵⁷ Uo.

⁵⁵⁸ Beck L. 1944. 248–251.

képviselőház elnöke a bankot a választójog kérdésén túl, össze kívánta kapcsolni a katonai kérdésekkel is, amelyek közül legfontosabbnak a magyar vezényleti nyelv bevezetését tartotta. Justh véleménye abban is különbözött a koalíciós vezetés többi tagjától, hogy – a király előtt is kimondva – ezt nem pártfúzió során kívánta kialakítani, hanem a 48-as politika előtérbe kerülésével. Az Alkotmánypárttól történő megfelelő eltávolodás után, Kossuth Ferenc miniszterelnöki kinevezésére tett javaslatot, és a kabinetben legfeljebb egy-két hasonló program alapján álló 67-es részvételt fogadta el. Kossuth Ferenc a képviselőházi elnök januári audienciájával kapcsolatban évekkel később írott levelében megjegyezte, hogy véleménye szerint az uralkodót aggasztotta Justh házelnök bankönállósági terve és nem tett rá jó benyomást Justhnak, a kihallgatás során mutatott határozott állásfoglalása sem.⁵⁵⁹

Az udvarban és a pártszövetségen belül egyszerre több kibontakozási terv került kidolgozásra. Ferenc József a két nagy párt fúziójával kívánta megoldani a válságot, a koalíció kormányát pedig néhány további 67-es politikussal kívülről akarta megerősíteni, Andrassy Gyula vagy Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökségével.⁵⁶⁰ Ettől csak részben tért el a koalíció belülről történő megerősítését kívánó Kossuth–Andrassy–Wekerle fémjelzte fúziós terv, amely Kossuth kormányalakításában gondolkodott. Mindkét tervvel szemben fellépett a Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos vezette csoport, akik megint csak Kossuthot kívánták megnyerni, de Andrassyék teljes kiszorítására törekedtek.

A koalíció 1909. február 12-i határozatában elfogadta a kartellbank programját, azonban az osztrák kormány április 22-én ettől a javaslattól is elzárkózott. A kartellbank bukása a kormányban is szakadást eredményezett, amelynek hatására Wekerle miniszterelnök április 27-én beadta lemondását.

A válság elmérgesedett, a király az ügyek rendezésére Budapestre érkezett és audiencián fogadta az önálló bankot elutasító Wekerle Sándort, Zichy Aladárt, Andrassy Gyulát és Széll Kálmánt is. Justh Gyula újabb audienciájára május 6-án került sor, közvetlenül Andrassy Gyula valamint Desseffy Aurél felsőházi elnök kihallgatásai után. Justh a várban tett látogatását követően adott beszámolója szerint a király nem utasította el egyértelműen az önálló bank kérdését, hanem azt további megfontolás tárgyává kívánta tenni. A függetlenségi politikus az *Egyetértés*nek a következőket mondta: „A király kegyesen fogadott engem. Nem áll az, hogy a Felség döntött volna már a bank ügyében. Azt látom, hogy akik a királlyal most beszéltek az önálló bank ellen informálták. [...] Nekem a kihallgatásról az a benyomásom, hogy az a függetlenségi álláspontra nézve nem kedvezőtlen.”⁵⁶¹ Ferenc József budapesti kihallgatásai során a koalíció vezetőin túl kapcsolatot keresett több régi szabadelvű politikussal, Tisza Istvánnal, Khuen-Héderváry Károllyal és Lukács Lászlóval is.

A Függetlenségi és 48-as Párt egyes csoportjaiban hónapokon keresztül egyszerre több, egymásnak ellentmondó kibontakozási terv érlelődött, majd a Wekerle-kormány lemondása után megindult köztük a harc Kossuth Ferenc megnyerésére. Az Apponyi vezette szárny továbbra is az Alkotmánypárttal kívánt fuzionálni Kossuth

⁵⁵⁹ Kossuth Ferenc 1909. február 2-án kelt levele Kossuth Lajos Tódorhoz. *Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok*. MOL X 1559 7177. sz. tekercs.

⁵⁶⁰ Kristóffy J. 1927. 590.

⁵⁶¹ *Egyetértés*, 1909. május 7. Kihallgatások a várban.

kormányalakítását támogatva, Justh csoportja ugyancsak Kossuth miniszterelnökségét javasolta az általános választójog, illetve az önálló bank célkitűzése alapján. A helyzet összetettségét igazolja, hogy egy a kormány lemondását megelőző keltezésű Batthyány Tivadar által 1909. április 7-én papírra vetett levél tanúsága szerint – még az év tavaszán – Kossuth és Apponyi, a Justh, Holló és Batthyány vezette csoportot puccsal kívánta a pártból eltávolítani, így próbálva előkészíteni a fúziót Andrássyval: „*Igen bizalmasan akarom tudomásodra hozni, hogy értesülésem szerint komolyan foglalkoznak azon tervvel, hogy a Pártot egy puccsba belevigyék. [...] midőn Kossuth hazaérkezik Bécsből hirtelen összehívják a pártot, [hogy – Sz. Á.] ott Kossuth és Apponyi kellő bevezetéssel a Pártot lemondassa s Andrássyékkel valamint a néppárttal való fúzióba belevigyék.*”⁵⁶² A csoportok közötti szakítás azonban egyelőre nem következett be, mert mindkét fél az egységes függetlenségi párttal a háta mögött tartotta magát esélyesebbnek a válság megoldására.

Justh 1909 márciusától kapcsolatban állt Lukács László volt pénzügyminiszterrel és Méray-Horváth Károllyal, az uralkodó bizalmasával. Méray-Horváth, már a Wekerle-kormány lemondását követő második napon levelet küldött Justh Gyulának, egy a bankcsoportot is magába foglaló kooperációs kabinet kialakítását vázolja, amelyben az önálló bank időleges háttérbe szorítását kérte az általános választójogi kérdés előtérbe kerülésével párhuzamosan. A király, e levél szerint, hajlandó volt a választójog keresztülviteléért cserébe garanciát adni a bankönállósodásra.⁵⁶³ Ezt követően Lukács László homo regius a függetlenségi párt részéről Kossuthal és Justhtal vette fel a kapcsolatot, s Justh 1909 májusára az előtérbe került kibontakozási terv főszereplőjévé vált, Méray-Horváth pedig tervezetet készített a korona és a függetlenségi párt kormányalakítási megállapodásról. Az iratból kiderül, hogy Justh semmi esetre sem hajlandó feladni az önálló bankot: „[...] *mindenkép kész vagyok közreműködni, sőt mint minister is tevékeny részt venni, hogy azon pártoknak a kirekesztésével, amelyek az önálló bankot nem akarják, a függetlenségi párt, mint egyedüli kormánypárt a gazdasági önállóságunkat és ebben az önálló bankunk sorsát biztosítsa. Azonban elejteni semmiféle pillanatnyi politikai konstelláció kedvéért el nem engedem.*”⁵⁶⁴ Justh tisztában volt az általános választójog elvének fontosságával is, sőt bank javaslatát is az általános választójog alapján összehívott új parlamenttel, közvetve a magyar nemzettel, kívánta elfogadtatni: „*Az én álláspontomnak ma egyetlen megtámadható gyöngéje van és az az, hogy én nem mondhatom mindaddig, hogy az én követelésem a nemzet többségének a követelését képviseli, amíg a nemzet akarata az általános választójog alapján kifejezésre is nem juthatott. [...]. Ezért elfogadom, hogy első sorban az általános választójog és az azon alapuló választások keresztülvitelét kell megcsinálni.*”⁵⁶⁵

Méray-Horváth Justh személyének előtérbe kerülését támogató kibontakozási tervében a legsürgösebb teendő egy függetlenségiekből és három, a korona által meghatározott miniszterből álló átmeneti kormány kialakítása volt.⁵⁶⁶ A felállítandó átme-

⁵⁶² Batthyány Tivadar 1909. április 7-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIV/20. sz. tétel.

⁵⁶³ Méray-Horváth Károly 1909. április 29-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/22. sz. tétel.

⁵⁶⁴ Méray-Horváth Károly és Justh Gyula kormányalakítási feltételei (1909. május 24.) Uo. BbIV/32. sz. tétel.

⁵⁶⁵ Uo.

⁵⁶⁶ Uo.

neti kabinet konkrét feladata a költségvetés biztosítására, az általános választójog bevezetésére és az ezen alapuló választások megtartására terjedt volna ki. Justh Gyula azonban az előzetes megállapodásban kijelentette, hogy ő még nem tartja kielégítőnek a korona biztosítékait az önálló bankra nézve és azt feltétlenül kötni kívánta az új népparlament többségének állásfoglalásához, ezt igazolandó gyors lépéseket várt az önálló bank 1911. január 1-i felállítását megelőző előkészítő munkálatokban. Az iratban szerepel egy a királynak felterjesztett kabinet terve is: „Az átmeneti kormány függetlenségi párti miniszterekből és három a Korona által meghatározandó és egyik politikai párt-hoz sem tartozó miniszterből alakítatik meg, ez utóbbihoz számítva a pénzügyek és a belügyek vezetőjét*, fennhagyva, hogy az összes politikai államtitkári állások függetlenségekkel töltsenek be, a főispáni állások pedig a belügyminiszter előterjesztésére a miniszterek többségének határozatára. [...]. A miniszterelnök személyére nézve a függetlenségi miniszterek hozzájárulása szükséges. [...]. *Megjegyzés: Amennyiben biztosíték nyújtatik, hogy az általános egyenlő és titkos választójog fog megvalósíttatni legalábbis oly terjedelemben mint az 1906 áprilisi egyezményben vállaltatott, úgy a Korona hajlandó a belügyi tárczát is a függetlenségi párti miniszterre bízni. [...]. Függetlenségi pártiak: miniszterelnök: Kossuth Ferencz, kereskedelemügy: Kossuth Ferencz, belügy a szövegben lévő megegyezés értelmében, igazságügy, földművelésügy, honvédelemügy, a Felső személye körül. Nem függetlenségi pártiak: pénzügy: Lukács László, vallás és közoktatás ügy.”⁵⁶⁷ Justh Gyula ebben a tervezetben kijelentette, hogy nem kíván feltétlenül tárcát vállalni a tervezett kabinetben, amelyet semmi esetre sem kell kész tényként értékelnünk, hiszen a külön megállapodás alapját képző belügyi tárca várományosának éppen őt tekintették.

Az uralkodót azonban a májusi és júniusi audienciák és a trónörökösrel folytatott beszélgetések nem győzték meg az önálló magyar bank bevezetésének fontosságáról. A Justh csoport egyre radikálisabb fellépésére válaszul, miszerint június 20-án összehívják a képviselőházat és megszavaztatják az önálló bankot, az uralkodó kilátásba helyezte a Ház feloszlásának tervét és előrebocsátotta a javaslat szentesítésének elutasítását.

Júniusra a függetlenségi párt két csoportjának kibontakozási terve egyre inkább külön irányba kezdett mutatni, hiszen Kossuth nem volt hajlandó a koalíció 67-eseitől – leginkább Andrássytól – való eltávolodásra, Justh pedig ragaszkodott az önálló bankhoz és tiszta 48-as kormányt akart.⁵⁶⁸ Justh és Kossuth ellentéte 1909 nyarán elmélyült, a pártelnök tekintélye csökkent. Tüntetéshullám vonult végig az országon, amelynek során a korábbiakban támogatott Kossuth Ferenc helyett a függetlenségi tábor jelentős része Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos mögött sorakozott fel. Justh és Kossuth ellentétének már a kezdeti időszakban is két összetevője volt. Az alapvető különbség, hogy Kossuth a kormányképesség megtartása miatt, programjából igyekezett elhagyni az önálló bank követelését, amihez járult a kettejük által különbözőképpen értelmezett általános választójog elve is. Justh az általános egyenlő és titkos választójog mellett foglalt állást, míg Kossuth kijelentette, hogy azt sohasem fogadná

⁵⁶⁷ Uo., ill. Hasonlóan új kormányalakításra enged következtetni Kossuth Ferenc 1909. október 21-én kelt, Kossuth Lajos Tódorhoz írott levele. *Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok*. MOL X 1559 7177. sz. tegercs.

⁵⁶⁸ Pölöskei F. 1963. 93.

el.⁵⁶⁹ Kettejük szakítását a politikai élet meghatározó alakjai és a tevékenységükre hatást gyakorló háttérszereplők is gerjesztették. Itt jegyezhető meg, hogy Justh 1909 július elején levelet kapott Nagyváradról, amelyben Kossuth árulásáról tájékoztatták: „Kossuthéknak legelső feladata és célja most már, hogy azon idő [alatt – Sz. Á.] mely most rendelkezésükre áll Juszh [sic!] Gyulát és társait letörjék, hogy a többséget a koalíció fenntartásához biztosítsák, egyrészt a választójog eldöntéséért, Andrássy plurális szellemében, másrészt az önálló bank kérdésének a napirendről való leszorítása céljából!!!”⁵⁷⁰ Szintén ennek alátámasztására szolgál egy néhány hónappal későbbi – szintén Nagyváradon keletkezett – levél, amelyben Serényi Gusztáv, Lányi József címzetes tinnini püspök és váradi kanonok Ferenc Ferdinánd kérésére „magyar státusférfik” körében 1909 nyarán elvégzett vizsgálatának eredményét mutatta be: „A barátságos beszélgetések folyamán a kihallgatottak egytől-egyig úgy nyilatkoztak, hogy a bank megvalósítása nem áll az ország érdekében, sőt arra veszedelmes is lenne! Ami pedig a mozgalom erejét illeti, arra nézve azt mondták, hogy a mozgalom vezéreinek álhatatosságáért [sic!] nem tennék tűzbe a kezüket. [...] a közbejött függetlenségi pártszakadás és Kossuth kiválása igazolni látszott a meginterjúvoltaknak a párt álhatatosságára vonatkozó véleményét.”⁵⁷¹ Mindazonáltal a Justh vezetése alatt álló csoport 1909 késő őszeig nem törekedett a függetlenségi párt szétszakítására, hanem az egységes 48-as állásfoglalás határozott felvállalását sürgette. A programpontok párton belüli összehangolására több lehetőség is adódott, pl. alkalmas lehetőséget kínált volna a Ház új ülészakát megelőző, Batthyány és Holló által kezdeményezett egyeztető tárgyalás: „[...] a képviselőház összeülését megelőző napon, hétfőn, f. hó 27-én Budapestre okvetlenül feljönni szíveskedjél. Hétfőn délelőtt 11 órakor a Royal-szálloda nagytermében fogunk összejönni egy kis politikai eszmecserére, ahol egymást tájékoztatni fogjuk az addig történtek felől. Egyidejűleg érintkezésbe lépünk pártunk vezetőségével is, hogy a párt fellépése egységes és határozott legyen.”⁵⁷² A párt különböző csoportjai azonban nem jutottak közös nevezőre.

A volt szabadelvűek szervezkedése 1909 őszén erőteljesebbé vált, s ezzel párhuzamosan az akkori koalíció bomlása elkerülhetetlen lett, az Alkotmánypárt és a Függetlenségi és 48-as Párt balszárnya semmi esetre sem fért egy pártszövetségbe, sőt mind valószínűbb volt a függetlenségi tábor szakadása is. Az uralkodó a koalíció megújítása mellett a régi 67-es áramlat kormányra jutását is egyre inkább elképzelhetőnek tartotta, de Justh csoportját sem zárta ki az új kabinet előkészítéséből. Ferenc József a bankcsoport erejét és befolyását meglehetősen nagynak ítélte és úgy gondolta, hogy annak kihagyásával a koalíció könnyen kormányképtelenné válhat, programját azonban nem tartotta követhetőnek.

A Wekerle vezette kormány szeptember 28-án ismét lemondott, majd újból kezdetét vette az audienciák sorozata. Andrássy, Wekerle és Kossuth a bankönállóság háttérbeszorításával a választójogi kérdés előtérbe hozásán munkálkodott, miközben

⁵⁶⁹ Gratz G. 1934. 2. k. 202.

⁵⁷⁰ Nagyváradi ismeretlen polgár 1909. június 8-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIV/38. sz. tétel.

⁵⁷¹ Serényi Gusztáv 1910. január 4-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. 14541. sz. tekercs, BbV/4. sz. tétel.

⁵⁷² Batthyány Tivadar és Holló Lajos 1909. szeptember 24-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. 14540. sz. tekercs, BbIV/56. sz. tétel.

Justh a két kérdést egyszerre tartotta fontosnak és „*kijelentette, hogy a párt most már csak 8–10 napot ad a koronának a válság megoldására, ha addig se történik döntés, a párt a nyílt harc terére lép.*”⁵⁷³ A függetlenségi párton belül a bankcsoport erősödése és belső önállósodása egyre határozottabban folytatódott, s októberben Justh és Kossuth is nyíltan szembekerültek egymással. Egy 1909. október 14-ei keltezésű Berlinből érkezett levél alapján Kossuth kétszínűsége Lukács László kormányalakításának háttérbekerülésével állt összefüggésben: „*Ez év július 2-ának délutáni 4 órájáig Lukács állott előtérbe mint homo regius 2-án délelőtt hosszabb kihallgatáson volt s két óra tájban avval jött ki a királytól, hogy egyelőre – valószínűleg még néhány napig – Bécsben marad, a király rendelkezésére. Este 6 órakor – villámgyorsan – egy meglepetésszerű fordulat állott be, amennyiben Lukács Lászlónak telefonon tudtul adták, hogy mehet haza Budapestre.*”⁵⁷⁴ A király – a levélírója szerint – ekkor kaphatta kézhez az általa küldött memorandumot, amelyben az alkotmányos rendezés tervét támogatta: „*Lukács küldessék haza, a király csinálja meg a kibontakozást alkotmányosan a képviselőházzal, és pedig úgy, hogy tilos minden presszió és pártszempontoktól mentes szavazáson döntse el a képviselőház, hogy kell-e önálló bank, vagy sem. [...] Daruváry az én feldolgozott kibontakozási tervemről a királynak referált, Lukácsot rögtön – auf nimmer Weidersehen – hazaküldték s Wekerlét Bécsbe hívták. [...] De a kik megakadályozták és megakadályozták azt, hogy a parlament határozatot hozzon, azok – politikailag – a legaljasabb vigécek és ezek közzé tartozik Kossuth is. Én már nyáron megmondtam Nagyságodnak, hogy Kossuthot le kell hengerelni, mert ő áruló, nem tették.*”⁵⁷⁵ Batthyány Tivadar e levéllel összecsengően próbálta Justhot presszionálni, amikor felhívta a figyelmét, hogy ha nincs más megoldás, kenyértörésre kell vinni a dolgot: „*A legerősebb harcok ideje azonban most következik ránk, most amikor a döntés percze közeledik. Most van a legnagyobb szükség arra, hogy erőinket, egyetértésünket, szilárd kitarásunkat szemmel láthatólag dokumentáljuk. Az általános meggyőződés szerint a jövő héten döntő jelentőségű politikai események történnek. Nekünk ezekkel az eseményekkel szemben készen kell állanunk, és minden erőnket össze kell szedniünk arra, hogy az események folyamatába a magunk teljes súlyával befolyásunk.*”⁵⁷⁶ Justh támogatókörének felmérésére, erőgyűjtésére utal az is, hogy ebben az időszakban sűrű – az önálló bank tárgykörét érintő – levélváltást folytatott a párt városi és vármegyei elnökeivel, képviselőivel (pl. Petri Zsigmond/Marosvásárhely, pártelnök; Molnár Ákos/Székelyhíd, képviselő; Nagy Károly/Makó, pártelnök; Gotthard Sándor/Szombathely, képviselő; Rákosi Viktor/Hajdúnánás, képviselő; Bosnyák Géza/Misefa, zalai pártelnök; Juhász Nagy Gyula/Debrecen, pártelnök) és nagytekintélyű támogatóival (pl. Dózsa Sámuel/Csanád vármegyei tiszti főügyésze), akik mindannyian pártfogásukról biztosították.⁵⁷⁷

⁵⁷³ Kristóffy József 1909. október 6-án kelt levele Brosch őrnagyhoz. In. Kristóffy J. 1927. 637.

⁵⁷⁴ Gunya Adalbert 1909. október 14-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIV/65. sz. tétel.

⁵⁷⁵ Uo.

⁵⁷⁶ Batthyány Tivadar 1909. október 16-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/66. sz. tétel.

⁵⁷⁷ Petri Zsigmond 1909. szeptember 1-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/41. sz. tétel., Molnár Ákos 1909. szeptember 10-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/52. sz. tétel, Nagy Károly 1909. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/59., Gotthard Sándor 1909. szeptember 10-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/45. sz. tétel, Uő. 1909. szeptember 14-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/48. sz. tétel, Uő. 1909.

Justh október közepén egyértelmű és a pártvezetéssel történő szakítást is felvállaló politikai állásfoglalásra szánta el magát. A határozott reformokat is programjába tűző új kormány alakulásának szükségét hangsúlyozta, s ezzel kapcsolatos álláspontját a képviselőházban fejtette ki: „*Mindnyájan fájdalommal látjuk, hogy a hónapok óta húzódó válság még mindez ideig megoldva nincs. Azon reménnyel vagyunk eltelve, hogy Ő felsége bölcsessége és alkotmányos érzülete át fogja érezni annak fontosságát, hogy az ország továbbra parlamentáris kormány nélkül nem hagyható, mert az ország törvényhozásának és kormányzásának meddőségére való kárhoytatása ugy az országnak, mint a koronának érdekeit súlyosan érinti és az elintézésre váró nagy feladatoknak, ezek között a választási törvényeknek és a bankügynek az ország érdekében kellő időben való megoldását hátráltatja.*”⁵⁷⁸ Egyértelmű politikai állásfoglalása az elmúlt bő három év alatti képviselőházi elnöksége időszakában példanélküli, hiszen az elnöknek – a házszabályok értelmében – nyílt politikai állásfoglalásra csak korlátozott módon van lehetősége.

Ezt követően a Justh és Kossuth között kialakult politikai feszültség annyira kiélesedett, hogy november 7-én a párt két frakciója egymástól függetlenül tartott értekezletet. Justh Makóra hívta csoportját, ahol 94-en jelentek meg,⁵⁷⁹ Kossuth pedig Budapesten rendezett munkaebédet saját támogatóinak⁵⁸⁰ és kinyilvánította az Osztrák–Magyar Bank szabadalmának ismételt elfogadását. Elhatározásában nagy szerepet játszott, hogy a bankcsoporttól történő megszabadulás viszonzásul a miniszteri szék megtartását remélte. Justhék ezzel szemben nem támadták a Kossuth vezette csoportot, nem a pártszakadást kívánták előkészíteni, hanem kizárólag az Alkotmánypárttól és a Néppárttól történő elhatárolódást próbálták kifejezni. Ezt igazolja Justh nyilatkozata is: „*A függetlenségi párt nem megy koalícióba 67-es elemekkel, nem fuzionál 67-esekkel. [...] A bankszabadalom meghosszabbítása a függetlenségi párt részéről erkölcsi lehetetlenség. [...] Mégpedig az önálló bankot 1911 január elsején a külön vámterületet pedig 1917 január elsején.*”⁵⁸¹ Az utolsó közös pártértekezleten november 11-én a bankcsoport javaslatára 120-an, a Kossuth Ferenc által beterjesztett ellenjavaslatra pedig 94-en szavaztak, majd a párt kisebbségben maradt része létrehozta a Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Pártot. Az anyapárt, a Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) elnöke Justh Gyula lett, aki a pártszakadást követően lemondott a képviselőház elnöki funkciójáról. Justh népszerűsége ezt követően gyorsan ívelt felfelé, pártja hivatalosan 130 képviselőt számlált, a házelnöki szavazás során pedig, bár elnökké Gál Sándor Kossuth-párti képviselőt választották, már 157 szavazatot sikerült összegyűjtenie.

szeptember 24-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/57. sz. tétel, Rákosi Viktor 1909. november 5-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/76. sz. tétel, Bosnyák Géza 1909. november 1-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/75. sz. tétel, Dózsa Sámuel 1909. október 9-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/61. sz. tétel, Uó. 1909. október 22-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/68. sz. tétel, Justh Gyula 1909. szeptember 25-én kelt levele Juhász Nagy Sándorhoz. OSZK Kézirattár Fondjegyzék 184/188. sz. tétel.

⁵⁷⁸ KN 1909. október 19. KN 1906–1911. 25. kötet. 470.

⁵⁷⁹ A Justh-frakció legprominensebb képviselői: Batthyány Tivadar gróf, Bakonyi Samu, Búza Barna, Hentaller Jenő, Holló Lajos, Kmethy Károly, Beck Lajos és Lovászy Márton voltak.

⁵⁸⁰ A Kossuth-frakció fontosabb képviselői: Apponyi Albert gróf, Tóth János, Mezössy Béla, Barabás Árpád, Désy Zoltán, Bethlen István gróf voltak.

⁵⁸¹ *Magyarország*, 1909. november 9. Szakadás a függetlenségi pártban.

Az új fejlemények hatására és a már majdnem egy éve tartó válság megoldására, a király ismét audienciákra rendelte a politika meghatározó alakjait, többnyire a 67-es politikusokat előtérbe állítva. November közepén hallgatta ki Andrássyt, Wekerlét és Kossuthot, akik közös kibontakozási tervükben a parlament többségének támogatását hangsúlyozták. Az uralkodó azonban nem foglalt állást és Tisza Istvánt (aki a volt szabadelvűek hatalomra jutásában volt érdekelt), Wlasics Gyulát és Zichy Jánost is fogadta. Az udvar akkori vélekedése szerint azonban a Kossuth–Andrássy kooperáció csak időlegesen élvezhetné a parlamenti többség támogatását, a választók előtt lejáratódott, és a tömegeket nem tudta maga mögött felsorakoztatni, a Justh-párt pedig a parlamentben és a választók között is egyaránt komoly erőt képviselt, így nem lehetett a vele történő tárgyalásoktól elzárkózni. Ezt az is erősítette, hogy fennállt egy, a demokratikus választójogot zászlajára tűző Justhék mellett, a polgári demokratákra, a polgári radikálisokra, a parasztpártokra, a szociáldemokratákra és a nemzetiségekre támaszkodó, széleskörű szövetség megalakulásának lehetősége is. Noha az udvar természetesen nem támogattott egy ilyen heterogén összefogást, nem hagyhatta figyelmen kívül a Justh-pártot.

A tárgyalások két irányban indultak el: egyrészt előkészítették egy sajátos kombináció kormányra kerülését a koalíción kívüli 67-esek és a Justh-párt részvételével, s ezzel a függetlenégi baloldalt időlegesen elszigetelték potenciális parlamenten kívüli szövetségeseitől, másrészt a 67-esek önálló hatalomra lépését propagálták a Justh-párt teljes izolációja mellett. A Bécsben megjelenő *Neue Freie Presse* november 10-én már ennek szellemében jelentetett meg cikket: „[...] vagy harc Justh ellen, vagy megegyezés Justhtal. Mindenki, aki reálisan nézi a politikát tisztába kell jöjjön azzal, hogy miképpen kell a függetlenségi párt új vezetőjét kezelni: felemelt ököllel vagy feléje nyújtott kézzel.”⁵⁸² Lukács László és Khuen-Héderváry Károly audienciái (1909. december 18.) után ismét a Justh-párttal történő tárgyalások kerültek előtérbe és ennek lefolytatására újból Lukácsot kérték fel, a már ismert Méray-Horváth terv alapján.⁵⁸³ A kormányalakítási tárgyalás Lukács és Justh között a függetlenségi feltételei alapján kezdődött, az önálló bank kérdéséből kiindulva: „[...] a bankkérdéssel állok vagy bukom 1911. január elsejei dátummal. Ezt a kérdést elpaklizni nem engedem. Bárki hozza is a bankot Lukács vagy Héderváry vele megyek, de mindenki mással szemben állok aki engem huzavonára akar kényszeríteni. [...]. Ha, amint mondják a jövő héten kihallgatásra megyek a királyhoz, meg fogom ott is mondani, hogy nem engedek.”⁵⁸⁴ A Justh-párt látványos megerősödéséről Kristóffy József írt: „Justh Gyula és a bankcsoport teljesen a helyzet ura lett. És ez áll nemcsak a parlamentben, hanem a közönség egy része előtt is. [...] a közvélemény rokonszenvvel kíséri a Justh-csoport akcióját, egyszerűen azon bátor férfias magatartása miatt, amelyet Justh tanúsított. Emellett Justh Gyuláé a siker, s ez is hajtja az embereket a radikális közjogi táborba.”⁵⁸⁵ Kristóffy

⁵⁸² *Neue Freie Presse*, 1909. december 4. Idézi: Pölöskei F. 1963. 112.

⁵⁸³ *Magyarország*, 1909. december 19. Lukács missziója.

⁵⁸⁴ Uo. 1909. december 21. A válság.

⁵⁸⁵ Kristóffy József 1909. november 10-én kelt levele Brosch alezredeshez. In: Kristóffy J. 1927. 643. Kristóffy politikai előrelépésével szemben a félévvel későbbi választásokon a Justh-párt ahelyett, hogy növelte volna képviselőinek a számát, nagyarányú vereséget szenvedett. A vereség legfőbb magyarázata, hogy a Justh-párt támogatóinak nagy tömege kívül esett a választójoggal rendelkezők szűk rétegén. A kérdés bővebb tárgyalását lásd „A parlamenti és a parlamenten kívüli politizálás összhangja (1909–1913). A választójogi harc” című alfejezetben.

egy levele alapján szerezhetünk ismereteket a Justh és Lukács között folyó megállapodásról is, amely hét pontban szögezi le a függetlenségi párt kormányalakítási feltételeit. Ennek alapja, hogy a „ II.) 48-as párt ennél fogva hajlandó egy olyan kormányban résztvenni, amely [...] miniszterelnökét és 2–3 tagját Ő Felsége olyan emberekből nevezi ki, akik ezt a kormányprogramot elfogadják és egyik párthoz sem tartoznak. III.) A bankkérdésben a párt az önálló bank felállítására vonatkozólag fenntartja és kívánja, hogy a kinevezendő kormány az önálló bank felállítását célzó szükséges előmunkálatokat haladéktalanul megkezdje [...]. IV.) A Párt hajlandó e célra az általános, egyenlő választói jogról szóló törvényt haladéktalanul megalkotni és a választást sürgősen megejteni.”⁵⁸⁶ Kristóffy e levelében megjegyzi, hogy a Lukács–Justh kabinet az akkori parlamentben máris többséggel rendelkezett, hiszen a horvátok közül 33 fő, a szászok közül 15 fő és az Alkotmánypártból 25 fő támogatása mellett álltak ki, ezen túl pedig reményt látott Kossuthék visszatérésére is. A megrendezendő előrehozott választásokon pedig a Lukács–Justh kooperáció abszolút többsége – Kristóffy szerint – teljesen biztosra vehető volt.⁵⁸⁷

Justh Gyula a kormányalakítási tárgyalás során abban bízott, hogy Lukács, akiről már a nyári megbeszélések alkalmával kitűnt, hogy nem tartozik az önálló bank táborába, a Justh-párton kívül sehol nem talál támaszt és a végén engedményekre kényszerül. Ezzel szemben Lukács Justhot kívánta eltéríteni a bank 1911-re történő felállításának követelésétől. Az év végére a parlamentben határozottan Justhék terve került előtérbe, amikor december 22-én a képviselőház 139:89 arányban megszavazta az önálló bank 1911-re való felállítását célzó felirat elküldését a királyhoz. Az uralkodó 1909. december 23-án Lukács Lászlót bízta meg kormányalakítással, s az 1909-es 1910-es évek fordulóján látszólag már csak két kibontakozási terv létezett, Justh és Lukács kooperációja, illetve Andrássy és Kossuth összefogása. Az előbbiekkal Mérey-Horváth Károly, az utóbbiakkal Khuen-Héderváry folytatott tárgyalásokat,⁵⁸⁸ valójában azonban az időhúzás a kulisszák mögött alakuló új 67-es áramlatnak kedvezett. A kijelölt miniszterelnök és Justh konkrét kormányalakítási tárgyalásai december 25-én kezdődtek. A megbeszélésekről a *Magyarország* 1909. december 28-i számában csak azt jelentették, hogy komoly nézeteltérések voltak a felek között, Justh további biztosítékokat akart kapni a párt gazdasági programjának végrehajthatóságára. A tárgyalás, a lap értesülése szerint, a tárgyi feltételek során megrekedt, a személyi kérdések megbeszélésére már sor sem került.⁵⁸⁹

Lukács és Justh közös kormányalakításának szempontjából döntő fontosságú esemény volt a december 30-ára tervezett királyi audiencia, amelyre a két politikus egyszerre kapott meghívást. A válság megoldása ezzel a végső stádiumba lépett, de a függetlenségi párt a tárgyi ellentétek miatt nem várt átütő eredményt a kihallgatástól. Justh határozottságát mutatja, hogy a Nyugati Pályaudvarra kivonult híveitől így búcsúzott: „Vagy pajzson, vagy pajzzsal térek vissza. De a pajzsot nem adom.”⁵⁹⁰ Justh a mintegy 40 perces kihallgatása során felhívta az uralkodó figyelmét 1905. június 18-i

⁵⁸⁶ Uo. 644.

⁵⁸⁷ Uo., ill. vö. Bérenger, J.–Kecskeméti K. 2008. 404.

⁵⁸⁸ *Magyarország*, 1909. december 22. Lukács tárgyalásai.

⁵⁸⁹ Uo. 1909. december 29. A válság.

⁵⁹⁰ Beck L. 1944. 255.

királyi leiratára, amelyben kijelentette, hogy „a belkormányzati és közgazdasági reformok terén szívesen fogom venni a képviselőház többségének javaslatát.”⁵⁹¹ Az audiencia során derült ki, hogy Lukács a tárgyalások során hangoztatott önállóbankos állásfoglalása csak taktikai jellegű lehetett, mert erre nem kapott felhatalmazást. Ferenc József ezzel kapcsolatban elmondta, hogy „Lukács előttem mindig a bankközösség előnyeit fejtegette, mint Wekerle is a legutóbbi beszédében. Értse meg kérem, most én nem mehetek bele a bankönállóságba. Elégedjék meg azzal, hogy én újból elismerem az országnak ehhez való törvényes jogát.”⁵⁹² Justh ebben a helyzetben a király kérésére sem volt hajlandó a Lukácssal elkezdett tárgyalások folytatására.⁵⁹³ Kitarzott álláspontja mellett, a kormányalakítást továbbra is csak alkotmányos úton és a bankkérdés rendezésével lett volna hajlandó elfogadni.⁵⁹⁴ Holló Lajos – aki az önálló bank mellett kitarzott függetlenségi csoport egyik meghatározó alakja volt – Justh politikáját támogató cikket jelentetett meg az általa szerkesztett *Magyarország* hasábjain: „A király ellenállására tehát semmiképpen sem lehet az a válasz, hogy hagyjuk abba a küzdelmet rohanjunk hanyatt-homlok a közös bank híveinek táborába, kooperáljunk velük és miniszterséget vállalva hajtsunk térdet az uralkodó abszolút akarata előtt. Következésképpen és elvhűséggel csak azt lehet tenni amit most Justh Gyula is tett.”⁵⁹⁵ Justh tisztában volt lépésének politikai súlyával, a kormányból való kimaradás mind valószínűbb eshetőségével, így Khuen-Héderváry kormányalakítása nem érte váratlanul.

A Lukács–Justh kabinet tervének bukásával elbukott az alkotmányos rendezés lehetősége is. Justh valamely miniszteri tárca elfoglalása helyett a továbbiakban is az ellenzék egyik vezére maradt, aki a bankválság során követett álláspontját sem feladva a demokratikus általános választójog egyik legelkötelezettebb hívévé vált. Hamarosan a hatalomba visszajutó régi szabadelvűek legfőbb ellenlábasává lett a képviselőházban, a tömegek előtt pedig a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal együtt gyűlésező, nagy népszerűségnek örvendő szónoká vált belőle. A politikai kormányrúd közelébe többé nem érhetett, néhány év elteltével pedig a kialakult munkapárti, – saját véleménye szerint – alkotmánysértő rendszerben titkos királyi tanácsosi rangjáról lemondva, betegségtől megtörve vonult vissza Csanád vármegyei birtokaira.

Azt, hogy konkrétumokra lebontva melyek lehettek Justh valódi „önálló bankos” politikai céljai, nehéz megragadni. A terv kidolgozatlansága többekben felvetheti annak lehetőségét is, hogy valójában a cél nem is a program végrehajtása, illetve a kormányra jutás volt, hanem már kezdetektől kizárólag a társadalmi támogatottság megszerzésére törekedett. Álláspontom szerint azonban a terv kidolgozatlanságának fő indoka a dualista rendszer sajátosságaiból eredeztethető. A mély gazdasági és társadalmi reformok ugyanis általános szerkezetváltozást, a 67-ben kialakult konszenzus felborulását, így a dualizmus létét is veszélyeztethették, s ez önmagában határt szabott a függetlenségi ellenzék programalkotási lehetőségeinek. Justh, illetve a 48-as radikáli-

⁵⁹¹ Uo. 256.

⁵⁹² Uo. 258.

⁵⁹³ Beck Lajos visszaemlékezéséhez hasonlóan Justh János is így emlékszik a történetekre: „ugyanis, amidőn apámmal való tárgyaláskor ő Lukács – de még Wekerle miniszterelnök is – készséget mutatott az önálló jegybank felállítására, ugyanakkor a király előtt a legélesebben ellenezték azt.” Justh Gyula – Justh János. In: Kornitzer B. szerk. 1940. 1. k. 207–208.

⁵⁹⁴ *Magyarország*, 1909. december 31. A tárgyalások megszakadtak, Uo. 1910. január 1. A tisztító vihar.

⁵⁹⁵ Uo. 1910. január 1. Mi a teendő?

sok a korszak során általában felismerték a működő rendszer társadalmi és gazdasági problémáit, azonban az igazán mély reformgondolat véghezvitelére képtelenek voltak, mert saját programjuk alapján történő hatalomra jutásukra nem volt lehetőség, hiszen az a dualista rendszer szétfeszülésével fenyegetett.⁵⁹⁶

A PARLAMENTI ÉS A PARLAMENTEN KÍVÜLI POLITIZÁLÁS ÖSSZHANGJA (1909–1913). A VÁLASZTÓJOGI HARC

A századforduló után a közjogi ellenzék soraiban működő politikusok közül viszonylag kevesen vállalkoztak addigi szerepük, politikai kelléktáruk átalakítására, kibővítésére. Ez a jelenség mindenekelőtt a parlamenti ellenzék – több esetben önmaga által – korlátozott mozgásterével magyarázható. A 20. század első éveiben, a törvényhozás kisebbségének meghatározó erejeként tevékenykedő Kossuth Ferenc által vezetett Függetlenségi és 48-as Párt eszmei, programbeli kiüresedése, illetve a hatalom érdekében tanúsított alkalmazkodóképessége általánossá vált. A párt által évtizedek óta képviselt nemzeti (politikai–gazdasági–katonai) függetlenség ügye – annak ellenére, hogy parlamenti és kormányválságok kiváltására, elmélyítésére továbbra is alkalmas volt – jelszavakká szelődött, a frakció társadalmi programja megrekedt, a társadalmat közvetlenül érintő szociális kérdések iránt legtöbbször érzéketlen maradt, hatalomra jutása és (koalíciós) kormányalakítása, pedig csak programja legfőbb elemeinek hátrahagyásával volt lehetséges. A koalíció kormányzása alatt – különösen 1908-tól – ebből a szerepkörből a párt határozott közjogi-nemzeti politikát követelő radikális 48-as szárnya (pl. Szappanos István, Nagy György, Lengyel Zoltán, Madarász József), illetve valamivel később a szociális kérdéseket és a demokratikus választójog kérdését egyaránt felvállaló nemzeti liberális szárny (pl. Eötvös Károly, Batthyány Tivadar, Justh Gyula, Lovászy Márton, Holló Lajos) próbált kitörni.

A függetlenségi ellenzék liberális csoportja az egyházpolitikai viták időszakában Justh Gyula köré szerveződve működött, majd azt követően érezhető rendszerkritikus pólust képviselt, a mindinkább konzervatív politikát folytató Kossuth Ferenc (később Kossuth Ferenc és Apponyi Albert) által irányított pártvezetés mellett. A Justh csoport a századforduló függetlenségi párti főáramával szemben az Irányi–Helfy-féle társadalmi kérdések felé nyitott, „demokratikus” függetlenségi vonulat örökösének számított. Justh különösen a választójog terén tért el a párt aktuális politikai irányvonalától, s már a századfordulót megelőző években felvette a kapcsolatot az általános választójogot követelő szociáldemokratákkal. A 48-as párt vezetésén belüli nézetütközés, a kitapintható különbségek ellenére, több éven keresztül a függetlenségi ellenzék egységének szükségessége és a viszonylagos frakciófegyelem miatt nem, vagy csak részlegesen került a felszínre. Ez a tendencia folytatódott az 1905 utáni években is, amikor a választásokat nyert ellenzéki koalíció, illetve Függetlenségi és 48-as Párt Justh Gyulát választotta a képviselőház elnökévé, és ezzel évekre kikapcsolta a pártpolitikai tevékenység, illetve a mindennapi politizálás fő áramából. Justh 1905/06-os „nemzeti ellenállás” során betöltött szerepe, pályáját – időlegesen – a nagyrészt az üres nemzeti

⁵⁹⁶ Somogyi Éva: *A dualizmus államrendszere*. In: Gerő A. szerk. 2007. 110.

jelszavakat harsogó függetlenségi többség által képviselt program irányába terelte. A választójog terén a szociáldemokratákkal korábban kialakított kapcsolata ebben az időben meglazult. Ennek ellenére az általános választójogért fellépő munkásság képviselői memorandumaikat 1905. szeptember 15-én (Garami Ernő által), és két évvel később 1907. október 10-én (Garbai Sándor által) is Justh Gyula képviselőházi elnöknek adták át. A demokratikus választójog érdekében cselekvő szociáldemokraták ezzel nem csak a hatalomra jutás előtt álló később, pedig a már kormányon lévő koalícióra kívántak (tömeg)hatást gyakorolni, hanem választójogi tekintetben a pártszövetség periferiáján lévő csoportokra is, a képviselőház elnökére irányuló politikai nyomás eredményeként.⁵⁹⁷ Justh házelnöki tevékenysége alkalmanként felvillantotta a koalíció vezetésétől eltérő politikai nézeteit (pl. horvátnyelvű felszólalások engedélyezése), de az elnökség első két évében komolyabb összeütközéseket nem hozott a felszínre.

E téren a fordulat 1908-ban következett be, amikor Justh elszántan ragaszkodott az eredeti koalíciós program végrehajtásához, az önálló vámterület és nemzeti bank megteremtéséhez, illetve az általános választójog célkitűzéséhez. Az 1908/09 folyamán tapasztalható párton belüli, majd annak kereteit szétfeszítő vélemény- és programkülönbség – annak ellenére, hogy végül a koalíciós kormányzás bukásához vezetett, – nem jelentett merőben új politikai eszközöket a függetlenségi politizálás addig is megszokott rendszerében. Justh és csoportja ekkor a választásokat megnyerő korábbi pártprogram néhány kiragadott eleméhez történő következetes ragaszkodás mellett állt, s ezzel még nem lépett ki a hagyományos rendszerkritikus ellenzéki szerep sáncai mögül. Tevékenysége – a későbbi végkifejlet ellenére – nem a koalíció, illetve a Függetlenségi és 48-as Párt felbomlását, kettészakadását célozta, hanem mindenekelőtt a pártszövetség átalakítását, annak függetlenségi dominanciáját lett volna hivatott előkészíteni. Az Alkotmánypárt, a Katolikus Néppárt és a hozzájuk kapcsolódó konzervatív függetlenségek leválasztására, illetve a Lukács László vezette párton kívüli 67-esek integrálásával, egy új koalíciós többség létrehozására törekedett. Az ekkor Justh köré szerveződött csoport azonban nem feltétlenül az általa is felvállalt liberális elvek demokratikus kiszélesítésében, hanem a kormányzati hatalom új együttműködésen alapuló megszervezésében volt érdekelt. A választójoggal rendelkező népesség kibővítésének szüksége ugyan már ekkor szerepelt a csoport programjában, ám korántsem bírt meghatározó jelleggel.

A választójog kiszélesítésének kérdése mindazonáltal a függetlenségi párton belül működő – s a koalícióban – radikálisként számon tartott csoportosulás részéről 1909 tavaszától egyre erőteljesebben került napirendre. A koalíció válságát hónapokkal megelőzően, 1909. május 10-én írott levelében Bedőházy János ezzel kapcsolatos véleményét közölte Justh Gyulával: *„Mi ma választókkal talán még rendelkezünk, de nem rendelkezünk tömegekkel, s mai küzdelmünkben épen [sic!] ezzel a nagy tömeghatással nem tudunk súlyt és lendületet adni törekvésünknek. Mi az önálló bank mellett még azt az impozáns megnyilatkozást sem tudjuk felkelteni, amit a katonai kérdéseknél láttunk. [...] Ily körülmények között én nem látok más kibontakozást, mint egy [...] rendkívül*

⁵⁹⁷ A szociáldemokraták 1905-ös és 1907-es választójogi harcáról lásd Varga L. főszerk. 1999. 106., 108.

*kedvező radikális választójogi törvényt.*⁵⁹⁸ A választójogi program, összefüggésben a párt tömegtámogatásának kiépítésével, tehát már a koalíciós kormányzás utolsó szakaszában megjelent a függetlenségi politika alternatívakeresésében. Mint ahogyan arra korábban utaltam, ezzel egy időben szintén a választójog előtérbe kerülését szorgalmazta a királyi audienciák során az uralkodó és Justh között közvetítő Mérey-Horváth Károly is.⁵⁹⁹

A pártszakadást követően 1910 elejétől a Justh által vezetett Függetlenségi és 48-as Pártban Lukács új koalíciót ígérő taktikájának lelepleződése,⁶⁰⁰ valamint Khuen-Héderváry Károly parlamenten kívüli erőkre támaszkodó és az ellenzéki koalíció maradványainak az ellehetlenítésére törekvő kormányalakítása⁶⁰¹ mindinkább a széles támogatottságot jelentő választójogi kérdés előtérbe kerüléséhez vezetett. Ezt megerősítette a Fejérváry-kormányzat ellen sikerrel alkalmazott nemzeti ellenállás felelevenítésének kudarca is, amely az 1905/06-os eredményektől is elmaradt, ugyanis csak Szabolcs vármegyében alakult alkotmányvédő bizottság, a többi törvényhatóságban beiktatták az új főispánokat. A volt koalíciós vezetés néhány meghatározó tagja pl. Apponyi Albert, Kossuth Ferenc, főleg pedig Andrássy Gyula, aki 1910 tavaszán nyíltan felvállalta a Khuen-Héderváry-kormány támogatását, hajlandók voltak paktumot kötni az új kabinettel.⁶⁰² A megállapodás egyes választókerületek felosztásáról szólt és rögzítette, hogy bizonyos helyeken egymással szemben nem léptetnek fel jelölteket. A Nemzeti Munkapárt és a Kossuth-párt együttműködésének eredményeként csak Abaúj-Torna megyében hét választókerületet érintő megállapodásra került sor.⁶⁰³ Ebből kifolyólag a nyári választások során az a sajátos helyzet állt elő, hogy a csatározások nem a megszerveződött kormánytámogató erő (Nemzeti Társaskör/Nemzeti Munkapárt) és az ellenzéki pártok között zajlottak, hanem a Nemzeti Munkapárt, Andrássy csoportja és a Kossuth-párt alkotta hallgatóságos választási szövetség állt szemben a parlamenti ellenzék baloldalán elhelyezkedő Justh-párttal.⁶⁰⁴ Gratz Gusztáv az egymással szembenálló oldalakat illetően így nyilatkozott: „A függetlenségi párt két ellenséges táborra oszolva ment be a választási küzdelembe. A Kossuth-párt, amelyhez gróf Apponyi Albert is tartozott, majdnem hevesebben küzdött a Justh-párt ellen, mint a kormánypárt ellen. Az ütközőpont a két párt között az általános választójog kérdése volt.”⁶⁰⁵ A 67-es kibontakozás irányítója, Tisza István pedig az általa (választójogi és nemzetiségi tekintetben) destruktívnak értékelt Justh-pártban vélte felfedezni a dualizmusra leselkedő legnagyobb veszélyt.⁶⁰⁶ Ezzel párhuzamosan a Nemzeti Munkapárt Székely Ferenc és

⁵⁹⁸ Bedőházy János 1909. május 20-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIV/27. sz. tétel. Bedőházy a Függetlenségi és 48-as Párt Marosvásárhely 2. kerületében 1901, 1905 és 1906-ban mandátumot szerzett képviselője a későbbiekben is a választójogi mozgalom meghatározó alakja volt.

⁵⁹⁹ Mérey-Horváth Károly és Justh Gyula kormányalakítási feltételei. 1909. május 24. Uo. BbIV/32. tétel.

⁶⁰⁰ A december 30-ai audiencián került napvilágra Lukács László kétszínű taktikája, amely következtében Justh megszakítja a kormányalakítási tárgyalásokat.

⁶⁰¹ A Khuen-Héderváry Károly által 1910. január 17-én megalakított kormány, az 1910 június végi választásokig az 1905/06-os Fehérváry-kormányhoz hasonlóan parlamenten kívüli kabinetként működött. Erről bővebben Pesti S. 2002. 23–28.

⁶⁰² Pölöskei F. 1963. 154., Uő. 1970. 31.

⁶⁰³ *Magyarország*, 1910. május 8. Paktum.

⁶⁰⁴ Uo. 1910. április 5. Paktumozás Khuenék és Kossuthék között.

⁶⁰⁵ Gratz G. 1934. 2. k. 241.

⁶⁰⁶ Vermes G. 2001. 159.

Lukács László vezetése alatt álló kis csoportja a kampány időszakában „nem hirdető hadjáratot”,⁶⁰⁷ a demokratikus választójog mellé állt, és a Justhékkel történő együttműködés híve volt, azonban a kormánypárt többségére nem tudtak hatást gyakorolni.⁶⁰⁸ A Justh-párt politikai kényszerpályára kerülve nem csak a konkrétan hatalmon lévő 67-es csoportokkal került szembe, hanem a rendszert csak elvileg kritizáló korábbi parlamenti szövetségeseivel is. A problémára tágabban tekintve, a Justh-párt tulajdonképpen szembetalálta magát a parlamenten belüli – hatalmi pozícióban és ellenzékben lévő – politikai erők döntő többségével.⁶⁰⁹

A képviselőházon belüli politikai lehetőségek beszűkülését érzékelve a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt egyetlen kitörési pontja a társadalmi és politikai kapcsolatok szélesebbre tárása volt, így a párt az 1910-es nyári választásra készülve népgyűlések szervezésébe fogott. Támogatóiknak körét elsősorban a birtokos parasztság, a kispolgárság, az értelmiség soraiban és a munkásság felső rétegében kívánta kiszélesíteni. A támogatókör kiszélesítésével kapcsolatban a pártprogram átalakításának jelentőségére próbálta irányítani a vezetőség figyelmét a Justh-párt és a parlamenten kívüli erők összefogásában érdekelt szociáldemokrata Kunfi Zsigmond is, aki a kormányzási alternatívára törekvés helyett a választójog kérdését kívánta előtérbe hozni: „A Justh-párt tudta, hogy ezen az úton nem lehet tovább haladni, és ezért menekült a kormány súlyedő [sic!] hajójáról. Nekünk azonban nem szabad megengedniünk, hogy ismét valami kényelmes hajóra meneküljenek, hanem kényszeríteniünk kell őket arra, hogy ne a kormányhatalomra, hanem a népjogok megvalósítására törekedjenek.”⁶¹⁰ Ehhez hasonlóan nyilatkozott Jászi Oszkár is: „Justh Gyula követelései – miként Horváth, Irányi, Mocsó ilyen irányú akciói is – mindaddig meddők fognak maradni, amíg a függetlenségi párt nem áll élére a demokratikus átalakulás ügyének.”⁶¹¹ Justh 1909/10 fordulóján már hajlott a választójog kérdésének határozott felkarolására, azonban a választásokig a pártprogram centrumában az önálló bank programja maradt. A Justh-párt egyik meghatározó politikusának számító Beck Lajos a koalíció szétszakadását követően pártját már a demokratikus küzdelem letéteményeseként jellemezte: „a függetlenségi pártban minden józanul látó ember ma egy olyan radikális pártot lát már, amelynek első csírái ugyan a XVI. és XVII-ik század nemesi szabadságküzdelmeiben található meg, de amely az idők folyamán minden liberális és demokratikus eszme zászlóvivőjévé lett ebben az országban.”⁶¹²

Az 1910-es kampány során létrejött a választójog-bővítés híveinek laza együttműködése. A különböző politikai csoportok és pártok többször egymástól függetlenül, a kormányzati hatalommal szemben fogalmazták meg reformszándékukat, a közös érdekek pedig célszerűvé tették a soraikban kialakítandó politikai szövetségkérését. A parlamenten belüli (Függetlenségi és 48-as Párt, Bánffy Dezső csoportja, illetve Vázsonyi Vilmos csoportja) és a parlamenten kívüli (MSzDP, polgári radikálisok, agrárpártok, stb.) erőket egyaránt tömörítő Választójogi Országos Szövetség 1910. április

⁶⁰⁷ *Egyetértés*, 1910. május 25. Lukács László, Justhpártiak és Apponyi.

⁶⁰⁸ Uo. 1910. április 6. Mandátumért, ill. Uo. 1910. április 28. Justh Erdélyi körútja.

⁶⁰⁹ Pölöskei F. 1970. 32., ill. Uő. 1985. 142.

⁶¹⁰ *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben*. Budapest, 1910. 38.

⁶¹¹ Jászi O. Régi és új ... 300.

⁶¹² *Magyarország*, 1910. április 5. Beck Lajos: Pártalakulások.

21-én alakult meg, első elnöke és politikájának meghatározója Bánffy Dezső lett.⁶¹³ A (korlátozott) együttműködés kézzelfogható eredményeként az 1910-es választás során az MSzDP, a Román Nemzeti Párt és a Szerb Radikális Párt egyes kerületekben Justhék támogatására buzdította a híveit.⁶¹⁴

Justh a választási hadjárat idején – azzal együtt, hogy nyitott volt a parlamenten kívüli erők irányába – meglehetősen túlértékelt saját pártja esélyeit és elegendőnek tartotta a függetlenségi párt „bankos” programjának előtérben tartását. A választójog szélesítésének időleges háttérben maradása részben azzal magyarázható, hogy a párt aktuálisan a szavazásra jogosultak mozgósítását tekintette fontosnak, s a választások előtt nem ismerte fel, hogy az önálló bank kérdése csak a függetlenségi párt kettészakítására volt alkalmas, a választói többség megszerzését nem lehetett tőle elvárni.

Parlamenti pártok, frakciók	1901	1905	1906	1910
Szabadelvű Párt/ Nemzeti Munkapárt	276	159	-	258
disszidések/Alkotmánypárt	-	27	89	-
Függetlenségi és 48-as Párt/párton kívüli független- ségek	81 (Ugron- párt) 13	166	253	Kossuth- párt 55 Justh-párt 41 párton kívüli 10
Katolikus Néppárt	24	25	33	13
Új Párt	-	13	2	-
Gazdapárt	-	-	-	3
Keresztényszocialista Párt	-	-	-	1
Demokrata Párt	-	2	4	2
nemzetiségiek	5	10	25	8
agrárszocialista pártok	-	2	2	-
párton kívüliek	14	9	5	22

3.4. táblázat

*Parlamenti pártok mandátumai az 1901-es, 1905-ös, 1906-os és 1910-es választások után*⁶¹⁵

A Függetlenségi és 48-as Párt 1910 júniusi választási kudarca következtében a frakció képviselőházi mandátumainak száma 157-ről 41-re, arányait tekintve pedig kb.

⁶¹³ Vö. ifj. Bertényi I. PhD disszertáció. 2005. 382–386., Uő: „Balkánból” „haladó”...2009. 187–188.

⁶¹⁴ A Függetlenségi 48-as Párt választási bizottságának 1910. április 15-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/29. sz. tétel, ill. *Egyetértés*, 1910. április 1. A szerb radikálisok és a Justh-párt, Tisza István 1910. március 13-án Aradon elhangzott beszéde (Nemzetiségi és szociális kérdés és polémia a függetlenségi pártok vezetői ellen). In. Tökéczki L. szerk. 2003. 135–136.

⁶¹⁵ Gratz G. 1934. 1. k. 405–406., 2. k. 60., 241.

¼-ére csökkent. Nézzük meg, melyek is lehettek a Justh-párt választási vereségének fő okai. A legfontosabb tényező véleményem szerint a párt népszerűségének a kérdése volt. A pártszakadást követően a függetlenségi balszárny az önálló bank és az általános választójog programjának köszönhetően nagy tömegtámogatásra tett szert, de a támogatók nagy része nem rendelkezett választójoggal. A vereséghez emellett hozzájárult, hogy a rendszer fenntartásában érdekelt Nemzeti Munkapárt a Kossuth-párttal és az Alkotmánypárttal megkötött választási szövetsége a nemzetiségi pártokon túl elsősorban a demokratikus pártok és a Justh-párt ellen irányult. Ugyancsak az okok között szerepelhet, hogy a Justh-párt programja bár tartalmazta az általános választójog kérdését, főleg a bankönállóságot tartotta előtérben, a szociáldemokraták pedig a választási kampány kezdetéig bíztak a Nemzeti Munkapárt semlegességében, amit a koalíció elleni korábbi fellépésük fejében reméltek. A demokratikus politikai erők tevékenységük összehangolására csak későn, a választási véghajrában tettek kísérletet.⁶¹⁶

Az 1910-es választási kudarc közvetlenül Justh politikai megtorpanását idézte elő, majd a követelések alapvető átgondolására adott okot. A pártvezér álláspontja a dualista rendszer szükséges függetlenségi reformját és a választójog kiszélesítését eddig is tartalmazta, ezek után viszont minden átalakulás alapját, s a korszak messzemenően legfontosabb politikai kérdését a választójog kiszélesítésében látta. A választójog pártprogramon belüli előtérbe kerülése megteremtette a Justh-párt szerkezeti-strukturális átalakulásának és széleskörű szövetségi politikájának előfeltételeit.

Az 1910. évi képviselőválasztásokat követően megalakult törvényhozás időrendben az utolsó volt a dualizmus történetében. Az ekkor kialakult parlamenti pártviszonyok az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásáig a politikai élet meghatározói voltak. A dualizmuskori politizálás fő reprezentációs terepét jelentő képviselőház 1912 júniusáig változatlanul működött, nem alkalmazott házszabály-szigorítást az ellenzéki pártok fellépésével szemben, s Justh politikai szereplésének egyik meghatározó színpada továbbra is a törvényhozás maradt. A Nemzeti Munkapárttal szembehelyezkedő parlamenti csoportok képviselőszámát, arányát tekintve az ellenzék jelentékeny erőt tudhatott maga mögött. A Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt 51, a Justh-párt 41, a párton kívüli függetlenségek 12, az ellenzéki frakciók összesen 128 mandátumot gyűjtöttek az 1910-es választáson (3.4. táblázat). Ez kb. 20 mandátummal haladja meg az 1901-es választások ellenzéki eredményét, s mint tudjuk az akkori ellenzék komoly kihívások elé állította a kormányt. Mindazonáltal elmondható, hogy az 1910-ben megalakult parlament ellenzéki csoportosulásai az 1901–05 közötti eseményekhez viszonyítva csak az obstrukció tekintetében voltak képesek az előttük álló lehetőség kihasználására, közös követelések, álláspontok megfogalmazására együttműködésük kevésbé terjedt ki.

Az új parlament megalakulását követő felirati vita alkalmával Justh egyértelművé tette, hogy minden fórumon fel kíván lépni az alkotmányos jogok védelme és kiszélesítése érdekében, s kiáll az általános választójog mellett *„ha lesz az állampolgárok valódi akaratán alapuló népképviseleti erőteljes rendszerünk, ha mind állami, mind nemzeti érdekeinket az egész vonalon, szabadon érvényesíthetjük: akkor nálunk is igen alárendelt jelentősége lesz a felirati vitának. [...] a választásoknál nem a nemzet*

⁶¹⁶ A Justh-párt 1910-es választási kudarcához lásd Pölöskei F. 1963. 150–193.

*szabad akarata nyilvánult meg [...]. Hónapokon keresztül belegázoltak alkotmányos szabadságunkba, belegázoltak a polgárok lelkiismeretébe, hónapokon keresztül folyt a tivornyázás. Mindezeket a törvénytelenégeken és választási visszaéléseken, csak egyetlen mód van segíteni, ha hozzuk az általános, egyenlő titkos szavazati jogot.*⁶¹⁷

A kormánypárti többség első megpróbáltatásai a kereskedelmi szerződések és a közös bank szabadalma elleni fellépés kapcsán jelentkeztek.⁶¹⁸ A képviselőházban a bankkérdés utözöngéjeként 1911 februárjában komoly vita alakult ki két Kossuth-párti képviselő (Szentiványi Árpád és Décsy Zoltán) és Lukács László miniszter között, ahol az ellenzéki politikusok rágalmozással vádolták a pénzügyminisztert. A vitába beszálló Justh ekkor hozta nyilvánosságra a Lukács és közötte 1909-ben lezajlott, az új koalíció és kormány pozícióiról szóló egyeztető tárgyalásokat, illetve az akkor készült memorandumot: „[...] meghívást kaptam Ö felségéhez és ott erről beszélünk és hivatkoztam rá, hogy a t. pénzügyminiszter ur az önálló jegybank mellett van, Ö felsége egészen megütközött és azt mondotta: dehogy, ő a közös bank híve.”⁶¹⁹ A Justh-párt és más ellenzéki pártok fellépése ellenére a többség a közös bank szabadalmát három hónapi vitát követően 1917. december 31-ig meghosszabbította (1911. évi 18. tc.).

A választójog előtérbe kerülésével párhuzamosan a Függetlenségi és 48-as Párt vezetése szakítani kívánt a parlamenti pártok szokásos szervezeti struktúrájával is. A korábbi, döntően frakciópárti módszerek mellett – ahol a mandátumot szerzett képviselők határozták meg a politikai irányvonalat – a volt képviselők és egyéb támogatók befolyása növekedett. Ez részben annak tudható be, hogy a párt korábbi képviselőinek nagy része (kb. 100 fő) a választások során nem jutott mandátumhoz, azonban helyi népszerűségük és befolyásuk továbbra is fontos maradt. Emellett döntés született a kültagok rendszeres véleménynyilvánításának lehetőségéről és az állandó évi pártgyűlések megrendezéséről is, illetve további vidéki szervezetek alapításáról és a vezetésbe történő bevonásáról állapodtak meg.⁶²⁰ A Justh-pártban már kezdetekkor tetten érhető volt a nagy társadalmi szerepvállalás igénye: Holló Lajos kezdeményezésére a párt képviselőinek feladatául határozták meg az általuk képviselt vagy szomszédságukban található kerületek függetlenségi köreinek és általános sajtójának feltérképezését, mértékadó politikai tényezőinek megnevezését.⁶²¹ A Justh-párt társadalmi nyitása megerősítette, előtérbe hozta a népgyűlések szerepét, s azt a mind nyíltabbá váló politikai harc fontos eszközévé tette.

A Justh-párt hagyományos képviselőházi tevékenységével párhuzamosan a parlamenten kívüli, demokratikus jogok követelésére épülő szerepe felerősödött. Az új, széles társadalmi rétegek megnyerésére alkalmas program Justh irányadó, 1911. április 25-i pártgyűlésen elhangzott beszédében körvonalazódott: „Ez [ti. az általános választójog – Sz. Á.] *conditio sine qua non, enélkül nem is képzelhetem el, hogy valaki függetlenségi legyen, aki ezt az elvet, a függetlenségi program ezen nagy követelését cserbenhagyja vagy csak hirdetni akarja és nem tesz meg mindent, hogy meg is valósít-*

⁶¹⁷ KN 1910. július 20. KN 1910–1915. 1. kötet. 296.

⁶¹⁸ KN 1911. január 31. KN 1910–1915. 4. kötet. 90–125.

⁶¹⁹ KN 1911. február 10. KN 1910–1915. 5. kötet. 74., valamint az egyidejű folyóiratok hasábjain: *Arad és Vidéke*, 1911. február 11. Lukács vesszőfutása, ill. Uo. 1911. február 14. A Justh-Lukács ügy.

⁶²⁰ *Magyarország*, 1910. november 24. A függetlenségi és 48-as párt intézőbizottsága.

⁶²¹ Holló Lajos 1909. december 10-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BeXI/22. sz. tétel.

sa, az lehet ugyan jó hazafi, de nem függetlenségi politikus, mert ez a követelés a függetlenségi programtól elválaszthatatlan.”⁶²² Ezzel határozott tényé vált, hogy a már korábban felkarolt általános választójog a Justh-párt legfontosabb követelésévé lépett elő. A pártelnök érzékelve a társadalmi hangulatot, arra törekedett, hogy az általános szavazati jogért vívott küzdelem és a Függetlenségi és 48-as Párt összefonódása világos legyen: „*úgy látszik a történelem a mi számunkra jelölte meg a hivatást, hogy az igazi demokratikus elveken és a polgári jogegyenlőség elvein szilárdan megálló magyar nemzeti államot az általános, egyenlő és titkos szavazati jog megvalósításával megeremtsük.*”⁶²³ A gyűlés nagy jelentőségű fordulata, hogy a pártprogram alapvető meghatározásával összefüggésben a többség kinyilvánította az általános választójog mellett álló politikai erők szoros szövetségekötésének szükségét: „*A függetlenségi párt kijelenti, hogy a maga részéről örömmel vesz minden támogatást, amely a párt régi programját képező általános, egyenlő és titkos választói jogért folytatott küzdelemben akár a parlamentbe, akár a parlamenten kívül részére nyújtatik, kijelenti azt is, hogy kész minden más pártállású képviselővel a parlamentben együttes akcióra is vállalkozni, mert a párt célja az, hogy ennek a nagy reformnak mielőbbi megvalósulását biztosítsa, annak kijátszását és elodázását pedig megakadályozza.*”⁶²⁴ Justh azt is felismerte, hogy a pártok laza kooperációja, alkalmankénti közös fellépése nem képvisel megfelelő erőt, s a pártok határozott politikai közösségvállalás nélkül nem számíthatnak sikerre. A Függetlenségi és 48-as Párt határozata összezsengett az MSZDP 1911. április 16–18-án lezajlott húsvéti kongresszusának döntésével,⁶²⁵ ahol a pártvezetés – főként Garami Ernő hatására – a Justh-párttal elmélyítendő szövetségi politikát sürgetett, sőt a szociáldemokraták többsége a magyar szupremácia progresszív társadalmi reformok útján történő erősítését is elfogadta.⁶²⁶ Jászi Oszkár szintén a pártok közötti kooperáció támogatói között adott hangot véleményének: „*félremagyarázásokat nem tűrő világossággal mondja ki a magyar parlamentnek legnemzetibb pártja [ti.*

⁶²² Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25-én. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 264. Későbbi beszédeiben szintén utalt a függetlenségi eszme és a demokratikus jogok elválaszthatatlanságára: „*Én politikai moráломat Irányi Dánieltől tanultam és őt követem is mindenben. Ő is híve volt az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak, szembe helyezkedett a reakcióval minden tőle telhető erővel, egyengette a demokratikus előrehaladás útját.*” Justh Gy. beszédei. 1913. 47. A kassai beszéd. 1911. június 11.

⁶²³ Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In. Mérei Gy. szerk. 1971., 265.

⁶²⁴ Uo. In. Mérei Gy. szerk. 1971., 264. Ezzel összezsengő felfogását későbbi beszédei során is alátámasztotta: „*a függetlenségi 48-as párt egész helyesen kijelentette, hogy örömmel veszi a szociáldemokrata pártnak és bárkinek a támogatását ennek a nagy, magasztos, alapvető céljának elérésében.*” Justh Gy. beszédei. 1913. 30., ill. pl. „*Amikor mi ezt a népjogellenes és reakciós szervezkedést láttuk, akkor érkezett el az ideje annak, hogy egymással segítő kezet fogjanak mindazok, akik az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak becsületes igaz hívei Magyarországon.*” Uo. A kassai beszéd. 1911. június 11. 48.

⁶²⁵ A kongresszuson a Justh-párttal való szövetséget ellenzők is felszólaltak pl. Alpári Gyula, Böhm Vilmos, Hajdú Gyula, Landrer Jenő, akik a választójogi reform célkitűzése ellenére a függetlenségi párt nacionalista elveit veszélyesnek tartották. Erről bővebben: Kalmár I. Gy. 1976. 172., ill. *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/A kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút követlenül megelőző években és a háború idején 1907–1918.* (Továbbiakban: MMTVD 4/A) Szerk. Erényi Tibor–Mucsi Ferenc–S. Vince Edit–Kende János. Budapest, Kossuth Kiadó, 1966. 345–347., 366–370. Alpári Gyula kizárásáról: Varga L. 1973. 155–176., ill. Uő. 2001. 111–112. 107–158.

⁶²⁶ Kalmár I. Gy. 1976. 163–181., Varga L. 1996. 134–143.

a Justh-párt – Sz. Á.], *hogy az általános, egyenlő és titkos választójogtól várja a becsületes alkotmányosság biztosítását.*⁶²⁷

A függetlenségi baloldal és a szociáldemokraták együttműködése a pártok közös érdekein, összehangolható célmegvalósításán alapult, a programpontok különbözőségei, illetve egyes politikusok szövetségi politikát illető fenntartásai pedig (akár kizárások, kilépések által is) háttérbe szorultak. A két párt pillanatnyi és középtávú politikai elvárásai összeegyeztethetőek voltak. Justh tisztában volt az általános választójog kérdésének óriási jelentőségével, amely túlmutatva a szavazati jog kiszélesítésének a programján, a demokratizálódási folyamat megalapozásaként is értelmezhető. A pártok közötti együttműködéstől az MSzDP vezetői a Justh-párt szociális kérdések iránti fogékonyságának fokozódását remélték, Justhék pedig a szociáldemokraták nemzeti szemléletét kívánták előmozdítani.⁶²⁸

Justh – mivel érzekelte, hogy pártja és az MSzDP új szövetsége több tekintetben magyarázatra szorul – a szociáldemokraták korábbi politikai fellépéseit a következőkben értékelte: „*A szocialisták, akiknek követeléseik közül többel és nevezetesen azokkal, amelyek nemzeti szempontból kifogásolhatók, egyet nem érthetünk, tulajdonképpen [sic!] azért lettek a nemzetköziség karjaiba kergetve, mert senki sem törődött ebben az országban velük, hanem a népet, az igazi munkásnépet vagy mint ellenséget nézték, vagy teljes közömbösséggel viseltettek velük szemben.*”⁶²⁹ Justh határozott szándékai ellenére a heterogén összetételű Függetlenségi és 48-as Párt nem állt ki egyöntetűen a szövetségekötés ügye mellett és fényderült arra is, hogy egyes csoportok különböző véleményen vannak a választójog kiszélesítését illetően (pl. Manndorf Géza az MSzDP-vel történő együttműködést a szociáldemokraták „nemzetközisége” miatt nem volt hajlandó elfogadni).⁶³⁰ A parlament más pártjai egymással egyetértve felelőtlen lépésnek tartották Justh és a szociáldemokraták kooperációját, a Kossuth-párt és néhány párton kívüli függetlenségi – különösen Polónyi Géza – a nemzeti ügy elárulásának tekintették a szövetség létrehozását.⁶³¹ Több képviselő ennek hatására el is hagyta a Justh-pártot (Fráter Lóránd, Maczky Emil, stb.).⁶³²

A Justh-párt és a szociáldemokraták (később a polgári radikálisokkal kiegészült) együttműködésének valódi jelentősége abban érzékelhető, hogy az eltérő alapról kiinduló politikai csoportosulások egyszerre ismerték fel a közös fellépésben rejlő lehetőségeket, s ez a politikai erők szempontjából kitörést jelentett a korábbi szűk, behatárolt keretek közül. Az összehangolt választójogi tevékenység pedig kiszélesítette a reális politikai elvárásokat, új általános politikai célok körvonalait vetette fel, a választójogi mozgalom számára felvillantotta, megalapozta a pártpaletta különböző alapállású tényezőinek azonos politikai alternatívát jelentő táborban, a progresszió táborában történő egyesítését.

A Khuen-Héderváry-kormány legjelentősebb képviselőházi betérjesztése a véd-erőfejlesztéssel függött össze. Már az új parlament megalakulásának időszakában vár-

⁶²⁷ *Világ*, 1911. április 25. Jászi Oszkár: Nyílt sisakkal.

⁶²⁸ Erényi T. 1979. 248.

⁶²⁹ Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In: Mérei Gy. szerk. 1971., 264.

⁶³⁰ *Magyarország*, 1911. április 26. A függetlenségi párt értekezlete.

⁶³¹ Varga L. 2001. 113.

⁶³² *Pesti Napló*, 1911. május 5. Kilépés a Justh-pártból.

ható volt, hogy ez lesz a legalkalmasabb kérdés a kormány és ellenzék összecsapására. A miniszterelnök 1910. december 12-én a haderőfejlesztés fontosságát hangsúlyozva kijelentette, hogy minden reform – így a kormányprogramként vállalt választójog is – másodlagos. Hazai Samu honvédelmi miniszter 1911 májusában tette a Ház asztalára az újonclétszám- és hadügyi költségvetés emelését tartalmazó javaslatát, amely Magyarországtól évi 36 ezer fő többletet követelne meg, az éves anyagi hozzájárulás, pedig 13,7 millió koronával növekedne. A véderőfejlesztést eleinte a Bosznia-Hercegovina annexiójával együtt járó nehézségekkel indokolták, majd a Balkánon kiteljesedő válsággal, később pedig az ottani háborúval hozták összefüggésbe.⁶³³ A hadseregfejlesztés szükségességét többé-kevésbé az ellenzék is elfogadta, azonban a Kossuth-párt, a Néppárt és Andrássy csoportja a megszavazásáért cserébe hagyományos nemzeti követelményekkel (magyar katonai iskolák, magyar vezényleti nyelv, katonaidő leszállítása, stb.) lépett fel, a Justh-párt pedig az általános választójog elfogadásával hozta párhuzamba állásfoglalását. Az ellenzéki pártok 1912 májusáig álltak ellent a törvényjavaslatnak: a véderőjavaslattal szemben – az 1903-as Széll-kormány által benyújtott javaslatához hasonlóan –, a Justh-párt irányításával hatékony obstrukcióban fogtak össze.⁶³⁴ A technikai obstrukció valamennyi eszköze („agyonbeszélés”, névszerinti szavazás, zárt ülések, szabadságkérvények vitája, stb.) előtérbe került. Justh az obstrukcióval kapcsolatos aktuális elveit az alábbiakban összegezte: „Az obstrukció csak addig jogosult, amíg tisztátalanok a választások. Ha a választásoknál a szabad akarat megnyilvánulhat, akkor nincs létjogosultsága az obstrukciónak. A koalíció – igaz – gróf Andrássy Gyula vezetése alatt segítette a házszabályokat megszigorítani, de a szigorított házszabályok alól kivette a közös ügyeket és a katonai kérdéseket, mert tudta, érezte a koalíció, hogy – fájdalom – jöhet többség, amely térdet-fejet hajtván a bécsi akarat előtt, veszedelembé sodorhatja az országot.”⁶³⁵

A parlamenti ellenállás rövidtávon egyértelművé tette, hogy a hagyományos vitavezetés módszereivel a kívánt kormánypárti reformtervezet nem vihető keresztül. A munkapárti többség Berzeviczy Albert (1910. június 30.–1911. november 7.) és Návay Lajos (1911. november 9.–1912. május 21.) elnöksége alatt, tartva a korábbi sikertelen házszabály-szigorítás megismétlődésétől, kompromisszumok segítségével és a jelenlegi házszabályok szigorú (át)értelmezésével próbálták megoldani a válságot.⁶³⁶ Emellett a választójog kérdése a tömegmozgalmak hatására, a kormánypárton belül is előtérbe került. A Khuen-Héderváry kabinet a választásokig programjában hirdette az általános választójog törvénybeiktatását, majd az aprólékos kidolgozásra hivatkozva késleltette annak tárgyalását. Mindazonáltal a Nemzeti Munkapárt liberális politikusainak részvételével 1910. november 9-én létrejött a meglehetősen tarka összetételű Országos Reform Klub. A szervezet munkájában részt vállaló meghatározó kormánypárti

⁶³³ Az annexió válságáról és a balkáni háborúkról bővebben: Ormos Mária-Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 197–198., 200. Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején, 1912–1913*. Budapest, Hungarovox, 2007., Pölöskei Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években*. In: *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 1999. 47–55.

⁶³⁴ Gratz G. 1934. 2. k. 247.

⁶³⁵ Justh Gy. beszédei. 1913. A losonci beszéd. 1911. szeptember 17. 93.

⁶³⁶ *Pesti Napló*, 1911. szeptember 17. A kormány taktikája., ill. Uo. 1911. szeptember 28. Héderváry és a házszabályrevízió.

politikusok Berzeviczy Albert, Návay Lajos, Sándor Pál és Székely Ferenc a választójog szélesítésének elkötelezett hívének bizonyultak. Székely a polgári radikálisokkal rokonítható választójogi követelésekkel értett egyet és Justh Gyulához hasonlóan több alkalommal részt vett a szociáldemokraták által szervezett népgyűléseken.⁶³⁷ A társadalmi igények irányába fogékony liberálisok azonban nem alkottak erős csoportot a kormánypárton belül, hatalmi érdekük pedig (egyelőre) a Nemzeti Munkapárthoz kötötte őket. Fontos szerepet játszottak azonban a kormányzati hatalom által 1910 júliusa és 1912 májusa között előtérben tartott kompromisszumpolitikában.

Választókerület	képviselők (1909)	képviselők (1910)
Arad	Müller Károly, F48(J)P	Tisza István, NMP
Baja	Rajk Aladár, F48(J)P	Podmaniczky Endre, NMP
Budapest, 2. ker.	Németh Imre, F48(J)P	Berzeviczy Aladár, NMP
Budapest, 3. ker.	Botzenhard János, F48(J)P	Pethő Sándor, NMP
Budapest, 8. ker.	Nagy Dezső, F48(J)P	Jakabffy Imre, NMP
Budapest, 9–10. ker.	Ballagi Aladár, F48(J)P	Jakabffy Ferenc, NMP
Hódmezővásárhely	Endrey Gyula, F48(J)P	Kun Béla, F48(J)P
Kassa	Andrássy Gyula, AP	Blanár Béla, NMP
Kolozsvár, 1. ker.	Kecskeméthy István, F48(J)P	Kálmán Gusztáv, NMP
Kolozsvár, 2. ker.	Wesselényi Ferenc, F48(J)P	Bánffy Miklós párton kívüli 67-es
Losonc	Beniczky Árpád, F48(J)P	Rohonyi Gyula, NMP
Makó	Justh Gyula, F48(J)P	Justh Gyula, F48(J)P
Nagykanizsa	Zichy Aladár, KNP	Bosnyák Géza, F48(J)P
Nagyszalonta	Balogh Mihály, F48(J)P	Ifj. Tisza Kálmán, NMP
Nagyvárad	Szokoly Tamás, F48(J)P	Hoványi Géza, NMP
Pécs	Pleininger Ferenc, F48(J)P	Zichy János, NMP
Szabadka, 1. ker.	Gyelmis Gerő, F48(J)P	Vojnich Sándor, NMP
Szabadka, 2. ker.	Mukics Simon, F48(J)P	Janiga János, NMP
Szombathely	Gotthard Sándor, F48(J)P	Székely Ferenc, NMP

3.5. táblázat

*Justh Gyula 1911. április 30.–1912. június 16. közötti népgyűléseinek helyszínei*⁶³⁸

F48(J)P– Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt
 NMP– Nemzeti Munkapárt
 KNP–Katolikus Néppárt
 AP– Alkotmánypárt

⁶³⁷ Uo. 1913. január 1. Sándor Pál: Levél a munkapárt elnökségéhez., Uo. 1912. január 3. A bomlás terjed, Uo. 1912. január 4. Návay is!, ill. Három új kilépés.

⁶³⁸ Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Budapest, 1910. 471–483.

Az elsősorban kompromisszumra törekvő kormánypárti csoportokkal szemben a Nemzeti Munkapárt Tisza István körül szerveződött másik bázisa 1911 nyaratól egyértelműen a parlamenti szabályok megváltoztatása, az obstrukció letörése mellett kötelezte el magát, amely határozottan a parlamentarizmus klasszikus liberális elemeinek a felszámolására törekedett.⁶³⁹

Justh Gyula és pártjának tevékenysége 1911 tavaszától két egymást kiegészítő fő szála bontható. A politikai porond egyik terepe a megszokott képviselőházi szereplés, amely a fokozatosan szűkülő lehetőségek ellenére csak lassan veszített jelentőségéből. Az 1912 júniusi, majd az 1913 márciusi házszabály-szigorításig az ellenzéki fellépés egyik lehetséges színtere továbbra is a képviselőház volt. A parlamenti politizálás mellett azonban egyre nagyobb hangsúly került a parlamenten kívüli politikai lehetőségek, a népgyűlési politizálás alkalmazására. A megváltozott politikai helyzet az eszköztár kibővítésének szükségességét odáig fokozta, hogy a parlament és az utca egymást támogató lehetőségeinek kiaknázása a hatékony ellenzéki fellépés érdekében elkerülhetlenné vált.

Justh népgyűlési beszédeinek sorában 1911 tavaszától 1912 nyaráig az ország különböző pontjain (sorrendben: Arad, Pécs, Hódmezővásárhely, Kassa, Szombathely, Nagyvárad, Budapest, Budapest 2., Kolozsvár, Losonc, Makó, Nagyszalonta, Baja, Szabadka, Nagykanizsa, Makó 2., Arad 2.) hirdette az általános választójog mellett és a véderőjavaslattal szemben megfogalmazott álláspontját, ahol függetlenségi (Batthyány Tivadar, Holló Lajos, Lovászy Márton, stb.) mellett rendszerint szociáldemokrata (Garami Ernő, Garbai Sándor, Kunfi Zsigmond) és polgári radikális politikusokkal (Jászi Oszkár) együttműködve, a Választójogi Szövetség szervezésében jelent meg. A népgyűlések jól kiválasztott kezdő- és végpontja (1911. április 30., 1912. június 16.) egyaránt Arad, Tisza István választókerülete volt. A felsorolt magyar városok mellett, a szociáldemokraták és a Justh-párt által tartott népgyűlés megszervezésére törekedtek Bécsben is, amely azonban Victor Adler hozzájárulásán megbukott.⁶⁴⁰ Megfogalmazódhat a kérdés: Justh miért éppen ezeket a városokat látogatta meg, és miért nem tartott beszédet az ország más városaiban? A válasz az adott városok szavazópolgárainak legutóbbi (1910-es) voksolási eredményével áll összefüggésben. A Justh által ekkor meglátogatott városok, választókerületek szinte mindegyikét (több mint 3/4-ét!) – a 14 városból kivétel csak Kassa, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely és saját kerülete Makó – az 1910-es képviselőválasztás alkalmával elveszítette a Justh-párt, azt megelőzően azonban ők birtokolták a mandátumot (3.5.táblázat). Feltételezhetően saját (még) meglévő/potenciális bázisuk, támogatottságuk életben tartása, visszahódítása érdekében döntöttek e helyszínek mellett.

Justh tehát az ország azon regionális központjaiban, illetve jelentős városaiban⁶⁴¹ tartott népgyűlést, ahol meglévő számottevő bázisuk ellenére 1910-ben nem

⁶³⁹ Pölöskei F. 1970. 44.

⁶⁴⁰ Viktor Adler levele Szabó Józsefhez, a Justh-párttal való együttműködésről. In. MMTVD 4/A. 380., ill. Varga L. 1996. 138.

⁶⁴¹ Az ország regionális központjainak és jelentős városainak hierarchikus meghatározásában Beluszky P.–Győri R. 2005. (91–169.) kötetét vettem alapul. Láthatjuk, hogy Szeged kivételével minden olyan regionális központban tartott népgyűlési beszédet, ahol nagy támogatottsággal rendelkeztek, de 1910-ben nem sikerült mandátumot szerezniük.

szereztek mandátumot (Arad, Nagyvárad, Kassa, Kolozsvár 1., 2., Pécs, Szabadka 1., 2., illetve Baja, Losonc, Nagykanizsa, Szombathely). Az ország más regionális központjaiban, illetve jelentős városaiban vagy nem rendelkeztek érzékelhető támogatással (pl. Brassó 1., 2., Győr, Pozsony 1., 2., Temesvár, illetve Marosvásárhely 1., 2., Miskolc 1., 2., Nagyszében 1., 2.), vagy pedig mandátumot is szereztek, tehát a többség már ekkor is a az ő pártjukon állt (pl. Debrecen 1., 2., illetve Kecskemét 1., 2., Szatmárnémeti, Székesfehérvár). A népgyűlési helyszínek és a korábbi választás összefüggése kapcsán arra a következtetésre juthatunk, hogy Justh 1911–1912 időszakában nem zárta ki a parlament feloszlásának és rendkívüli választások kiírásának lehetőségét.⁶⁴²

Justh beszédeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egy esztendőn keresztül tartó népgyűléssorozat folyamán, további fokozatos politikai radikalizálódás tapasztalható. A szociáldemokraták és a Justh-párt együttműködésének eredményeként 1911 nyarán és őszén nagyszabású tömeggyűlések (és hozzájuk kapcsolódva tömegtüntetések) bontakoztak ki, ahol a kormányzat több alkalommal karhatalmi erővel lépett fel a demonstrálókkal szemben.

Justh népgyűlési beszédeinek sorát 1911. április 30-án Aradon nyitotta meg, itt a polgári radikális Jászi Oszkár és szerb, illetve román nemzetiségi politikusok is megjelentek. Justh ekkor, illetve beszédeinek többségében a választójog kérdésére helyezte a hangsúlyt, a többi követelés (a nemzeti haderő, az önálló nemezi bank, a szociális kérdések, stb.) ugyanis kizárólag az általános választójog alapján megválasztott népparlamentben lehetett reális cél: *„Meg kell alkotnunk sürgősen az általános, egyenlő és titkos községenkénti szavazati jogot, be kell vinnünk a nagy néptömegeket az alkotmány sáncaiba, mert ezek Magyarország érdekeit híven, becsületesen meg tudják óvni.”*⁶⁴³ Ismételten a választójogi törvény elsődlegességét hirdetve: *„Mi a képviselőházban folytatjuk a harcot. Mi ennek a harcnak a célja? Az, hogy a véderőről szóló törvényt levetessék a napirendről, alkossuk meg sürgősen az általános, egyenlő, titkos és községenkénti választójogról szóló törvényt és azután az új népparlament döntsön a katonai terhek tekintetében.”*⁶⁴⁴ A szociáldemokraták és a Justh-párt akcióinak összehangolásától a Választójogi Országos Szövetség irányítása egyre inkább kicsúszott a konzervatív erők kezéből és mindinkább a liberális és demokratikus csoportosulások szervezétévé vált.⁶⁴⁵ A szövetség elnöki posztját Bánffy halálát (1911. május 24.) követően Justh Gyula vette át.⁶⁴⁶ Justh elnökké választását követően a Kassán elhangzott beszédében a széles társadalmi rétegek mozgósítását szorgalmazva felhívást fogalmazott meg: *„Csatlakozzanak pártállásra való tekintet nélkül az ország összes demokratikusan és liberálisan gondolkozó elemei a Választójog Országos Szövetségéhez; készüljenek fel az ország minden községében, városában a polgárok, a munkások, a nagy küzdelemre*

⁶⁴² Vö. Erényi 1979. 251.

⁶⁴³ Justh Gy. beszédei. 1913. 84. A második budapesti beszéd. 1911. augusztus 25.

⁶⁴⁴ Uo. 85.

⁶⁴⁵ Ehhez nagy mértékben hozzájárult Bánffy Dezső betegsége is, ugyanis élete utolsó hónapjaiban már nem tudott aktívan részt venni a szövetség tevékenységében. Vámos Henrik 1910. november 1-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/74. sz. tétel.

⁶⁴⁶ A szövetség elnökválasztási taktikájában észre kell vennünk, hogy a kipróbált és széles parlamenti kapcsolatokkal rendelkező tapasztalt politikusokat részesítették előnyben. Bánffy korábbi miniszterelnök és Justh korábbi házelnök az általános választójogi harcban való részvétel mellett nem utolsó sorban politikusi tekintélyének köszönhette az elnökséget.

a demokráciáért, tegyenek indítványokat, községi, városi, törvényhatósági képviselőtestületekben az iránt, hogy a parlamenthez írjon fel minden község, minden falu, minden város és a legnyomatékosabban sürgesse meg az általános, egyenlő és titkos választói jog törvénybeiktatását. Végül felhívom a polgári, tisztviselő, vasutas, tanár, tanító, ügyvéd, orvos, gyógyszerész, mérnök stb. testületeket, országos vagy helyi szövetségeket, egyesületeket, társadalmi köröket, kaszinókat, klubokat: hozzanak határozatokat az általános, egyenlő titkos és községenkénti választójog mellett, e határozatokat tegyék közzé a lapokban és írjanak fel a képviselőházhoz a nagy reform megsürgetése iránt.”⁶⁴⁷ A társadalmi küzdelem középpontjába kerülve az általános választójog szükségességén túl annak várható következményeit is a nyilvánosság elé tárta: „Sok mindenféle ellenvetést hoznak fel azok, kik meg vannak ijedve az általános egyenlő és titkos választói jogtól, csak hogy mindegyik ellenvetésnél kilátszik a lóláb, nem azért félnek a nemzetiségektől, nem azért félnek a szocialistáktól, mert féltik a magyarság hegemoniáját, hanem azért mert a kiváltságos osztály egy jelentékeny része félti az osztályuralmát.”⁶⁴⁸ A társadalmi válaszfalak lebontását, ezzel összefüggésben a munkásság politikai nyilvánosságba történő beemelését alapvető szükségletként kezelte: „Ha a fennmaradásunkat biztosítani akarjuk, meg kell szüntetni az osztályuralmat, rá kell lépni a demokratikus haladás útjára. A válaszfalakat le kell rombolni, egybe kell forrasztani az ország minden polgárát, származásra, fajra, vallásfelekezetre való tekintet nélkül.”⁶⁴⁹ Ugyancsak ezt az álláspontot fejtette ki bővebben pécsi beszéde alkalmával: „A hazának hasznos, nélkülözhetetlen polgárai a munkások, akiknek támogatását örömmel elfogadni, kérges kezeiket testvéri szeretettel megszorítani nem szégyen. Szégyen csak az, és bizony-bizony mondom, nem egyeztethető össze a valódi keresztény szellemmel, amikor valaki annyira elvakult az osztályuralom, a kiváltságok védelmezésében, hogy a vagyontalan, szegény embert, a munkásosztályt fennhézó, ostoba osztálygöggel és gyűlölettel lenézi azokkal együtt, akik örömmel veszik a munkásosztály támogatását.”⁶⁵⁰ A társadalmi válaszfalak lebontása, a politikai nyilvánosság kiszélesedése Justh felfogásában a magyar nemzet, az államiság, illetve a magyar alkotmány védelme érdekében volt elkerülhetetlen követelmény: „alkotmányunkat csak úgy óvhatjuk meg, ha a nép széles rétegeit bevisszük az alkotmány sáncaiba; ha új életet, új vért viszünk be az alkotmányos életbe; ha kiirtjuk a korhadt politikai rendszert gyökereitől.”⁶⁵¹ Hasonló véleményének adott hangot, amikor az állam erejét és a fejlődés lehetőségét szorosan a demokratikus jogokhoz kötötte: „A mi elvünk: semmi kiváltság, semmi előjog, hanem teljes egyenlőség és testvériség. Az ország minden lakosa és polgára: valamennyien együttesen igyekezzünk arra, hogy ezt a szegény, elhagyott Magyarországot nagygyá, dicsővé tehessük.”⁶⁵² A szociális kérdések közül a progresszív adózás több alkalommal is felmerült beszédeiben: „[...] amikor a szükséges költségeket elő akarják teremteni, akkor nem az egyedül igazságos progresszív megadóztatás útján akarják a hiányokat, amelyek az államháztartásban mutatkoznak, pótolni, hanem

⁶⁴⁷ Justh Gy. beszédei. 1913. 51. A kassai beszéd. 1911. június 11.

⁶⁴⁸ Uo. 71. A nagyváradai beszéd. 1911. június 25.

⁶⁴⁹ Uo. 81. A budapesti beszéd. 1911. július 30.

⁶⁵⁰ Uo. 31. A pécsi beszéd. 1911. május 21.

⁶⁵¹ Uo. 34.

⁶⁵² Uo. 104–105. A bajai beszéd. 1911. október 29.

*a kisemberek terheit növelik.*⁶⁵³ A népgyűlések során Justh fellépett az egyre inkább erősebbé váló és saját pártján belül is jelentkező antiszemizmussal szemben, s egyik hódmezővásárhelyi beszédében hangsúlyozta: „*Most szomorúan kell látnunk, hogy a függetlenségi pártnak vannak olyan tagjai, akik a vallási villongástól sem rettennek vissza [...]. Ezek elfelejtik azt, hogy azok a függetlenségek, akik a 80-as évek elején antiszemiták voltak, azok kiléptek a függetlenségi pártból, mert tudták jól, az antiszemizmus nem egyeztethető össze a függetlenségi párt programjával.*”⁶⁵⁴ Justh képviselőházi tevékenysége ebben az időszakban elválaszthatatlan volt a népgyűlési politizálás programjától, s a parlamenti katonapolitikai törekvések elleni fellépését tömeggyűléseken is népszerűsítette, valamint összekapcsolta a demokratikus jogok, illetve az állami hatékonyság kérdésével: „[...] [az új népparlament – Sz. Á.] meg fogja erősíteni a közszabadságok biztosítékait. Létre fogja hozni az igazán szabad sajtót. A gyülekezési és egyesülési jogot teljes szabadelvűséggel fogja rendezni [...]. Azután a népoktatást komolyabban fogja venni, mint ahogy ma az osztályparlament teszi. Még csak álmodni sem fognak merni a kormány tagjai, hogy csatahajókat építsenek, hogy a hadsereg létszámát emeljék.”⁶⁵⁵ A véderőjavaslattal kapcsolatban – Tisza István bihari támogatóinak központjában – Nagyváradon pedig a következőket fogalmazta meg: „*Azt mondta Tisza István, hogy a létszámemelés szükséges, hogy a hadsereg megvédelmezhesen bennünket. Elfeledkezik arról, hogy az osztrák hadsereg sohasem védelmezett meg bennünket. Hiszen csak nézzünk vissza szabadságharcainkra. Ott volt Bethlen, Bocskay, Rákóczi-féle nagy küzdelem. Nem arra használták-e fel az osztrák hadsereget, hogy azzal a magyar szabadságot letörjék?*”⁶⁵⁶ Az eddig felsoroltakon túl több alkalommal felhívta a figyelmet az oktatás alacsony színvonalára és feladataira, illetve a tanítók megélhetési és munkakörülményeire. A tanítók budapesti országos gyűlésén liberális szellemű felszólalásában az alábbiak orvoslását sürgette: „*Biztosítanunk kell a tanítóság részére a gondolat- és lelkiismereti szabadságot. Meg kell szüntetnünk azt a szegényletes állapotot, hogy a tanító lelkiismerete, gondolata, politikai meggyőződése a mindenkori kormány rabláncára legyen fűzve.*”⁶⁵⁷ A fentebb idézett néhány beszéd-részlet kellően bizonyítja, hogy Justh állami és társadalmi problémákra érzékeny gondolatainak közlését immár nem kizárólag a parlament ülésein tartotta fontosnak, hanem azok elemzését a széles közvélemény előtt is megtette.

A választójogi kérdésben történő állásfoglalás hatására, Justh nemzetközi elismertsége is kiszélesedett. A magyarországi népgyűléssorozattal azonos időszakban, 1911–1912-ben kezdeményeztek kapcsolatfelvételt az Amerikai Egyesült Államokban (Minneapolisban, New York Cityben, Dickson Cityben, stb.) működő magyar munkás-egyesületek⁶⁵⁸ és a londoni angol választójogi nőmozgalom is. Az angol suffragettek

⁶⁵³ Uo. 79. A budapesti beszéd. 1911. július 30.

⁶⁵⁴ Uo. 36. A hódmezővásárhelyi pohárköszöntő. 1911. május 27.

⁶⁵⁵ Uo. 78. A budapesti beszéd. 1911. július 30.

⁶⁵⁶ Uo. 69. A nagyváradai beszéd. 1911. június 25.

⁶⁵⁷ Uo. 84. A második budapesti beszéd. 1911. augusztus 25.

Justh a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete meghívására tartott előadást. A szervezők előzetes kérése alapján a népgyűlés tárgya a politikai helyzet elemzése és annak „kimutatása” volt, „*hogy szabadságot és kultúrát Magyarországon csak a népparlamenttől remélhetünk.*” Zigány Zoltán 1911. augusztus 21-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/99. tétel.

⁶⁵⁸ Ezzel kapcsolatban: Uo. BbVI/16., BbVI/45., BbVI/46., BbVI/49., BbVI/50., és BbVI/58. sz. tételek

Jutsh támogatását kérték egyik tiltakozó levelükhöz, amellyel társaik bebörtönzése ellen kívántak fellépni.⁶⁵⁹ Justh amerikai és brit politikai kapcsolatainak megsokszorozódása azonban alapvetően nem a magyar függetlenségi politika nemzetközi elismertségének volt köszönhető, hanem mindenekelőtt az MSZDP és a Választójogi Szövetség nyugat-európai és tengerentúli hatásának terméke volt.

A társadalmi elégedetlenség felszínre kerülése 1910–1912 között országos méretet öltött, a nagyobb ipari központokban munkássztrájkok és tüntetések bontakoztak ki (Budapest, Rimamurány–Salgótarján, Resica, Pécs, Győr, stb.). A legnagyobb tömegdemonstráció 1911. július 30-án Budapesten játszódott le, ahol egy népgyűlést követően – amelyen Justh is beszédet mondott – a rendőrséggel összecsapó munkások az általános választójog mellett a forradalmat is éltették.⁶⁶⁰ Justh társadalmi problémákat érintő egyik legradikálisabb beszéde ekkor hangzott el, amelyben a választójog mellett kitért a kivándorlás kérdésére, a progresszív adópolitika és a föld (latifundiumok) megoldatlan problémáira is.⁶⁶¹

A Justh-párt parlamenti küzdelmei 1911 ősztől új dimenzióba kerültek, a szövetségi politikát érintő komoly nézetkülönbségek ellenére a parlamentben a Kossuth-párttal közösen folytatták a véderőjavaslat támadását. A függetlenségi baloldal ekkor már nem kizárólag a parlamenti ellenzékot képviselte, tehát ilyen értelemben a hatalmi elit módosításokat követelő belső ellenzéke volt, hanem mivel a törvényhozáson kívül is rendelkezett kapcsolatokkal, a képviselőházban ajtót nyitott a társadalmat érintő politikai kérdések tárgyalásához, s a közvélemény ennek eredményeként fokozott várakozással tekintett a parlamenti politikai porondra is. A parlamenten kívüli és a parlamenten belüli ellenzék politikai tevékenységének összehangolódása, ha nem is történt meg maradéktalanul, a Justh-párt hozzájárult a közös fellépés rendszeressé válásához.

A választójogi harc és a parlamentarizmus védelme a szövetségkötés mellett elengedhetlenné tette a politikai ellenfelek pontos kijelölését is. Justh 1904-hez hasonlóan 1911/12-ben is ismételten szembekerült Tisza István csoportjával, akik az állami hatékonyság kérdéséhez a végletekig ragaszkodva a parlamentáris viszonyok korlátozásának szükségét hangoztatták. Tisza István kormánypárti csoportjának 1911 őszi megerősödésével Justh fontosnak tartotta a politikai harcban történő egyenes véleménynyilvánítást, s ezt felvállalva, a pártokat a választójogi kérdés és a parlamentarizmus védelme kapcsán a progresszió és reakció erőinek elkülönülésére, határozott állásfoglalásra szólította fel: „*Gróf Tisza István félti tőlünk a parlamentárizmust, mint-ha csak nem éppen ő lett volna az, aki alig néhány éve a parlamentárizmust egy zsebkendőbe akarta belefojtani. Tisza és Khuen elvesztették a jogukat ahhoz, hogy a parlamentárizmus szeplőtelen lovagjaiul csapjanak fel. Tőlünk senki se féltse a parlamentárizmust, a népképviselőket. Mi éppen ellenkezőleg meg akarjuk valósítani a*

⁶⁵⁹ Evelin Bunting 1912. május 25-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVI/28. sz. tétel. „*Dr Dillon in writing to me has suggested that you would allow your name to be used, as other men and women of international reputation have signified their willingness to do, in a protest addressed to the English Government against such treatment.*” („*Dr. Dillon levelében arról tájékozott, hogy Ön, akárcsak több más nemzetközileg elismert hölgy és úr, akik már jelezték ebbéli szándékukat, valószínűleg nevét adja az Angol Kormány eljárása ellen intézett tiltakozásunkhoz.*” – fordította Sz. Á.)

⁶⁶⁰ Erényi T. 1979. 249.

⁶⁶¹ Justh Gy. beszédei. 1913. 79. A budapesti beszéd. 1911. július 30.

valódi, a hamisítatlan népképviseleti rendszert [...]”⁶⁶² A házszabályok védelme a választójog kérdésénél hatékonyabban rendezte össze a parlamenti ellenzék különböző alakulatait (Justh-párt, Katolikus Néppárt, Kossuth-párt, párton kívüli 48-asok), hiszen az ellenzéki fellépés lehetőségei forogtak kockán.

Berzeviczy házelnök kompromisszumpolitikájának utolsó lehetőségeként az akkor párton kívüli 48-as Károlyi Mihály, aki ekkor a parlamenti ellenzék és a kormány közötti tárgyalások egyik fő szorgalmazója volt, 1911. október 11-ére egyeztetésre hívta Tisza Istvánt, Apponyi Albertet, Andrássy Gyulát, Kossuth Ferencet, Polónyi Gézát. Justh, szintén kapott meghívót, azonban – mivel valószínűleg eleve kizárta a megegyezés lehetőségét – levélben utasította azt vissza.⁶⁶³ Ezzel összefüggésben Eitner Zsigmond képviselő Justhnak írott leveléből arra következtethetünk, hogy a Justh-párt meghatározó politikusai ebben az időszakban a kölcsönös megegyezéssel szemben a kormány meghátrálását kívánták kikényszeríteni: „A pártunk által megindított nagy parlamenti küzdelem éppen most közeledik a kritikus idő, az eldöntés felé, miért is most van szükség párttagjaink részéről a legnagyobb kitartásra és harczkészségre. A képviselőház elnöke által megindított béketárgyalásoknak pártunkra és céljainkra nézve kedvező sikerét csak akkor remélhetjük, ha pártunk éppen a béketárgyalások alatt nagy erővel impozáns módon folytatja a parlamenti harczot. Annál inkább szükséges ez, mivel nem lehetetlen, hogy a megindított tárgyalásoknak az a rejtett céljuk, hogy pártunk a küzdelemben ellanyhuljon és esetleges meglepetéssel szemben kellő ellenállást ne fejthessen ki.”⁶⁶⁴ Berzeviczy Albert házelnök lemondásakor⁶⁶⁵ Tisza esélyei megnövekedtek, azonban (Andrássy Gyula közbenjárásával) ismételten a kompromisszumot támogató erők kerekedtek felül, s ez Návay Lajos házelnökségéhez vezetett (1911. november 9.–1912. május 21.). Az eseményeket Justh a házszabályokat szigorítani kívánó Tisza csoport vereségeként és a választójogi harc győzelmének előjeleként értékelte: „Tisza István elnöksége, éppen úgy mint az erőszak, teljes kudarcot vallott. Erőszakról ma már szó sincs; házszabályrevízióról ma már szó sincs. [...] Tudjuk nagyon jól, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak nagyobb ellensége, mint gróf Tisza István nincs. Ennek a fegyverszünetnek következtében a hírhedt bihari adminisztrátor leszármazottja, az aulikus, feudális és konzervatív politikát fanatizmus-sal szolgáló gróf Tisza István erőszakos tervei meghiúsultak [...]. A reakció fővezére súlyosan megsebesült. Ő állott útjában a nemzet demokratikus haladásának, ő a reakció fanatikus szolgája, ő követeli, hogy a súlyos katonai terhek <gondolkodás nélkül>, minden junktim teljes kizárásával szavaztassanak meg.”⁶⁶⁶ Justh a Návay elnökségével⁶⁶⁷ kapcsolatban várható parlamenti kompromisszumoktól a választójog előtérbe kerülését remélte, s erre készülve, illetve Tisza esedékes újabb támadásaitól tartva,

⁶⁶² Justh Gy beszédei. 1913. 96. A makói beszéd. 1911. szeptember 24.

⁶⁶³ Károlyi Mihály keltezetlen levele Justh Gyulához. In. Károlyi Mihály levelezése, 1. kötet. 1905–1920. Szerk. Litván György. Akadémiai Kiadó, 1978. 50.

⁶⁶⁴ Eitner Zsigmond 1911. október 14-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/110. sz. tétel.

⁶⁶⁵ Berzeviczy Albert saját lemondását – a hivatalos esemény előtt napokkal – a kormánypárt egyes vezetői mellett Justhtal, mint az ellenzék egyik vezérével is tudatta. Berzeviczy Albert 1911. november 5-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbV/117. tétel, ill. Gratz G. 1934. 2. k. 247–248.

⁶⁶⁶ Justh Gy. beszédei. 1913. 107. A szabadkai beszéd. 1911. november 12.

⁶⁶⁷ Návay a koalíció időszakában Justh (alkotmánypárti) helyettese volt a képviselőházi elnökségben, majd Berzeviczy alelnökéként tevékenykedett.

fontosnak ítélte a politikai csoportosulások pontos célmeghatározását: „*A legnagyobb baj a mi politikai világunkban és életünkben, hogy nincs egységes csoportosulás a pártok között. Be kell mentül előbb következnie az egységes csoportosulásnak. Menjenek egy táborba a reakció hívei és küzdjenek együtt a demokratikus haladás hívei.*”⁶⁶⁸

Návay Lajos házelnökké választásával a kompromisszumpolitika új felvonása kezdődött el, amely egyszerre több szálon próbált sikereket elérni. Khuen-Héderváry és Návay többnyire a véderőjavaslat adta keretekhez ragaszkodva továbbra is katonai-nemzeti vívmányok mentén keresték a megegyezést az ellenzék egyes vezetőivel, főleg Andrássyval, Apponyival és Kossuthal. A kormányzat más meghatározó politikusai főleg Sándor Pál és Székely Ferenc miniszter, pedig Justhékkel törekedett a megállapodásra, amelynek alapját a közigazgatási „adminisztráció” és a választójog reformja képezte. Tisza és az őt támogató bihari kör mindkét lehetséges megegyezéstől távol tartotta magát, s kiállt a házszabály-szigorítás mellett, azonban míg a munkapárti liberálisok választójogi tárgyalását teljességgel ellenezte, nem lépett fel a katonapolitikai vívmányok terén tárgyaló csoporttal szemben.⁶⁶⁹ Mindazonáltal a kompromisszumpolitika szükségszerűen kudarcra volt ítélve, hiszen a miniszterelnök a választójogi reformokat vetette el, az udvar pedig hallani sem akart a katonapolitikai engedményekről.

Justh érzékelve az aktuális kormányzat határozott elzárkózását a választójog demokratikus reformjától, egy az általános választójogot nélkülöző, de lényeges jogbővítést jelentő tárgyalásképes álláspont kidolgozásának szükségességét támogatta, amelyben a munkapárti többség igényének megfelelően a reform nemzeti jellegét és az értelmi-kulturális cenzust kívánta előtérbe állítani.⁶⁷⁰ Nagykanizsán elhangzott 1911. novemberi beszédében fejtette ki álláspontját: „[...] *fel kell állítani az értelmi cenzust a kerületekben, hogy azokban a kerületekben, melyek az értelmiség magasabb fokán állanak, kevesebb választó küldjön egy képviselőt, mint olyan kerületekben, ahol a műveltség alacsonyabb fokon áll. Ami az intelligencia befolyását illeti, az megvan ma is és meg is lesz a jövőben is mindenütt, ahol az intelligencia a népért, a közérdekért küzd.*”⁶⁷¹

A kormánytól engedményeket követelő parlamenti ellenzék 1911 decemberében a véderőjavaslaton túl megakadályozta az újoncjutalék és a költségvetés tárgyalását is. A hamarosan beálló 1912-es ex lex miatt Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök saját pozíciógyengülését érzékelve, illetve a fokozódó balkáni helyzet hatására, ismételten – ezúttal az egy évtizeddel korábbi „kilences bizottság” javaslatát követő (nemzet szimbolika, magyar jelvények, magyar nyelv, stb.) – katonai-nemzeti kompromisszumokat helyezett kilátásba. A miniszterelnök a katonai javaslatok terén a Kossuth és Apponyi vezette függetlenséggel törekedett tárgyalásokra, ezzel párhuzamosan a Justh-pártnak is érzékelhető gesztusokat tett, s ígéretet adott a választójogi reform háttéréül szolgáló statisztikai adatok mihamarabbi feldolgozására.⁶⁷² A kor-

⁶⁶⁸ Justh Gy. beszédei. 1913. 112. A szabadkai beszéd. 1911. november 12.

⁶⁶⁹ Pölöskei F. 1970. 58.

⁶⁷⁰ Justh választójogi tervezetéről bővebben a Politikai korkérdések 2.: Választójogi kérdés és tervezet c. alfejezetben.

⁶⁷¹ Justh Gy. beszédei. 1913. 120. A nagykanizsai beszéd. 1911. november 26.

⁶⁷² *Pesti Napló*, 1912. február 3. Mit ajánl gróf Khuen?, ill. Pölöskei F. 1970. 60.

mány meggyengülésének időszakában az ellenzéki pártok parlamenti tevékenységének összehangolása fokozottan időszerűvé vált.⁶⁷³

Justh 1911/12 fordulóján – éppen a Khuen-Héderváry kabinet megtorpanásával összefüggésben – nagy esélyt látott a választójogi reform végrehajtására: „*A technikai obstrukció azon a napon újra meg fog kezdődni, amikor a véderőjavaslatot újból vita alá bocsátják. [...] Ebből a javaslatból nem lesz törvény és a véderőjavaslatot Magyarországon csak úgy lehet keresztülvinni, ha azt választójogi reformmal karöltve tárgyalják.*”⁶⁷⁴ A katonai javaslatokat Justh nem tekintette kibontakozási alapnak, és ellenezte a Kossuth-párt ebben a kérdésben tapasztalt hajlandóságát is: „*A kormány azon ígérete, hogy a címér és jelvénykérdés alkalmas időben rendeztetni fog, nem lehet alkalmas a felvett küzdelem abbahagyására. [...] A kormánynak, mint a miniszterelnök ur is mondta, eddig is programjában volt az általános választójog megalkotása, sőt a királyi trónbeszédbe, az mint el nem odázható sürgős feladat vétetett fel. Ennek dacára a kormány az általános választójog megalkotását mindeddig mellőzte és a katonai javaslatok keresztül erőszakolását tűzte ki feladatául.*”⁶⁷⁵ Márciusban ismételten óriási – választójogi reformot sürgető – sztrájk- és tüntetés hullám söpört keresztül Budapesten, azonban a várt politikai megegyezésre nem került sor, s ez 1912 tavaszán Khuen-Héderváry miniszterelnök lemondását idézte elő. A kormány várható lemondása, és az egy éve tartó parlamenti patthelyzet 1912 március-április fordulóján az ellenzék egyes csoportjaiban a politikai realitásoktól elszakadva óriási várakozásokat keltett. A korábbinál is szélesebb politikai összefogást sejtető tömegtüntetés játszódott le 1912. március 24-én a fővárosban, amelyen a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a Justh vezette 48-as függetlenségek mellett Giesswein Sándor keresztényszocialista pártja is részt vett. Justh Gyula mindezt már-már győzelemként értékelte és a választójog kikerülhetetlen parlamenti tárgyalásában bízva olyan kormányalakításban reménykedett, amely felvállalja a demokratikus reformot is. A várt kibontakozás egyik megkerülhetetlen résztvevőjének saját függetlenségi pártját tartotta. Justh körének illúziói óriásiak voltak, a híveik leltárba vételével már az új főispánok kijelölését tervezték. Apáthy István 1912. május 1-i levelében küldte el Justhnak a „függetlenségi uralom” előkészítése érdekében Erdélyben beiktatandó főispánok névsorát.⁶⁷⁶

Justh pozitív várakozásait megcáfolva az ellenzéki obstrukcióval szemben bő egy éven keresztül alkalmazott kompromisszumpolitika nem szélesedett ki, hanem lekerült a napirendről, s Tisza házszabály-szigorítást követelő csoportja – nem utolsósorban a választójogi reform esetleges tárgyalásától tartva – megerősödött. Lukács László 1912. április 22-i kormányalakítása az első hetekben még valóban a választójogi reformpolitika előtérbe kerülését ígérte,⁶⁷⁷ majd egyértelművé vált a kompromisszu-

⁶⁷³ Kossuth Ferenc 1912. február 20-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. telercs, BbVI/6. sz. tétel.

⁶⁷⁴ *Magyarország*, 1911. december 20. A politikai helyzet. Justh nyilatkozata.

⁶⁷⁵ KN 1912. február 19. KN 1910–1915. 15. kötet. 34.

⁶⁷⁶ Apáthy István 1912. május 1-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. telercs, BbVI/19. sz. tétel.

⁶⁷⁷ A Lukács kormány megalakulása után nem sokkal a költségvetésben elkülönített 100 ezer koronán túl, újabb 70 ezer korona elkülönítését kérte a választójog statisztikai előmunkálatainak költségére. *Minisztertanácsi jegyző-*

mok elvetése. Május 18-án az obstrukció letörésének határozott szándéka nyilvánult meg abban, hogy az ellenzék felszólalni kívánó képviselői (Justh Gyula, Egry Béla és Kun Béla) nem kaptak szót. Tisza 1912. május 23-i házelnökké választásával a kormány egyértelműen felvállalta a parlamenti ellenzék erőszakos letörésének következményeit is. Erre reagálva a szociáldemokraták a fővárosra és vidékre egyaránt kiterjedő többnapos – Magyarországon addig még nem tapasztalt méretű és hatású – általános sztrájkot hirdettek, majd 100 ezer fős tömegtüntetést szerveztek („vérvörös csütörtök”), később pedig a kezelhetetlenné váló fejleményektől megrettenve az MSZDP és a Justh-párt közösen lépett fel a tömegakció leszerelésében.⁶⁷⁸

Az 1912 május–júniusában lezajlott események következtében kijelenthetjük, a politikai alaphelyzet, a politizálás lehetőségei döntően átalakultak. A változás elsősorban Tisza István házelnökségével állt összefüggésben: a parlamenten belüli hagyományos ellenzéki politizálás lehetősége megrekedt. Az évtizedek óta alkalmazott obstrukció mint ellenzéki politikai „kényszerítő eszköz” letörésre ítéltetett, az ellenzék szerepe ezáltal formálissá vált. A változás másik összetevője volt, hogy a lejátszódott folyamat következményeként még a korábbiakhoz képest is felértékelődött a parlamenten kívüli politikai fellépés lehetősége. Mindazonáltal a parlamenti ellenzék pártjai az irányíthatatlan politikai tömegreakcióktól elhatárolódtak, ugyanis a tömegmozgalom olyan, soha nem látott méreteket öltött, hogy megrettentette a népgyűlések hangulatába és jelentőségébe beleérző Justh-pártot is.

Az 1912 tavaszán–nyarán tapasztalt változások Justh politikai reakcióit ambivalens módon befolyásolták. A „vérvörös csütörtök” öt halálos áldozatának ravatalára elküldte „*A népjogok vértanúinak*” feliratú koszorúját és az erőszak alkalmazása ellen fel is szólalt a parlamentben: „*Öt halott, hatvannyolcz sebesült! Apró gyermekeket vagdálnak össze. [...]. Ez a Lukács-éra.*”⁶⁷⁹ A népgyűlések, tüntetések illetve az ellenük fellépő hatalmi reakció azonban hosszabb távon elriasztották és ismételten a parlamenti megegyezés irányába terelték szándékait. A parlamenti ellenzék pártjai (Kossuth-párt, Gazdapárt, Katolikus Néppárt, Justh-párt, a Károlyi Mihály vezette párton kívüli függetlenségiek és a polgári demokraták) közös, a demokratikus állásponttól távol álló, meglehetősen kompromisszumkész választójogi tervvel álltak elő, amelyet végül Kossuth Ferenc terjesztett a Ház elé.⁶⁸⁰ Ennek elvetését követően június 4-én a parlamentben az ellenzék képviselői az érvényes házszabály ellenére⁶⁸¹ nem kaptak felszólalási engedélyt, s az obstruálókat a parlamenti őrséggel vezették

könyvek, 1912.06.06. MOL K 27, 46. csomó, 16. ülés, 22–23., majd Ua., 1912.08.16. Uo. 46. csomó, 19. ülés, 135–137.

⁶⁷⁸ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest, Új Mandátum, 1998. 100–105.

⁶⁷⁹ KN 1912. május 23. KN 1910–1915. 16. kötet. 286.

⁶⁸⁰ Kalmár I. Gy. 1976. 182. Szintén a Justh párt parlamenti próbálkozásainak komolyságát (és naivitását) igazolja, hogy hónapokig bíztak egy választójogi kabinet kialakításában, amelynek élére – a választójog munkapárti hívei – értesüléseik szerint Wekerlét kívánták megnyerni. Ábrányi Kornél 1912. október 20-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVI/80. sz. tétel.

⁶⁸¹ KN 1912. június 3. KN 1910–1915. 16. kötet. 433–435. Az ellenzék képviselői, főként Justh, Apponyi és Lovászy a házszabályok értelmezésekor több alkalommal szót kértek, azonban az elnök nem adott nekik felszólalási jogot. Tisza a házszabály megsértését sem ekkor 1912-ben, sem korábban 1904-ben nem tagadta, azonban „magasabb szempontokra” hivatkozva elkerülhetetlennek ítélte. Pl. KN 1912. június 7. Uo. 444–475. Vö. Bérenger, J.–Kecskeméti K. 2008. 406.

ki. Ezt követően a munkapárti képviselők „csonka parlamentje” elfogadta az eredeti véderőjavaslatot. (Az ellenzék elkeseredett küzdelmét meggondolatlan cselekedetek is beárnyékolják: június 7-én Kovács Gyula, gazdapárti képviselő a képviselőházban rálőtt Tisza Istvánra.)

A kormánypárti „parlament csíny” után az országgyűlés mentelmi bizottsága 31 képviselőt – köztük a Justh-párt több tagját – 5, 10 és 15 napra kizárt a Ház üléseiről.⁶⁸² Justh Gyulát 15 napi kizárással büntették, amelynek letelte után még négy ízben kapott újabb eltiltást, összesen 75 ülésnapra.⁶⁸³ Justh a többszörös parlamenti kitiltás és a házszabály-szigorítás hatására 1912. július 24-én visszaküldte az uralkodónak a házelnöksége alkalmával kapott valóságos belső titkos tanácsosi címet: „*a valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot Felséged kezeibe helyezem vissza, legyen Felséged bírása annak, hogy e méltóságot a Trón és a Haza közös javára viselhetem-e vagy sem?*”⁶⁸⁴

Justh politikai aktivitása 1912 nyarától érezhető mértékben visszaesett. A függetlenségi politikus parlamenti ellenzéki szerepvállalását az 1912. június 11-én, majd az 1913. március 13-án⁶⁸⁵ hozott házszabályok és az önkéntes ellenzéki kivonulás, illetve 1913 tavaszán a kivételes hatalomról szóló törvények határolták körbe, a tömegtüntetések (március 4., május 23–24., június 11–12.), pedig a népgyűlési politizálás további lehetőségeitől tartották távol, cselekvését azonban leginkább súlyos betegsége gátolta.⁶⁸⁶ A Választójogi Országos Szövetség 1913. január 7-én Vázsonyi Vilmost

⁶⁸² A képviselőház üléseiről – többek között – az alábbi képviselőket zárták ki: a Justh pártiak közül Ábrahám Dezső, Beck Lajos, Lovász Márton, Justh Gyula, Justh János, Vertán Endre; ill. más pártokból és csoportokból Huszár Károly, Barabás Béla, Károlyi Mihály, Polónyi Géza, Nagyatádi Szabó István, Rákosi Viktor is szerepelt a listán. Kiss Ernő mentelmi bizottsági előadó indoklása: „[...] méltóztassék Justh Gyulát, tekintettel arra, hogy a bizottság elé immár házhatározattal négy ízben utasítatik és arra, hogy mindezen súlyos rendzavarásokban az ő vezérkedése és kezdeményezése el nem vitatható és kétségtelenül látszik, a már rá szabott 15 napi kizárás leteltét közvetlenül követő naptól kezdődőleg újabb 30 napra a házból kizárni.” KN 1912. június 5. KN 1910–1915. 16. kötet. 469.

⁶⁸³ KN 1912. június 5. Uo. 446., Justh képviselőházi kitiltásával együtt több alkalommal tiszteletdíj megvonásban is részesült. Ezzel összefüggésben lásd: Beóthy Pál képviselőházi elnök 1913. június 14-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVI/112. sz. tétel.

⁶⁸⁴ A cím visszaküldésének eredeti szövegét közölte *Egyetértés*, 1912. július 6. A v.b.t.t. címről történő lemondás nagy társadalmi visszhangot váltott ki. Justhnak érkező ezzel kapcsolatos elismerő levelek: Uo. BbVI/69., BbVI/71. és DbIV/24. sz. tettek.

⁶⁸⁵ Az 1912-es módosítás egy mellékletet fogadott el („*A képviselőház 1912 évi június hó 11-én hozott 4.738 jkvi számú határozatával elfogadott függelék*”) a sürgősségi tárgyalások rendjéről, amelynek értelmében 150 képviselő 10, vagy akár 16 órára is meghosszabbíthatja a Ház üléseit. A módosítás tartalmazta továbbá, hogy a sürgősségi ülésen az elnök – a többség jóváhagyása mellett – nem köteles szót adni a képviselőknél. Az 1913-as házszabály pedig külön pontot fogadott el (230–233 §) a költségvetés tárgyalására, amely szerint meghatározott idő (20 nap) elteltével, a tárgyalás az előre megállapított ütemben folytatódik a tárcák költségvetésével. A Ház elnökének jogköre ezek után kiterjedt, a kivezetetés 253 §, ill. a képviselők ellen bevethető fegyveres parlamenti őrség alkalmazásának lehetőségére (1912. 67.tc.) is. Ezek az intézkedések véget vetettek az obstrukció korszakának, s korlátozták az ellenzéki fellépés lehetőségeit. Az 1912-es és 1913-as házszabály módosítások túlzott szigorúságát támasztja alá az a tény is, hogy a forradalmak után, az 1920 februárjában megalakuló első nemzetgyűlés az 1908-as házszabályok szerint kezdte meg munkáját. Lásd Püski L. 2006. 122.

⁶⁸⁶ Justh Gyulát a meghatározó politikai változásokkal egy időben 1912 nyarán agyvérzés érte, amely a továbbiakban korlátozta munkáját. Elképzelései azonban továbbra is a változás szükségességét kutatták: „*Követelem első sorban az általános titkos, egyenlő választójogot. Követelem a szabadságjogok és a szabadság biztosítékok törvényes rendezését, a föltétlen sajtószabadságot, a gyülekezési és egyesülési jogot. Követelem, hogy a választójogi törvény megalkotása után azonnal oszlassák fel a parlamentet.*” *Pesti Hírlap*, 1912. szeptember 8. Kossuth, Justh és Földes nyilatkozata.

A politikai ellenzék első vonalába ezt követően már nem tért vissza, s az eseményeket általában háttérbe vonulva szemlélte.

választotta elnökéül. Justh még részt vett az MSzDP január 26-i kongresszusán, azonban a pártok közötti együttműködésnek az új helyzetben nem volt sok kifutási lehetősége. A választójog széles növelésének esélye 1913 tavaszára szertefoszlott, a „csonka parlament” március 8-án elfogadta a Lukács-féle választójogi javaslatot (1913. évi 14. tc.). A szavazati joggal rendelkezők aránya azonban alig emelkedett 6.4%-ról 6.8%-ra.

AZ UTOLSÓ ÉVEK

A népgyűlési politizálás ellehetetlenülése, a parlamenti házszabályok szigorítása, valamint a Kossuth Ferenc és Justh Gyula betegségével leszűkült politikai cselekvési lehetőségek elősegítették a képviselőházi ellenzék átalakulását, a függetlenségi pártok, illetve más parlamenti erők egyesülésének napirendre kerülését. A Függetlenségi és 48-as Párt irányításával ideiglenesen megbízott Batthyány Tivadar az ezzel kapcsolatos fejleményekről 1912 őszén az alábbiakban számolt be a brixeni (Ausztria, Dél-Tirol) gyógykezelését töltő Justhnak: *„Most ujabban a függetlenségi pártok egyesítésének címe alatt folyik az intrika, bizonyára azon végső gondolattal, hogy Andrássy aklába tereljék a nyáját. [...] Mi épp úgy mint Te bizonyára hõn óhajtjuk a függetlenségi pártok és képviselők egyesülését, ennek azonban előfeltétele teljes biztosíték személyekben és programmban, hogy az általunk inaugurált irányzatot cserben nem hagyják, hátba nem támadják, ezen garanciát pedig ezidőszert az egyesülést szorgalmazók körében nem látom.”*⁶⁸⁷ A pártegyesülés egyik lehetséges forgatókönyve a parlamenti ellenzék egységének kialakítására épült, a Kossuth-párt, a Justh-párt, illetve a Nemzeti Munkapártból kiválni készülő korábbi Alkotmánypárt fúziójával, s az így létrejövő pártalakulatban Apponyi és Andrássy kívánták az irányítást megszerezni. Ehhez hasonló, a parlament minden választójog-bővítést felvállaló politikai erőinek részvételével létrejövő fúziós tervvel álltak elő egyes, a demokratikus választójogot zászlajukra tűző társadalmi szervezetek. A szolnoki Egyetértés-kör 1913 elején a parlamenti ellenzék közös pártalakítását követelve adott hangot elképzelésének: *„Hazafias aggodalmunk, de egyben erős meggyőződésünk azt [a – Sz. Á.] kérelmet diktálja tehát az ellenzék tagjaihoz: a Kossuth-párthoz, a Justh-párthoz, a Néppárthoz, a Kisgazdapárthoz, a Demokratapárthoz, a párton kívüli 48-asokhoz, a párton kívüli 67-esekhez, hogy a demokratikus választójognak és az igazi alkotmányosságnak megteremtése, meg a közéleti korrupció kiirtása mint mindnyájunkkal közös célok megvalósítása végett egy pártnak egyesüljenek.”*⁶⁸⁸ Justh és támogatói köre azonban mindkét fúziós tervet határozottan elutasította.

Az előbbieknél realisabbnak bizonyult a Károlyi Mihály gróf által szorgalmazott, kizárólag a függetlenségi parlamenti csoportosulások fúziójára törekvő tervezet, amelynek előmozdítására a munkaerejét olykor időlegesen visszanyerő Justh 1912/13 telén tárgyalásokba bocsátkozott a párton kívüli 48-asok vezetőjével. Justh Gyula ek-

⁶⁸⁷ Batthyány Tivadar 1912. november 16-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVI/76. sz. tétel.

⁶⁸⁸ A szolnoki *Egyetértés kör* 1913. január 13-ai határozata. Uo. BbVI/89. sz. tétel. Justhot szintén a demokratikus választójogi törvényért folytatott harc folytatására ösztönözték más 48-as pártkörök is (pl. Arad, 1913. január 19. Uo. BbVI/92.; Gyula, 1913. január 26. Uo. BbVI/93. sz. tétel).

kor képviselt álláspontját a *Magyar Hírlap*nak adott nyilatkozatából ismerhetjük meg: „[...] mindazok akik, még félév előtt azt gondolták, hogy az alkotmányosság és a parlamentarizmus látszatának megóvása hazafias érdek, ma velem együtt hirdetik, hogy pusztulnia kell a színlegességnek, és az igazi demokrácia segítségével az igazi parlamentarizmust kell megalkotni, amelynek eszköze a korrupciót, pressziót, hatalmaskodást, ököljogot, zsarnoki önkényt kizáró és a jogrendet minden körülmények között hatékonyan biztosító általános, titkos választói rendszer.”⁶⁸⁹ Nem zárkózott el a 48-as csoportok egyesülésétől, de intett annak elhamarkodásától, s a közösen kialakított megfelelő – a parlamenti alkotmányosságot és választójogot szem előtt tartó – pártprogramtól tette azt függővé. A közös demokratikus program érdekében Justh kitarított a választójogi harc mellett, sőt ismételten kilátásba helyezte a parlamenten kívüli lehetőségek alkalmazását is: „A küzdelmet teljes erővel folytatni fogjuk. Ugy künn az országban, mint bent a parlamentben.”⁶⁹⁰ Justh, aki az elmúlt időszakban megtapasztalta ereje fogyatkozását, tartott saját pártjának és a Kossuth-pártnak egy későbbi előkészítetlen fúziójától, s ennek hatására hozzájárult a pártok egyesülésének előkészítéséhez.⁶⁹¹ Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt végül 1913. június 14-én az Irányi-féle program alapján – azonban a Justh-pártban és a Károlyi csoportban korábban megerősödött németellenes külpolitikai álláspont felülkerekedése nélkül – Károlyi Mihály ügyvezető elnökségével, Apponyi, Kossuth és Justh társelnökségével jött létre.⁶⁹² Az így létrejött párt azonban Kossuth érezhető távolmaradásával együtt sem tekinthető a Justh vezette korábbi függetlenségi párt örökösének, hiszen Károlyi nem rendelkezett hosszú távú politikai tapasztalatokkal, Justhot pedig Kossuthhoz hasonlóan betegsége tartotta távol az aktív részvételtől.⁶⁹³ Az ellenzéki pártalakulással egy időben a kormányoldalon is átrendeződés történt: a Lukács László miniszterelnök ellen felhozott korrupciós vádak beigazolódtak (Désy-Lukács ügy), és 1913. július 10-től Tisza István vette át a kormány vezetését.

Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párton belül mindinkább háttérbe kerülő Justh 1913. október 5-én tartott makói beszámolójában célul tűzte ki a parlamenti „jog-

⁶⁸⁹ *Magyar Hírlap*, 1913. január 26.

⁶⁹⁰ *Magyarország*, 1913. március 11. Justh Gyula a helyzetről. Szintén a parlamenten kívüli kapcsolatok fennmaradását igazolja, hogy Justh továbbra is kapcsolatban állt az Országos Reform Klub vezetésével, ugyanis Jászi Oszkár segítségét kérte egy Makón rendezendő választójogi gyűlés szervezésében, ahová Kunfi Zsigmond korábban Bokányi Dezsőt ígérte szónoknak. Vámos Henrik 1913. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/11. sz. tétel.

⁶⁹¹ Ezt támogatta több függetlenségi helyi szervezet is. Lásd: Bölöni Zoltán és Mihályik Árpád zilahi függetlenségi vezetők 1913. június 1-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. BbVI/109. sz. levele, majd az egyesülést követően A debreceni 48-as kör 1913. július 20-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbVI/117. sz. tétel.

A függetlenségi ellenzéki csoportosulások egyesülésének előkészítésével kapcsolatban arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy lényegében három függetlenségi csoport egységessülése zajlott le, hiszen Kossuth és Justh pártjai mellett Károlyi Mihály pártonkívüli függetlenségi csoportja is részt vett a fúzióban.

⁶⁹² *Az Est*, 1913. június 25. Országos 48-as Párt.

A társelnöki pozíció ellenére Justh készült a politikai háttérbevonulásra, amit a pártfúzió előkészítése mellett a Választójogi Országos Szövetség elnökségéről történő lemondása is igazolt. Ennek ellenére a vezetésben résztvevő korábbi hívei, pl. Beck Lajos és Lovászy Márton rendszerint tájékoztatták a párteseményekről. Beck Lajos 1913. július 5-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/2. sz. tétel.

⁶⁹³ Ezzel kapcsolatban lásd Károlyi Mihály 1913. július 16-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbVII/6. sz. tétel, ill. ismeretlen szerző 1913. július 14-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbVII/5. sz. tétel.

rend helyreállítását” és továbbra is kiállt az általános választójog mellett⁶⁹⁴. Ezt követően politikai cselekvőképességét rövid időre visszanyerve Apponyi, Károlyi és Andrássy tornyai látogatását⁶⁹⁵ követően betegen a fővárosba utazott, ahol azonban a szintén egyre betegebb Adyn kívül – aki határozottan a népgyűlési, utcai politizálás folytatását tanácsolta – hatékony pártfogókat nem talált.⁶⁹⁶ Justh korábbi támogatói, Batthyány Tivadar, Polónyi Géza és Holló Lajos – aki nem is lett az egyesült párt tagja⁶⁹⁷ – ideiglenesen visszavonultak a politikai szerepvállalástól, Lovászy és Beck, pedig Károlyi mellé álltak. A függetlenségi párt a hónap végén Justh ellenvéleményével szemben, Károlyi vezetésével berekesztette a parlamenti bojkottot.⁶⁹⁸

Az utolsó békeév végén azonban Justhnak a pártvezetésen belül addig fennálló különvéleménye már nem került felszínre, többé-kevésbé ismételten bekapcsolódott a politikai életbe, s nem támadta a párt delegációs szerepvállalását sem.⁶⁹⁹ Károlyi Mihály külpolitikai téren a német orientációt ellenezve francia és angol kapcsolatok mélyítését sürgette, szemben az Apponyi és Kossuth által továbbra is támogatott hagyományos németbarátsággal. Justh, Batthyány, Holló és Polónyi 1914 tavaszán összehangolt sajtónyilatkozatban adtak hangot németellenességüknek, és Károlyit támogatva felvetették egy lehetséges magyar–orosz közeledés lehetőségét is.⁷⁰⁰

Justh utolsó jelentős beszédében, az 1914. április 16-án lezajlott hódmezővásárhelyi népgyűlésen, ismét határozottan fellépett a kormánypárt által végrehajtott parlamenti erőszak ellen, hangoztatta a képviselőházi őrség törvénytelen alkalmazását és szót emelt a hatalom által tervezett közigazgatási reformmal szemben, valamint kritika alá vonta a hármasszövetség külpolitikai hegemoniáját is. A demokratikus fejlődés alapját továbbra is az általános, egyenlő és titkos választójogban látta.⁷⁰¹

Kossuth Ferenc 1914. május 25-én bekövetkezett halála ismételten szükségessé tette a pártvezetés átszervezését. Justh lemondott az elnökségről, és Károlyi – aki

⁶⁹⁴ *Magyarország*, 1913. október 7. A helyzet. A makói nagygyűlés.

⁶⁹⁵ Az ellenzéki vezetők tornyai látogatását nagy sajtókampány előzte meg. Súlyát elsősorban az emelte, hogy a liberális demokrata Justh – erősebb támogatók híján – mennyit képes fenntartani korábbi progresszív álláspontjából az ellenzék konzervatív politikusaival szemben. (Károlyi belpolitikailag ekkor még inkább Apponyival értett egyet.) Eredetileg a tornyai látogatók között kívánt lenni Kossuth Ferenc is, aki azonban Justhnak írott levélben mondta le az utazást. Kossuth Ferenc 1913. október 3-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/15. sz. tétel. Az ellenzék konzervatív tagjai mellett Justh makói beszámolójára előzetesen Jászi Oszkár is jelezte érkezését. Jászi Oszkár 1913. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbVII/19. sz. tétel.

⁶⁹⁶ Justh és Ady találkozása nem kifejezetten politikai természetű volt, hiszen Justh ekkor, a tornyai találkozó apropóján született *Vendégségben Bottyán vezérmél* című vers köszönetnyilvánításával kereste fel a költőt.

⁶⁹⁷ *Az Est*, 1913. június 15. 2. Országos 48-as Párt.

⁶⁹⁸ Károlyi Mihály 1913. október 27-én kelt levele Justh Gyulához. KML. 1. 76–77.

⁶⁹⁹ *Magyarország*, 1913. december 21. A helyzet. Justh az ellenzék küzdelméről.

⁷⁰⁰ Uo. 1914. február 3. Károlyi Mihály a külpolitikai helyzetről, Uo. 1914. március 8. Apponyi és Tisza. A német szövetség terhe, Uo. 1914. április 7. Justh a hármasszövetségről, Uo. 1914. április 12. A hármasszövetségről, Uo. 1914. április 18. Justh az orosz közeledésről. Justh e fellépését több hónappal megelőzően már Károlyival hasonló külpolitikai álláspontra helyezkedett a Balkán-kérdést, ill. Törökország vereségét illetően. A török vereség apropóján Magyarország aktuális helyzetét kívánta megvilágítani, amely szerint a jogrend, a parlamentarizmus és a belső politikai béke hiányában senki nem számíthat külpolitikai sikerekre. *Az Est*, 1913. július 25. Justh Gyula a külpolitikai helyzetről. A napilapnak adott nyilatkozat előkészítéséről lásd Miklós Andor 1913. július 19-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/7. sz. tétel.

⁷⁰¹ *Magyarország*, 1914. május 19. Justh és Károlyi Hódmezővásárhelyen.

ekkor már az általános választójog és a bővebben ki nem fejtett földreform híve volt – ügyvezető elnökből a párt elnöke lett.

A világháború első két évében a parlamenti ellenzék a Treuga Dei szellemében a szokásos kormányellenességet általában félretéve nem nehezítette a törvényhozás munkáját. Az első világháború kitörésekor, amikor Károlyi – amerikai útjáról Európába érkezve – az ellenséges Franciaországban ragadt, Justh pedig betegsége miatt nem vállalkozhatott a párt irányítására, a németbarát és Tiszához ellenzékiként lojális Apponyi ragadta magához a párt irányítását.⁷⁰² Justh és hívei kezdetől fogva elutasították Apponyi taktikáját, de azt is látták, hogy egyedül állnak ebben a küzdelemben, s „1914 júliusában félreálltak, hogy az egység képét ne zavarják”,⁷⁰³ nem csatlakoztak „sem az ujjongó utcához, sem a nagyszerű háborús lelkesedést hirdető sajtóhoz.”⁷⁰⁴ Justh a hadüzenetkor betegen és megtörtén vonult vissza tornyai birtokára, s gyengének érezte magát a megvívandó politikai harchoz. A magyar politikai elit tagjai közül az elsők között ismerte fel, hogy Magyarország semmi jót nem várhat a háborútól. Győzelem esetén sem számított a K.u.K. hadsereg nemzeti átszervezésére, s egy alkotmányos állami és parlamentáris reform kidolgozását sem tartotta valószínűnek. Főként pedig egyre kevésbé hitt a háború gyors és győzelmes lefolyásában. Az 1914-es év végétől Justh véleményét osztotta Károlyi is.⁷⁰⁵ Miután a függetlenségi balszárny ellenzéki pozíciójából fakadóan nem tudta befolyásolni a Monarchia külpolitikáját, annak gondolatát pedig eleve elvetette, hogy a nemzetet a háborúval és így a kormánnyal szembehelyezkedő tetteles állásfoglalásra hívják fel, aktuálisan a háborús kormányzat addiginál nyíltabb bírálata, később pedig a megegyezéssel béke melletti kiállás maradt az egyetlen járható út számukra. Az olasz front (1915. május 23.) kialakulásakor Batthyány, Holló, Lovászy, Beck, Károlyi és Justh az erőviszonyok reális felméréssel elkerülhetetlennek látták a központi hatalmak háborúvesztését, sőt azt is felismerték, hogy a fejlemények Magyarország területi integritását is komolyan veszélyeztetik.⁷⁰⁶

A függetlenségi párt 1916 nyarán végbement újabb kettészakadásához a Tisza István miniszterelnök által létrehozott – mások mellett Andrássyt és Apponyit is szerepeltető – szűk bizalmi testület nyilvánosságra kerülése mellett, hozzájárult Justh állásfoglalása is, aki a 48-as elvek, a demokratikus választójog, a földreform és a már hangoztatott háborúellenesség, illetve különbéke keresés tekintetében is az Apponyiéktól történő elszakadásra, illetve újabb önálló pártalakításra biztatta Károlyit. Az 1916. június 17-én megalakult Függetlenségi és 48-as Párt elnöke – Justh javaslatára – Károlyi Mihály, alelnöke Batthyány Tivadar lett. Az újonnan létrejött párt a vezetőik elképzelése szerint alapja kívánt lenni egy széles demokratikus bloknak, amelyhez a csatlakozás nyitva állt más politikai szervezetek számára is.

A hamarosan Károlyi-pártként nevezett új függetlenségi tömörülés lényegében a volt Justh-párt baloldali-radikális függetlenségi szárnyából és Károlyi közvetlen híve-

⁷⁰² Hajdu T. 1978. 174.

⁷⁰³ Magyarország, 1917. április 17. Az ellenzék Tisza ellen. Batthyány Tivadar gróf.

⁷⁰⁴ Uo. 1917. szeptember 19. Pete Márton: Mi hazaárulók.

⁷⁰⁵ Károlyi Mihály 1914. októberében kelt levele Justh Gyulához. KML 1. 116–117., ill. Károlyi Mihály 1914. november 10-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekeres, BbVII/43. sz. tétel.

⁷⁰⁶ Hajdu T. 1978. 186.

iből tevődött össze. A korábban is ismert politikusok közül tagjai lettek Apáthy István, Beck Lajos, Holló Lajos, Polónyi Géza, Lovász Márton, illetve Justh Gyula; a fiatalabbak közül pedig: P. Ábrahám Dezső, a hódmezővásárhelyi Kun Béla, Búza Barna és Friedrich István. A román betörést követően a Tisza-kabinet helyzete megrendült. A parlamentben – más ellenzéki csoportokkal közösen – a Függetlenségi és 48-as Párt felvállalta a fokozott állami önállóság képviselését és a társadalmi problémák (pl. köz-élelmezés, gyülekezési jog) szóvá tételét, illetve a választójog-bővítés ismételt felvetését.⁷⁰⁷ Mindazonáltal az uralkodóváltás, a különbéke kísérlet, a háború által kiváltott társadalmi elégedetlenség (sztrájkok, tüntetések, stb.) és az oroszországi februári forradalom együttes hatásai csak a következő év tavaszára-nyarán adtak lehetőséget a belpolitikai helyzet átalakulásához. A progresszív ellenzék pártjai 1917 tavaszán, az 1910-es helyzethez hasonlóan a demokratikus választójog kapcsán kívántak pártközi szervezetet létrehozni.

Justh Gyula maga is részt vett az ellenzéki pártok újabb szövetségének előkészítésében. Álláspontjának közlése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt nem hátrált meg a blokk létrehozásától: „Emlékezem, hogy amikor az elnöki széket elhagytam, átadva azt Károlyi Mihálynak, egy gyűlésen reámutatva ezt mondtam: *Ő az én fiam, akiben nekem gyönyörűségem telik. Az évek múltak, sok minden történt azóta. Sokan hagyták cserben a zászlót! Hányan fordítottak köpönyeget! Egyben nem csalódtunk, abban, hogy Károlyi Mihály csakugyan egész ember. Elmondhatjuk róla a költővel: Ez férfi volt.*”⁷⁰⁸ A párt értekezlete egyhangúlag támogatta a vezetőség együttműködési indítványát. A Választójogi Blokk 1917. július 6-i megalakulásakor többségben Justh és Károlyi nézetei érvényesültek a közös programnyilatkozat megfogalmazásában, amely a demokratikus választójog mellett, az annexió nélküli béke követelésére is kitért.⁷⁰⁹ Az így létrejött pártszövetség szélesebb alapokon nyugodott, mint a céljaiban hasonló 1910-es együttműködés, ugyanis minden szociális érzékenységet tanúsító párt és szervezet (a Károlyi-párt, az MSzDP, a polgári radikálisok, a Vázsonyi-féle polgári demokraták, a Giesswein-féle keresztényszocialisták, illetve a társadalmi szervezetek közül pl. több női szervezet, a Galilei-kör, a Márciusi-kör) kérte a felvételét. Justh nagy reményeket fűzött a Választójogi Blokk megalakulásához, amely céljaiban és többpártiságában mindenképpen a hét esztendővel korábbi Választójogi Országos Szövetségre emlékeztetett.⁷¹⁰ Ezt követően 1917. július 15-én Esterházy Móric alakított – kisebbségi – kormányt, többek között Apponyi Albert (vallás- és közoktatásügyi miniszter), Gratz Gusztáv (pénzügyminiszter), Batthyány Tivadar (a király személye körüli miniszter, majd 1917. augusztus 18-tól népjóléti miniszter) és Vázsonyi Vilmos (igazságügy miniszter, majd 1917. augusztus 18-tól választójogügyi miniszter) részvételével. A kormány kinevezésének napján a választójogot követelő kispolgárság és munkásság 200 ezer fős tüntetést szervezett.⁷¹¹ A felvonuláson részt vett Justh Gyula is, akinek ez volt utolsó nyilvános szereplése.

⁷⁰⁷ Varga L. 2004. 29–30.

⁷⁰⁸ Magyarország, 1917. június 8. 4. A választójogért. A függetlenségi és 48-as párt értekezlete.

⁷⁰⁹ Uo. 1917. június 7. 2–3. Most kell a radikális választójog. A választójogi blokk megalakulása.

⁷¹⁰ Justh már a függetlenségi pártok 1913 júniusi fúzióját követően kezdeményezte egy választójogi blokk létrehozását, amelyhez formálisan több csoportosulás is csatlakozott, azonban a szervezet létrehozása akkor nem járt nagyobb politikai visszhanggal. Az Est, 1913. június 17. 9. Gróf Károlyi Mihály és a választójogi blokk.

⁷¹¹ Varga L. 2004. 46.

Az előbb Esterházy később Wekerle által vezetett „koncentrációs” kormány fő feladatának tekintette a választójog kérdésének megoldását. Az ezzel kapcsolatos Vázsonyi-féle tervezet 1917 őszére készült el és a választójogot az írástudó frontkatonák, kisiparosok, kereskedők, parasztok és a munkásság nagy részére terjesztette ki, a korhatárt pedig 24 évben állapította meg. Kilátásba helyezte a titkos választójogot, s támogatta a nők szavazati jogát is.⁷¹² Az 1917-es törvénytervezet sok ponton emlékeztetett a Justh által kb. öt esztendővel korábban, 1912 nyarán tárgyalási alapként kidolgozott tervezetre.

Justh Gyula 1917. októberében 9-én a Hungária szállóban hunyt el. Koporsóját a Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel, s egyszerre tették tiszteletüket előtte a kormány képviselőiben Andrassy Gyula közös külügyminiszter és Wekerle Sándor miniszterelnök, illetve a szociáldemokraták küldöttei. Ravatala előtt Holló Lajos mondott beszédet, majd Petrovics György makói polgármester és Kunfi Zsigmond búcsúztatta. Justh Gyulát a Kerepesi úti temetőben helyezték végső nyugalomra.

⁷¹² Uo. 49–52.

4. HAGYOMÁNY ÉS/VAGY MEGÚJULÁS JUSTH GYULA POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN. KORKÉRDÉSEK A SZÁZADFORDULÓN

A LIBERÁLIS POLITIKAI ÚTKERESÉS FORMÁI ÉS LEHETŐSÉGEI

A 19. századi, és ezzel együtt a kiegyezés utáni fél évszázad hazai politikai gondolkodására egyértelműen a liberalizmus volt a legnagyobb hatással. Elfogadva az oxfordi politikatudományi enciklopédia klasszikus, főként angol viszonyokra vonatkozó megállapítását, amely szerint kezdetben a liberálisok a társadalom polgárosodását előtérben tartva, a politikai baloldal kifejezőiként jöttek létre, „*alkotmányos parlamenti kormányzást és szekularizált államot [...] követeltek, és így konfliktusba kerültek [...] a régebbi arisztokratikus és monarchikus kormányzati elveket hirdető konzervatív erővel*”,⁷¹³ hangsúlyozni kell azt a közhelyszerű tételt, hogy a magyar liberálisok kihívásai és lehetőségei – több hasonlóság ellenére is – meglehetősen eltértek az eredeti modelltől. A nyugat-európaiaktól⁷¹⁴ különböző magyarországi társadalmi-gazdasági jelenségek, illetve állami hatalmpolitikai tényezők – amely alatt főként azt értem, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom része – együttesen jelentős módosulásokat, torzulásokat okoztak a klasszikus liberalizmushoz képest. Másrészt a magyar liberalizmus fokozottan összekapcsolódott a nemzeti eszme, a nacionalizmus fejlődésével, amely azonban egyes nyugati államokban is gazdag példákkal illusztrálható (pl. Franciaország).⁷¹⁵ A liberalizmus hazai híveit tehát az eszme általános kihívásai és a helyi speciális jellemzők egyszerre befolyásolták.

A dualizmuskori magyar liberalizmus sajátosságai közé tartozik az is, hogy a korszak jelentős pártszerveződésai nem eszmerendszerek szerint csoportosultak, hanem alakulásukat elsősorban a közjogi kérdések határozták meg. Mindazonáltal általános jelenségként tapasztalhatjuk, hogy a parlament pártjainak meghatározó része – a kiegyezést támogató 67-esek, valamint az ellenzéki 48-asok is – liberálisként aposztrofálták önmagukat. A reformkor, illetve az 1848/49-es forradalom és szabadságharc hagyománya is ezt az utat tette járhatóvá számukra.⁷¹⁶ A hatalmi elit politikai csoportosulásai – a mindenkori kormánypártokat és a parlamenti ellenzéket is ezen belül értelmezve – társadalmi és ideológiai tekintetben alapvetően nem tértek el egymástól, szembenálló politikai alternatívákat rendszerint nem ezen a téren fogalmaztak meg.⁷¹⁷

⁷¹³ *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. (The Blackwell Encyclopaedia of Political Science. Oxford, Blackwell Publishers, 1991.) Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 362.

⁷¹⁴ Nem beszélve arról, hogy az angol és a nyugat-európai liberalizmus, ill. polgárosodás viszonyai is jócskán eltértek egymástól. Lásd Szabó Miklós: *A liberalizmus elvi kérdése I. A klasszikus liberalizmus*, ill. *A liberalizmus elvi kérdése II. A modern liberalizmus*. In. Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis, 1989. 47–63., Barta Róbert: *Az angol liberalizmus eszméi és politikai intézményrendszere. Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 226–256., Székely Gábor: *A liberalizmus világa*. Uo. 5–42., Heiszler Vilmos: *A perifériák liberalizmusa. Magyar Tudomány*, 2008. 1. szám. 25–26.

⁷¹⁵ Gergely András: *A 19. századi német és magyar liberalizmus párhuzamai*. Uo. 30.

⁷¹⁶ A konzervatívizmus kinyilatkoztatott fölállalása – az eszmeáramlat korábbi feltétlen udvarhűsége és a forradalomhoz való viszonya miatt – még az ideológiailag konzervatívnak tekinthető csoportosulások esetében sem volt szokásos.

⁷¹⁷ Miru György: *A dualista politikai rendszer és működése*. In. Veliky J. szerk. 1999. 190–197.

Az ország politikai és társadalmi adottságait felmérve (polgárság erőtlensége, tőkeszegénység, urbanizáció hiánya, gyenge piacorientáltság, kedvezőtlen nemzetiségi megoszlás, stb.) a hazai liberálisok többsége a modellátvétel lehetőségét kezdettől elutasította és az államhatalom irányából érkező átfogó reformot, reformsorozatot tartotta követhetőnek. Ebből következően a liberális átalakulás, illetve állami modernizáció előmozdítója, motorja Magyarországon a viszonylag kisszámú és tőkeszegény polgárság mellett döntően a nemesség lett. A kiegyezés után létrejövő hatalmi-társadalmi-gazdasági rendszerben a következő munkamegosztás érvényesült: a hatalmi adminisztráció, illetve az állami bürokrácia szférája a történelmi nemesség és a szűk „honoráció-or” értelmiségi csoportok irányítása alatt maradt,⁷¹⁸ a mind jobban szélesedő tőkés, vállalkozó polgárság, pedig a gazdasági és üzleti életben találta meg számításait. A helyhatóságokban a virilizmus alkalmazásával az adott település nemesi és polgári elitje vegyesen vált a hatalom részesévé. A polgárosodásban, mint a változás folyamatában a társadalom egésze többé-kevésbé egyszerre vett részt, ezért az nem vezethető le az egyes társadalmi rétegek (polgár, nemes, gazdaparaszt) kölcsönös pro-kontra hatása és modernizációja nélkül.⁷¹⁹ A dualizmus kori meghatározó hivatalos állami politikai irányvonal vizsgálatakor – a sajátosságok hangsúlyozására – a történelmi irodalom több kifejezést is használ egyszerre, pl. nemesi liberalizmus, vagy liberális konzervativizmus.⁷²⁰ A kiegyezést követő időszak hazai eszmetörténeti jellegzetességei mindenképpen összefüggésbe hozhatóak a Szabó Miklós által kontinentális liberalizmusnak nevezett modellel, amely az állam cselekvőképességét emeli ki.⁷²¹ A dualizmus rendszerét tekintve azonban elsősorban a liberalizmus hangsúlyozását tartom fontosnak, s ebből az alapvetésből kiindulva az állami politizálás általános irányát nemzeti liberálisnak, vagy konzervatív liberálisnak tekintem.⁷²²

Magyarországon és általában Kelet-Közép Európában, a liberalizmus 1830/40-es évektől tartó diadalmenete a századfordulóra befejeződött és beköszöntött a válság korszaka.⁷²³ A dualista rendszer berendezkedése, intézményi struktúrája, éppen a hatalmi-gazdasági elit által szorgalmazott állami szerepvállalás Tisza Kálmán kormánya alatti megerősödése miatt, valósággal korrigálhatatlanná vált, s a mindinkább elmélyülő társadalmi problémák a rendszer stabilitását veszélyeztették. Bár a század második felében végbement a tulajdon és a vállalkozási szabadság, illetve a polgári

⁷¹⁸ A nemesség domináns részvétele a polgárosodás folyamatában a liberalizmus konzerváló, őrző szerepére kezdettől hatással volt. Lásd Vasas Géza: Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa. *Kommentár*, 2006. 1. szám. 94. és Gergely A. 2008. 29.

⁷¹⁹ Veliky J. 2008. 1242.

⁷²⁰ Lásd: Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. A nemesi liberalizmus válsága*. In. Magyarország története, 7. 1983. 914–917. és Tőkéczi László: *Liberális konzervativizmus Magyarországon (1867–1938)*. In. Uő: *Történelem, eszmék, politika*. Budapest, Kairosz Kiadó, 1999. 87–97.

⁷²¹ Szabó M. 1989. 50–51. ill. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 24–27.

⁷²² Ezt az álláspontot közvetíti pl. Romsics I. 1999. 23., Fónagy Z. 2001. 80., Miru Gy. A dualista politikai rendszer...168–197., Uő: *Politikai eszmék a századfordulón*. In. Veliky J. szerk. 1999. 291–304., Schlett István: *A liberalizmus érvényességének határai egy liberális államban az állam és az egyház, az állam és a nemzet viszonyának példáján*. In. G. Fodor G.–Schlett I. 2006. 175.

⁷²³ Maciej Janowski: *Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között*. *AETAS*, 2000. 4. szám. 108–121.

jogegyenlőség feltételeinek kialakítása, óriási hiányosságok is nyilvánvalóvá váltak.⁷²⁴ Mindazonáltal a hatalmon lévő liberális elit az állami cselekvőképesség-hatékonyság korlátait és az emancipálódott polgárság társadalmi problémáit érzékelve a 19. század utolsó évtizedében nagy fontosságú reformokat hajtott végre (állam és egyház viszonyának rendezése, polgári házasság, izraelita vallás recepciója, gazdasági-politikai összeférhetetlenség, választási bíraskodás, stb.⁷²⁵), amelyek a parlamenti pártok mellett a társadalom addig jobbára apolitikus tényezőit is állásfoglalásra készítették. Az állam és a társadalom több évtizede megoldatlan problémái mellett (állami függetlenség, nemzetiségi kérdés, birtokos középosztály helyzete, stb.) a századfordulón új problémák is jelentkeztek.⁷²⁶ Az elsősorban növekedésorientációra berendezkedett állami liberális gazdaságpolitika a társadalom széles rétegeinek (pl. kispolgárság, munkásság, agrárproletárok) szükségleteivel kevésbé törődött, a szociális problémák kezelését elhanyagolta. Az 1890-es évek liberális reformjai az évtized végére megrekedtek, széles társadalmi rétegek problémái továbbra is megoldatlanok maradtak. A századfordulón kialakuló hatalmi eszmerendszert Szabó Miklós „állagörző liberalizmusnak”⁷²⁷ nevezi, amelyben a nemzeti tradíció és a historizálás (túl)hangsúlyozása vette át a vezető szerepet, s a modern elemek integrálása mind nehezkesebbé vált. A szociálpolitika terén ennek ellenére olyan részleges előrelépések történtek, mint az ipari gyermekmunka szabályozása, a munkaidő meghatározása, a betegbiztosítás alapjainak letétele, illetve kulturális tekintetben a szegény sorsú családok gyermekeinek tandíjcsökkentése, tandíjmentessége. Az ingyenes elemi oktatás bevezetésére csak 1908-ban került sor. Ennek ellenére a gyorsan zajló kapitalizálódási folyamat a magyar társadalom jelentős részét (nemesség, kisiparosok, parasztság) készületlenül érte és válságba sodorta. A társadalom fokozódó problémái pl. a középosztály, az agrárium, a munkásság, a választójog és a nemzetiségi kérdések megoldatlanságai a századfordulón már mély és elnyúló válságot idéztek elő.

A 19. század második felében végbement társadalmi-gazdasági átalakulás a politikai eszmékre is befolyással volt, s a problémák hatására megjelentek a liberalizmus szociális kritikái, ideológiai alternatívaként a baloldalon jelentkezett a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus, illetve a jobboldalon megerősödött a (rendszerben addig is szerepet kapó) konzervativizmus, újkonzervativizmus.⁷²⁸ E mellett azt is hangsúlyozni kell, hogy a megjelenő, felerősödő politikai eszmék természetesen visszahatottak magára a szabadelvűségre is, és megjelentek a modern liberalizmus azon képviselői, akik a szociális kihívásra történő választ a liberalizmuson belül keresik. A politikum kísérőjelenségeiként fontossá váltak az új eszmékhez kötődő társadalmi-tudományos szervezetek is. A baloldalon létrejöttek az egyes iparágakhoz köthető szakszervezetek, betegsegélyező és rokkantpénztárak, majd a Társadalomtudományi Társaság, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája és a Galilei Kör, illetve megerősödtek a demokratikus szabadkőműves páholyok (Demokrácia-páholy, Martinovics-

⁷²⁴ Miru Gy. A dualista politikai rendszer... Veliky J. szerk. 1999. 190–197.

⁷²⁵ Cieger A. 1999. 6–7.

⁷²⁶ Gyurgyák J. 2007. 118.

⁷²⁷ Szabó M. 1983. 914–917.

⁷²⁸ A politikai ideológiák jelentkezésével kapcsolatban: Miru Gy. Politikai eszmék a századfordulón... Veliky J. szerk. 1999. 291–304., Takáts J. 2007. 75–103., G. Fodor G.: Gondoljuk újra... 2004. 31–38., ill. Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 162–165.

páholy), stb.⁷²⁹ Az újkonzervatívoknál pedig megalakultak az agrárius egyesületek és fogyasztási szövetkezetek, pl. OMGE, Hangya, illetve a katolikus-protestáns diákkörök és keresztényszociális társaságok, pl. Mária Kongregációk, Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör.⁷³⁰ Jelen keretek között az újkonzervatívizmussal, szociáldemokráciával és polgári radikalizmussal nem kívánok részleteiben foglalkozni, azokat csak a hatalmi rendszer perifériáján jelentkező, illetve onnan elmozduló reformelképzelések kapcsolatrendszerként tárgyalom.

A kialakuló és egymásra reflektáló eszmei, ideológiai sokszínűség elkerülhetetlen alapfeltétele a politikai nyilvánosság kiegyezés utáni megerősödése volt (pl. a folyóiratok száma ugrásszerűen megnőtt), de a polgári közvélemény szabad politikaformáló szerepe az állam és a parlament túlsúlyának következtében csak lassan alakult ki.⁷³¹ A nyilvánosság fejlődésének intézményi háttere a 19. század utolsó évtizedeiben kiteljesedett, azonban annak állami függése tovább nőtt. A politikai információ egyre szélesebb elterjedésének hatására fokozatosan újabb csoportok kapcsolódtak be a politikai véleményformálásba, s a hatalmi pártpolitikai vitákon túl a társadalom alapkérdései iránt igyekeztek tájékozódni. A századfordulón a széles középrétegek (polgárság, úri középosztály, birtokos parasztság, stb.) mellett már a kispolgárság, a munkásság és a kisbirtokos parasztság tömegei is rész kívántak venni a kialakuló társadalmi nyilvánosság alakításában, s ezáltal a politika ellenőrzésében, befolyásolásában.⁷³² Ezek a rétegek a közéleti tájékozottság és műveltség alacsonyabb fokán álltak,⁷³³ s a velük való kommunikáció is más eszközöket kívánt meg (társadalmi körök, néplapok, utcai népgyűlések). A társadalmi nyilvánosság kialakulásának lépései mindinkább megkövetelték a direkt, közvetlen politikai véleménynyilvánítást, a szavazati jog megszerzésével együtt járó választás szabadságát is.⁷³⁴

A liberalizmus ideológiai válságát erősítette a századforduló időszakában kibontakozott – politikai eszméket csak közvetve érintő – parlamenti belpolitikai válság (a 67-esek és 48-asok közötti áthidalhatatlannak látszó ellentétek), amelyek együttesen a fokozódó társadalmi követelések hatására új fogalmi keretek bevezetését készítették

⁷²⁹ Hanák P. 1975. 396–398., ill. 417–422.

⁷³⁰ A baloldalra és a polgári radikálisokra vonatkozóan pl. Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961., Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon 1900–1914. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 112–142., Pók Attila: *A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990., Uő: *A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel*. In: Gerő A. szerk. 2007. 93–109., ill. G. Fodor G.: *Gondoljuk újra...*, Uő: *Kulturpolitikai program vagy kultúra mint politika? Századvég*, 2004. 2. szám. 77–102. Az újkonzervatív áramlatokra pedig pl. Kiss Mária Rita: *Szabadelvűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján*. *Politikatudományi Szemle*, 2002. 3–4. szám. 239–257., Szabó M. 2003. Mindkét oldalra kitérve: Gergely András–Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978. 160–186., 236–249., Szabó Miklós: *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában*, ill. *Középosztály és újkonzervativizmus*. In: Uő. 1989. 109–177., 177–191.

⁷³¹ Gergely András–Veliky János: A politikai sajtó története 1867–1875. In: Buzinkay–Erényi–Gergely–Németh G.–Veliky: *A magyar sajtó története*, 2/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 34.

⁷³² Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 127–135., ill. Veliky János: *Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században*. In: *Forradalom után – Kiegyezés előtt. A magyar polgárság az abszolutizmus korában*. Szerk. G. Németh Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 313–314.

⁷³³ Gergely András–Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. *Magyar történelmi tanulmányok*, 7. Debrecen, 1974. 36.

⁷³⁴ Sartori, G. 1999. 51–76.

elő.⁷³⁵ Az új évszázad első éveitől a politikában a hagyományos törésvonalak mellett, amelyet kézenfekvően a kiegyezéspárti–függetlenségi ellentét párral szemléltethetünk, egyre lényegesebbé kezdett válni a progresszió–reakció dichotómiája alapján történő megkülönböztetés. Az erősödés ellenére az új jelenség a parlamenti politizálásban csak közvetve érezte hatását, a hatalmi elit köreit nagyjából érintetlenül hagyta, s a korábban kialakult politikai struktúra átcsoportosulását nem idézte elő. A közjogi ellenállás a korszak végéig domináns maradt, és az ideológiai csoportosulások érzékelhető megjelenése ellenére sem alakult ki meghatározóan konzervatív–liberális vagy liberális–demokrata szembenállás.⁷³⁶

A dualista államot működtető politikai elit konzervatív liberális döntéshozói körei – tapasztalva a rendszer különböző irányú kihívásait – a társadalmi- és tulajdonviszonyok érintése nélküli, (tehát a rendszer keretein belül értelmezett) nagyjából csak a hatékonyság növeléséhez szükséges változtatásra törekedtek. A társadalmi fejlődés fő feltételének az államot tekintették, így az állami hatékonyság fokozását tartották feladatuknak. A századfordulón fő motívumként értelmezhető kiüresedő (status quo) liberalizmus mellett történtek kísérletek az ideológia modernizálására, újrafogalmazására is.⁷³⁷ A rendszer reformját megfogalmazó publicisták és politikusok túlléptek Jeremy Bentham utilitáriánus világképén⁷³⁸ (*Introduction to Principles of Morals and Legislation*, 1789) és elfogadták John Stuart Mill demokratikus és szociális igényeket is érintő liberális szabadságértelmezését⁷³⁹ (*On Liberty*, 1859; *Considerations on Representative Government*, 1861), illetve ismerték Benjamin Constant (*Cours de politique constitutionnelle* 1818, 1820) régiek és modernek szabadságát megkülönböztető,⁷⁴⁰ és Alexis de Tocqueville (*De la démocratie en Amérique*, 1835/1840; *L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856) tömegdemokrácia veszélyeit tárgyaló értelmezését,⁷⁴¹ valamint hatott rájuk Auguste Comte pozitívizmusa és Herbert Spencer evolucionizmusa is.⁷⁴² Többen közülük (etatisták, technokraták) a „laissez faire” politikát elutasítva, az állam szerepének növelését alapvetően szükségesnek tartották a társadalmi-közigazgatási, stb. reformok véghezvitele érdekében, míg mások a polgári alkotmányosság kiszélesítését szorgalmazták. A liberalizmus szociális vagy demokratikus irányultságú megújításának igénye a hatalmi elit periferiáján a kormánypártban és a parlamenti ellenzékben egyaránt több sürgetőre talált, sőt a közjogi kérdésektől távol-

⁷³⁵ Veliky János: A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz. *Alföld*, 1978. 10. szám. 56.

⁷³⁶ A parlamenti politikától távol eső, azonban a hatalmi elit periferiáját érintő terepen, a politizáló tudományos (szociológiai) publicisztika szintjén ez mind komolyabb kihívás teremtett. A *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszádik Század* folyóirat berkeiben 1900–1906 között létrejött a külvilággal szemben értelmezhető liberális-konzervatív, a belső tartalommal pedig a liberális-radikális és a radikális-szocialista törésvonal is. Erről bővebben: G. Fodor G.: Gondoljuk újra...2004. 64–77.

⁷³⁷ Takáts J. 2007. 75–102.

⁷³⁸ *Classics of Political and Moral Philosophy*. Ed. Chan, Steven M. New York–Oxford, Oxford University Press, 2002. 708–730.

⁷³⁹ Uo. 890–1011.

⁷⁴⁰ Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest: Atlantisz. 1998., Csepeli Réka: A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai. *Palimpszeszt*, 1996. 1. szám. 25–40.

⁷⁴¹ Bayer József: *Politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 191–195., 197–200., *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Szerk. Láncki András. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995. 285–289., Egedy G. 1997., Uő. 1998.

⁷⁴² Anthony Arblaster: Félelem a demokráciától. Ford. Kiss Csilla. *Műhely*, 1995. 5. szám. 11., Sartori, G. 1999. 115–159., 159–173. Az angol liberális politikai gondolkodás sokszínűségéről lásd Barta R. 1998. 226–256.

dó független értelmiségi pozíciója is kialakult.⁷⁴³ Ez a gondolkodás nem idegen elemként jelentkezett a dualizmus eszmei palettáján, hanem szerves hagyományokkal rendelkező éppen az előző liberális nemzedék Széchenyi, Eötvös és mindenekelőtt Kossuth útmutatásával.⁷⁴⁴

A kiegyezést elfogadó 67-es politikai tábor egyik reformokat sürgető ideológusa a liberalizmus és konzervativizmus metszéspontján álló Asbóth János volt.⁷⁴⁵ Felismerte a hazai (doktriner) „chablon-liberalizmus” eltévelyedését és vált – Edmond Burke (*Reflections of the Revolution in France*, 1790) és főleg Benjamin Disraeli hatására – annak organikus fejlődést és fokozott állami szerepvállalást hangsúlyozó jobboldali kritikusává, mindezt azonban anélkül tette, hogy megtagadta volna a szabadelvűség politikai szükségességét.⁷⁴⁶ A liberalizmus individualizmusával a nemzet közösségi értéktartalmát állította szembe,⁷⁴⁷ mindazonáltal éppen a két ideológia reálpolitikai elválaszthatatlansága mellett tört lándzsát: „A jó elmélet mindig radikális; a jó gyakorlat mindig konzervatív.”⁷⁴⁸ Asbóth hamar érzékelte a modernizáció okozta társadalmi sérüléseket, a hagyományos közösségek válságát és a munkásság, illetve a nagyvárosi életforma megoldatlan kérdéseit, s a konzervatív–liberális szembenállás helyett inkább a két eszme egymásrautaltságát hangsúlyozta.⁷⁴⁹ Talán legismertebb művében a *Korunk uralkodó eszméi* (1895) című akadémiai székfoglalójában már a szocializmus kihívásaira helyezi a fő hangsúlyt.⁷⁵⁰ A szociális problémák megoldását az organikus rendszerektől, az államtól, az egyházaktól, a paternalista nagybirtoktól várta. A társadalmi tradíciók és az állam szerepének fontossága azonban nem akadályozta abban, hogy a századforduló utáni években az általános választójog hívévé váljon. Az általános választójog fontosságát pedig éppen ezekből a gondolatokból vezette le: a nemzetiségek magyar államhűségének elvárása és az alsóbb társadalmi rétegek integrációja e nélkül nem történhet meg.⁷⁵¹ Gondolatvilága tehát a korábbi liberális konzervatív (újkonzervatív) jegyek mellett a demokratikus ideológia irányába lépett el.

A liberalizmus nemzetépítő reformjaiért és az állami centralizáció erősítéséért szállt síkra a századvég meghatározó publicista–politikusanak számító Beksics Gusztáv is.⁷⁵² Nézetrendszerében mindvégig a kiegyezés adta közjogi keretek támogatója volt,

⁷⁴³ Cieger A. 1999. 13.

⁷⁴⁴ Veliky J. 1978. 55., Szabad Gy. 2002. 232–243., Miru Gy. 2011. 13–156.

⁷⁴⁵ Asbóth politikai szerepvállalása 1887-ben indult, amikor a Szabadelvű Párt képviselője lett. Ezt követően 1896 és 1900 között a Katolikus Néppárt képviselője volt. Politikai felfogásáról bővebben lásd Szendrei László: A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében. *Valóság*, 2000. 5. szám. 80–89., Uő: Asbóth János Magyar konservatív politika c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja. *Történeti Tanulmányok*, 13. Debrecen, 2005., Uő: Asbóth János Magyar politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája. *Könyvtár*, 28. 2006. 199–251., Lackó Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: *Korunk uralkodó eszméi. Századvég*, (Új Folyam, 19.) 2000. Tél. 21–32., Vasas G. 2006., ill. Schlett I. 2010. 708–735.

⁷⁴⁶ Asbóth János: *A magyar konservatív politika*. Budapest, 1875. 146., 155–160.

⁷⁴⁷ Uő: *Politikai áramlataink. Új Magyarország*. Budapest, 1880. 16.

⁷⁴⁸ Uő: *A szabadság*. Pest, 1872. 440.

⁷⁴⁹ Vasas G. 2006. 99.

⁷⁵⁰ Takáts J. 2007. 82.

⁷⁵¹ Asbóth János: *Munkapárt és a választójog*. Budapest, 1910.

⁷⁵² Beksics Gusztáv 1884–1894 között a Szabadelvű Párt képviselője, majd miniszteri tanácsos, 1896–1905 között ismét képviselő, s a századfordulón a *Magyar Nemzet* főszerkesztője és több lap munkatársa volt. Pályájáról és politikai felfogásáról lásd L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok*, 1963. 6.

azonban a kormányzattól több-kevesebb távolságot tartva, többretegű rendszerkritikát (középosztály-program, szakértő bürokrácia, egyház és állam szétválasztása) várt el. Alapgondolatai a liberalizmus szabadságértelmezésének keretén álltak,⁷⁵³ de a nemzet-féltés és a fokozódó szociális problémák mind távolabb sodorták a klasszikus szabad-elvűség gondolatvilágától. Az ország nemzetiségi helyzetének átalakítására a magyarság polgárosodással együtt járó politikai-kulturális-gazdasági asszimilációs képességének a fokozását hangoztatta, s ezzel összefüggésben a nemzetteremtés területén fontosnak tartotta az urbanizáció és a közigazgatás reformját (különösen az ország peremterületein, pl. Erdélyben), a nemzeti kulturális régióközpontok fejlesztését, illetve az etnikai viszonyok átrendezésére alkalmas telepítések szervezését.⁷⁵⁴ Comte és Spencer pozitívizmusa mellett szellemiségére a szociáldarwinizmus is komoly hatással volt, amely elvezette a „fajkonzerválás” politikailag veszélyes terepére, s a nemzetvédelemmel kapcsolatosan egyre messzebb vetette a liberális gondolati alapmotívumoktól.⁷⁵⁵ Szociális érzékenysége révén már a századfordulót megelőzően felfigyelt a szocialista munkás- és parasztmozgalmak törekvéseire, ugyanakkor a tulajdonviszonyok átalakítását célzó terveik miatt veszélyesnek ítélte őket.⁷⁵⁶ Éppen saját modernizációs programjával való összeegyeztethetősége miatt elfogadta a választási rendszer átalakításának szükségét (pl. városi körzetek növelése), sőt az általános szavazati jog kialakítását is támogatta.⁷⁵⁷

Szintén a liberális állam társadalmi szerepvállalása mellett szállt síkra a politikai pályáját a 48-as Pártban kezdő és a Szabadelvű Pártban befejező Schvarcz Gyula is. Schvarcz, aki pozitivistá társadalomtudósként a független értelmiség szerepköréből tekintette a polgárosodás folyamatát, háttérbe kívánta szorítani a pártok közjogi szembenállását és széleskörű reformokat tartott szükségesnek (állami szociálpolitika, kultúraterjesztés, szakbürokrácia, közigazgatási-, igazságszolgáltatási- és alkotmányreform, stb.).⁷⁵⁸ A hazai polgári társadalom megszilárdítását összekötötte a nemzetépítés, nemzetteremtés feladatával, amelyben – hasonlóan Asbóthhoz vagy Beksicshez – az értelmiség és az állam kultúrpolitikai teendőit hangsúlyozta.⁷⁵⁹ Az egykamarás törvényhozás hívének vallotta magát, később pedig egy közvetítő, mérséklő feladatokat ellátó, főleg a szakmai és társadalmi szervezetek választottjaiból álló felsőház/államtanács kialakítását tartotta célszerűnek.⁷⁶⁰ A választási rendszer gyökeres reformját (kisebbségi képviselő, töredékszavazatok) már az 1870-es években fontos-

szám. 1242–1278., Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása*. PhD disszertáció, DE BTK, 2007., *Beksics Gusztáv*. Szerk. bev.: Müller Rolf. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2005., ill. Schlett I. 2010. 835–844.

⁷⁵³ Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879. 30–32., ifj. Bertényi Iván: A nemzeti liberalizmus dualizmuskori prófétája. *Kommentár*, 2006. 3. szám. 121., ill. Miru Gy. 2007. 187–189.

⁷⁵⁴ Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Budapest, 1883. 5–10. Vö. Schlett I. 2010.

⁷⁵⁵ Beksics Gusztáv: *A demokrácia Magyarországon*. Budapest, 1881. 1–8., Uő: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest, 1905.

⁷⁵⁶ Müller R. PhD disszertáció. 2007. 130–136.

⁷⁵⁷ Uo. 171–172.

⁷⁵⁸ Schvarcz Gyula reformképzéseiről és pályájáról bővebben lásd Miru Gy. 1993. 33–35., Miru Gy. *Kísérlet az állam körül...* 1999. 86–111., Uő. szerk. 2000.

⁷⁵⁹ Schvarcz Gyula: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Pest, 1869. 181–182.

⁷⁶⁰ Uő: *Államintézményeink és a kor igényei*. Budapest, 1879. 235., 475–476.

nak tartotta, s egyszerre állt ki a választójog szélesítése, illetve a választókerületek arányosítása (40–50 ezer lakosra jusson egy képviselő) mellett. Demokratikus alapon állva hosszabb távon az általános választójog híve volt, azonban benne is élt a liberálisok politikailag éretlen tömegektől való félelme („*Oda bocsát az urnához száz ezreket, sőt milliókat is, kik maguk tudatlanságában minden lépten nyomon félrevezethetők, s kik sokkal inkább ártanak mint használnak az állam céljának*”⁷⁶¹), amelynek ellensúlyozására is alkalmasnak találta a kultúrateremtést. Az adott körülmények között az írni-olvasni tudó 24 év feletti férfiak választójoga mellett állt ki és követelte a titkos szavazás bevezetését.⁷⁶²

A kossuthi függetlenségi és demokratikus gondolatokhoz mindvégig ragaszkodó Herman Ottó⁷⁶³ ugyancsak érzékelte az általa „álliberálisnak” tekintett, a szabadság eszméit kijátszó rendszer társadalmi problémáit, ellentmondásait, és a liberalizmus demokratikus reformját sürgette. A 67-es oldalon álló etatistákhoz hasonlóan egyetértett egy liberális középpárt (iparpárt) megalakításának, a társadalom kulturális színvonal-emelésének és a parlamentáris reformnak (pl. arisztokratikus főrendiház feleslegessége) alapvető szükségességével, azonban velük ellentétben – a klasszikus liberalizmus szellemében – nem tartotta célszerűnek az állami centralizáció erősítését. A teljes értékű polgárosodás érdekében fontosnak tartotta egy szociális viszonyokat érzékelő, demokratikus hitelszervezet kiépítését, amely korlátozná, megakadályozná az alsóbb társadalmi rétegek lecsúszását.⁷⁶⁴ A népszuverenitás alkotmányos kiteljesedését az önkormányzatiság, a törvényhatósági autonómia fejlesztésében kereste.⁷⁶⁵ Herman a századfordulón a tudomány felé fordulva felhagyott a napi politizálás művelésével, a függetlenségi demokratikus kiütkeresés fokozott szociális érzékenységgel rendelkező személyiségei közé tartozott – pl. elsők közt hívta fel a figyelmet a munkásérdekek fontosságára –, azonban progresszivitása, komoly ellentmondást képezve, nem terjedt ki az általános választójog támogatására és veszélyesnek tartotta a szociáldemokratákkal történő együttműködést is.⁷⁶⁶

A függetlenségi ellenzék holdudvarából induló, később a közjogi vitákat rendszerint távolról szemlélő liberális demokrata Vázsonyi Vilmos is a századelő szociális reformokat követelő politikusaik sorába tartozott.⁷⁶⁷ A hazai polgárosodás társadalmi problémáit hamar felismerve kapcsolatot teremtett más demokratikus reformokat sürgető csoportokkal, köztük a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal, de együttműködés helyett valójában versenyhelyzet alakult ki közöttük.⁷⁶⁸ Vázsonyi a parlamentarizmus és alkotmányosság híveként elhatárolódott Tisza István politikájától.⁷⁶⁹ Ezzel együtt radikálissága, progresszivitása messze állt a szélsőségtől, azonban –

⁷⁶¹ Uo. 65.

⁷⁶² Miru Gy. 2000. 30.

⁷⁶³ Herman Ottó 1879–1895 között több alkalommal a Függetlenségi Párt, ill. a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt által támogatva szerzett országgyűlési mandátumot. Pályájáról lásd Erdődy G. 1984.

⁷⁶⁴ Uo. 35.

⁷⁶⁵ KN 1891. július 15. KN 1887–1892. 26. kötet. 29., ill. Erdődy G. 1984. 30–33.

⁷⁶⁶ Uo. 166.

⁷⁶⁷ Vázsonyi Vilmos 1901–1926 a képviselőház, ill. a nemzetgyűlés tagja volt (Polgári Demokrata Párt, Nemzeti Demokrata Párt), 1917–18-ban igazságügy ill. (választójogi ügyi) tárca nélküli miniszterként tagja volt az Esterházy-, majd a Wekerle-kormányoknak.

⁷⁶⁸ Tökéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca*. Budapest, XX. századi Int., 2005. 35., 89.

⁷⁶⁹ Uo. 136.

az államhatalom összetett válságának időszakában – csak viszonylag rövid ideig volt részese a legfelsőbb hatalmi elitnek. Politikai modernitása az önkormányzatisággal és még inkább az általános választójog elszánt – részéről sok illúzióval keveredő (pl. ideális társadalom) – támogatásával érzékeltethető.⁷⁷⁰

A századforduló utáni modern liberalizmus egyik legjellegzetesebb képviselője – a ma inkább történetírói munkáiról ismert – Gratz Gusztáv,⁷⁷¹ aki elszakadva a 19. századi szabadelvűség hagyományaitól a „szociális liberalizmus” megteremtésének szükségességét hangsúlyozta.⁷⁷² A *Huszadik Század* szerkesztőségében lezajlott 1904-es vitán a liberalizmus szociális tartalmakkal történő feltöltését sürgette, s a klasszikus jogegyenlőség mellett az esélyegyenlőség megteremtését is feladatként tekintette: „*a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul.*”⁷⁷³ A modern liberalizmus képviselői, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok kihívásait komolyan véve – az előző nemzedéktől eltérően – nem csupán az erős és művelt középosztály védelmét, megteremtését tartották szükségesnek, hanem fontosnak ítélték az alsó néprétegek feletti gondoskodás célkitűzéseit is. A (szociális) liberalizmus egyéni szabadsággal nem mehet el a gyengébbek „kiszipolyozásáig”, és nem küzdhet a létező társadalmi hierarchia mozdulatlan fenntartásáért, konzerválásáért, például az oktatási rendszeren keresztül, hanem kötelessége magára vállalni a gazdaságilag gyengék védelmét is.⁷⁷⁴ Az addigi, nagyjából negatív tartalmú liberalizmust (pl. társadalmi és a fejlődést akadályozó gazdasági korlátok lebontása), amely azt a célt szolgálta, hogy bizonyos dolgok ne következhessek be, fel kell váltani a pozitív liberalizmusnak, amely ki is jelöli a feladatokat és megszabja a fejlődés útvonulát. A szociális liberalizmus feladatát a következőkben jelölte ki: ingyenes és kötelező népoktatás, ingyenes közegészségügyi ellátás, ingyenes igazságszolgáltatás, progresszív adópolitika, a kisipar támogatása, stb.⁷⁷⁵

A fentebb felsorolt liberális reformer politikus/politikai gondolkodókhoz hasonlóan a dualizmus alkotmányos és társadalmi problémáit (polgári házasság, egyházpolitika, nemzetiségi probléma, választójog, stb.) felismerő, a politikai elit perifériáján tartózkodó erősen rendszerkritikus pozíció képviselője Justh Gyula is. Justhnak a korszak eszméibe történő beillesztése azonban az imént felsorolt kortársaihoz képest is nagy körültekintést igényel, hiszen gyakorló függetlenségi politikusként politikai elmélettel csak érintőlegesen foglalkozott. Mindazonáltal kijelenthető, hogy eszméi, ideológiai hovatartozása mindenképpen a liberalizmus keretén belül helyezhető el, és a 19. századi elődök tekintetében a kossuthi szociális problémák irányába nyitott, demokratikus jegyeket is magában foglaló szabadelvűséggel rokonítható. A kortársak közül,

⁷⁷⁰ Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. 1. k. 1927. 462–465.

⁷⁷¹ Gratz Gusztáv a *Huszadik Század* ill. *Társadalomtudományi Társaság* 1906-ban kivált alapítója, 1906-tól alkotmánypárti, majd 1910-től munkapárti képviselő, s 1917-ben az Esterházy-kormány pénzügy-, 1920–21-ben a Teleki-kormány külügyminisztere, ill. nemzetiségi minisztere. Életről és politikai tevékenységéről lásd Tilkovszky Loránd: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei. *Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. szám. 371–393., ill. Romsics G. 2010. 387–389.

⁷⁷² Takáts J. 2007. 100–101.

⁷⁷³ Gratz Gusztáv: A liberalizmus. *Huszadik Század*, 1904. 3. szám. 176.

⁷⁷⁴ Uo. 175–176.

⁷⁷⁵ Uo. 1904. 180.

pedig leginkább Vázsonyi demokratikus liberalizmusával hozható összefüggésbe, de annál sokkal inkább közjogias szemléletű.

A 20. század elején a fentebbiekhez hasonló probléma kiválasztásokkal és felismerésekkel jellemezhetőek a hatalom periférián lévő sokszínű progresszivitást is magukban hordozó reformer, rendszerkritikus csoportok, illetve az egyértelmű rendszeralternatívát felmutató parlamenten kívüli szociáldemokrata és polgári radikális ellenzék politikusai is. A hasonló, helyenként egymásba vágó problémaérzékelések azonban a különböző/össze nem egyeztethető megoldási javaslatok (a tulajdonviszonyok megváltoztatása, nemzetköziség, stb.) miatt lehetetlenné tették a hosszú távú politikai szövetségek kialakítását, s együttműködésük valójában inkább a társadalmi tömegek megnyerése iránti versengésként értelmezhető. A polgári demokratikus követelések egy része, pl. a választási rendszer átalakítása, általános választójog problematikája, a parlamenti alkotmányosság megőrzése/kiszélesítése, ilyen összeegyeztethető, érdekegyesítő állásfoglalásokat jelentett.

A századforduló időszakára a politikai eszmék egymásra hatásának eredményeként a korábbiakhoz képest felerősödött az összetett, heterogén eszmék kialakulásának jelensége a magyar politikai közgondolkodásban. A liberalizmus, a konzervativizmus és a szociáldemokrácia egymásra hatásának következményeként nyugati példákra – még ha nem is azonos mélységben – itthon is gyökeret eresztett a konzervatív liberális, a keresztényszocialista, az újkonzervatív, a demokratikus liberális, és a liberális demokrata, stb. politikai ideológia. Mindazonáltal elmondható, hogy a hazai hegemon többpártrendszernek,⁷⁷⁶ a mindvégig előtérben lévő közjogi kérdésnek, a mély társadalmi problémáknak és az adott nemzetiségi helyzetnek, stb. köszönhetően – hatalmi ideológiaként legalábbis – a liberalizmus és a konzervativizmus egymásra hatásaként főleg a konzervativizmushoz, vagy a politikai jobboldalhoz kötődő eszmék megerősödésének lehetünk tanúi (pl. Apponyi Albert, Tisza István, Prohászka Ottokár, majd Bethlen István). Ennek ellenére a politikai baloldalon természetesen a liberalizmus és a demokrácia egymásra hatása is végbement (pl. Vázsonyi Vilmos, Gratz Gusztáv, Justh Gyula, Jászi Oszkár). A fő probléma véleményem szerint így a liberalizmuson belül értelmezhető, ugyanis a liberalizmus különböző „szélső” árnyalatai nem egymással léptek szövetségre: az elitista liberálisok inkább a konzervatívokkal vagy újkonzervatívokkal, a demokratikus liberálisok pedig a szociáldemokratákkal vagy a polgári radikálisokkal építettek ki szövetséget. Az utóbbi csoport jellemzőjeként azonban szükséges megállapítani, hogy a vázolt helyzet következtében a liberálisok (demokrata liberálisok) nem voltak eléggé demokraták, és a demokraták (liberális demokraták, szociáldemokraták és polgári radikálisok) pedig nem voltak eléggé liberálisok.

Az első időszakban a politikai elit egy részét is magába foglaló Társadalomtudományi Társaság (a szervezet elnöke kezdetben ifj. gróf Andrássy Gyula) liberális nézeteket valló (pl. Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt, akik 1906-ban a Magyar Társadalomtudományi Egyesület létrehozói) és polgári radikális (Jászi Oszkár, Braun Róbert, stb.) gondolkodói a nézőpontokat igyekeztek a nemzetiségi kérdés kezelésére, a szociá-

⁷⁷⁶ A hegemon többpártrendszer fogalmának értelmezéséhez lásd: Szabó D. 1999. 136., ill. ezt átvéve Zsoldos I. PhD disszertáció. 2008. 47.

lis reformokra, illetve a népoktatásra terelni.⁷⁷⁷ A liberális irányzat a Szabadelvű Pártban, majd a Nemzeti Munkapártban is éreztette hatását és Tisza István szabadságjogokat szűkíteni kívánó csoportjával szemben megjelent a Berzeviczy Albert, Székely Ferenc, Sándor Pál, majd Návay Lajos köré szerveződött reformokat szorgalmazó csoport, amely kereste az együttműködést a függetlenségi párt, a demokraták, illetve a szociáldemokraták és a polgári radikálisok kompromisszumra hajlandó köreivel. Pártközi szervezetként jött létre az Általános Titkos Választójog Ligája (1905), amely azonban a koalíció hatalomra jutásával szétesett, majd hasonló funkciót látott el a Választójogi Országos Szövetség (1910), illetve az Országos Reform Klub (1910) is.⁷⁷⁸

A Nemzeti Munkapárt megalakulása és 1910-es kormányalakítása, valamint Tisza István – a parlamentarizmust és a polgári szabadságjogokat korlátozó – tevékenysége, illetve konzervatív választójogi elképzelései és rendkívül korlátozott szociális érzékenysége törvényszerűen felerősítette a hatalommal szemben fellépő, alapvetően különböző indíttatású erők együttműködését.

POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 1.: AZ EGYHÁZPOLITIKA

A 19. század második felében zajló polgárosodás nem kizárólag társadalmi jelenségekkel járt együtt, hanem az állam bizonyos fokú modernizációját is megkövetelte. Az állami modernizációnak, a modern polgári állam kiépülésének egyik meghatározó kérdése volt az állam és az egyház viszonyának rendezése, egyes addigi egyházi funkcióknak az államra ruházása (polgári házasság, állami anyakönyvezés, izraelita vallás recepciója, stb.). A korszakban ezt a század utolsó évtizedében lezajló összetett reformfolyamatot egyházpolitikai kérdésnek nevezték.

Az egyházpolitikai kérdések rendezése az 1890-es évek középső harmadában érett határozott reformszándékká,⁷⁷⁹ amikor a Szabadelvű Párt liberális szárnya (Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Tisza István, stb.) a reformok támogatóinak sorába állt.⁷⁸⁰ Az egyházpolitikai reformok jelentősége azzal is igazolható, hogy néhány évre felülírta a dualizmus politikai megosztottságában döntő erejű, meddő közjogi felfogást és parlamentáris tekintetben – az egészségesebb – konzervatív és liberális oldalak közti különbségek kerültek előtérbe. Ennek megfelelően a reform egyaránt megosztottságot eredményezett a Szabadelvű Pártban, a Nemzeti Pártban és a függetlenségi ellenzéken belül is, s a vita során létrejött az újkonzervatív Katolikus Néppárt.

A Függetlenségi és 48-as Párt nagy tekintélyű vezetője Irányi Dániel 1892 májusában huszonharmadik alkalommal nyújtotta be a parlamentben a szabad vallásgya-

⁷⁷⁷ Szabó M. 2003. 226., ill. L. Nagy Zsuzsa: A polgári demokraták és Tisza István. *Történeti Tanulmányok*, 10. Debrecen, 2002. 73–81.

⁷⁷⁸ Veliky J. 1978. 57., Erényi Tibor: Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 101–111., Boros Zs–Szabó D. 1999. 82–84.

⁷⁷⁹ Az egyházpolitikai kérdés rendezése már 1890-től, az elkeresztelési rendelet bevezetésétől napirenden volt. Bővebben lásd Hanák Péter: *Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében*. In: Magyarország története, 7. 1983. 73–107., Gergely A.–Szász Z. 1978., 192–198.

⁷⁸⁰ Gratz Gusztáv és Szekfű Gyula az egyházpolitikai törvények előtérbe kerülését csak részben tulajdonítja a korszak sürgetésének, véleményük szerint az elsődleges cél a politika közjogi kérdésektől való elterelésében rejlett. Gratz G. 1934. 1. k. 290–291., ill. Szekfű Gy. 1928. 325.

korlatot és a vallásfelekezetek egyenjogúságát tartalmazó indítványát, amelyet a Ház ezúttal óriási többséggel támogatott, s kezdeményezte a polgári házasság és a zsidó vallás recepciójának törvényi előkészítését is. A Wekerle-kormány ki állt a kötelező polgári házasság bevezetése mellett. A kormányzó Szabadelvű Párt meghatározó csoportja (főként Csáky Albin kultuszminister) által 1893 során egyértelműen felkarolt egyházpolitikai törvények parlamenti elfogadása ennek ellenére az ellenzék támogatásának függvénye volt, amelyet a Függetlenségi és 48-as Párt állásfoglalása nagyban befolyásolt.

A reformtörekvést támogató – Irányi halála után elnökké választott – Eötvös Károly a kérdésben két csoportra oszlott Függetlenségi és 48-as Párt egyben tartására képtelen volt, s követőivel együtt (pl. Herman Ottó, Madarász József) kilépett a pártból, amelynek elnöke ezt követően Justh Gyula lett (1893. május 19.).⁷⁸¹ A pártvezetés igyekezett az 1891. december 31-én elfogadott kiáltvány szellemét megőrizni, amelyben álláspontját az alábbiak szerint fogalmazta meg: „*Mi tartjuk szükségesnek a vallásszabadság kimondását, a házassági jognak a kötelező polgári házasságra alapítását s ezekkel kapcsolatban minden felekezet közt úgy a házasságra, mint az áttérésre, valamint a hitközségek szervezésére és kormányzására nézve a teljes egyenjogúság megállapítását s a felekezetek önkormányzati jogának biztosítását.*”⁷⁸² A határozott szándék ellenére a reform képviselőházi vitájakor a függetlenségi ellenzék három csoportra szakadt: Eötvös Károly és Polónyi Géza a liberális reform mellett állt (kötelező polgári házasság), de a kormánypárti javaslatától (és egymással szemben is) különböző állásfoglalást hangoztattak. Ugron frakciója a fakultatív polgári házasságot hangoztatta, de lényegében nem állt ki a reform mellett, míg Justh Gyula liberális hívei –, akik a függetlenségi többséget alkották – a kormány javaslatát támogatták.⁷⁸³ A kérdés által erősen megosztott függetlenségi ellenzék 1894. február 7-én tartotta döntő értekezletét. A párt képviselőinek bő többsége (46:12) a reform mellett voksolt.⁷⁸⁴

Justh Gyula fellépése ebben a helyzetben alapvetően meghatározta a reformjavaslat sorsát. Justh a liberális egyházpolitikai reform támogatását, mint a függetlenségi ellenzék hosszú évtizedek óta hangoztatott követelését elkerülhetetlennek tartotta. Az általa képviselt egyházpolitikai felfogás a reformok teljes körét⁷⁸⁵ meghatározó polgári házasság kérdésében tartott 1894. február 21-i képviselőházi beszédéből kerülhet kibontásra. A felszólalásból határozottan látszik, hogy az állam és az egyház szétválasztását több okból elkerülhetetlennek tartja: 1. a liberalizmus általános jogegyenlőségéből levezethetően, 2. a polgári állam megerősítésének szempontjából. Ezt részletesen az

⁷⁸¹ Az Eötvössel együtt kilépők létszámát illetően Lambrecht Kálmán (Lambrecht Kálmán: *Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora*. Budapest, 1920. 124.) és Gratz Gusztáv (Gratz G. 1934. 2. k. 320–327.) 22 főről, míg Galántai József (Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918. Katolikus egyházi körök szervezkedése Magyarországon*. Budapest, 1960. 58–65.) 17 főről tesz említést.

⁷⁸² A Függetlenségi és 48-as Párt 1891. december 31-i kiáltványa. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 233.

⁷⁸³ A törvényhozáson belül nagy létszámú csoportot jelentett a radikális reform ellenzőinek tábora, s többek között a korábbi miniszterelnök Szapáry Gyula, Péchy Tamás és Apponyi Albert is az ingadozók körébe tartozott. Apponyi elfogadta a polgári házasság szükségességét, azonban nem támogatta annak kötelező bevezetését. Gratz G. 1934. 1. k. 298., ill. Fekete Sándor: Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei. *Egyháztörténelmi Szemle*, 2006. 1. szám. 152–157.

⁷⁸⁴ Szatmári M. 1928. 158.

⁷⁸⁵ A reformok három nagy körben kerültek tárgyalásra: szabad vallásgyakorlat, az izraelita vallás recepciója és az általános polgári anyakönyvezés (születés, házasság, halálozás) kérdése.

alábbiakban fejtette ki: „A polgári házasság behozatala hazánkban szükséges nemcsak azért, mert keresztény és nem keresztény, különben egyenjogú polgártársaink egymással házasságra nem léphetnének, ha csak vallásukat meg nem változtatnák [...], hanem főleg azért is mert a házassági jogszabályoknak a házassági ügyekben való bírászkodásnak különfélesége számtalan jogi bonyodalomra szolgáltat okot. Ezen a bajon pedig gyökeresen csak úgy lehet segíteni, hogyha az állam a házasság jogi viszonyait, a házasság megkötésének formáját és a házassági ügyekben való bírászkodást egységesen, törvény által szabályozza. [...]. Jól rendezett állami élet még csak nem is képzelhető el ott, hol a társadalom alapját képző családnak és a család első alakulásának, a házasságnak jogviszonyai egységesen szabályozva nincsenek. [...]. Az állam megköveteli azt, hogy a családalapító házasság az ő közegei előtt kötéssék meg jogérvényesen, de nem ellenzi, hogy a polgári hatóság előtt jogérvényesen megkötött házasság egyházilag is megkötéssék.”⁷⁸⁶ Az egyházpolitikai reformmal szembeforduló konzervatív katolikus csoportok támadásai ellenére Justh liberális egyházfelfogása (és általában a reform egésze) nem tekinthető egyházellenesnek, antiklerikálisnak, hanem a korabeli nyugat-európai klasszikus liberális állami viszonyokhoz állt közel.⁷⁸⁷ A Justh által támogatott reform kizárólag a polgári jog elsőbbségét jelentette, de nem érintette az egyház belső szervezeti és hitéleti kérdéseit, az egyházi oktatás kérdését, illetve a papság állami anyagi ellátását. Egyszerre tartotta fontosnak egyes egyházi jogosítványok (pl. anyakönyvezés) az államnak történő átadását és a vallás hitelveinek államtól való függetlenségét, tehát a feladatok elkülönítését. Az egyházpolitikai törvények nemhogy szűkíteni nem akarták, hanem egyenesen növelni kívánták az állam által támogatott, illetve – a törvényhozásba is bevont – bevett vallások körét az izraelita vallás recepciójával. Justh állam és egyház viszonyában képviselt álláspontjára hatással lehetnek, az általa minden bizonnyal ismert Montalambertnek – a francia liberális katolicizmus meghatározó képviselőjének – a nézetei, melyeknek egy része *Szabad egyház a szabad államban* címmel, a francia kiadást követően egy évvel 1864-ben magyarul is megjelent.⁷⁸⁸

A dualizmuskori magyar liberalizmus államközpontúságát és nemzeti érzékenységét jól megvilágítja Justh felfogása saját katolicizmusának és hazaszeretetének egymáshoz való viszonyáról: „Én is jó katolikusként tartom magamat, és megvallom hogy a tervbe vett reform által egyházam érdekeit sértve nem látom. De ha egyházam érdekei szembenállnának is hazám érdekeivel, egy pillanatig sem haboznám, mint jó magyar ember egyházam érdekeit hazám érdekének alárendelni. Elsősorban vagyok magyar és csak azután katolikus.”⁷⁸⁹ Az állam egyházzal szembeni előtérbe állítása azért is figyelemre méltó jelenség Justh esetében, mert nem tartozott az etatista, az állam erejét általánosan növelni kívánó politikusok körébe.

Justh komolyan fellépett a függetlenségi táboron belül tapasztalható egyházpolitikai megosztottság ellen, amelyet említett beszédében is szóvá tett. Nem tartotta el-

⁷⁸⁶ KN 1894. február 21. KN 1892–97. 16. kötet. 88.

⁷⁸⁷ Katus László: *Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán*. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 10–28.

⁷⁸⁸ Charles Forbes Montalambert: *Szabad egyház a szabad államban*. Ford. Matkovich Pál. Pest, 1864.

⁷⁸⁹ KN 1894. február 21. KN 1892–1897. 16. kötet. 87.

fogadhatónak a reformot elvben elfogadó, de a kormánypárti indítványt elutasító álláspontot sem: „Ha tehát a javaslat sorsa csakugyan a mi kezünkben van letéve, akkor kétszeres kötelességünk nekünk, kik elvek körül csoportosulunk, a kik nem személyekért, hanem elvekért küzdünk, minden tőlünk telhető eszközzel előmozdítani a javaslat törvényerőre emelkedését. [...] Nem a kormány iránti bizalomból szavazzuk meg mi a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslatot, nem is azért, mintha mi megmenteni akarnók, hanem tisztán azért mert elveink győzelmére törekszünk, bármily kívánatos is lenne a mai kormányt megbuktatnunk, azt elveink árán nem tehetjük. [...] Pillanatnyi látszólagos előnyökért sem szabad nekünk elveinket feláldoznunk. A kötelező polgári házasság elvét hirdették elődeink és követeltük mi annak megvalósítását évtizedeken keresztül, és megállunk a mellett akkor is rendületlenül, mikor ellenfeleink vállalkoztak annak megvalósítására; mert T. ház, jobban szeretjük elveinket, mint a hogy gyűlöljük ellenfeleinket.”⁷⁹⁰ A dualizmus kori ellenzék részéről rendkívül ritka helyzetértékelés ez, amikor a 48-as párt egyes vezérszónokai a kormány javaslatának támogatása mellett léptek fel.

Justh állásfoglalásának már néhány kortárs is nagy jelentőséget tulajdonított, közülük itt csak három szerzőre hívom fel a figyelmet. Az első Sturm Albert, aki általában szűkszavú életrajzi bemutatókat tartalmazó *Országgyűlési Almanach*-jában (1897) tér ki Justh egyházpolitikai fellépésére, s amely megállapítás ezt követően minden későbbi Almanachban is helyet kap.⁷⁹¹ A második szerző Mikszáth Kálmán, aki *Parlamentari karcolataiban* több helyen is utal „a barátságos szövetséges” Justh reformot támogató magatartására.⁷⁹² A harmadik pedig Szatmári Mór, aki a *Húsz év parlamenti viharai* című kötetében az alábbiakban értékeli Justh egyházpolitikai vitában betöltött szerepét: „[...] nemcsak a kormányban voltak nagy hősei a szabadelvű áramlatnak, hanem a parlamentben is. Hogy csak a legjelesebbeket említsem, a szabadelvűségért küzdők sorában ott volt Irányi Dániel, Kossuth demokratikus szabadelvűségének apostola, Horváth Boldizsár, Deák Ferenc kitűnő kortársa és reprezentánsa, Széll Kálmán, Eötvös Károly, a fiatalos lelkesedéstől lobogó Justh Gyula, a szabadelvű pártban még mindig nagy befolyással bíró volt „generális” Tisza Kálmán. Ezeknek a férfiaknak tekintélye és egyéniségük nagy súlya nagyon erős hatással volt a közvéleményre.”⁷⁹³

Az egyházpolitikai reformok tárgyalása során 1894. február 23-án – Justh beszédét követően két nappal – Helfy Ignácnak írott levelében Kossuth Lajos is állást foglalt az ügyben és a liberális reformok támogatására szólította fel a függetlenségi ellenzék politikusait. Véleménye szerint a „javaslat egyenes folyamánya a 48-as idők szellemének és a függetlenségi és 48-as párt önmagát tagadná meg, ha akadályozná a

⁷⁹⁰ Uo.

⁷⁹¹ Országgyűlési almanach 1897–1901. 264., Uo. 1901–1906. 287., Uo. 1905–1910. 294., Uo. 1906–1911. 133., Uo. 1910–1915. 312.

⁷⁹² Miniszterek bemutatója. *Politikai karcolatok*, 83. kötet. 1894. MKÖM 1998. ill. „Az első szónok Justh Gyula volt, a szélsőbal derék vezére, kinek köszönhető, hogy a párt nem ugrott egészen Polónyi akarata szerint s a nemes zászló (mely minden magyar ember álmaiban, reményeiben megsuhog) hótisztán maradt. Mondott a kormánynak kellemetlenségeket is, de beszédjéből kisugárzott a meggyőződés melegsége és a célba vett reform iránti lelkesedés. Justhot, Eötvös detronizálása után, elnökké választotta a függetlenségi párt, de vezérré maga tette meg magát a mai beszédjével. Volt taps, volt éljen jobbról-balról s egész búcsújárás indult meg a szónokhoz a kormánypárti padokból is, a kinyitott sorompókon át, hogy parlamenti szokás szerint kezet fogjanak vele.” Egyházi vita 1894. február 22. Uo.

⁷⁹³ Szatmári M. 1928. 152.

*haladó eszme megvalósítását.*⁷⁹⁴ Kossuth Lajos és Justh pártelnök összecsengő felfogása nagyban hozzájárult a függetlenségi táborban észlelhető megosztottság csökkenéséhez.⁷⁹⁵

Az egyházpolitikai törvényekhez kapcsolódik a zsidóság 1895-ben törvénybe iktatott recepciója is. Az 1867-es emancipációs törvény (1867. évi 17. tc.) kimondta ugyan a zsidóság politikai és polgári egyenjogúságát, azonban nem rendelkezett egyértelműen az izraelita vallás helyzetéről. Az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánítása csak majdnem három évtizeddel később, a liberális egyházpolitikai törvények között együtt került elfogadásra a parlamentben. A recepció képviselőházi vitájakor elhúzódó szenedélyes összeütközés nem alakult ki a kérdésben, a főrendiház azonban csak harmadjára fogadta el a tervezetet.⁷⁹⁶ Annak ellenére, hogy Justh törvénytervezettel kapcsolatos közvetlen véleményét nem ismerjük, de a zsidósággal összefüggésben több alkalommal tett határozott kijelentéseket, amelyekből álláspontja rekonstruálható.

Justh zsidósággal kapcsolatos leginkább egyértelmű állásfoglalása személyes természetű: felesége Szitányi Vilma kikeresztelkedett zsidó családból származott. Más tekintetben pedig első megválasztása és politikai karrierjének kibontakozása nem kis mértékben függött a makói választók között nagy arányban szerepet kapó zsidóság választói magatartásától. A Függetlenségi Párt korábbi makói képviselője (Széll György) az antiszemita szárny meghatározó alakja volt, Justhnak reálpolitikai alapon kizárólag ezzel az irányzattal szemben lehetett politikai esélye. A Függetlenségi Párt vezetői, Mocsáry Lajos és a 48-as frakció irányítója Irányi Dániel –, akik az antiszemiták párton belüli letörésében voltak érdekelték⁷⁹⁷ –, kiálltak Justh makói jelölése mellett. Justh, bár kortes beszédeiben rendszerint nem tért ki a zsidóság kérdésére, az 1880-as évek választásai során az antiszemitákkal nyíltan összetűzésbe keveredett.⁷⁹⁸ Évtizedekkel későbbi népgyűlési beszédében az alábbiak szerint nyilatkozott álláspontjáról: *„A vallási villongásokat ne vigye be senki se a politikába. [...] A 80-as évek elején az antiszemitizmus mint politikai párt szervezkedett Magyarország küzdőterén. Ki volt akkor, aki szembehelyezkedett az antiszemitizmussal? Egyedül a függetlenségi és 48-as párt! [...] A függetlenségi párt volt az, amely kimondotta, hogy én nem nézem, ki milyen vallásfelekezethez, fajhoz tartozik, hanem csak azt nézem, hogy igaz, hű fia a hazának, ki becsületes; nem keresem azt, hogy ki zsidó, ki nem zsidó, hanem keresztényben, zsidóban, vagy bármely felekezethez tartozzék is, – [sic!] a becsületes embert a szívemhez ölelem, aki nem becsületes, azt a társadalomból kilököm. [...] Akkoriban fiatal ember, kezdő politikus voltam, mikor a makóiak megválasztottak. Ott felvettem a harcot az antiszemitapárt akkori elnökével, Széll Györggyel szemben. Én akkor is a függetlenségi és 48-as párt régi tradícióinak alapján álltam. Akkor is azt mondtam, ennek a szerencsétlen nemzetnek nem kell egyéb csak hogy még a vallási villongást is belevigyék a politikába és a gyűlölködés magvát táplálják, hogy aztán egymásra törve, megfeledkezzünk a közös ellenségről: az osztrákról, és annak magyar*

⁷⁹⁴T. Boros László: *Egyházpolitikai harcok*. In. Balla A. szerk. 1928. 132.

⁷⁹⁵Az egyházpolitikai reformcsomagot végül nagy vitát követően elfogadta a törvényhozás. Hanák P. *Magyarország története*, 7. 1983. 87–107.

⁷⁹⁶Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 65–75.

⁷⁹⁷*Arad és Vidéke*, 1892. január 8. A zsidóság mozgalma.

⁷⁹⁸*Egyetértés*, 1884. június 12. Választási mozgalmak. Makó., ill. *Arad és Vidéke*, 1887. június 29. Justh Gyula Makón.

barátairól, – akik fájdalom – igen sokan vannak ebben az országban.”⁷⁹⁹ Justh zsidósággal, asszimilációval és polgárosodással kapcsolatos elképzelései a korszak liberális elitjében leginkább elterjedt, Gyurgyák János által „optimista emancipációs” nézetrendszernek nevezett szemlélethez kapcsolhatóak. Az 1840-es évektől kezdődően több mint fél évszázadon keresztül a liberális elit széles – más tekintetben meglehetősen heterogén – rétege, köztük Kossuth Lajos, Eötvös József, Trefort Ágoston, Tisza Kálmán, Csernátony Lajos, Mocsáry Lajos, Irányi Dániel, Eötvös Károly, Wekerle Sándor és Tisza István, egyaránt a zsidó asszimiláció híve volt, s ha érzékelték is az ebben a kérdésben tapasztalható társadalmi problémákat, úgy gondolták azt a polgárosodás folyamata képes leküzdeni, feldolgozni.⁸⁰⁰

Az egyházpolitikai reform kapcsán kialakult függetlenségi ellenzék egyes csoportjait magában foglaló liberális tömörülés a törvények elfogadását követően is érzékelhetően részt vett a párt irányvonalának meghatározásában. A függetlenségi liberálisok, bár nem alkottak önálló pártot, fontos tényezői maradtak a törvényhozásnak. A századfordulót követően, majd a koalíciós kormányzás időszakában is markánsan kiálltak a liberális-demokratikus eszmék mellett, 1906–1909 között a kormány belső ellenzékét alkották (kisebb csoportokban önálló pártokat alakítottak), s 1909 után rájuk épült az akkor kettészakadt függetlenségi ellenzék Justh-pártnak nevezett, demokratikus követelésekkel is fellépő parlamenti frakciója.

POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 2.: A VÁLASZTÓJOG

A dualizmus évtizedeiben a magyarországi népképviselői választások előbb az 1848-as törvények (1848. évi 4. tc., 1848. évi 5. tc., illetve az erdélyi 1848. évi 2. tc.) rendelkezése, majd az 1874-es törvény (1874. évi 33. tc.) szabályozása alapján kerültek végrehajtásra. A két rendelkezés hasonló anyagi cenzust határozott meg – az 1848-as a vagyont, az 1874-es az éves állami adót vette alapul –, azonban az ország lakosságának meglehetősen csekély részét emelte be a politikai döntéshozatal kereteibe.⁸⁰¹ Az 1899-es módosítás (1899. évi 15. tc.) csak az adóhátralékosok választójogának visszaadásáról intézkedett. A törvények alapján az 1849-es választáson az állampolgárok 7,1%-a (kb. 800 ezer fő) voksolhatott – amely a korabeli európai viszonyok között az egyik legmodernebb rendelkezésének számított –, ugyanakkor az 1896-os a választási mélyponton már csak a társadalom 5,6%-ának (kb. 890 ezer fő) volt szavazati joga, s ez az arány a későbbi választásokon sem növekedett számottevően (4.1. táblázat.). A szavazópolgárok arányának csökkenésével, stagnálásával szemben az ország (Horvátország nélkül) lakosságának száma 1869–1910 között 5 millióval növekedett (40%), míg a választók száma csak 259 ezerrel (28%) gyarapodott. Összehasonlításképpen: Ausztri-

⁷⁹⁹ Justh Gy. beszédei. 1913. 35–36. A hódmezővásárhelyi pohárköszöntő. 1911. május 27.

⁸⁰⁰ Gyurgyák J. 2001. 264., 265–286.

⁸⁰¹ A dualizmuskori választójogról bővebben lásd Szabó P. Cs. szerk. 2006. 108–112., Varga L. 2004., ill. a választásokról pl. Ruzskai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957. 1–2. szám. 11–57., Gergely A.–Szász Z. 1978. 207–212., Boros Zs.–Szabó D. 1999. 124–150., Varga L. 1999. 12–13., Szalai M. 1996., Pölöskei F. 2001. 201–208., ill. ifj. Bertényi I. 2008. 202–214.

ában a dualizmus időszaka alatt négy választási reform zajlott le.⁸⁰² Az 1861–1907 között kuriális rendszerben történt választások során a társadalom mind nagyobb hányadára terjedt ki a jogosultság (1861– 6%, 1873– 6%, 1882– 7,6%, 1896– általános férfi választójog az 5. kúriában⁸⁰³), 1907 után pedig az általános és egyenlő férfi választójog volt érvényben. Az 1907-es reform felszámolta az elavult kurialitást, azonban a választókerületek arányosítását (nemzetiségi és társadalmi okokra visszavezethetően) nem érte el, mivel a városokban átlagosan 32 ezer lakos választott egy képviselőt, a vidéki kerületekben pedig kb. 50 ezer.⁸⁰⁴ Nyugat-Európa államainak nagy részében (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Belgium, stb.) ekkor már az általános férfi választójog volt érvényben, amely a társadalom 20–28%-át vonta a jogosultak körébe. Kelet-Európa és a Balkán államai közül Bulgáriában volt a legdemokratikusabb a választójogi törvény, ahol a 21. évüket betöltött férfiak mindegyike szavazati joggal rendelkezett.

A dualizmus időszakában Magyarországon érvényben lévő választási rendszer Európa egyik legelmaradottabb népképviselési szabályozása volt, amely amellett, hogy csökkentette a társadalmi modernizációnak, a polgárosodásnak az eredményeit, a társadalom tömegeinek a hatalommal szemben tapasztalható politikai érdekkülönbségeit is elmélyítette.⁸⁰⁵

Választási év	lakosság szám (millió fő)	jogosultak száma (ezer fő)	arányuk egymáshoz viszonyítva (%)
1848	11,2	800	7,2
1869	13,2	902,7	6,8
1875	13,5	846	6,2
1881	13,7	821	6,0
1884	14,3	842	5,9
1887	14,6	847	5,8
1892	15,2	871	5,7
1896	15,9	890	5,6
1901	16,8	1025	6,1
1905	17,6	1057	6,0
1906	18,0	1085	6,2
1910	18,2	1162	6,4

4.1. táblázat

*A népesség és a választópolgárok számának alakulása Magyarországon*⁸⁰⁶

⁸⁰² Az ausztriai választójogról lásd Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

⁸⁰³ Az 1896-os választójogi reform bevezette ugyan az általános férfi választójogot, azonban az általuk megválasztott képviselők csak a Reichsrat 1/6-át tették (425:72) ki: „egy nagybirtokos szavazata 52 városi, 180 vidéki, vagy 1089 általános kúriabeli választó szavazatával volt egyenértékű.” Somogyi É. 1968. 72.

⁸⁰⁴ Somogyi É. 1968. 165–183. Az osztrák választási rendszer működéséről Révai Mór: *Magyar demokrácia, magyar választójog*. Budapest, 1917. 106–107.

⁸⁰⁵ Varga L. 2004. 15. Ehhez természetesen a konzervatív választójogi rendszer mellett hozzájárult a szociálpolitika, a társadalombiztosítás, az egészségügy, az oktatásrendszer, az agrárkérdés, stb. problémája is.

⁸⁰⁶ Varga L. 1999. 12–13.

A dualista rendszer talapzatán érzékelhető repedések és főként az 1896-os – Bánffy Dezső kormányzata által vezényelt – erőszakos választási kampány hatására, ahol az ellenzéki pártok mandátumaik számának felét-harmadát elveszítették, egyes értelmiségi, illetve politikai csoportosulások a társadalmi kérdések alapjai felé fordultak. A vizsgálódásból többen azt a következtetést vonták le, hogy az érvényben lévő választási rendszer a hatékony népképviselő kialakítására alkalmatlan, s alapjelenségként a jogegyenlőségre építő választójogi reform mellett szálltak síkra. A parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki politika különböző irányzatai (a szociáldemokraták, a polgári demokraták, az agrárpártok, illetve hatásaikra a Katolikus Néppárt és egyes Függetlenségi és 48-as csoportok), később pedig a hatalmon lévő szabadelvűek kiszakadó csoportjai (Andrássy Gyula, illetve Apponyi Albert csoportjai, stb.) a választójogi reform mellé álltak. Végül a közjogi patthelyzet és a társadalmi nyomás együttes hatására Kristóffy József belügyminiszter javaslata alapján a kormány is felvette programjába az általános választójog bevezetését.

Joggal tehető fel a kérdés: ha a századforduló éveiben a széles politikai paletta különböző szegmensei fokozatosan zászlajukra tűzték a választójog kibővítésének programját, akkor törvényalkotásra miért nem került sor? A válasznak több összetevője van. Annak ellenére, hogy az 1896 őszi lezajlott választás a parlamenti ellenzék pártjaiban is felerősítette a választójog kiszélesítésének a kérdését, az 1899 februárjában megalakult Széll-kormány idején tapasztalható politikai eliten belüli kompromisszumok hozzájárultak ahhoz, hogy az lekerüljön a napirendről. A nemzetiségi politikai elitben érzékelhető aktivitási törekvések, valamint a szociáldemokraták által a felszínen tartott munkáskérdés és az MSzDP belső vitái ugyancsak késleltették a különféle politikai csoportok által egyszerre fontosnak tartott választójogi program összehangolását. Az 1903-ban induló parlamenti obstrukció, majd elmélyülő válság még inkább elterelte a törvényhozás figyelmét a választójog problémájáról, és azt a látszatot keltette miszerint problémák kizárólagosan a parlament egyes csoportjai között állnak fent, így annak gyökerei és megoldása is az intézményen belül keresendőek. A kialakult helyzet a függetlenségi ellenzék és szövetségesei számára a hatalomra jutás lehetőségét vetette fel, s úgy tűnt, hogy kormány és ellenzék aktuális politikai csatájában a választójog kérdése nem lesz lényeges eszköz. Az udvar, Kristóffy belügyminiszter és a szociáldemokraták időleges szövetsége 1905-ben azonban ismét napirendre hozta a társadalom számára amúgy is időszerű demokratikus választójog programját, amely ennek köszönhetően a válság kezelésének egyik alapvető összetevőjévé vált, illetve a világháború előestéjéig a politikai élet központjában maradt.

A szabadelvű, a Fejérváry-kormány által alkalmazott, majd a koalíciós, illetve később a munkapárti propaganda, a kampányok során hirdetett hivatalos álláspont szerint a hatalmon maradás/hatalomra kerülés érdekében elkötelezte magát a választójog bővítése mellett, azonban a hatalomra jutást követően úgy próbálta kendőzni a társadalom alsóbb rétegei felé táplált bizalmatlanságát, hogy a túlságosan széles választójog kapcsán a különböző nemzetiségi pártok megerősödését és a munkásság parlamentbe kerülésének veszélyét hangoztatta.⁸⁰⁷

⁸⁰⁷ Révai M. 1917. 91.

A 48-as közjogi ellenzék programjában kezdettől fogva szerepet kapott a választójog szélesítésének terve. A függetlenségi pártok (48-as Párt, Függetlenségi Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, illetve Ugronfrakció) – főleg a kossuthi⁸⁰⁸ demokratikus hagyományhoz való ragaszkodásként és társadalmi támogatottságuk növelése érdekében – szerepeltették programjukban a választójog kiszélesítését. A kiegyezés korai szakaszában Madarász József, Irányi Dániel, később Mocsáry Lajos csoportjai egyaránt fontosnak tartották a szavazati jog kibővítését, azonban az 1880-as években a függetlenségi program közjogi elemeivel együtt a választójog kérdése is kiüresedésnek indult. Az 1890-es évek elején az Ugronfrakció karolta fel a választójog szélesítését.

A századfordulóra a 48-as politikusok közül Justh Gyula volt az, aki más jogegyenlősítő és bővítő követelések mellett (kötelező polgári házasság, zsidó vallás recepciója, sajtószabadság, stb.) állandó kampánytémává tette a választójog szélesítésének programját. A választójog szélesítése ekkor még eltért az általános választójogtól – az egyenlőség és titkosság nem került hangsúlyozásra –, s jobbra a kulturális cenzus szerepelt a párt programjában a vagyoni cenzus helyett.⁸⁰⁹ A Justh által vezetett párton belüli csoport, a függetlenségi liberális ellenzék előző generációjának (Helfy, Irányi, Mocsáry és Simonyi) örököseként a társadalmi haladás programját tartotta előtérben. A századforduló időszakára – egy későbbi beszédében – visszaemlékezve Justh már akkor a választójog rendezésében látta a legégetőbb problémát, amelyet illetően azonban a függetlenségi táboron belül is komoly véleménykülönbségek feszültek egymásnak: *„Amikor Kossuth Ferenc bejött Magyarországra [...] elmentem hozzá [...] és akkor ezt mondtam neki: [...] neked kell azt az épületet, amelynek alapkövét édesapád 1848-ban lerakta, tovább építeni és egészen kiépíteni: be kell járnod az országot és hogy a jogokból kirekesztett milliókat a magyar alkotmány sáncaiba besegetíteni és ezzel a jogegyenlőség nagy épületét betetőzni törekedjél, hirdetned kell a negyvennyolcas függetlenségi párt kardinális programját: az általános választójogot. [...] Nagy sajnálattal kell megállapítanom, hogy különböző más felfogások alatt [...], nem fogadta meg tanácsomat Kossuth Ferenc.”*⁸¹⁰ Az 1901-es választási kampánytól kezdve az addig határozottan klubpártként működő Függetlenségi és 48-as Párt a Katolikus Néppárt és főleg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt példájából tanulva – bár nem vált tömegpárttá – lépéseket tett a tömegpolitizálás irányába. Ennek érdekében a párt balszárnya Justh irányításával népgyűléseket szervezett, ahol a választójog kiszélesítése a legfőbb jelszavak közé került. Justh Gyula politikai szótárába ekkor íródott be határozottan az általános választójog követelése, mint az MSzDP-től átvehető programpontok egyike: *„Van a pártprogramjukban, amit helyeslek és elfogadok és amit a Függetlenségi Párt átvehetne. Hiszem az általános választójog annak a fundamentumkiépítésnek a folytatása, amelyet Kossuth Lajos vetett meg a jobbagység felszabadításával.”*⁸¹¹ Justhnak a munkásság irányában tapasztalható nyitottságaként értelmezhető,

⁸⁰⁸ Kossuth Lajos 1851-es „kütahyai alkotmányában” már fellelhető az általános választójog bevezetésének szükségessége. Kossuth és a 48-as ellenzék eszmei és politikai kapcsolódásairól Szabad Gy. 1977. 166–200., ill. Uő. 2002. 175–183.

⁸⁰⁹ *Makói Hírlap*, 1896. október 27. Makó város ünnepe.

⁸¹⁰ Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In: Mérei Gy. szerk. 1971. 264.

⁸¹¹ Idézi Horn Emil: Justh Gyula. *Budapest*, 1970. március. 32.

hogy 1902-ben belépett a makói munkáskör tagjai közé.⁸¹² A századforduló utáni években mind a Függetlenségi és 48-as Párt, mind pedig az MSZDP kölcsönösen érzékelték a pártok együttes fellépésében rejlő lehetőségeket. A függetlenségi és a szociáldemokraták által mozgósítható munkásság esetleges szimpátiájára számíthattak, a szociáldemokrata pártnak pedig a parlamenti ellenzékkel fenntartandó kapcsolat szempontjából volt fontos az együttműködés kidolgozása.⁸¹³ Justh választójoggal kapcsolatos elképzelései azonban ekkor még nem körvonalazódtak pontosan, s nem is képviseltek elsődleges helyet politikai programjában. Az 1905/06-os „nemzeti ellenállás” időszakában az általános választójog Kristóffy belügyminiszter kibontakozási programjaként és a vele szemben fellépő koalíció legfőbb célkitűzéseként került előtérbe. Kristóffy széleskörű választójogi reformterve a válságot generáló nemzeti kérdések háttérbeszorítását, illetve a szociális kérdések napirendre kerülését célozta.⁸¹⁴ Ezzel részben összefüggésben Ferenc Ferdinánd trónörökös a dualizmust felszámolni kívánó birodalom átalakítási koncepciójában fontos szerepet szánt az általános választójog kérdésének.⁸¹⁵ Később a hatalomra jutott koalíció az Andrássy által kidolgozott plurális választójoggal állt elő, de ezt a pártszövetségen belülről is komoly támadások érték, s Justh sem állt ki mellette.⁸¹⁶

Az uralkodó, az általános választójog ausztriai bevezetését követően Magyarországon sem zárkozott el a széleskörű reformtól. Somogyi Éva a következőképpen értékeli Ferenc József választójoggal kapcsolatos álláspontját: *„a választójogi reform, mint az előtte fekvő számos reformterv része, eszközt [jelentett – Sz. Á.] a birodalmat fenyegető törekvések háttérbeszorítására, meggyengítésére. Az általános választójog bevezetése Ferenc József (és környezete számára) valójában hallatlan, már-már forradalmi tett volt; erre a végső lépésre egy mozgásban lévő ország súlyos hatása alatt szánta el magát, de azzal a tudattal, hogy nem a nép demokratikus törekvéseinek, hanem a birodalom egységét és hatalmát óvó reformterveknek engedett.”*⁸¹⁷ Ennek függvényében láthatjuk, hogy a hazai választójogi reform kérdése kizárólag a magyar politikai elit kezében volt.

A választójog demokratikus irányú kiszélesítése, az általános, egyenlő és titkos választójog csak az 1909-es függetlenségi pártszakadás (Kossuth Ferenc követőinek leválása) után lett Justh programjának egyik legfontosabb eleme. A függetlenségi párt szétválása, Justh politikai elveit a demokratikus választójog-szélesítés irányába terelte, míg a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt az első időszakban fel sem vette a programjába annak bővítését. Justh a pártszakadást előidéző makói pártgyűlésen már egyértelműen kiállt az általános választójog mellett: *„A függetlenségi párt kész a választójogi reformot az általános szavazati jog alapján megvalósítani, úgy és olyan értelemben, amint azt hosszú időn át programmjában megállapította, ennél fogva tehát teljes erővel küzdeni fog a pluralitás ellen.”*⁸¹⁸

⁸¹² *Népszava*, 1942. december 13. Ady Endre és Justh Gyula.

⁸¹³ Varga L. főszerk. 1999. Az MSZDP választójogi harca. 104.

⁸¹⁴ Kristóffy reformja annak ellenére, hogy a kitűzött célt nem érte el, Magyarországon és Ausztriában is hozzájárult az általános választójog napirendre kerüléséhez.

⁸¹⁵ Somogyi É. 1968. 89–91., Romsics G. 2010. 289–291.

⁸¹⁶ Andrássy választójogi tervéről bővebben Szalai M. 2000. 6–91.

⁸¹⁷ Somogyi É. 1968. 133.

⁸¹⁸ Justh Gyula programbeszéde. Makó, 1909. november. 8. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 251.

A Justh-pártot tekintve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1910-es választási kampány központi programja az általános választójog követelését háttérbe szorító önálló nemzeti bank megteremtése köré csoportosult. A programsorrend egyik természetes magyarázata az lehet, hogy a kampány során a párt irányítói elsősorban a (már) választójogosultak megnyerésére törekedtek, s nem kívánták a kérdéssel megosztani az őket támogató értelmiséget, közép- és kispolgárságot, illetve birtokos parasztságot.

A Függetlenségi és 48-as Párt részéről elvesztett 1910-es választás és a Nemzeti Munkapárt kialakult parlamenti dominanciája Justhot a politika alapvető kérdéseinek az átgondolására ösztönözte, s új koncepciójában megkerülhetetlenül a választójog szélesítésének programját állította előtérbe. A választási reform előtérbe kerülésének első konkrét jele a párt által – Batthyány Tivadar neve alatt – július 8-án beterjesztett képviselőházi választfelirati javaslat volt, amelyben a frakció kiállt az általános, titkos és egyenlő választójog mellett, és követelte a választókerületek arányos kijelölését is. Az ekkor kialakult új politikai irányvonal két éven keresztül döntően meghatározta Justh politikai fellépését és szándékait.⁸¹⁹

Justh választójogi programját tekintve meg kell vizsgálnunk pontosan mit takar a követelés. Előljáróban le kell szögeznünk, hogy a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki pártok határozott fellépése ellenére az általános választójog programja köreikben sem került pontos, részletes kidolgozásra. Hasonlóképpen történt ez Justh esetében is, akinek beszédeiből, levelezéséből, jegyzeteiből lehet következtetni a választójog szélesítésével kapcsolatos elképzeléseire.

Justh 1910 ősztől népgyűlési beszédekben határozottan elkötelezte magát az általános választójog mellett, bő másfél év múlva azonban – a Lukács-kormány 1912. április 22-én történt kinevezését követő időszakban – politikai szempontból érthetően, már hajlott egy kompromisszumos választójogi javaslat kialakítására. Abban reménykedett, hogy a képviselőház a demokratikus reformok irányába fogja a kibontakozást keresni, azonban amikor a miniszterelnök május 11-én bemutatta az ellenzék képviselőinek a meglehetősen komplikált és az általánostól messze álló választójogi javaslatát, határozottan visszautasította azt.⁸²⁰

Justh választójogi alapelképzeléseit, főként pedig népgyűlési felszólalásait tekintve az általános, egyenlő és titkos választójogot követelők táborába tartozott, amelynek hangsúlyozása a politikai frontvonalak tisztázása érdekében elkerülhetetlen volt, azonban reálpolitikusként tisztában volt azzal, hogy a jogosultak körének megtízszerezése rövidtávon végrehajthatatlan. Lukács miniszterelnök választójogi javaslata, Tisza 1912. május 22-én történt házelnökké választása, (amely egyértelműen előrevetítette a házszabály-szigorítás felvállalását), illetve az elkeseredett munkásság választójogi tömegtüntetése („vérvörös csütörtök”) arra engedett következtetni, hogy a munkapárti hatalom semmiképpen sem vehető rá az általános választójog támogatására. Ebből következően Justh választójogi célkitűzését két részre osztotta: a hosszú távú cél az általános, egyenlő és titkos választójog kialakítása maradt, az adott politikai

⁸¹⁹ KI 1910. 23. KI 1910. 1. kötet. 478–483. Justh 1910 nyarán Apáthy Istvánnak írott levelében már egyértelműen az általános választójog követelését tartotta saját programja legfontosabb elemének, és egy Kolozsvárott megrendezésre kerülő választójogi gyűlés időpontját kívánta egyeztetni. Justh Gyula 1910. augusztus 8-án kelt levele Apáthy Istvánhoz. OSZK Kézirattár Levelestár 1673. sz. tétel.

⁸²⁰ Pölöskei F. 1970. 65–67.

körülmények között azonban csak a választójog-szélesítés minimális programját látta reálisnak. Justh 1912 júniusában Újvidéken elhangzott beszédében kifejtette, hogy pártja egyelőre kénytelen visszalépni az általános, egyenlő és titkos választójog tervétől: „A tervezetből mindenki látja, hogy miután nagy a mai képviselőházban az ellen-szenv az általános választójog ellen, bizonyos engedményeket tettünk az általános választójog terén, valamint a titkos szavazás kérdésében is.”⁸²¹ Justh koncepcióváltatását nem kell azonban elfeladásként értelmeznünk, hiszen miután 1912. május 11-én nyilvánosságra került a kormányzat választójogi javaslata, kizárólag az határozta meg a parlamenti diskurzus alapvonalait, attól gyökeresen eltérni egy reálisan gondolkodó és reformok mellett elkötelezett ellenzéki vezetőknek nem lehetett. A kormány álláspontjától merőben eltérő és az általános választójoghoz a végletekig ragaszkodó ellenzéki program a többségi politikusok körében a minimális reformszándék kiváltására sem lett volna alkalmas, ezzel szemben egy a kormányzat tervének alapstruktúráját taktikailag elfogadó javaslat nagyobb eséllyel vállalkozhatott néhány lényeges módosítás kieszközlésére.

Áttekintve Justh – nagy valószínűséggel – 1912 májusában készített választási reformszándékait tartalmazó jegyzeteit, vázlatait,⁸²² az akkor hatályos választási rendszerben az alábbi közvetlen akadályokat látta, amelyek miatt „a választásokon nem nyilvánulhatott meg a nemzet szabad akarata”⁸²³: a választói jogosultság meghatározásában nem lehet kizárólagosan az adócenzusra támaszkodni; a választókerületek beosztása nem megfelelő, az egyes választókerületek között hatalmas eltérések vannak a választók számát illetően; a választásra jogosultak körében a nemzetiségi választók felül vannak reprezentálva; a választásra jogosultak csekély száma és a nyílt választás miatt nagy a presszió lehetősége.

Alapvetően szükségesnek tartotta a választói jogosultság teljes átalakítását, s ennek érdekében az addig meghatározó adócenzusos alap helyett a műveltségi cenzust kívánta előtérbe állítani. A javaslat a demokratikus jogok kapuját viszonylag tágra nyitó, azonban az általános, egyenlő és titkos választójogot meg nem valósító, műveltségi és adócenzust kombinálva alkalmazó reformszándékot jelentett. A jogosultságot tekintve tervezetének három alappillére, rendezőelve nevezhető meg: 1. a korhatár, 2. az értelmi-műveltségi cenzus, 3. kiegészítésképpen pedig az adó-, vagy tulajdoncenzus, illetve egyéb követelmények (domicilium, betegsegélyező pénztári tagság, stb.).

1. A tervezet szerint a „magasabb intelligenciához tartozók”⁸²⁴ (középiskolát végzettek) 24 éves koruk után kapnának választójogot, tekintet nélkül vagyoni helyzetükre. A középiskolát nem végzett állampolgárok – a megfelelő adó- vagy tulajdoncenzus teljesítésével – 30 éves koruk betöltése után nyerhetnek szavazati jogot. A tervezet a korhatár tekintetében meglehetősen szűkkeblűnek értékelhető, hiszen az érvényben lévő 1874-es törvény általánosan 24 éves küszöböt alkalmazott, s a hat évfolyam kizárása kb. 650 ezer írni-olvasni tudó férfi állampolgárt érinthetett hátrányosan.⁸²⁵ Mindazonáltal tudvalevő volt, hogy a munkapárti többség messzemenően ragaszkodott a

⁸²¹ Justh Gy. beszédei. 1913. Az újvidéki beszéd. 1912. június 3.

⁸²² Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124., ill. BbIII/124/a. sz. tételek.

⁸²³ KN 1910. július 20. KN 1910–1915. 1. kötet. 296.

⁸²⁴ Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124. sz. tétel.

⁸²⁵ A tervezetek értékeléséhez az 1910. évi népszámlálás adatait használom. Az 1910. évi népszámlálás. 1. 1912.

Lukács miniszterelnök által kidolgozott javaslatban is szereplő 24, illetve 30 éves korhatárokhoz, s Justh javaslata ebben a kérdésben „csupán” nem kívánt eltérni a kormány tervezetétől.⁸²⁶ Tisza István még évek múlva (1917/18-ban) a Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat vitájakor is kitartott a 30 éves korhatár mellett. A 30 éves korküszöb melletti általános érvelés azon alapult, hogy felette érezhetően magasabb az írni-olvasni tudó magyar nyelvű állampolgár, mint a 24–30 év közötti korosztályokban. Valójában a korhatárt illetően a kormányhatalom azon konzervatív szemlélete érhető tetten, amely szerint a választójog lépcsőzetes, nagyobb megrázkódtatás nélküli (tervezhető) kibontása az állam és a társadalom érdekében történik. Európa országait tekintve Franciaország, Olaszország, Anglia és Bulgária 21 évben, Ausztria és Svédország 24 évben, Németország tartományainak többsége, Hollandia, Belgium, Norvégia és Törökország 25 évben szabta meg a korhatárt.⁸²⁷

2. A választójogi tervezet értelmi-műveltségi cenzusként előbb az elemi iskola befejezését („*aki középiskolát nem végzett, de akinek legalább hat elemi osztályról szóló bizonyítványa van*”⁸²⁸), majd – a néhány héttel későbbi változatban – a négy elemi elvégzését jelölte meg („*négy osztályú elemi iskolai végzettség*”⁸²⁹). Justh utóbbi tervezete az értelmi-műveltségi küszöb tekintetében komoly előrelépést jelentett Lukács hat osztályos javaslatához képest. A négy osztályos műveltségi cenzus alkalmazása a városok esetében megközelítette volna az általános választójogot. A tervezet nem zárta azonban ki a jogosultak köréből a négy elemivel nem rendelkezőket sem, mert az írni-olvasni tudók magasabb anyagi cenzus mellett szintén rendelkezhetnének választójoggal. Ezt komoly előrelépésként kell értékelnünk, hiszen már ekkor a 6 évesnél idősebbek 68,7%-a alfabetizált volt.⁸³⁰ A tervezet szerint az analfabéták még magasabb adó- és tulajdoncenzus és „egyéb kellékek” alapján szerezhetnének választójogot.

3. A törvénytervezet a négy elemi végzettek esetében nem kötődött adócenzushoz, azonban egy sor egyéb követelmény meglétéről rendelkezett: egy évi egyhelyben élés, illetve állami alkalmazottnál (tisztviselő, altiszt, díjnok, irodaszolga, stb.) öt évi foglalkoztatottság és egyszoba-konyhás lakás, vagy önálló foglalkoztatóknál (haszonbérletőknél, iparosoknál, kereskedőknél, őstermelőknél, stb.) egyszoba-konyhás lakás lenne a választójog minimuma. A mezőgazdasági és erdészeti munkások esetében

⁸²⁶ Lukács választójogi javaslatáról lásd: Bérénger, J–Kecskeméti K. 2008. 408.

⁸²⁷ Révai M. 1917. 162–164.

⁸²⁸ *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124. sz. tétel. A választójog hat elemihez kötésének értékelésekor ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy már az 1868-as népiskolai törvény minden gyermek számára kötelezően előírta a hat elemi osztály elvégzését: „1. § Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartanak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járatni, életidejük 6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év betöltéséig.” (1868. évi 37. tc.), 1908-tól pedig az elemi iskola ingyenességét iktatták törvénybe: „1. § Az állami, községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknak ugy mindennapi, mint ismétlőtanfolyamában a tanítás teljesen ingyenes, miért is ezen népiskolákban sem tandíj, sem az 1891. évi XLIII. tc. 10. §-ában megállapított 30 filléres járulék nem szedhető.” (1908. 46. tc.).

⁸²⁹ Uo. BbIII/124a. sz. tétel. „Ezek a számok, amelyek mind hiteles és hivatalos adatokból származnak, kétségtelené teszik, hogy a négy elemi iskolai végzettség is óriási jogfosztást jelent.”

⁸³⁰ Az írni-olvasni tudás elterjedése területenként meglehetősen nagy különbségeket mutatott: A 24 év feletti városlakók között kb. 80%-os arány volt az átlagos, vármegyei tekintetben pedig a legkedvezőbb helyzet Sopron vármegyében volt 88,2%, a legkevésbé kedvező Máramaros vármegyében 26,8%. Az alfabetizáció mértéke természetesen kapcsolatban állt a térség urbanizáltságával és a nemzetiségi arányokkal. Lásd: Varga L. 2004. 91–93.

követelményként merülne fel a legalább három éves egyhelyben élés, az egyszoba-konyhás lakás, valamint a cselédségnél öt éves alkalmazás ugyanazon munkaadónál. Az ipari munkásság és segédmunkásság esetében öt éves betegpénztári tagság, három éves egyhelyben lakás és egyszoba-konyhás lakás után járna választójog. A napszámosoknál a jogosultság három év egyhelyben élés és egyszoba-konyhás lakáshoz kötődne. A mezőgazdasági munkásoknál, napszámosoknál és cselédségnél a katonaviseltség is a követelmények része volna. A négy osztályt nem végzett írni-olvasni tudók esetében a követelmény a következő volt: legalább egy éves egyhelyben élés, földbirtokosoknál 5–10 hold vagy 20–30⁸³¹ korona adó, haszonbérloknél, háztulajdonosoknál és tőkéséknél (iparos, kereskedő) 20–30 korona adó. Az analfabétáknak a szavazati joghoz pedig 10–20 hold földdel vagy 20–30 korona adóval kellene rendelkezniük. A korábbi választók jogcíme abban a községben maradna meg, ahol a törvény életbelépésekor be vannak jegyezve.⁸³² Justh tervezetének négy elemi végzetekre érvényes lakáscenzusa annak ellenére, hogy nem sorolható a modern gondolatok közé a munkásság, a kispolgárság és a birtokos parasztság többsége részéről teljesíthetőnek bizonyult. Az öt éves foglalkoztatottság vagy betegpénztári tagság azonban komoly korlátozó erő volt és a munkásság jelentős részét távol tartotta volna a szavazati jogtól.

Justh 1912 tavaszán–nyarán az általa kidolgozott minimális választójogi programmal összefüggésben számításokat végzett, amelyeket Lukács miniszterelnök az ellenzék részére akkor közétett tervezetével hasonlított össze.⁸³³ Lukács javaslatával szemben felhozott legélesebb kritikája a miniszterelnök tervezetének nemzetiségi vonzata volt, hiszen az a korábbi választásokhoz képest is visszalépést jelentett.⁸³⁴ Justh a statisztikai adatokból levont következtetéseket felhasználva, korábbi álláspontját módosította: hat elemi helyett a szavazati jog kulturális alapjául négy elemi osztály elvégzését javasolta, adócenzus nélkül (az ennél alacsonyabb képzettséggel rendelkezők 20–30 korona adócenzussal még kaphattak választójogot), a Lukács László miniszterelnök tervezetében található hat elemihez, illetve 10 korona adócenzushoz képest. Justh jegyzete alapján az adócenzussal választójogot szerzők esetében ugyanis míg 20 korona feletti adósávként a magyarság enyhe többsége volt tapasztalható, addig a 10–20 korona között a nemzetiségek óriási dominanciája érvényesült.⁸³⁵ A kulturális cenzusra alapozó választójog tervezetében „*azt találjuk, hogy a 24 éves írni-olvasni tudó férfiak közt a magyarság 61,2 %-kal van képviselve, míg a népesség összességében a magyarság csak 51,4%-ot tesz ki*”⁸³⁶. Justh véleménye szerint – amellett, hogy az általa preferált választójog a társadalom jóval nagyobb hányadát hozná a választójogosultak körébe – „*a Lukács-féle választójogi tervet egyenesen azokat az adókatékat favorizálja,*

⁸³¹ A tervet nem döntött pontosan a választójog adóküszöbét illetően, s azt 20–30 koronában határozta meg.

⁸³² Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124. sz. tétel.

⁸³³ Lukács László miniszterelnök választójogi terve 1912 nyarán még meglehetősen képlékeny állapotban volt. Az ellenzékkel közölt tervet az év végéig több változtatáson ment keresztül, s 1912. december 31-ei dátummal került törvényjavaslatként a képviselőház asztalára. A törvény – rengeteg szűkítő módosítással – 1913. május 4-én lett elfogadva.

⁸³⁴ A dualizmus kori választójog nemzetiségi eloszlására Varga Lajos tanulmánya is rávilágít: „*A magyar földadó-cenzus elsősorban a magyarságot sújtotta és zárta ki a jogosultak köréből, míg a ruszin, román parasztság éppen az alacsony helyi adócenzus következtében könnyebben jutott választójoghoz. Egyes nemzetiségek választópolgárainak aránya (németek, ruszinok) meghaladta a lakossághoz viszonyított arányát.*” Varga L. 1999. 13.

⁸³⁵ Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124a. sz. tétel.

⁸³⁶ Uo.

amelyben a magyarság a legkisebb arányszámmal van képviselve. Ha tehát a nemzeti szempontot és a magyarság szupremáciájának a védelmét valami veszedelem fenyegeti, az semmiesetre sem történhetik meg olyan választójoggal, amely a választók között a magyarság arányszámát a népességben való részesevé száma fölé hajtja /ilyen volna az írás-olvasáshoz kötött választójog/ hanem csak olyan választójog útján, amely a jogosultságot oly feltételhez köti, amelynek a nemzetiségek inkább megfelelnek, mint a magyarság. Ilyen feltétel mindenféle cenzus és ilyen magyarellenes választójog a Lukács tervezete.”⁸³⁷ Tovább elemezve a nemzeti összefüggést: „Mert, míg ma a választók 56 és fél százaléka magyar, 20 koronás adóalap mellett a választóknak csak 56 százaléka lenne magyar, 15 koronás cenzus mellett csak 52.8 százalék, ha pedig lemennének 10 koronás adóalapra, akkor 49,9 százalék lenne magyar a választók közül. Ez azt bizonyítja, hogy ha cenzusos lesz a választójog, a helyzet rosszabb lesz, mint a mai. Ezért csak frázis az, hogy azért akarnak cenzusos választójogot, hogy a magyar fajt megerősítsék. Ezek az adatok a napnál világosabban bizonyítják, hogy a magyarság befolyása gyengülni fog, még pedig igen jelentékenyen, ha 10 korona lenne a cenzus.”⁸³⁸ Lukács néhány hónappal későbbi végleges javaslata⁸³⁹ a magyarság arányát illetően az eredeti tervezetnél jóval kedvezőbb adatokkal számol (kb. 2 millió fő, 60,2% magyarság), azonban az 1913. május 4-én elfogadott törvény (1913. évi 14. tc.) végül csak 1,6 millió embernek adott szavazati jogot. A miniszterelnök említett törvényjavaslatában reagált a korábbi tervezetének nemzetiségi arányait ért kritikára: „Határozottan tévedésnek tartom, ha nem magyar anyanyelvű polgártársainkat ellenfelekként állítják szembe a magyarsággal. Ellentmond ennek az élet, a tapasztalat. Sok választókerület van ma is, ahol a képviselőválasztók között alig akad néhány magyar anyanyelvű, mégis minden nemzetiségi ellenzés nélkül a magyar nemzeti politika határozott hívei nyernek mandátumot.”⁸⁴⁰

Justh a választókerületek beosztását illetően elsősorban az egységesítést (4.2. táblázat) és ezzel párhuzamosan a városi választókerületek számának növelését támogatta: „A választókerületek beosztása is rendkívül igazságtalan. Míg van olyan kerület, melynek 120 szavazója van, akad olyan kerület, melynek 15.000-nél is több a választója, 36 kerületben pedig alig haladja meg a választók száma az 500-at. Ezt az igazságnak megfelelően kell rendezni olyképpen, hogy a városi és az olyan kerületekben, ahol a műveltség magasabb fokán állnak, kevesebb választónak legyen joga [egy – Sz. Á.] képviselőt küldeni. A városokban kell szaporítani a kerületek számát [...]”⁸⁴¹ A városi társadalom választói jogosultságának megerősítése érdekében konkrét javaslatot is tett az átalakítás mértékére: „[...] a városi képviselők számát tetemesen emelni akarjuk. Ma 81 városi képviselőt választunk és számításom szerint mintegy 150-et kellene választani.”⁸⁴² A női választójog követelését – noha elvben elfogadta – nem tartotta aktuális-

⁸³⁷ Uo.

⁸³⁸ Justh Gy. beszédei. 1913. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25. 72.

⁸³⁹ Lukács László miniszterelnök-belügyminiszter törvényjavaslata az országgyűlési képviselők választásáról. KI 1910. 727. KI 1910. 13. kötet. 1–547.

⁸⁴⁰ Uo. 70.

⁸⁴¹ Justh Gy. beszédei. 1913. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25. 74.

⁸⁴² Uo. 119. Az 1913. évi 14. tc. a városi képviselők számát 22-vel növelte, amely lényegesen elmaradt Justh javaslatától. Návay Lajos 1912-es politikai jegyzeteiben Batthyány választójogi tervezeteként említi ehhez hason-

nak: „[...] miért nem propagáljuk mi most a női szavazati jog kérdést is? Én a magam részről kijelentettem annak idején és kijelentem ma is, hogy feltétlenül amelletl vagyok, hogy a nők szavazati jogot kapjanak. [...]. Csak egyre kérem azokat, akik ma szükségesnek látják, hogy előtérbe tolják a női szavazati jog kérdését. Gondolják meg azt, hogy ez a parlament osztályparlament, amely nem fog a nőknek szavazati jogot adni, mert hisz még a férfiaknak sem akar adni.”⁸⁴³ Ebből kifolyólag taktikai szempontból jobbnak látta a női szavazati jog követelésétől eltekinteni. A titkosság kérdése is az 1910-es választási vereséget követő időszakban került Justh programjába, de tervezetében nem tér ki ennek részleteire, azonban egyidejű beszédeiben meglehetősen nagy hangsúlyt fektet rá: „A bizottság egy napon több, esetleg 10–15 községet járna be. [...] Képzeltető, hogy nyílt szavazásnál mily rettentő küzdelem lenne az utolsó községben, mert tudnák az eredményt. A titkos szavazásnál ellenben a bizottság végigjárna a községeket, a szavazás mindenütt megejtetnék, az urnák lepecsételtetnének és az utolsó napon kibontatnának.”⁸⁴⁴ „A titkos szavazati jog egyenlő a tiszta választással, a nyílt szavazati jog egyenlő a korrupcióval [...]”⁸⁴⁵

A legkevesebb választóval rendelkező kerületek		nagy létszámú, önálló képviselővel nem rendelkező városok, kerületek	
település	választók	település, kerület neve	választók
Bereck	108	Budapest, 7. kerület	18189
Szék	110	Budapest, 6. kerület	17187
Oláhfalu	181	Budapest, 8. kerület	13291
Erzsébetváros	273	Gödöllő	11925
Abrudbánya és Verespatak	295	Budapest, 9–10. kerület	10468
Vízakna	420	Homonna	8916
Szamosujvár	477	Budapest, 5. kerület	7968
Ujgyház (Szeben)	496	Fülöpszállás	7161
Torockó	533	Budapest, 1. kerület	7142
Kézdivásárhely	636	Fehértemplom	6927

4.2. táblázat.

*A választók száma szerinti legkisebb és nagy létszámú, önálló képviselővel nem rendelkező városok, kerületek (1913)*⁸⁴⁶

A kormányzat hivatalos álláspontja szerint Justh választójogi reformterve, főként a lakáscenzusból eredően, nehezen lett volna alkalmazható. A tervezetet ért támadások többsége a választójog állami érdekekkel szembehelyezkedő, túlságosan nagy mértékű, a fokozatosságtól eltekintő (!) kiszélesítésére hivatkozott. Lukács miniszterel-

lő javaslatot, amelyben a városok általános és titkos választójogot kapnának, a vidéki választási rendszer azonban a census leszállítástól eltekintve nem változna. Návay L. jegyzetei. 1988. 239.

⁸⁴³ Uo. 40. Ettől eltérően Justh határozott női választójogot követelő álláspontját mutatja be: *A Nő és a társadalom*, 1911. május 1. Justh Gyula és a nők választójoga.

⁸⁴⁴ Uo. 43.

⁸⁴⁵ Uo. 99.

⁸⁴⁶ Ruskai M. 1957. 35.

nők 1912. december 31-én beterjesztett törvényjavaslatában – valószínűleg – Justh tervezetét értékelve a következőket jegyzi meg: „Az a radikális választói jog, amely csupán korhatárt, írni-olvasni tudást, 1 évi domiciliumot és legfeljebb még mérsékelt lakáscenzust kíván, természetesen egyszerűbb, végrehajtása könnyebb, bár a lakáscenzus igazságos érvényesítése [...] egyáltalán nem egyszerű. De amidőn készségesen elismerem, hogy egy cenzusos választójogi rendszer végrehajtása bizonyos mértékig nehezebb feladat, ez az inkább csak alaki jellegű kifogás háttérbe szorul azon mindenek felett álló cél és kötelesség mögött, hogy olyan választói jogrendszert kell megalkotnunk, amely nem csak a liberalizmus követelményeinek, de a magyar állam s az egységes politikai magyar nemzet létérdekeinek is megfelel.”⁸⁴⁷

Justh tervezete a korszak választójogi programjai közül az egyik legdemokratikusabb és legszélesebb jogbővítéssel járó követelése volt. Nézzük ezt az adatok fényében. Az 1910-es statisztika szerint (a Horvátország nélküli Magyarországon, a 24 év feletti férfiakat számolva) kb. 4,5 millió választókorú férfiből kb. 2,7 millió fő (a teljes népesség 15%-a) jutott volna választójoghoz, amely bőven megkésztetné volna a választásra jogosultak számát. Az ekkor érvényben lévő törvény (1874. évi 33. tc.) szerint 1,2 millió fő rendelkezett választójoggal és a korszak reformterveit vizsgálva Kristóffy 1905-os tervezete⁸⁴⁸ kb. 2,5 millió, Andrássy 1908-as tervezete⁸⁴⁹ kb. 4 millió, a Kossuth Ferenc által beterjesztett 1912 júniusi javaslat⁸⁵⁰ kb. 2,4 millió és Lukács tervezete kb. 2 millió (valójában 1,6 millió) főt juttatott volna választójoghoz. A kidolgozott tervek alapján láthatjuk, hogy a jogosultak számában kizárólag Andrássy 1908-as tervezete múlta felül Justh programját, azonban Justh egyenlő választójogot kívánt biztosítani minden jogosultnak, Andrássy pedig a választójog közvetett gyakorlását (un. plurális választójogot, amelynek értelmében pl. az analfabéták szavazata csak 1/10-et ér) támogatta. A parlamenti politikai tényezőknél szélesebb volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogi programja, amely minden 20 év feletti férfi állampolgárnak (kb. 5 millió fő) szavazati jogot kívánt biztosítani.⁸⁵¹

Justh az írni-olvasni tudó parasztság, mezőgazdasági- és ipari munkásság körében kívánta leginkább növelni a választójogosultak számát, de bővíteni akarta a szavazati joggal rendelkező kisiparosok, kiskereskedők számát is. A javaslat méltánylandó részét képzte az is, hogy más javaslatokkal szemben nem követelte meg az államnyelv ismeretét. A választójogi program értékelésékor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az a népesség fokozatos kulturális emelkedésével párhuzamosan növeli a választásra jogosultak számát és arányát, tehát progresszívan bővülő választói kört jelent.

⁸⁴⁷ Lukács László miniszterelnök-belügyminiszter törvényjavaslata az országgyűlési képviselők választásáról. KI 1910. 727. KI 1910. 23. kötet. 72.

⁸⁴⁸ Kristóffy tervezete a 24 év feletti írni-olvasni tudó férfiak részére kívánt választójogot biztosítani.

⁸⁴⁹ Andrássy (1908-as) tervezete egyenlőtlen rendszerű, korlátozott férfi általános választójogot kívánt bevezetni. Bérenger, J.– Kecskeméti K. 2008. 394.

⁸⁵⁰ A Kossuth Ferenc által beterjesztett javaslat az írni-olvasni tudáshoz, ill. a 10 éves állampolgársághoz kötötte a választójogot. A parlamenti ellenzék taktikai okokból a Kossuth Ferenc által kidolgozott választójogi tervet 1912. május 23-án, mint egységes törvényjavaslatot nyújtotta be a Házban. A tervezet annak ellenére, hogy „csupán” megkésztetnéni kívánta a szavazati joggal rendelkezők számát a többség támogatását nem kapta meg. Varga L. 2001. 115.

⁸⁵¹ Varga L. főszerk. 1999. 45. Az MSZDP 1903-as programja ugyan tartalmazta a „nemi különbség” nélküli választójogot, azonban az csak 1918-tól vált egyértelmű követeléssé.

Amint azt a fentiekben láthattuk Justh reformjavaslata mérsékelt kulturális és vagyoni cenzushoz köthető férfi választójogot kívánt megvalósítani, amely a városi kerületek arányon felüli növelésével kulturális és magyar nemzeti felülreprezentáltsággal egészül ki. A városi kerületek majdnem kétszeresére történő növelése (81-ről kb. 150-re) ugyanis a hangoztatott polgári intelligencia erősebb képviselője mellett – miután a városokban az országos népességi aránynál magasabb százalékban élnek magyarok – a magyarság szavazatarányának növekedését is jelentette.

Mindent összevetve, Justh választási rendszert átalakító reformelképzeléseit kompromisszumos javaslatként kell értékelni. Nem éri el ugyan a korábban általa is hangoztatott és hosszútávon továbbra is szükségesnek tartott általános választójogot, nem történik meg a választókerületek teljes egységesítése sem, azonban a tervezet a legtöbb irányban határozott előrelépést mutatott és a korszak addig legszéleskörűbb reformelképzeléseként tartható számon.⁸⁵² A minden 24. (vagy 21.) évet betöltött férfira kiterjedő általános választójog tervezete a korszakban nem rendelkezett politikai realitással, hiszen a parlamenti többség határozottan elutasította azt. A Justh tervezetéhez hasonló alapokon nyugvó, ám a választójog kapuját még tágabbra nyitó (3,8 millió fő) 1917-es Vázsonyi Vilmos nevéhez köthető javaslat a pontosan ugyanilyen összetételű képviselőházban, a háború hozta társadalmi változások ellenére is csak rengeteg módosítással (2,7 millió fő) ment keresztül.⁸⁵³ Igazán jelentős választójogi reformra így csak az 1. világháború lezárásának és a polgári forradalomnak az időszakában került sor, az 1918. november 23-án kihirdetett 1. néptörvény keretében.⁸⁵⁴

POLITIKAI KORKÉRDÉSEK, 3.: NEMZETFELFOGÁS ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Amikor Justh Gyula nemzetfelfogásának, nemzetiségekkel kapcsolatos nézetének ismertetésére vállalkozunk, nem tekinthetünk el a függetlenségi ellenzék nemzetiségpolitikájának vázaltszerű áttekintésétől sem. Előrebocsátható, hogy a nemzetiségi kérdés vonatkozásában Justhnak nem volt kiforrott, egységes programja, így tevékenységének nemzetiségi vetülete általában röviden kifejtett megállapításai, észrevételei mellett nagyrészt a Függetlenségi és 48-as Párt egyes programjaiból, választási fellépéséből, illetve később az általa vezetett függetlenségi tevékenységéből, valamint az 1912 tavaszán kidolgozott választójogi reformtervezetéből kerülhetnek kibontásra.

Justh Gyula nemzetiségekkel kapcsolatos személyes tapasztalatai többértékűek lehetnek. Családja felsőmagyarországi ágának Turóc vármegyében lévő birtokai szlovák környezetben feküdtek, saját, illetve szűkebb családjának birtokai pedig a magyar-román nyelvhatár vegyes nemzetiségű régiójában helyezkedtek el. Testvérének, Justh Zsigmondnak és – a magyarországi román kultúra előmozdítójának számító Guzdu

⁸⁵² Beck L. 1944. 286.

⁸⁵³ Mint tudjuk 1915-ben a parlament a következő ciklusra is felhatalmazást kapott. Vázsonyi választójogi törvényjavaslata KI 1910. 1413. KI 1910. 58. kötet. 292–294., ill. ennek értékelése Varga L. 2004. 95–96., 246.

⁸⁵⁴ Az 1913-as, az 1917-es és az 1918-as választójogi törvények közös jellemzője, hogy alkalmazásukra nem került sor. A két előbbi törvény hatálya alatt a világháború akadályozta a választások lefolytatását, az 1919 tavaszán lezajlott szélsőbaloldali diktatórikus fordulat pedig a néptörvény végrehajtását húzta keresztül.

Emánuel unokaöcsének – Gozdu Eleknek szellemi és baráti kapcsolatára az irodalom-történeti kutatások már rávilágítottak.⁸⁵⁵ Annak ellenére azonban, hogy a nemzeti érdek és az ország területi épségének megőrzése liberális nacionalista szemléletének alapvető sarokpontjai közé tartoztak, Justh nem számított a nemzeti vagy a nemzetiségi politika szakértőjének.⁸⁵⁶ A személyes kapcsolódások ellenére Justh nemzeti, nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait jórészt az országos politikai és társadalmi jelenségek befolyásolták. Mindazonáltal az 1910–1913 között hangoztatott és főként az általános választójog kapcsán értelmezhető nemzetiségi álláspontja megkerülhetetlen az életpályája áttekintésekor.

Gyurgyák János a 19. századi liberális nacionalizmuson belül négy egymással szembenálló elképzelést különböztet meg: ezek a klasszikus (reformkori) liberális nacionalista, az eötvösi-deáki magyar politikai nemzet koncepció, a Teleki–Kossuth-féle konföderációs, valamint a magyar nemzetállami elképzelések.⁸⁵⁷ Justh annak ellenére, hogy – a politikai elit döntő többségéhez hasonlóan – nyíltan sohasem kérdőjelezte meg a kiegyezés egyik alapmotívumaként is értelmezhető egységes magyar politikai nemzet fogalmát, illetve az 1868-as nemzetiségi törvényt, több tekintetben a klasszikus liberális nacionalista, illetve a magyar nemzetállami elképzelés határmezsgyéjén alakította ki álláspontját.⁸⁵⁸ Nemzetiségpolitikai kiindulópontja az az optimista általános polgári-nemzeti (alkotmányos, jogi, gazdasági) fejlődés volt, amely a modernizáció egyik legfőbb következményének éppen a nemzetiségek spontán asszimilációját tekintette és a folyamat végeredményeként a magyar liberális nemzetállam kiépítését várta. Várakozásaiban az állami függetlenség kiépülése (magyar hadsereg, külképviselet, önálló nemzetgazdaság, stb.), az alkotmányos polgári fejlődés (szabadságjogok, egyházpolitika, civil társadalom megszilárdulása, stb.) és a társadalmi reformok folyamatos szélesedése, elmélyülése (általános, egyenlő és titkos választójog, ingyenes népoktatás, a polgári középosztály és a gazdatársadalom megerősítése, stb.) elengedhetetlenül maga után vonja a nemzetiségek magyarosodását, a nemzetállam kiépülését. Justh nemzeti-nemzetiségi elképzelése eltért a Beksics Gusztáv, Grünwald Béla, Rákosi Jenő vagy később Réz Mihály és mások által képviselt magyar nacionalizmustól, de a függetlenségi Apáthy István, illetve Bartha Miklós nemzetállami álláspontjától is.

A történeti irodalomban általánosan elterjedt az a 20. század elején kialakult – a bécsi magyar történetírói körtől, mindenekelőtt Szekfű Gyulától eredeztethető⁸⁵⁹ –

⁸⁵⁵ *A magyar irodalom története*. 4. kötet. Főszerk. Sötér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 811–838., 848–849., ill. Dede F. PhD disszertáció, 2005. 189–191.

⁸⁵⁶ „[...] bármily bizonytalan, általánosságokban elvesző és – ami még nagyobb baj – tudományosan végig nem gondolt a Justh Gyula nemzetiségi programja, bármennyire is pusztán érzelmekhez, a függetlenségi politika inkább kisebb napiszükségleteihez [sic!], semmint törekvései egyetemességéhez simulók az ő jóindulatú, bár zavaros és mai nemzetiségi politika frázisaival kevert megpendítései: mégis a 67-es sajtó oly modorban támadja egykori szövetségesét [...], mint a leggyűlöltebb darabontot.” Jászi O. Régi és új... 293.

⁸⁵⁷ Gyurgyák J. 2007. 22. Az egymástól különböző nemzetfelfogásokkal, nemzetkonceptiókkal kapcsolatban hasonló véleményt képvisel Szász Zoltán is, azonban ő a hangsúlyt arra fekteti, hogy míg a kiegyezést követően Ausztriában a „decentralizált egységállami”, ezalatt Magyarországon a nemzetállami elképzelések váltak dominánssá. Lásd Szász Zoltán: *Nemzetállamiság a soknemzetiségű birodalomban*. In. Gerő A. szerk. 2007. 144–147. Kossuth Lajos konföderációs elképzeléséről lásd Miru Gy. 2011. 205–228.

⁸⁵⁸ Ez természetesen azt is jelenti, hogy a függetlenségi ellenzék más vezéralakjaihoz hasonlóan Justh sem állt ki a Kossuth Lajos nevéhez köthető konföderációs elképzelés mellett. Bővebben lásd Gyurgyák J. 2007. 59., 62.

⁸⁵⁹ Szekfű historiográfiai értékeléséről bővebben lásd Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. New York, Columbia University Press, 1976. 46–49., 62–75.

vélekedés, hogy a függetlenségi ellenzék tradicionális kurucos nemzetpolitikája, nacionalizmusa miatt nemzetiségi érdekcsoportokkal számottevő politikai kapcsolatok kialakítására képtelen volt. Az valóban elfogadható megállapítás, hogy a 48-as politikai ellenzék a dualizmus bő fél évszázada során nem törekedett meghatározóan a nemzetiségekkel közös politikai érdekcsoport(ok) kialakítására, azonban ezzel együtt azt is észre kell vennünk, hogy a rendszer korai és kései szakaszaiban a konfrontációk mellett, fontos kapcsolódási pontok lehettek fel egyes függetlenségi csoportok és a nemzetiségi politizálás néhány vonulata között.⁸⁶⁰ A függetlenségi ellenzék nemzetiségpolitikai fellépése általában a román kisebbség irányába érzékelhető, s ez elsősorban a párt szavazóbázisának kérdésével magyarázható. A függetlenségi ellenzék támogatói körei területi szempontból leginkább az Alföldre, ezen belül részben a románság által is lakott kelet-alföldi területekre, illetve egyes erdélyi és partiumi vegyes lakosságú körzetekre tehetőek. A függetlenségi ellenzék szempontjából más nemzetiségek tekintetében a románsághoz hasonló helyzet nem jött létre, az ország északi részén a ruszin vagy szlovák kisebbségek által lakott területeken a pártnak nem voltak számottevő magyar szavazói sem, így ebben az irányban a 48-as politika érdekeltsége kevésbé mutatható ki. A Békés vármegyei szlovákság támogatására szintén nem számíthattak, hiszen az ő szavazataik hagyományosan a kormánypárt és a Katolikus Néppárt jelöltjeit támogatták.

A kiegyezést követő első két évtizedben (1867-től az 1880-as évek közepéig) a Mocsáry Lajos által fémjelvezhető (egyszemélyes) függetlenségi vonulat részéről fontos együttműködés volt tapasztalható – különösen a bánági román kisebbségi elit néhány képviselőjével pl. Alexandru Mocionival (Mocsonyi Sándor) és Vințentiu Babeșsel (Babes Vince). Mocsáry függetlenségi ellenzéken belüli partvonalra kerülését, majd politikai karrierjének kényszerű feladását éppen az 1868-as nemzetiségi törvényhez történő maximális ragaszkodás eredményezte.⁸⁶¹

A századfordulótól az első világháborúig terjedő időszakban a függetlenségi ellenzék baloldala részéről – az általános társadalmi kérdések felé történő nyitással párhuzamosan –, a nemzetiségek irányába is (újra) megindult az érdeklődés. A szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus példája, de főleg a nemzetiségi pártok előretörése egyre jobban a kérdés fontosságára világított rá. Ennek következtében megtörtént a nemzetiségi szavazópolgárok, mint potenciális szavazótábor felfedezése, s a nemzetiségi kérdés jelentőségének a (részleges) felismerése. Mindazonáltal elmondható, hogy a parlamenti pártok – így a függetlenségi ellenzék csoportjai is – a nemzetiségi kérdés egészéből kizárólag a kisebbség pártjainak szereplését érzékelve, annak visszaszorítását kívánva tették meg az első lépéseket a nemzetiségi választópolgárok irányába.

A függetlenségi baloldal és Justh nemzetiségek iránti politikai érzékenysége régebbi keletű a párt kisebbségek felé történő, századfordulón tapasztalható nyitásánál és különösen a hazai románság irányában realizálódott. A századforduló utáni években, amikor a Román Nemzeti Párt ismét részt vett a választásokon, Arad (Arad) és Hunyad (Szászváros) vármegyékből kiindulva, több más vármegyékhez hasonlóan Csanádban

⁸⁶⁰ Szász Z. 2007. 146.

⁸⁶¹ Mocsáry nemzetiségi koncepciójáról lásd Kemény G. G. szerk. 1953., Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967., ill. Gyurgyák J. 2007. 112–116.

is érzékelhetővé vált a helyi románság politikai tevékenysége.⁸⁶² A 20. század első éveiben a nemzetiségek politikai és kulturális stratégiáit szemlélve a peremterületek felértékelődésének lehettünk tanúi, amikor az etnikailag kevert lakosságú régiókban ugrásszerűen megnőtt a románság politikai ambíciója és szerepvállalása.⁸⁶³ Az ismételt politikai célokat megfogalmazó RNP két 1904-es pótválasztás alkalmával állított először jelöltek: a Csanád vármegyei Nagylakon Ioan Suciut (Szucsú János), az Arad vármegyei Pécskán pedig Gheorghe Pop de Bâșeștit (Ilyefalvi Papp György) indították. Mindkét eset meglehetősen nagy hatást fejtett ki Justh tevékenységére. Különösen igaz ez a nagylaki választásra, ahol végül a függetlenségi párt jelöltje, a Justh által is támogatott Nagy Sándor szerzett mandátumot.⁸⁶⁴ (A pécskai választáson pedig a Szabadelvű Párt által támogatott író, Herczeg Ferenc szerezte meg a szavazatok többségét.) A soron következő választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt – az addigi, nemzetiségek irányába érzéketlen (több helyen nyíltan elutasító) politikai fellépéssel szemben –, alkalmanként (pl. Gyulafehérvárott) román nyelvű korteseket is alkalmazott.⁸⁶⁵ A függetlenségi párt az 1905/06-os válság időszakában Kristóffy – nemzetiségek által is támogatott – választójogi programja miatt figyelt fel a kérdésre és több gesztust is tett a kisebbségek irányába. Kossuth Ferenc a *Magyarországban* közölt cikket: „[...] a magyar hazafiság érzelmé behatolt az idegen ajkú honpolgárok lelkébe és újra megfogalmazott szívükben az érzés, melyet az osztrák császári kamarilla egy évszázad óta igyekezett onnan kitépni, abból az elvből indulva ki, hogy divide et impera [...]”⁸⁶⁶ Lovászy Márton – a későbbi Justh-párt egyik alelnöke – pedig a függetlenségi ellenzék, illetve az ellenzéki koalíció támogatására próbálta megnyerni a kisebbségi politika egyes csoportjait: „Nemzetiségeink egy része határozott közeledést mutat a magyar faj által képviselt törekvésekhez, mivel jól tudja, hogy szabadságát a magyar fajtól sohasem kellett féltetnie, míg Bécsből mindig. A németiség majdnem egészen, a szerbség nagy része, de a tótok és románok egy része is ebbe az áramlatba került bele. Másik része a nemzetiségeknek önálló faji politikát kezd üzni és nemzetiségi jelölteket választ [...]”. Csak igen csekély töredéke az, melyre Fejérváryék számíthatnak, a nemzetiségi kultúra legelmaradottabb töredéke az.”⁸⁶⁷ Az ellenzéki koalíció házelnöke, Justh Gyula ebben

⁸⁶² Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004. 255–261., Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a XX. század elején*. Kolozsvár, 1944. 29–30., Szász Zoltán: *A román kérdés* Tisza István első kormányának politikájában. *Történelmi Szemle*, 1968. 3. szám. 273–281., Gergely A.–Szász Z. 1978. 198–207., Szász Z. 2007. 147., Keith Hitchins: *Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903–18*. *Slavic Review*, Vol. 35., No. 1. (Mar., 1976.). 69–90., Uő: *The Nationality Problem in Hungary: Istvan Tisza and the Rumanian National Party, 1910–1914*. *The Journal of Modern History*, Vol. 53., No. 4. (Dec., 1981.). 619–651.

⁸⁶³Erről bővebben Katus László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*. In: *Magyarország története*, 7. 1983. 1029., Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)*. In: *Erdély története*, 3. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1669–1674., Schönbaum Attila: *Párialit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben, 1900–1918*. In: Ilonszki G. szerk 2005. 88., ill. Szendrei Á.: *A Román Nemzeti Párt...* 2006. 54–92., Kerepeszki Róbert: *Darkó Jenő és Erdély*. In: *Darkó Jenő: Népszerű mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban*. Szerk. Kerepeszki Róbert–Romhányi Beatrix. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2010. 115–125.

⁸⁶⁴ Ismeretlen szerző 1904. február 29-én kelt levele Justh Jánoshoz. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/111. sz. tétel.

⁸⁶⁵ *Magyarország*, 1905. január 17. Választási mozgalmak. Gyulafehérvár.

⁸⁶⁶ Uo. 1905. július 1. Tanulmányok.

⁸⁶⁷ Uo. 1905. október 26. Hamis számítás.

az időszakban tett horvátországi körútja, amely – noha klasszikusan nem tartozik a nemzetiségi kérdés rendezésének körébe, hiszen közjogi természetű ügyek megoldásával és a politikai szövetség keresés és szándékával magyarázható – ugyancsak rendelkezett nemzetiségi aspektusokkal is. A nemzetiségpolitika felértékelődését igazolja, hogy Kossuth Ferencnek több cikke jelent meg a *Lumina* című román nyelvű, a magyar függetlenségi ellenzék támogató újság hasábjain. A pártelnök ekkor konkrétan szólt a románokhoz és a magyarok támogatására biztatta őket: „*Elmondom a román népnek, hogy mi magyarok, a román nép javáért harcolunk. [...] Ha mi lennénk kormányon, akkor a román, magyar, szlovák, stb. nép látná, hogy mi nem azt tartjuk, hogy a nép csak arra jó, hogy katonát adjon és adót fizessen, hanem mindenkit az ország állampolgárának tekintünk, s kötelességünknek tartjuk a sorsával való törődést.*”⁸⁶⁸ A függetlenségi párt felismerve, hogy az országgyűlési nemzetiségi frakció nem élvezi a heterogén etnikai áramlatok bizalmát, a megegyezés lehetőségétől sem zárkózott el.

A koalíciós kormány által rendezett 1906-os választás időszakában a magyarországi románság vezetésére sajátos kétirányú harc várt. Az új aktivitás időszakától kezdve megfigyelhetjük, hogy bár a Román Nemzeti Párt fő eszmei ellenfele a koalíció meghatározó erejét adó Függetlenségi és 48-as Párt volt, a képviselőválasztások során a kerületekben általában a szabadelvűekkel, illetve 1906-ban a szabadelvűek képviselőit több esetben átvett Alkotmánypárt jelöltjeivel kellett szembenézniük. A szabadelvű és alkotmánypárti képviselőjelöltek ráadásul sok esetben ugyancsak románok voltak. Az ő szavazótáboruk megszerzése volt a legnagyobb kihívás az RNP számára. Sok helyen bonyolította a helyzetet, hogy az 1906-os választáson már a Függetlenségi és 48-as Párt is több jelöltet állított a térségben, de rájuk a román választók nemigen szavaztak. A függetlenségi ellenzék a nemzetiségi többségű kerületekben élő magyarság egy részének szavazataira számíthatott. A koalíció pártjai azonban messze túlbecsülték a magyarbarát nemzetiségi áramlatok létezését. A vezérkar akciója ellenére a románság egy része visszautasította a közeledést és különösen Erdélyben rendszeresen megzavarta a pártok rendezvényeit.⁸⁶⁹ A román párt olykor sikeresen lépett fel és egyes kerületekben teljesen ellehetetlenítette a kormány agitációit.

Az 1906–1910 közötti kormányon lévő Függetlenségi és 48-as Párt belső ellenzéke 1908-tól (a később Függetlenségi Balpárt, illetve Justh-párt néven kivált csoportok) az *Egyetértés* című lap hasábjain nemzetiségi újságírók és politikusok ellen lefolytatott sajtóperekre hívta fel a figyelmet.⁸⁷⁰ Nem egészen egy év múlva Justh Gyula, a képviselőház elnöke közeledést kezdeményezett a román nemzetiségi vezetés irányába. A magyarországi román görög katolikus egyház *Unirea* című újsága ezt így értékelte: „*A koalíció egyik lappangó válságakor Justhról, az alsóház elnökéről egyszer már úgy beszéltek, mint a jövő emberéről, a leendő miniszterelnökről vagy a holnap belügyminiszteréről. Amennyire ismerjük őt, nincs okunk kételkedni szándékának őszinteségében; valóságos fehér holló a magyar politikusok sorában, de szava mindig pusztába kiáltott szó maradt.*”⁸⁷¹ A román sajtó jól érzékelt, a közeledés nem jelentette a nemzetiségi pártok támogatását. A Balpárt, a későbbi Justh-párt és a Kossuth-párt

⁸⁶⁸ *Lumina* 1905. december 31. Cărtă poporul român (A román néphez). In: Kemény G. G. szerk. 4. k. 643–644.

⁸⁶⁹ *Budapesti Hírlap*, 1906. április 25. Nemzetiségi igazgatás., Uo. 1906. május 1. Izzgatás és erőszakosság.

⁸⁷⁰ *Egyetértés*, 1908. február 23.

⁸⁷¹ *Unirea*, 1909. február 6. Spre pace?

sem szándékozott a Román Nemzeti Párttal megállapodást kötni. Céljuk a magyar-román megegyezés volt, de a jelenlegi román vezetést nem tartották arra alkalmasnak. Ennek a véleménynek adott hangot Batthyány Tivadar (később a Justh-párt alelnöke) is, aki azt hangsúlyozta, hogy: „A való tény az, hogy Magyarország némezsége, a rutének, az egész vonalon, sőt az oláhságnak és a tótságnak igen tekintélyes része nem önökkel, nem ezzel az ámító politikával, hanem a mi szolid, igaz népbarát politikánkkal tart. Nem megyek tovább, itt van a legutóbbi képviselők választás Bihar megyében, amely Nádányi Károly, a Bihar megyei függetlenségi párt elnökét küldötte be, akire százával szavaztak oláh ajkú választópolgárok.”⁸⁷²

A függetlenségi párt 1909 novemberi kettészakadásának időszakától a Justh Gyula által vezetett (anya)pártban komolyan kezdtek foglalkozni a Román Nemzeti Párt kérdésével. A nemzetiségi párt megítélésében azonban ez a szociális érzékenységeről ismert liberális-demokrata parlamenti csoport nem tudott közös álláspontot létrehozni. Néhány konkrét eset a párttevékenység nemzetiségpolitikai ellentmondásainak szemléltetésére: a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt választási bizottsága a brassói választás kapcsán az alábbi román ajánlatot továbbította Justh pártelnöknek: 1. „Mi románok utolsó országos konferenciánkon elhatároztuk, hogy ahol kisebbségben vagyunk a Justh párthoz csatlakozunk az egyéb jelöltek legyőzésére. Ennek folytonossága képen [sic!] a brassói helyi viszonyokra vonatkozólag is úgy határoztunk, hogy a Justh párti jelöltet támogatjuk Szerényivel szemben; de nemcsak támogatjuk, hanem számításunk szerint győzelemre is visszük, mert szavazat lévén összesen a II. kerületben 1200, ezekből ránk románokra esik 340, ugyanannyi a magyarokra, maradnak a szászok 500 szavazattal. Ha a Justh párt gyorsan és ügyesen szervezkednék el tudna 200 szavazatot Szerényitől hódítani: ez összeadva a mi 300 garantált szavazatunkkal volna már 500.”⁸⁷³ A brassói függetlenségi elnök Offenberger Jakab a kényes kérdésben Batthyányhoz és Justhhoz fordult, mert maga nem vállalkozott határozott álláspont kialakítására. A konkrét brassói esetben megállapodás a két párt között nem jött létre, de a levél a Román Nemzeti Párt Justhék irányába történő kapcsolatfelvételét, közeledését támasztja alá.⁸⁷⁴ 2. Justhék nemzetiségi pártokkal szembeni stratégiájában új elemként állapítható meg, hogy a Szerb Radikális Párttal választási szövetséget kötöttek, amelynek alapján a felek az esélyesebb javára visszalépnek a pótválasztásokon.⁸⁷⁵ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Justh a szerb párttal történő szövetségkötésre azért lehetett hajlandó, mert nem volt érzékelhető átfedés a két párt bázisterületében, nagy számú visszaléptetésre ezért senki nem számított. 3. Az eddigiekben tárgyalt nemzetiségi pártokkal történő kompromisszumok mellett – egyes kerületekben – a párt taktikájában helyet kapott a kisebbséggel szembeni magyar összefogás szemlélete is. A Justh által irányított függetlenségi párt heterogén választási taktikáját igazolja, hogy a lugosi kerületben a munkapárti jelölt esélyeit növelve nem állítottak saját jelöltet: „A kormánypárt jelöltje Dr. Plósz Sándor, a nemzetiségi jelölt Dr. Petrovics István. A viszonyok akként állnak, hogy a mi szavazataink fogják a választás sorsát eldönteni és vagy

⁸⁷² KN 1909. február 17. KN 1906–1911. 24. kötet. 88–90., 94–95.

⁸⁷³ A Függetlenségi és 48-as Párt választási bizottságának 1910. április 15-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/29. sz. tétel.

⁸⁷⁴ 1910-ben a brassói 2. kerület képviselője Szerényi József lett.

⁸⁷⁵ Tisza István aradi beszéde. 1910. március 13. Tökéczki L. szerk. 2003. 135–137.

elbukik az első választásnál a kormány párt, vagy legkedvezőbb esetben pótválasztásra kerül a [sor – Sz. Á.] kormány párt és a nemzetiségi párt között, mely utóbbi esetben a dolog természeténél fogva a kormánypártra kellene szavoznunk, mivel arról hogy románra szavazzunk szó sem lehet. A kérdés tehát, hogy szabad e kockáztatnunk, hogy a magyar háború munkapárti jelölt az első választásnál elbukjon a nemzetiséggel szemben, vagy engedjük a pótválasztásra a dolgot.”⁸⁷⁶

Jól látható, hogy a Justh vezette függetlenségi nem voltak egységesek a kérdés kezelésében. A függetlenségi anyapárt kettészakadásakor a párt nem liberális és konzervatív csoportokra oszlott szét, hanem a 67-es irányba elmozduló Kossuth Ferenc és az önálló bank felállításának kérdésben a 48-as állásponthoz ragaszkodó Justh útjai váltak el egymástól. A Justh csoportot alkotó képviselők így nem a nemzetiségi kérdésben voltak azonos állásponton, hanem a nemzeti függetlenség kérdésében. Mellesleg a nemzetiségi kérdés mellett hasonló véleménykülönbségek voltak érzékelhetőek a választójog szélesítését illetően is.

A függetlenségi baloldal egy részének nemzetiségpolitikájában további változás a koalíciós évek második felében állott be, s különösen a Justh csoport kiválását követően vált érzékelhetővé. A parlamenti többséggel történő szembefordulás a demokratikus általános választójog felkarolása mellett, egy a nemzetiségek irányába is nyitott – az addig képviselt hivatalos függetlenségi politikától viszonylag távol álló – álláspontot eredményezett. Justh nemzetiségpolitikai nyitása alapvetően az 1910 utáni politikájára általánosságban jellemző demokratizálódási vonulattal összefüggésben értelmezhető: „Az általános, egyenlő és titkos szavazati jog behozatala a társadalom különböző rétegei között fennálló válaszfalakat le fogja rombolni és jogokat adva a jogtalanoknak, az ország minden polgárát meg fogja erősíteni hazaszeretében.”⁸⁷⁷ Ez a politika annak ellenére, hogy Kossuth Lajos konföderációs elméletének, illetve a Mocsáry Lajos által képviselt nemzetiségpolitikának nem válik követőjévé, a kompromisszumra hajló kísérletek sorába rendezhető.

Justh politikai eszköztára az 1910-es választási vereséget követő időszakban szélesedett tovább, amikor a társadalmi nyitásként is értelmezhető általános választójogi program került a Függetlenségi és 48-as Párt zászlajára. Ez a program a társadalom széles köreinek a politikai döntéshozatalba történő beemelését állította a középpontba, s így nem lehetett mellékes a nemzetiségi társadalmak számára sem. A pártelnök által kidolgozott demokratikus választójogi tervezet leggyakoribb kormánypárti kritikája a magyar szupremácia elvesztésének lehetősége, illetve a nemzetiségi tömegek választójoghoz juttatása volt. A képviselőházban és népgyűléseken egyaránt hangoztatott általános választójog programja a jogkiterjesztés alapján valóban alkalmas volt a nemzetiségi támogatás megszerzésére is. A korábbi választások során érzékelhető 48-as párti jelöltek iránti ellenszenvet félretéve, különösen a Szerb Radikális Párt és a Román Nemzeti Párt potenciális szavazóinak körében – leginkább azonban ott, ahol bár éltek szerb vagy román szavazók, de a nemzetiségi pártok nem állítottak jelöltet –, a Justh-párt igen nagy népszerűsége tette szert.

⁸⁷⁶ Fényes József 1910. május 27-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbV/54. sz. tétel.

⁸⁷⁷ Justh Gy. beszédei. 1913. 27. Az aradi beszéd. 1911. április 30.

Justh választójogi programját tekintve láthatjuk, hogy elsődleges célja természetesen nem a nemzetiségi szavazópolgárok számának növelése volt, azonban a társadalom széles köreinek a politikai döntéshozatalba történő beemelése mindenképpen ezzel járt együtt. A tervezet nemzetiségi vonatkozásáról így nyilatkozott: „Szégyenpír nélkül nem merném ország-világnak kikiáltani, amit most oly gyakran hallunk, hogy az általános, egyenlő és titkos választói jog veszélyezteti a magyar faj szupremáciáját. Ezzel egész világ előtt csak azt dokumentálnók, hogy a magyar faj olyan gyenge és hitvány, hogy létét, fennállását és fölényét már a választói jog szabadon való gyakorlása is veszélyezteti. Akkor ez a mi egész létünk csak efemer dolog, ha mesterséges eszközökkel tudják csak fenntartani a magyar faj fölényét. A magyar faj szupremáciáját fenntartani csak úgy lehet, ha ebben az országban mindenkivel, aki ehhez az országhoz hű, mint testvérünkkel bánunk, igyekszünk fölényünket a műveltségben biztosítva fenntartani és akkor nincs az az erő, nincs az a hatalom, amely szupremáciánkat megdöntesse”⁸⁷⁸ Más tekintetben pedig: „A párt egyedül az általános és egyenlő választói jog megalkotásától és a titkos szavazás behozatalától várja alkotmányos életünk tisztaságának helyreállítását a nemzeti állam kiépítését és a nemzeti uralomnak az egész országban való biztosítását.”⁸⁷⁹ Mindazonáltal a népgyűléseken hangoztatott választójog-szélesítés, annak ellenére, hogy megtöbbszörözné a kisebbségi társadalom szavazóinak körét, országos viszonylatban a nemzetiségi választók arányának csökkentését tervezte: „Hiszen a magyar faj szupremáciájára veszedelmesebb és rosszabb állapot el sem képzelhető, mint a mostani választási törvény. [...]. A szavazati joggal bírók legkisebb cenzusa földadó után 34 krajcár, a legmagasabb 43 forint 58 krajcár. [...]. Hogy egyeztethető össze ilyen aránytalanság az osztó igazsággal? Nézzünk néhány vármegyét abból a szempontból, hogy összlakosságának hány százaléka magyar és mennyi a legkisebb és legmagasabb cenzus. Aradmegye lakosságából magyar 28.8 százalék, legkisebb cenzus 72 krajcár, legmagasabb 17 forint 65 krajcár. [...]. Árva-megye magyar lakossága 1.4 százalék, 2 forinton aluli cenzus 72 községben van, 10 forinton felüli pedig egy sincs. Békésmegye magyar lakossága 72.3 százalék, 2 forinton aluli cenzus egy községben sincs, legkisebb az 5 forintos, legmagasabb a 21 forint 70 kr.-os cenzus. [...].”⁸⁸⁰ A választójogi rendszer átalakításának nemzeti indokait szemlélteti az alábbi táblázat (4.3. táblázat).

Justh alapvető nemzetiségi elvei nem tértek el a korszakban uralkodó nemzeti liberális értékrend általános vélekedésétől, azonban szemléletének társadalmi nyitottsága a nemzetiségi állampolgárokat is be kívánta vonni a polgári szabadságjogok kibővítésének körébe: „Az én nemzetiségi programom ismeretes ország-világ előtt. [...]. Én a magam részéről a nemzetiségektől megkövetelem, hogy a magyar állam egysége ellen ne vétsenek. Kifelé ne gravitáljanak, amellet pedig saját érdekükben is a magyar állam nyelvét tanulják meg. Ami azután az ő vallásukat, nyelvüket, kulturájukat illeti, abban és annak fejlesztésében én nem akadályozom meg őket. [...]. Kívánjuk, hogy ebben az országban úgy a közigazgatás, mint a bíróság egyforma elbánásban részesítse az állam minden polgárát. [...]. Ez nemzetiségi különbség nélkül áll.”⁸⁸¹

⁸⁷⁸ Mérei Gy. szerk. 1971. 265.

⁸⁷⁹ Uo. 1971. 267.

⁸⁸⁰ Justh Gy. beszédei. 1913. 23–24. Az aradi beszéd. 1911. április 30.

⁸⁸¹ Uo. 33. A pécsi beszéd. 1911. május 21.

Vármegye	magyar lakosság (%)	választó (fő)	képviselő (fő)
Alsófehér	16,9	4800	4
Udvarhely	95	6219	3
Békés	72,3	9734	2
Brassó	31,9	1639	2
Csanád	73,8	5776	2
Hunyad	10	11465	6
Kolozs	26	3811	4
Hajdú	99,7	8419	3
Szeben	4,2	3442	4
Trencsén	2,8	11151	8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	99,4	51339	11

4.3. táblázat

Vármegyék nemzetiségi megoszlásai, választók száma és képviselők száma⁸⁸²

A választójogi programját kellően megérlelt és politikai patikamérlegen kidolgozott taktikaként is értékelhetjük. Az 1912 tavaszán kialakított javaslat szerint Justh a rendszer szélesítését nem a teljes általánosítás elvével, hanem a kulturális és anyagi cenzusos elv kombinációjával meghatározott férfi választójog alapján kívánta megoldani. Ellentétben Kossuth Ferenc kortárs tervezetével, nem kötötte a jogot a magyarul írni-olvasni tudáshoz és nem követelte meg az egy évtizedes magyar állampolgárság kritériumát sem –, amely minden bizonnyal a századfordulón betelepült zsidóság érdekében történt. Justh választójogi programja képzettségtől és foglalkozástól függően 20–30 korona éves állami adó befizetését vette alapul, hiszen az ennél alacsonyabb adócenzus a választójog kívánnál nagyobb szélesítése mellett annak nemzeti jellegével is összefüggésben állt: *„Ha az összes egyenes adót fizetett nemzetiségi viszonyait vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a magyarság a 30-tól egészen 100 vagy több korona adót fizetők között némi többségben van. Ellenben 30 koronától lefelé már a nemzetiségi adófizetők aránya szaporodik, nem csak viszonylag, hanem abszolút számokban is. Vagyis azt találjuk, hogy*

20–30 korona egyenes adót fizet 182.638 magyar és 165.616 nem magyar

15–20 " " " " 147.334 " 195.386 " "

10–15 " " " " 271.911 " 353.532 " "

5–10 " " " " 298.418 " 297.757 " „⁸⁸³

A választójogi tervezet magyarságot felülreprezentáló aspektusa nem csak a vagyoni cenzus tekintetében érhető tetten, hanem a választójog – már említett – bújtott, rejtett pluralitása is ebbe az irányba mutat: *„A városokban kell szaporítani a kerületek számát, mert ezzel biztosíthatjuk legerősebben a magyarság fennmaradását.”⁸⁸⁴* Justh reformkövetelése, miszerint az urbanizált körzetekben kevesebben küldenének egy képviselőt a törvényhozásba, a városi intelligencia támogatása mellett a magyarság

⁸⁸² Uo. 26.

⁸⁸³ Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5905 14542. sz. tekercs, BbIII/124a. sz. tétel.

⁸⁸⁴ Justh Gy. beszédei. 1913. 74. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25.

támogatását is jelentette, hiszen a magyarság aránya a városokban sokkal nagyobb volt, mint a rurális körzetekben.

Az 1913/14-es év fordulójától – betegsége miatt – Justh egyre kevésbé vett részt a mindennapos politikai harcokban, azonban a nemzetiségi kérdés továbbra is szűkebb érdeklődési körében maradt. Ebben az időszakban folytatott levelezésében figyelemre méltó egy, a függetlenségi párt románság felé történő nyitását kidolgozó politikai ajánlat, amelyet Justh mellett a parlamenti ellenzék más vezetői is megkaptak (Apponyi Albert, Károlyi Mihály, Vázsonyi Vilmos). A magát „szegény községi tisztviselő, román születésű, de jó hazafi”-ként bemutató szerző részletes programot alkot arra, miként mehetne végbe a 48-as ellenzék románság irányába történő nyitása: „*Hogy a nehéz munkát meg lehessen kezdeni, létesíteni kell következő intézményeket: 1. Egy <alkalmi szövetkezet> (: az 1875. évi 37. t.c. 61.§-a értelmében.) 2. Aradon vagy Budapesten egy <könyvnyomdát>. 3. Egy hazafias „román nyelvű politikai napilapot”. 4. Egy <román parasztbankot azaz pénzszövetkezet>. 5. <Magyarország védő egyletet>.*⁸⁸⁵ Justh fentebb vázolt fellépése mellett ez a – meg nem valósult – tervzet is a függetlenségi ellenzék, kisebbségek irányába történő politikai szerepvállalásának reális lehetőségeit igazolja, s így szembehelyezkedik a függetlenségi politizálás kizárólagos sovinizta nemzetpolitikai megítélésével.

Justh programja tehát egyszerre kínálta az akkor érvényben lévő választójogi rendszer nemzeti korrekcióját, egyes régiókban a magyarság felülreprezentálását, s ezzel párhuzamosan – a kisebbségi pártok számára kikerülhetetlen – lehetőséget nyújtott a nemzetiségi választók számának nagyarányú növekedéséhez. A választójogi tervzetet vizsgálva észre kell vennünk a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt és a Justh vezette függetlenségi ellenzéki csoport nemzetiségpolitikájának koncepcionális különbségeit is: míg Tisza elsősorban a jelentős politikai erőt is képviselő nemzetiségi gazdasági-kulturális-egyházi elittel (Ioan Miha [Miha János], Vasile Mangra [Mangra László/Vazul] és Victor Mihalyi [Mihályi Viktor]) kívánt megegyezésre lépni, miután a nemzetiségi képviselőkből álló politikai elittel (Teodor Mihali [Mihali Tivadar], Iuliu Maniu [Maniu Gyula] és Alexandru Vaida-Voevod [Vajda Sándor]) történő tárgyalások nem kecsegtettek sikerrel,⁸⁸⁶ ezzel szemben Justh nem az elit, hanem a nemzetiségi társadalom széles részeinek a politika körébe történő bevonásával próbálkozott. Tisza és a munkapárti vezetés éppen azért látott komoly ellenfelet Justh választójogi programjában, mert az megfelelő társadalmi mélysége révén egyszerre lehetett alkalmas a magyarság és a nemzetiségi támogatásának a megszerzésére. Annak ellenére, hogy teljes politikai szövetségkötés nem jött léte a Justh vezette Függetlenségi és 48-as Párt, és a nemzetiségi politikai csoportosulások között, a szavazók számának megtöbbszörözése mindenképpen azonos csoportba terelte a 48-as liberális demokratákat és a kisebbségi politika egyes csoportjait.

⁸⁸⁵ Iván Jakab 1914. január 15-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/26. sz. tétel.

⁸⁸⁶ Tisza István nemzetiségpolitikájáról bővebben: Jancsó B. 2004. 261–263., 326–328. Pölöskei F. 1985. 202–221. Vermes G. 2001. 161–162., Szász Z. 1986. 1682–1687., Uő. 2007. 148–149., Hitchins, K. 1981.

5. POLITIKAI STÁTUSOK ÉS SZEREPKÖRÖK. A FÜGGETLENSÉGI ELLENZÉKI SZEREP TARTALMA JUSTH GYULA PÉLDÁJÁN (ÉRTÉKELÉS ÉS ÖSSZEFOGLALÁS)

MEGÍTÉLÉS ÉS EMLÉKEZET: KORTÁRSOK JUSTH GYULÁRÓL

Návay Lajos (1870–1919)

Justh Gyula politikai pályájának egyik fontos, részletekbe menő, azonban végtelenül elfogult megítélését Návay Lajos fennmaradt politikai jegyzetében találhatjuk meg.⁸⁸⁷ Justh és Návay hosszú és a két véglet között csapongó politikai viszonya az 1890-es években Csanád vármegyében vette kezdetét. Návay, mint fiatal, 1892–1905 között a vármegyei közigazgatásban tevékenykedő politikus, a Nemzeti Párt, később a Szabadelvű Párt körébe tartozott, azonban otthonról hozott liberális szemlélete (anyai nagypaja báró Eötvös József volt) és szociális problémák iránti érzékenysége több alkalommal közös platformra hozta a megyeszékhely függetlenségi országgyűlési képviselőjével, Justh Gyulával. Návay és Justh egyaránt liberális kötődése, elkötelezettsége hosszú időn keresztül jó együttműködést tett lehetővé kettejük közt, pl. Návaynak a kormánypárttól történő ideiglenes eltávolodása után 1901-ben Justh felkínálta számára a vármegyei ellenzéki kör vezetését is, amelyet azonban nem fogadott el: „*Mindezek folytán én ma is azon a nézeten vagyok, hogy bármily megtisztelő legyen is reám nézve barátságodnak és bizalmadnak ezen újabb megnyilvánulása, mégis jobban és elveimhez megfelelőbben cselekszem akkor, ha felkérlek, miszerint méltóztatnál [...] az >ellenzék elnöki állásának< betöltésénél csekélységemtől eltekinteni.*”⁸⁸⁸ Együttműködésüket és egymás iránti kölcsönös tiszteletüket ez a visszautasítás sem zavarta meg, amelynek bizonyítéka, hogy a későbbiekben Justh, egy az aradi *Függetlenség* című újság szerkesztőjének írott levelében Návay mellett állt ki: „[...] *Csanád megye jeles alispánja ellen teret adtál egy igaztalan [...] támadásnak. Návay egy nagy tehetségű férfiú, kinek mint mindenkinek vannak ugyan hibái, de ezek kiváló, elvitathatatlanul nagy kvalitásai mellett elenyészően csekélyek.*”⁸⁸⁹

Kettejük politikai együttműködése még szorosabbra fűződött 1905–1909 között, amikor Návay az Andrássy vezette disszidensekhez csatlakozva és közvetlenül Justh támogatásának köszönhetően, megszerezte a battonyai kerület képviselői mandátumát. Ezt követően Návay, mint a vármegyei alkotmányvédő bizottság elnöke és Justh, a csanádi vármegyei gyűlésen szoroson egyeztetve – a szintén csanádi illetőségű – Kristóffy belügyminiszterrel szemben fellépő „megyei ellenállás” fő irányítói lettek. A Návay pályáját összefoglaló Gilicze János és Vígh Zoltán a politikus társadalmi problémák iránti fogékonyságáról és annak – ekkor már érzékelhető korlátairól – a követ-

⁸⁸⁷ Návay Lajos megmaradt jegyzetei (1892–1896, ill. 1910–1912) a Makói Levéltárban találhatóak (CsML MF XIV. 16.), amelyek közül a második rész szerkesztett formában meg is jelent: Návay L. jegyzetei. 1988.

⁸⁸⁸ Návay Lajos 1901. április 24-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/65. sz. tétel.

⁸⁸⁹ Justh Gyula 1902. augusztus 25-én kelt levele a Függetlenség szerkesztőségéhez. Uo. BaI/4. sz. tétel.

kezőkben számolnak be: „Már a <nemzeti ellenállás> idejében megfigyelhető volt nála az is, hogy szinte irtózott az utca mozgalmaitól még akkor is, ha politikájának támogatását jelentették. Így volt ez a koalíciós kormányzat idején lezajló hatalmas választójogi tüntetések idején is, noha tudjuk, hogy ekkor már az általános és titkos választójog híve volt.”⁸⁹⁰ Az 1906-os, ugyancsak Justh segítségével⁸⁹¹ megszerzett képviselői mandátum következtében Návay ismételten a törvényhozás tagja lett, illetve Justh képviselőházi elnök mellett (második) alelnökként kapcsolódhatott be a Ház munkájába (1906. május 26–1909. október 5.). Az első két évben az elnök és alelnöke együttműködése kifogástalan volt, azonban Návay a koalíció vezetésével több szempontból is összekülönbözött, amelyek közül a legfontosabb nézetkülönbség a választójog kérdésében jelentkezett, ugyanis – Justhhoz hasonlóan – nem támogatta Andrássy plurális választójogot kidolgozó tervét. Ezt követően pedig az 1908-as bankviszály kirobbanásától kezdődően fokozatosan távolodni kezdett a kérdésben határozott álláspontot követelő „atyai jó barát” Justh Gyulától, s 1909 februárjában lemondott a képviselőház alelnöki posztjáról: „[...] amidőn egymás melletti működésünk 3 ½ év után megszűnik, köszönetet mondjak azon szíves támogatásodért és jóakarodért, melyeket irányomban tanúsítani méltóztattál. Most, amidőn a politikai viszonyok alakulata közéleti utainkat egymástól elválasztja és így együttműködésünket a ház vezetése körül is lehetetlenné teszi remélem, hogy a politikai antagonizmus nem fog áthatni a magánélet terére.”⁸⁹²

Návay és Justh a levélben remélt további jó viszonya ettől a ponttól kezdve egyre kevésbé volt összeegyeztethető, s mind Csanád vármegyében, mind pedig a képviselőházban elmélyültek ellentéteik. Sajátos módon a mindkét politikus által fontosnak tartott választójogi reform sem hozta őket azonos politikai platformra, sőt éppen a reform módja és az annak érdekében használt eszközök tették kibékíthetlenné ellentéteiket. Návay, a Nemzeti Munkapárt megalakulásától kezdődően a kormánypárt liberális szárnyának egyik meghatározó politikusa lett (Temesváron szerzett mandátumot), s az 1910-es választásokat követően ismételten a képviselőház (első) alelnöki pozícióját töltötte be (1910. június 30.–1911. november 9.), majd a kompromisszumra törekvő Berzeviczy Albert lemondását követően a Ház elnöke lett (1911. november 9.–1912. május 21.). A betérjesztett véderőjavaslatra 1911 tavaszától az ellenzék egy éven keresztül tartó obstrukcióval válaszolt. A parlamenti ellenállás egyik irányítója Justh volt. Návay alelnökként, majd elnökként alkalmazott korlátozott kompromisszumkészsége és kivárássra épülő taktikája a már kialakult ellentét elmélyülését, akuttá válását segítette. Justh hajthatatlan és a parlamenti ellenzékktől addig idegen politikai módszereket alkalmazó fellépése Návay teljes elfordulását váltotta ki: „Szegény Justh csakugyan azt hiszi, hogy a mai Magyarország providenciális államférfija [...], s aki Kossuth Lajos mellett a legkiválóbb történelmi alak. A nagyvási hóbort ijesztő mérvben erőt vett korlátolt tehetségein és a kicsinyeskedő hiúság, melyet rajta már egy jó ideje, hogy megmosolyogtunk most már felette komoly tüneteket kezd ölteni és ártatlan mivoltából hovatovább kártékony tényezővé fajult. Mert elvégre, az, amit Justh Gy. [sic!] utóbbi

⁸⁹⁰ Gillicze János–Vígh Zoltán: *Návay Lajos politikai pályája*. In. Návay L. jegyzetei. 1988. 20.

⁸⁹¹ Návay Lajos 1906. április 26-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. telercs, BbVII/71. sz. tétel.

⁸⁹² Uő. 1909. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIV/17. sz. tétel.

*időben művel, már határán van annak, hol a beszámíthatóság kérdését kell felvetnünk [...].*⁸⁹³ Návay, Justh iránti egyre inkább növekvő elutasító magatartását a függetlenségi pártvezér általános választójog érdekében a szociáldemokratákkal, tehát az „utca erőinek” mozgósítóival történő együttműködése váltotta ki, amely – mint már fentebb utaltam rá – azért is sajátos kérdés, mert Návay a választójogi reform hívei közé tartozott. Návay nem csak abban tartotta vétkesnek Justhot, (ez az elfordulás alapja!) hogy szövetségre lépett a parlamenten kívüli ellenzékkel, hanem főleg abban, hogy tevékenységével nem járult hozzá ahhoz, hogy a Nemzeti Munkapártban is kibontakozzon a választójogot elutasító/támogató pozíció kijelölése: ha Justh az 1910-es választási kampány során a bankkérdés helyett „*az általános, egyenlő és titkos választói jogot jelölte volna meg, [...] úgy az egész választási küzdelem lényeges módosulást szenvedett volna és Justh Gyula programja, <mint udvarképes> nemcsak hogy a korona – különösen a trónörökös – szimpátiájára is számíthatott volna, hanem egyúttal nagy meghasonlást idézett volna elő a munkapárt körében is a Tisza-féle konzervatív és a Khuen – Lukács-féle progresszív áramlat között.*”⁸⁹⁴

Návay Lajos és Justh Gyula 1909-et követő időszakban kialakult politikai ellentétének alapja két pontban ragadható meg. Az első különbség abban gyökerezett, hogy míg Justh fokozatosan a társadalom politikai jogainak a szélesítésére, főleg a választói jogosultság általánosítására törekedett, Návay eredendően rettegett a széles tömegek politikai jogokkal történő felruházásától. A kettejük között feszült ellentét másik ütközőpontja, pedig a Justhnál tapasztalható és alapvetően a függetlenségi eszméből táplálkozó nemzeti alkotmányos szemlélettel szembehelyezkedő, Návay által „felülről” várt központi reformszándékban érhető tetten. Ezek a nézetkülönbségek a két politikus különböző politikai szocializációjával magyarázhatóak, amelyek között minden bizonnyal az egyik legnagyobb jelentőségű tényező a nagyapának, Eötvös József politikai szemléletének a hatása Návay világgképének fejlődésére.⁸⁹⁵

Návay alsóbb társadalmi rétegek fellépésétől kialakult félelme természetesen nem volt egyedi jelenség és sokban hozzájárult ahhoz, hogy a demokrácia irányába alapjában véve nem elutasító magatartást mutató eszmeisége, mégis utat nyisson az azzal szemben fellépő társadalmilag konzervatív áramlatok (pl. Tisza István) hatalomra kerülésének. A két politikus ellentétének elmélyülésekor Návay annak a véleménynek adott hangot, hogy Justh kizárólag hataloméhsége folytán ragadta meg az általános választójog zászlaját, s nem volt elkötelezett híve a demokratikus jogoknak:⁸⁹⁶ „*Ami pedig az utca támogatását illeti, hát ez sem új dolog többé, aminthogy az utca támogatása legtöbbször a gyengeség palástolására, semmint az erő kifejezésére szolgált. Justhék handabandájából csak azt lehet következtetni, hogy e párt az életfenntartás ösztöne által sarkaltatva minden módot és alkalmat megragad arra, hogy a közfigyel-*

⁸⁹³ Návay L. jegyzetei. 1988. 39.

⁸⁹⁴ Uo. 44–45.

⁸⁹⁵ Eötvös József centralista, birodalom központú politikai nézetének alapvető eleme volt a felülről érkező reformok sürgetése és kidolgozása, ill. sarkalatos pontjai között szintén szerepet kapott a politika eltömegesedésétől való félelem. *Eötvös József*. Szerk. Veliky János. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998. 16–19., 23., ill. Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. 1. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 540–547., Eötvös József: *Arcképek és programok*. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1975. 796–806.

⁸⁹⁶ Justh, és általában véve egy politikus népszerűség keresése – még ha nem is kizárólagos jelleggel – minden bizonnyal valóban befolyásolja politikai döntéseit és állásfoglalását.

*met magára terelje, nem törődve már azzal sem, hogy a közfigyelem sokszor oly természetű, amelyből a jó ízlésű és józan eszű ember semmi esetre sem kérne a maga számára.*⁸⁹⁷ Návay, Justhról alkotott véleménye mélypontjaként a szociáldemokratákkal, mint „politikai ördögökkel” történő lepaktálás miatt a kibontakozás semmilyen formájában nem tartotta alkalmasnak az ellenzéki vezér számításba vételét, s megtette a kiírását, a saját maga által kizárólagos politikai mezőként értelmezett hagyományos politikai struktúra kötelékéből: „Az ilyen gondolkodású férfiú civilizált államban nem tarthat igényt az értelmesebbek tiszteletére, nem tarthat igényt, hogy mint politikai életünk egy esetleges tartaléka becsüлтessék a közvélemény által. Justh helye ma csak a legszélsőbb ellenzékben lehet, ott hol vagy a tudatlan és fiatal vehemensek, vagy a hajótörött és elbukott kalandorok (Polónyi) képezhetik állandó kíséretét.”⁸⁹⁸

Návay Justhról kialakított értékelése, minden elfogultságot leszámítva több helyen tartalmaz gondolatébresztő kijelentéseket. Ezek közé sorolhatjuk – természetesen a második tagmondat emocionális kirohanásától eltekintve – a következő megállapítás is: „Justh csak addig pol.[itikai – Sz. Á.] faktor, amíg mások saját érdekükben ilyenként odaállítják, belértéket tekintve azonban Justh csak egy harmadrendű tanulatlan vidéki talentum, aki önállóan komolyabb szerep betöltésére képtelen.”⁸⁹⁹ A gondolatébresztő kijelentések közé tartozik az az állásfoglalás, amely a sodródó politikai folyamat két ellentétes előjelű meghatározó személyiségét az ellenzéki Justh Gyulát és az ellenzék letörő Tisza Istvánt egyszerre tartja a parlamentben végrehajtott politikai erőszak felelősének: „Tisza éppoly bornírt, mint Justh, és szerencsétlenségünk, hogy a viszonyok úgy alakultak, miszerint politikai helyzetünk ma ennek a két fanatikusknak a magatartásától függ.”⁹⁰⁰

Beck Lajos (1876–1953)

Beck, aki az 1905-ös ellenzéki előretörés folyamán szerzett képviselői mandátumot, s már kezdő politikusként befolyásos tagja volt a függetlenségi pártnak, 1909-et követően Justh legszűkebb köréhez tartozott. A Függetlenségi és 48-as Párt elnökéről megfogalmazott véleménye minden bizonnyal nem tartozik a tárgyilagos és objektív megítélések közé, azonban éppen az első kézből kapott információk okán nem tekintetünk el vizsgálatától.

Beck a mindenkorai függetlenségi politika általános jelentőségét két dologban látta: az egyik természetesen a közjogi alap, amely a 48-as politika elvi meghatározója, a másik pedig a reálpolitikai program, amely alatt a társadalmi problémák iránti érzékenységét értette.⁹⁰¹ A Kossuth Lajos által is szorgalmazott reálpolitikai program korai képviselője – Beck véleménye alapján – Mocsáry Lajos volt, aki azonban a párt által túldimenzionált közjogi program időszakában csak „siket fülekre” talált. A szociális

⁸⁹⁷ Návay L. jegyzetei. 1988. 111.

⁸⁹⁸ Uo. 45.

⁸⁹⁹ Uo. 138.

⁹⁰⁰ Uo. 245.

⁹⁰¹ Beck 1917-ben a Wekerle-kormány igazságügyi államtitkára volt, majd a forradalmak alatt eltávolodott a politikai élettől. A Beck által kialakított Justh-kép vizsgálatához: Beck L. 1944., ill. *Beck Lajos emlékiratai 1890–1912*. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3042. sz. tétel.

problémák iránt nyitott Ugron Gábor szintén a reálpolitikai vonalat képviselte, viszont ezzel együtt a közjogi program puhítására törekedett. A párton belüli közjogi és reálpolitikai vonulatok tehát évtizedeken keresztül nem alkottak közös koncepciót vagy egységes problémakezelést.⁹⁰² Sőt a pártvezetés a századforduló előtti időszakról kezdődően egyszerre közelített a konzervatív szemlélethez, s veszített 48-asságából is, amelyet Beck Kossuth Ferenc hatásának tulajdonít.⁹⁰³

Ezzel szemben – Beck értékelése szerint – Justh politikai felfogása visszatérés a párt gyökereihez „iskolája az Irányi Dániel, Helfy Ignác és Mocsári Lajos iskolája volt. Azoké a 48-asoké, akik Mekkájukat még Turinban látták”,⁹⁰⁴ amely vonulat egyszerre jelent közjogi és reálpolitikai programot, a századforduló utáni időszak kihívásainak megfelelően önálló bankot és általános választójogot. Beck Justhban és az általa képviselt függetlenségi politikában látta a közjogi és társadalmi program megfelelő súlyozású ötvözetét, amely megadja a válaszokat a politika új kérdésfeltevéseire: „[Justh – Sz. Á.] Az új idők nagy ébresztője, aki először merte megmutatni vezető politikusaink közül az utat a polgári átalakulástól a szociális reformokig. Ő megértette [...], hogy Magyarország léte függ attól: fel tudja-e venni 49 elejtett fonálát.”⁹⁰⁵

Justh politikai szemléletében Beck annak a „népies politikának a körvonalait” tartotta a legnagyobb jelentőségűnek, amelyben a nemzet, a nemzetiségek megnyerése és a demokratizmus egyszerre volt jelen (ingyenes oktatás, általános választójog, földkérdés megoldása, stb.), s társadalmi téren egységes ország kialakítására törekedett. A pártelnök nemzetiségi felfogásának erejét pedig abban a klasszikus liberális nacionalista szemléletben látta, amely a nemzetiségek politikai jogainak, szellemi és anyagi érvényesülésének, illetve a magyarság erőteljes és hatékony kulturális kisugárzásának és asszimilációs erejének együttes hatására épült. Ennek érzékeltetéseképpen Beck az alábbiak szerint emlékszik vissza Justh egy 1911-ben tett kijelentésére: „Én hiszek a magyar faj természetes erejében, kulturális fölényében, asszimiláló képességben. [...] erős megállással elveink mellett a jussunkat kell érvényesíteniünk. Negyvennégy év óta nem erősítettük meg számottevő módon a föld népének anyagi és kulturális erejét, egészségét.”⁹⁰⁶

Justh széles társadalmi elkötelezettségében és állami-nemzeti modernizációra épülő nemzetiségi programjában látta Beck annak az okát is, hogy a függetlenségi baloldal vezetőjét Ferenc Ferdinánd trónörökös még Kossuth Ferencnél is „veszedelmesebbnek” tartotta.⁹⁰⁷ Beck több évtized elteltével – a második világháború alatt született írásában – Justhot a századforduló legnagyobb politikusainak sorában tartja számon, s a Justh által 1910 után hangoztatott nemzeti demokrácia programjában érzékelte kitapintani a függetlenségi baloldal politikai jelentőségét és taktikájának hosszú távú igazolását, s vezetőjében „a XX. század magyar vágyainak, szükségleteinek teljes megértője”⁹⁰⁸-t vélte felfedezni.

⁹⁰² Beck L. 1944. 212–214.

⁹⁰³ Uo. 233.

⁹⁰⁴ Uo. 236–237.

⁹⁰⁵ Beck Lajos emlékiratai 1890–1912. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3042. sz. tétel, 200–201.

⁹⁰⁶ Beck L. 1944. 245.

⁹⁰⁷ Uo. 241.

⁹⁰⁸ Uo. 247.

Jászi Oszkár (1875–1957)

Jászi Oszkár, aki a századforduló éveiben még határozottan elutasította a 48-as politikai vonulat tevékenységét 1907-től – az azonosulást ugyan mindvégig elvetve – fokozatosan felismerte a radikális függetlenségi politika jelentőségét és kibontakozási lehetőségeit. A polgári demokráciáért (általános választójog, népi önkormányzat, szociális törvények, nagybirtokrendszer megszüntetése, közoktatási reform, stb.)⁹⁰⁹ vívott harcban a tradicionális szociális érzékenységű függetlenségi vonulat, illetve a saját maga által megteremtendő polgári radikális mozgalom egymásrataltságát, szövetségét elkerülhetetlennek találta. G. Fodor Gábor a polgári radikálisok mai monográfiája a Jászi által írott *Az új Magyarország felé*⁹¹⁰ című tanulmány mondanivalóját a következőkben interpretálja: „Az új radikális párt legfontosabb feladatának tartja, hogy a tudománytalan, demagóg, agrárfeudális függetlenségi gondolatot visszavezesse valódi forrásaihoz.”⁹¹¹ Jászi így nagy figyelemmel és várakozással kísérte 1909 során a koalíció és a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Párt felbomlását, amelytől a függetlenségi baloldal demokratikus kibontakozását remélte: „Igen, ha minden jel nem csal Justh pártja lesz a missing link a kuruc Magyarország és a modern demokrácia között.”⁹¹² Elítélte azonban a Justh Gyula által követett bankpolitika elsőbbségét, ezzel szemben a párt radikális választójogi állásfoglalását, illetve a demokratikus átalakulás vezetésének felvállalását sürgette,⁹¹³ majd 1911 áprilisában örömmel üdvözölte a Justh-párt és a szociáldemokraták között létrejött általános, egyenlő és titkos választójog érdekében megkötött szövetséget, s elutasította azt a kormánypárti kezdeményezést, amely szerint a demokratikus reformok a hatalomtól várhatóak. A Justh vezette függetlenségieknek az átalakulás során meghatározó szerepét szánt: „Ez a párt ugyanis mindenkor a parasztság és a kispolgárság széles rétegeire támaszkodott s így ősi kurucsága mellett egyre inkább felvette magába a mindjobban elproletárosodó parasztság és kispolgárság összes szociális elégtelenségét. [...] Ép [sic!] ezért ő az egyedüli történelmi párt, mely véget vethet az örökös közjogi bonyodalmaknak a gazdasági-kulturális problémák előtérbe nyomása által. Ő az egyedüli, mely a régi alkotmányosság keretében utat törhet a polgári és munkás Magyarországnak. Nélküle csak forradalom és abszolútizmus következhetik.”⁹¹⁴

Jászi és Justh politikai együttműködésére 1910–1912 között a Választójogi Szövetség keretében került sor, amikor a Justh-párt a szociáldemokratákkal, polgári radikálisokkal és alkalmanként nemzetiségi politikusokkal kiegészülve az ország legtöbb városában népgyűléseket szervezett az általános választójog érdekében. Jászi elismerte és nagyra becsülte Justh szerepvállalását a küzdelemben, amelyet egyik hozzá írott levele is igazol: „légy róla meggyőződve, hogy továbbra is hű és áldozatkész

⁹⁰⁹ Litván Gy. 2003. 66.

⁹¹⁰ Jászi O. *Az új Magyarország felé...* 1907. 1–10.

⁹¹¹ G. Fodor G. *Gondoljuk újra...* 2004. 75.

⁹¹² Jászi Oszkár: *Kortörténeti jegyzetek. Justhék és a demokrácia. Huszadik Század*, 1909. 12. szám. 510.

⁹¹³ Jászi O. *Régi és új ...* 1909. 300.

⁹¹⁴ Uő: *Politikai metamorfózisok. Huszadik Század*, 1912. 4. szám. 497.

*katonája maradok annak a szent ügynek, melyet a te heroikus munkáddal a közeli jövőben diadalra fogsz vezetni.*⁹¹⁵

Az alakuló, formálódó polgári radikalizmus politikai szükséghelyzete a függetlenségi baloldalon vélte felfedezni egyik hosszú távú politikai szövetségését és elkerülhetetlen segítőtársát a széles néprétegek megnyerése, valamint a szélsőséges tömegforradalom elkerülése érdekében. Jászi a szociáldemokraták opportunistáinak szárnyával közösen felismerte, hogy a Justh-párt támogatásának megnyerése nélkül semmiféle kapcsolatot nem tud tartani a törvényhozás, illetve a hatalmi elit elemeivel, és e nélkül továbbra is kívül reked a hagyományosan értelmezett politikai élet spektrumából.⁹¹⁶

Ady Endre (1877–1919)

Az aktív politikától távolmaradó Ady és a politikát formáló Justh kapcsolata a kölcsönös tisztelet és néhány találkozás mellett nem válhatott személyes barátsággá, azonban Ady cikkeiből eltűnő, a hagyományos világhoz köthető meglehetősen kevés számú, számára valamelyest „szimpatikus” szereplő egyike mindenképpen Justh Gyula volt. Ady, Justhról kialakított képe nagyban befolyásolta a későbbi történeti irodalmat is, ezért rövid tárgyalása elkerülhetetlen a politikusi életpálya feldolgozásakor. Az Ady által megrajzolt politikai portréra minden bizonnyal, közvetett befolyással volt Justh Zsigmondnak – a politikus testvéröccsének – nagyhatású irodalmi munkássága, amely érezhetően formálta Ady szemléletét is.⁹¹⁷

Részleteiben sajnos nem ismerjük Ady függetlenségi párttal kapcsolatos véleményét, azonban azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy az ellenzéki párt eredeti céljait nem utasította el: „*A függetlenségi negyvennyolcas párt közjogiul radikális, demokratá, kuruc-párt. Örököse az összes negyvennyolcas elveknek. És bár sokan elfelejtették, és sokan akarják felejteni: ezek között a hagyományok között van ám a felekezetek teljes egyenjogúsítása, az összes iskolák államosítása, a papi javak állami kezelésbe vévése, stb., stb.*”⁹¹⁸ A hosszú távú liberális állami fejlődés befejező mozzanataként pedig a közjogi függetlenséget sem tartotta haszontalan követelésnek: „*Ebben az országban még nagyon sokáig kellett volna a liberalizmusnak irányítania. Annak a liberalizmusnak, mely nemzeti és gazdasági politikát űz, mely ebből a poliglott, koldus országból lehetőleg magyar és módos országot nevel, hogy aztán legutoljára tegye az erősen megépített épületre a közjogi függetlenség födelét.*”⁹¹⁹ Mindazonáltal a fenti állásfoglalások ismeretében megállapíthatjuk, hogy Ady polgári radikalizmushoz kapcsolódó politikai felfogása a társadalmi reformokat előbbre tartotta a közjogi harc megvívásánál.

⁹¹⁵ Uő. 1912. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14541. sz. tekercs, BbVII/4. sz. tétel.

⁹¹⁶ Jászi és általában a parlamenten kívüli ellenzék ezen felfogását igazolja, hogy Justh visszavonulását követően – megint parlamenti politikust –, Vázsonyi Vilmost ültették a Választójogi Szövetség elnöki székébe, a polgári radikálisok pedig egyre szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a függetlenségi politika egyik új irányítójával Károlyi Mihállyal.

⁹¹⁷ Lásd: Dede F. PhD disszertáció. 2005. 241.

⁹¹⁸ Néppártiság és reakció. AEÖPM, 2. kötet. 331. (Eredetileg: *Nagyvárad Napló*, 1902. február 25.)

⁹¹⁹ Fekete lobogó a falukon. Uo. 4. kötet. 12. (Eredetileg: *Nagyvárad Napló*, 1903. augusztus 20.)

Justh kapcsolatos első konkrét megnyilvánulása az ellenzéki koalíció hatalomra jutásának és tevékenységének alapvető elutasításából következik. Ady Justhot a korábban hangoztatott demokratizmusának elárulása miatt ostromozta, s az általános választójogot halogató, „méltóságos koalíciós nagyurak”⁹²⁰ közé sorolta, akik „vizet prédikálnak és bort isznak.”⁹²¹ Ez a helyzet az elkövetkezendő néhány évben (1905–1909) nem sokban módosult. Justh 1907-es Ady által előre jelzett és a horvát obstrukcióval kapcsolatban várt (be nem következő) képviselőházi elnöki bukásakor már némileg érzékelte a függetlenségi balszárny vezetőjének a koalíció többségétől eltérő politikai felfogását, ennek ellenére alapkövetkeztetése nem alakult át. Justhot továbbra is a rendszer „álliberális”, magyarkodó politikusainak körébe sorolta: „*Mink magunk íme eláruljuk, hogy milyen csehül áll a magyar liberalizmus ügye, amikor kénytelenek vagyunk Justh Gyulában a liberális politikust sajnálni. Rejtett és inkább legendás, mint valóságos liberalizmus volt a Justh Gyula liberalizmusa. [...]. Úgy sejtjük, hogy Justh, aki a fekete selyemzsinórt már átvette, azt fogja kérni, hogy ez a zsinór egy nemzeti színnő madzaggal cseréltesse ki.*”⁹²² Adynak Justh Gyulával ekkoriban kapcsolatos legpozitívabb kijelentése is elég lekicsinylően hangzik: „*Szerencsére Justh Gyulának megbocsátanunk sem kell, mert ha nagy erényei nem voltak, nem voltak nagy bűnei sem.*”⁹²³

Ady, Justh megítélésében történő pálfordulásának előzményei mindenképpen közös Tisza-ellenességükre vezethető vissza. Ady 1910-től több írásában lépett fel Tisza István tevékenységével szemben, s a választójogi küzdelem felélénykülésének időszakában gyökeresen megváltozik Justhról kialakított képe, amelyről jórészt versei tanúskodnak. Justh 1911 tavaszától a Választójogi Országos Szövetség elnökeként az általános választójogért vívott harc vezetője lett. Ady az 1912-ben megjelent *Margita élni akar* című kötetében még viszonylag bizalmatlanul, kételkedve, s provokáló hangszúllyal jelenik meg Justh neve a *Szerelmek az Őszben* című vers egyik sorában: „*(Ejh, most mindezt az ördög vigye el: / Justh akarjon, ha van, hogy mit akarjon / S aztán lehet, hogy hamar túlesünk / Két nemzedékes, kavart, léha sarjon.)*”⁹²⁴ Írásaiban igazolható határozott véleményváltozása az 1910–12-es időszak bizonytalan, névtelen utalásait követően csak Justh – betegség okozta – aktivitásának (ideiglenesnek remélt, valójában végleges) lezárulása után történt meg, a *Vendégségben Bottyán vezérnél* című költemény ajánlásában: „*Justh Gyulának, / egy bomlott korszak bomlasztójának / és hőségének, a második Bocskaynak.*”⁹²⁵ Ezt a költeményt az 1913 októberi korabeli hírlapokban beharangozott tornyai találkozó ihlette, amikor a felépülő Justhhoz látogattak az őt meggyőzni kívánó ellenzéki vezetők Andrassy Gyula, Apponyi Albert és Károlyi Mihály. Ezt követően történt meg Justh és Ady egyetlen személyes találkozása is, amikor a pártvezér felkereste a költőt hűvösvölgyi szállásán, s Adytól azt a tanácsot kapta, hogy a választójog érdekében hajtsa végre az utca, a néptömegek mozgósítá-

⁹²⁰ Az új harc. Uo. 7. kötet. Függelék. 207. (Eredetileg: *Budapesti Napló*, 1905. november 6.)

⁹²¹ Jegyzetek a napról. 3. Justh és a lényeg. Uo. 190. (Eredetileg: *Budapesti Napló*, 1906. május 30.)

⁹²² Justh-affér. Uo. 9. kötet. 37. (Eredetileg: *Budapesti Napló*, 1907. november 21.), ill. A néppárt jó dolga. Uo. 42. (Eredetileg: *Budapesti Napló*, 1907. november 28.)

⁹²³ Justh-affér. Uo. 37.

⁹²⁴ *Ady Endre összes versei*. [Továbbiakban: AEÖV] Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 422. Eredetileg: *Margita élni akar*, 1912. Szerelmek az őszben.

⁹²⁵ AEÖV. 542. Eredetileg: *Ki látott engem*. Budapest, 1914. Vendégségben Bottyán vezérnél.

sát.⁹²⁶ Egyetlen – tudomásunkra jutott – levélváltásuk pedig egy gyászírás apropóján született, amikor Justh rövid válaszában köszönősorokat írt az ugyancsak beteg Adynak: „igen szeretettel és rokonszenvvel kísérem mindenkoron az Ön kiváló működését, [...] legyen meggyőződve, hogy az Ön meleg rokonszenvére mindenkor büszke leend az Ön személyes híve Justh Gyula.”⁹²⁷

Ady egyik kései nyilvános levelében saját nemzetpolitikai felfogását kissé összetett módon többek között éppen Justh Gyuláéval rokonítja: „[...] s most csak arról beszélek, hogy én Petőfinél több magyar verset írtam. Internacionális voltom mellett büszkén mutatok köteteimre: énnálam magyarabb, fajibb és természetesen magyarabb poéta – hiszem – nem volt. De Eötvös József, Mocsáry, Justh Gyula és Jászi Oszkár örököse vagyok. Mint régi románbarátot megtagadtak legjobb, legrégebb román barátaim is, mert azt írtam: Erdély nélkül nincs Magyarország, hiszen Erdély volt mindig az igazi Hungária.”⁹²⁸ Itt minden bizonnyal a többek által Justhnál és Adynál egyaránt kikezdett és kritizált (azonban korántsem azonos) nemzetföltő magyarságtudat és nemzetiségekkel történő megegyezésre törekvés jelentheti az összehasonlítási alapot. Az mindenesetre igazolható, hogy mindketten elszakadtak a hatalom képviselte nemzeti-ségi kérdés hagyományos elitek közötti/eliten belüli megoldásától, és annak társadalmi kezelését tartották célravezetőnek.

Ady nem értékelte túl Justh politikai súlyát és tevékenységét, de hibáival és gyengeségével együtt is egyértelműen benne látta a progresszió vezetőjét. A demokratikus választójogért vívott harc őszinte hívét és Tisza legelszántabb ellenfelét becsülte benne, ami – Ady véleménye szerint – alkalmassá tette a kormányhatalmi reakcióval szemben kialakult parlamenten belüli és kívüli ellenzékét összefogó szövetség vezetésére.⁹²⁹ Justh 1917-es halálakor Ady *Az utolsó hídfő* című versében örökölte meg alakját és hajtott fejet emléke előtt.⁹³⁰

Böloni György (1882–1959)

Böloni György, aki az 1. világháború előtti polgári radikális újságírás, majd az emigráns esszéirodalom egyik meghatározó alakja volt,⁹³¹ az 1910-et követő választójogi harc időszakában állt a Justh politikai tevékenységét elismerő, támogató irodalmi és újságírói csoport tagjainak körébe. Justh Gyuláról a publicisztikában megrajzolt vázlatos képe azonban – még akkor is, ha a figyelemfelkeltés nagyrészt ennek köszönhető – nem kizárólag a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal történő együttműködést járja körül, hanem általános pályarajz áttekintés igényével íródott.⁹³²

⁹²⁶ Beck Lajos emlékiratai 1890–1912. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3042. sz. tétel, 281., ill. Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája*. Budapest, Gondolat, 1977. 438.

⁹²⁷ Justh Gyula 1915. július 7-én kelt levele Ady Endréhez. OSZK Kézirattár Levelestár 1941/6. sz. tétel.

⁹²⁸ Levél a szerkesztőhöz. [Kolozsvári kritikusaírók] AEÖPM, 11. kötet. 100. Eredetileg: *Újság* [Kolozsvár], 1916. január 20.

⁹²⁹ *Magyar Nemzet*, 1969. január 19. Horn Emil: „Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse”.

⁹³⁰ AEÖV. 609. Eredetileg: *A halottak élén*, 1918. Az utolsó hídfő.

⁹³¹ Böloni György tevékenységéről bővebben: *A magyar irodalom története 1945–1975. 3. 1. A próza*. Szerk. Béládi Miklós–Rónay László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 519–520.

⁹³² Böloni György: *Justh Gyula*. In: *Uó: Magyarság-emberség*. Budapest, Magvető Kiadó, 1959. 37–43.

Böloni megítélése alapján Justh nevének előtérbe kerülése az egyházpolitikai reformok időszakában történt meg, annak előtte beleveszett „*a függetlenségi párt egyforma szabású politikusainak tengerébe.*”⁹³³ Írásából kitűnik, hogy a függetlenségi politikát általában azonosnak vélte a „tüzes kuruckodással”, ahol „konceptiós politikus” igen kevés született, s ebből a körből jelentett kivételt Justh, akit egyből szembe is állít Ugron Gábor érvényesülésre törekvő, „nemzeti klerikálisnak” nevezett szemléletével. Justh századforduló előtti tevékenységében Böloni elsősorban a megalkuvással szembeni elutasítást és a „magyar földből szívott” liberalizmust emeli ki, amely anyagi problémáktól mentes birtokos dzsentri származása ellenére már akkor népies, plebejus vonásokat képviselt.⁹³⁴ Justh dzsentri származását ellentétbe hozza Tisza István szűk látókörű „bihariánizmusával”, amely – véleménye szerint – a társadalmi problémák kezelésére alkalmatlan volt. Kiemeli, hogy Justh éppen anyagi függetlenségének köszönhetően a tiszta, pénzügyileg le nem kötelezhető politikusok körébe tartozott, amely hosszútávra megalapozta politikai függetlenségét is. Láthatjuk, hogy Böloni nem kezeli egységesen a dzsentri társadalmat, hanem egyes elemeit – melynek reprezentánsait pl. Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Szilágyi Dezső, Désy Zoltán és Bánffy Dezső(!) – a középosztályi liberalizmus táplálójának és továbbvivőjének tekint, s ebbe a körbe sorolja Justh Gyulát is, azonban azt is kiemeli, hogy a 20. században egyre fontosabbá válik a „*fajta társadalmi és kulturális állapotával való szembehelyeződés*”,⁹³⁵ amely szintén benne rejlik 1848 demokratikus örökségében.

Rövid elemzésében Böloni kitér Justh közvetlen politikai fellépésére, szónoki hatására is – és ez azért fontos dolog, mert ebben a tekintetben más forrásokkal csak elvétve rendelkezünk –, amelyet illetően megállapítja, hogy nem tartozott a nagy debatterek és kitűnő előadók sorába, ugyanakkor hatalmas lelkesedésével, indulatos gesztusaival ennek ellenére is nagy hatást gyakorolt hallgatóságára, s különösen a népgyűlések alkalmával váltott ki sikert.⁹³⁶

Justh tevékenységének legnagyobb jelentőségét Böloni – a polgári radikálisok vezetőjéhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan – a politikai elit és a parlamenten kívüli ellenzék összekapcsolásában látja: „*Ennek a politikai világon, hivatálsruű politikusok körén kívüli álló, növekvő társadalomnak a politikus Magyarország államférfiaival [sic!], ellenzéki vezéreivel egyetlen összekötője Justh Gyula.*”⁹³⁷ Böloni ezzel kapcsolatban annak a reménységének ad hangot – amely már a cikk megírásakor 1913-ban csupán csekély realitással rendelkezett –, hogy Justh partner lesz a társadalmi átalakulás véghezvitelében.

Kunfi Zsigmond (1879–1929)

A 20. század első éveiben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt belső vitái csillapodtak, a Garmai Ernő, Weltner Jakab, majd (1907-től) Kunfi Zsigmond alkotta párt-

⁹³³ Uo. 37.

⁹³⁴ Uo. 39.

⁹³⁵ Böloni György: A dzsentri a mérlegen. *Nyugat*, 1918. 17. szám. 371.

⁹³⁶ Böloni Gy. 1959. 40.

⁹³⁷ Uo. 42.

vezetés helyzete megszilárdult.⁹³⁸ Az új vezetés tagjai az országosan érzékelhető társadalmi feszültség robbanásának elkerülésére azonnali társadalmi-politikai reformokat szorgalmaztak, s konkrét célkitűzésük a demokratikus politikai viszonyok megteremtése volt, amelynek első lépcsőjét az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetésében, a népszuverenitás megteremtésében látták.

Az MSZDP 1903/04-től törekedett arra, hogy a Vázsonyi Vilmos vezette polgári demokraták és a Társadalomtudományi Társaságban, a Galilei Körben, illetve a *Huszdik Század* című folyóirat körül tömörülő polgári radikálisok mellett, a parlamenti ellenzék fő erejét adó Függetlenségi és 48-as Párt egy részét is megnyerje az általános választójog ügyének. Az 1905-ös politikai válság időszakában a függetlenségiakat is magában foglaló koalícióval szemben a szociáldemokraták a „demokratikus cezarizmus” lehetőségét felvető Kristóffy miniszter választójogi tervezete mögé álltak (Kristóffy–Garami-paktum), a koalíció kormányzásának időszakában, pedig korábban a választási győzelem és a kormányalakítás programpontjaként szereplő általános választójogot kérték számon a hatalomtól, amellyel sietették a heterogén pártszövetség agóniáját.

A függetlenségi párt, illetve a koalíció bomlásának időszakában (1909) a szociáldemokraták, érzékelve a politikai erővonalak átrendeződésének lehetőségét, újból a függetlenségi balszárny megnyerésére törekedtek, sőt népgyűléseken és a *Népszaván* keresztül a demokratikus táborhoz történő csatlakozásra szólították föl őket.⁹³⁹ Az 1910-es választások időszakában az MSZDP a választójoggal rendelkező híveitől – amellett, hogy maga is nagy számban állított jelölteket – több helyen a Justh-párt támogatását kérte. Az elsöprő munkapárti győzelem hatására átrendeződött a politikai térkép. Közvetlenül az 1910-es választásokat követő napokban így elemezte a várható helyzetet Kunfi Zsigmond a *Népszava* vezető munkatársa és a *Szocializmus* című elméleti folyóirat főszerkesztője az utóbbi lap hasábjain: „A választójogi reform, amely a dinasztia faltörő kosa volt a negyvennyolcasság ellen, most ahhoz a fordulóponthoz ért, ahol szerepet fog cserélni, s a dinasztia állása, a király politikáját képviselő párt és kormány ellen irányuló fegyver lesz. A demokratikus választójog lesz a varázsszavó, amellyel az elveszett paradicsom visszaszerzéséért fognak harcolni a negyvennyolcassok. S az általános választójog eszméje, amely kiállotta a dinasztia támogatását is, nem fog belehalni a függetlenségi segítségbe sem.”⁹⁴⁰ A Justh Gyula vezette Függetlenségi és 48-as Párt a választási vereséget követően valóbban a demokratikus választójog ügye mellett kötelezte el magát. A szociáldemokratákat és általában a progresszió híveit tekintve, Justh tevékenységének megítélésében ez az időszak fordulópontként értelmezhető. Az addigi „szabadságszerető” eszméket elfogadó „tisztos politikai ellenfélből”, aki a reakció táborától korábban is külön állva többnyire a politikai elit haladó vonulatát képviselte, a választójogi küzdelem további menetében rövid időn belül „fegyvertárs” lett.

⁹³⁸ Az MSZDP XX. század első éveiben folytatott tevékenységéről és működéséről lásd Varga L. főszerk. 1999. 41–44., 95–111. Garami Ernő pályájáról Varga L. 1996., ill. Kunfi Zsigmond pályájáról Erényi T. 1974. és Kunfi Zsigmond. Szerk., bev. Agárdi Péter. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.

⁹³⁹ Varga L. 1996. 134.

⁹⁴⁰ Kunfi Zsigmond: A választójog új válsága. *Szocializmus*, 1909–1910. 8. szám. 88.

A szociáldemokrata vezetők közül Garami és Kunfi 1911 tavaszán már a Justh-párttal létrehozandó választójogi szövetség mellett álltak, sőt kitarítottak mellette a mozgalmon belüli baloldal (Alpári Gyula, Böhm Vilmos, stb.) fellépésével szemben is.⁹⁴¹ Garami a baloldali függetlenséggel létrehozandó szövetséget az MSzDP napi politikai érdekein túl, a pártok szélesebb társadalmi-politikai egymásrataltsága szempontjából is fontosnak tartotta, és véleményem szerint maga is reálisabbnak vélte, mint az 1905-ös Kristóffyval kötött megállapodást, vagy a közelmúltban felsejülő – a hatalom irányából érkező – Lukács László, illetve Khuen-Hederváry által ígért választójogi reformot.

Az MSzDP és Justh 1911 áprilisában megkötött szövetségét Kunfi is nagyra értékelte, és fontos lépésként tartotta számon a demokratikus kibontakozás felé vezető úton. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Justhról kialakított képét leginkább Kunfi Zsigmondnak, Justh halálakor a *Népszavában* közzétett nekrológiájából és temetési búcsúbeszédéből ismerhetjük meg.⁹⁴² Kunfi nekrológiájában hangsúlyozta „*ez lesz az első eset, hogy a magyar munkásság polgári politikus sírját állja körül.*”⁹⁴³ Véleménye szerint Justh erre azzal a szimbolikus közösségvállalással szolgált rá, amikor az 1912. május 23-án lezajlott munkástüntetés öt halottjának sírjára maga is koszorúkat küldött.

Kunfi nekrológja nem tér ki Justh hosszú politikai pályájának minden aprólékos részletére, ezzel mintegy túllép az 1910-es éveket megelőző évtizedek korszakán, s hasonlóképpen a polgári radikálisok, vagy az Ady által kialakított véleményekhez az általános választójog érdekében kialakított politikai szövetség megkötésére és a szociáldemokratákkal közösen vállalt választójogi harcra helyezi a hangsúlyt. Justh teljes politikai pályáját illetően azt jegyzi meg, hogy „*életének javát és erejének teljességét a nép politikai felszabadulásának szentelte.*”⁹⁴⁴ Kunfi a négy-öt évvel korábban lezajlott tömegsztrájkokra és a közösen szervezett népgyűlésekre, tüntetésekre utalva kiemeli, hogy a Justh Gyulával megkötött szövetség még akkor is fennmaradt, amikor „*a radikális és választójoggal érző polgárság jórésze is megdöbbenve riadt vissza a proletárság akciójától.*”⁹⁴⁵ A választójogi szövetség hosszú távú jelentőségét elemezve rávilágít arra, hogy „*a munkásság Justh Gyulával a magyar demokrácia kivívására kötött szövetséget*”,⁹⁴⁶ tehát nem pillanatnyi politikai érdekek vezérelték az együttműködésüket. Kunfi szerint a közös cél a magyar demokrácia megteremtése volt. Justh legfőbb politikai és társadalmi hatásának azt tekinti, hogy az általános választójog kérdést beemelte, (segített beemelni) a parlamenti pártok egy részének, és a jelenleg szervezeti joggal rendelkező társadalmi rétegek egyes csoportjainak a politikai szótárába: „*A választójog csak a proletárság és a <hazátlan bitangok> eszméje volt, hosszú idő-*

⁹⁴¹ Varga L. 1973. 155–176., ill. Uő. 2001. 111–112., 107–158.

⁹⁴² A *Népszava* Justh halálával és temetésével kapcsolatban 1917. október 10-én (Justh Gyula meghalt, ill. Justh Gyula halála), október 11-én (Justh Gyula), október 12-én (Justh Gyula a ravatalon) és október 13-án (Justh Gyula utolsó útja) közölt írásokat. Sajnos az említett cikkek egyike sincs aláírva – de csatlakozva Erényi Tibor véleményéhez (Erényi T. 1979. 257.) – nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az 1917. október 11-én megjelent nekrológ szerzője Kunfi Zsigmond. Ezen kívül az újság október 13-ai száma teljes terjedelmében közzé tette Kunfi, Justh sírjánál elmondott búcsúbeszédét is, amely szintén hozzájárul a szociáldemokraták által a függetlenségi politikusról kialakított kép vázolásához.

⁹⁴³ *Népszava*, 1917. október 11. Justh Gyula.

⁹⁴⁴ Uo. 1917. október 13. Justh utolsó útja.

⁹⁴⁵ Uo. 1917. október 11.

⁹⁴⁶ Uo.

kön át, csak Justh Gyula agitációja vitte bele annyira a magyar vidék köztudatába, hogy ma már az uri világ politikusai és a kifogástalan hazafiak is nyíltan merészelik magukat demokratának vallani. [...] Justh Gyulának a választójog mellé állása óta senki se kételkedhetett többé a választójog híveinek hazafiságában, és senki se merészelhetette azt állítani, hogy a demokrácia és a magyarság összeférhetetlen.”⁹⁴⁷ Ehhez kapcsolódóan vonja le a következtetést, miszerint „Justh Gyula életének főtörekvése a nép és a nemzet között való szakadék áthidalása volt.”⁹⁴⁸

Justh tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokrácia eszméje kapcsolódási pontot találjon a politikai elit perifériáján található csoportokkal, valamint a demokratikus kérdések felé is tájékozódó liberális rétegekkel, a nemzeti és szociális kérdések összehangolásában.

PÁRTON BELÜLI SZEREP ÉS STÁTUS

Az 1870/80-as évek fordulójától a csanádi regionális (ellenzéki) politikai elitbe tartozó Justh Gyulát az 1884-es sikeres makói választási fellépés egyszerre a függetlenségi párt országos képviselőinek sorába emelte. A gyors és látványos politikai karrier befutására az adott lehetőséget, hogy Justh azok közé a függetlenségi jelöltek közé tartozott, akik korábban 48- as, ekkor pedig antiszemita programmal induló előző képviselővel szemben nyertek mandátumot. Az 1883 őszén megalakult Antiszemita Párt elnökségi tagjai közül egyedül a Justh által legyőzött Széll György mandátumszerzése volt sikertelen, az elnökség többi tagját (Ónody Géza, Simonyi Iván, Békássy Gyula, Odescalchy Artúr, Szalay Imre és Szalay Károly) korábbi képviselőhelyén a választók többsége támogatta.⁹⁴⁹

A fiatal makói politikus gyors párton belüli sikere a függetlenségek választási támogatottságának visszaesésével is összefüggésbe hozható, ugyanis a frakciót ért regresszió pozitívan hatott az arányosan kisebb létszámú képviselőcsoport tagságának szereplehetőségeire. Justh mandátumszerzésére abban az időszakban került sor, amikor az antiszemiták kiválásával egyébként is megtépzott párt képviselőinek kb. 20%-át (88:72) veszttette el az 1881-es választásokhoz képest. Justh párton belüli pozícióemelkedése ezek mellett az ekkor megválasztott új pártelnökhöz, Irányi Dánielhez kötődő 48-as csoport státusának növekedésével függött össze. Justh párton belüli státusa, már képviselőségének kezdetén is meglehetősen magas volt, ugyanis a frakció által megfogalmazott 1884-es válaszfelirati javaslatot aláíró tíz politikus (az eredeti sorrendben: Irányi Dániel, Mocsáry Lajos, Hoisty Pál, Ferenczi Miklós, Bartha Miklós, Halász Zsigmond, Gulácsy Gyula, Justh Gyula, Csanády Sándor, Pappszász Károly) között, a párt vezetői mellett az ő neve is szerepelt.

Az 1880-as évek második felében a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt generációs átalakuláson ment keresztül, amelynek során a pályájukat 1848-ban vagy azt megelőzően kezdő tekintélyes politikusok mellett a vezetésen belül megjelentek a szá-

⁹⁴⁷ Uo.

⁹⁴⁸ Uo. 1917. október 13.

⁹⁴⁹ Lásd az Országos Antiszemita Párt alakulási programját. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 145–146. Az antiszemitákról bővebben: Deák A. 1912. 125.

zad közepén született képviselők is. A függetlenségi ellenzék padsoraiban ülő és az utóbbi választásokon – az azonos generációjú kilépett antiszemita helyett⁹⁵⁰ – képviselővé szerzett fiatal politikusok (pl. Eötvös Károly, Justh Gyula, Ugron Gábor) vezetésre gyakorolt hatása megnőtt, sőt az évtized végére a vezérszerepet egyre kevésbé vállaló, betegeskedő – bár formálisan továbbra is pártelnök – Irányi mellett a fiatalabb generáció néhány tagja végezte a párt napi irányítását. A pártvezetés személyi átalakulása ekkor még nem járt együtt a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt szemléleti átalakulásával. Az új generációt képviselő politikusok nagy része Irányi nyomdokain járt, és a liberális politika elkötelezett hívének számított. A generációk közötti különbség nem ideológiai alapú volt, hanem inkább reálpolitikai téren nyilvánult meg, hiszen a 40-es, 50-es években született nemzedék legfontosabb célkitűzésének a kézzelfogható politikai siker elérését tartotta, amelynek kellő lendületet – a tizenöt éven keresztül regnáló – Tisza Kálmán miniszterelnök megbuktatása szolgáltatott. A párt szerkezeti átalakulásának szükségét az is fokozta, hogy az Ugron-frakció (Ugron Gábor és Bartha Miklós vezetésével) a közös ügyek megváltoztatása érdekében azok ideiglenes kényszerű elfogadását szorgalmazta és 1890 októberében kivált a pártból.

A választások elemzése kapcsán már említett levélváltásokon túl, szintén Irányi és Justh szoros együttműködését bizonyítja, hogy az 1892-es makói sikertelen választást követően Justh a pártelnök közbenjárásával szerezte meg a szolnoki jelöltséget.⁹⁵¹ Az anyapárt arculatának egyik meghatározói Eötvös Károly és Justh Gyula voltak, akik 1891-től alelnökként arra törekedtek, hogy a párt – a mindinkább növekvő agrárius és konzervatív kihívások ellenére is – a liberális politizálás letéteményese maradjon. Ez a tagságot és a programot tekintve egyre nagyobb feladatnak bizonyult, ugyanis a liberális csoport – bár a párt képviselőinek többsége ide tartozott – csak részben volt képes a politikai vezetés meghatározására. A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt képviselői elsősorban közjogi tekintetben igényelték az egységes programalkotást,⁹⁵² eszmei szempontból azonban – abból kifolyólag, hogy az egyesülés előtti 48-as Párt és Függetlenségi Párt sem rendelkezett homogén frakcióval – a heterogenitás még inkább érezhetővé vált.

A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt egyes platformjai közötti különbség – különösen a liberális-konzervatív szembenállás – az egyházpolitikai törvények tárgyalása során szembeötlőbb lett, s az 1890-es évek elején-közepén a frakcióban a meg hasonlóság jelei mutatkoztak. Az addig is heterogén, eszmei szempontból erősen összetett pártban korábban a közjogi álláspont radikális és kevésbé radikális értelmezése okozott feszültséget (az Irányi-féle fővonal és az Ugron csoport), a 90-es évek első felében azonban e mellett az állam, az egyház és a társadalom egymáshoz való viszonyának kérdése további ellentéteket hozott a felszínre. Eötvös Károly, aki 1892 decemberében Irányi halálát követően került az elnöki székbe, az egyházpolitikai vitában a párt egységes fellépését tartotta célszerűnek és e kérdésben a frakció konkrét állásfoglalását

⁹⁵⁰ Az 1883-ban kilépett antiszemita közül Verhovay Gyula 1849-ben, Ónody Géza 1848-ban, Szalay Imre 1846-ban született.

⁹⁵¹ Boda Vilmos 1892. március 3-án kelt levele Irányi Dánielhez. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. telercs, BbI/88. sz. tétel.

⁹⁵² A párt egységes közjogi programján is jelentkeztek sérülések. Ugronék továbbra is ragaszkodtak az 1881-ben megfogalmazott elveikhez, s közelebb álltak a 67-es politika elfogadásához. A párt baloldalán pedig Madarász József csoportja állt. Mérei Gy. szerk. 1934. 119.

szorgalmazta. Annak ellenére, hogy a liberálisok a pártban többséget alkottak, ez mégis kiélezte a nézetkülönbségeket. Végül Thaly Kálmán, Eötvös ellenében – a párt további bomlását megelőzendő – a tagságra nézve szabad állásfoglalást fogadtatott el, amelynek hatására Eötvös Károly csoportja önálló útra lépett,⁹⁵³ az anyapártban pedig az elsősorban a függetlenségi ellenzék egyben tartását támogató – ugyancsak a liberális csoporthoz tartozó – Justh Gyulát választották elnökké.

Az egyházpolitikai törvények vitájában⁹⁵⁴ a 48-as ellenzék liberálisai a kormánypárt szabadelvűség jegyében megfogalmazott egyházpolitikai törvénytervezete mellé álltak. Ehhez a táborhoz tartozott a Negyvennyolcas Függetlenségi Párton belül a Justh elnök köré csoportosuló 48-as liberális mag, illetve a kivált Eötvös csoport, majd pedig Herman Ottó függetlenségi pártja is. A 90-es évek közepén lejátszódó egyházpolitikai vita sajátosan kijelölte, illetve előre jelezte a századforduló utáni liberális vagy demokratizmusba hajló függetlenségi felfogás követőit, s ugyanakkor a liberális törvényalkotás korszakának végét is jelentette.

Justh Gyula 1893. május 19-én történt elnökké választása új fejezetet nyitott a párt életében. Az akkor 43-dik évében járó pártelnök a hatékony ellenzéki fellépés érdekében elsődleges feladatának a széles függetlenségi egység visszaállítását tartotta.⁹⁵⁵ Az Ugron-frakció Justh elnökké választása után hamarosan csatlakozott is a párt-hoz, valamint Eötvös csoportjából is többen visszatértek, s az így kialakult ellenzéki csoport 1893. szeptember 27-én felvette a Függetlenségi és 48-as Párt nevet.⁹⁵⁶ A függetlenségi gondolat erőteljes közlésére, közvetítésére az új pártvezetés szorgalmazta a *Magyarország* című politikai napilap megalapítását, amellyel – a későbbi Justh-párt elnökségi tagjait – Holló Lajost és Lovászy Mártont bízták meg.⁹⁵⁷ A létrejött párt nagyobb része kiállt a kormány által beterjesztett egyházpolitikai javaslatok mellett, amelyet a képviselőház liberálisai kis többséggel el is fogadtattak. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a széles függetlenségi célkitűzéseket megfogalmazó formáció sem képes a különböző ideológiai platformok egyesítésére, s a párt Justh vezette 33 fős csoportja – a pártnevet megtartva – 1895. február 28-án kivált az ekkor már Ugront támogató többségből, szeptember folyamán pedig egyesült Eötvös csoportjával.⁹⁵⁸ Az így létrejött politikai csoportosulást, amelynek létszáma hamarosan 52 főre gyarapodott, Deák Albert „*Liberális függetlenségi párt*”-ként említi, áttekintő párttörténeti munkájában.⁹⁵⁹

A Függetlenségi és 48-as Párt 1895 októberében – Justh függetlenségi egység érdekében vállalt félreállítását követően – Kossuth Ferencet választotta elnökévé. A párt programszerűen továbbra is az 1884-ben megfogalmazott elvek alapján állt, amelyet

⁹⁵³ Eötvös Károly és társai létrehozták a Függetlenségi és 48-as Néppártot. Eötvös pártja azonban nagyon képlékeny volt, s már az év őszén többen beléptek az akkor alakuló és Justh vezetése alatt álló Függetlenségi és 48-as Pártba. Szintén kivált Herman Ottó köre is, akik létrehozták az Országos Függetlenségi Pártot. Mérei Gy. szerk. 1971. 361.

⁹⁵⁴ Az egyházpolitikai vitáról Pölöskei F. 2001. 70–94.

⁹⁵⁵ Deák A. 1912. 126.

⁹⁵⁶ Mérei Gy. szerk. 1971. 370.

⁹⁵⁷ Justh Gyula 1893. november 29-én kelt levele. OSZK Kézirattár Analekta 1712. sz. tétel. A *Magyarország* a későbbiekben is a párt irányítása alatt maradt, a századfordulót követően pedig kifejezetten a Justh csoport szócsövének számított.

⁹⁵⁸ Mérei Gy. szerk. 1971. 362.

⁹⁵⁹ Deák A. 1912. 127.

közjogilag a későbbiekben sem lépett túl. Társadalmi téren két ponton tért el a bő egy évtizeddel korábban megalkotott célkitűzésektől: határozottan felvállalta az agrárius érdekvédelmet (mezőgazdaság állami támogatása, agrár protekcionalizmus fokozása, kedvezőbb agrárhitelek, stb.), a választójogot pedig a magyarul írni-olvasni tudók teljességére kívánták kiterjeszteni.⁹⁶⁰ A program összességében nem jelentett előrelépést sem közjogi, sem társadalmi tekintetben.

Justh Gyula, Kossuth Ferenc elnökségének mintegy másfél évtizedes időszakában (1895–1909) a párt (egyik) alelnöki tisztét töltötte be, és köré csoportosulva alakult ki a párt liberális és határozott 48-as politikát követelő platformja. A Justh által irányított párton belüli csoport a századfordulót közvetlenül megelőző évektől a Bánffy, majd a Széll Kálmán és a Khuen-Héderváry kormány időszakában is rendszerint obsztruktív politikával különböztette meg magát a Kossuth vezette fővonalától.

Mindazonáltal az elnökváltást követve Justh párton belüli háttérbeszorulására utal, hogy az 1896-os függetlenségiak által fogalmazott választfelirati javaslat, amelyet Kossuth Ferenc és Eötvös Károly mellett a frakció 32 képviselője is aláírt, nélkülözötte Justh Gyula kézjegyet.⁹⁶¹ A századfordulót megelőző években a párt belső ellentmondásai miatt az újságok címlapján egyrészt Justh Ugronékhöz csatlakozása,⁹⁶² másrészt pedig politikai visszavonulása is több alkalommal felmerült.⁹⁶³

Ugyancsak a századforduló időszakában került rá sor, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt Justh vezette balszárnya felvette a kapcsolatot a szociáldemokratákkal is. Ennek során választójogi és szociális téren felmerült a közös programalkotás lehetősége, sőt a szocialisták függetlenségi pártba történő belépése is szóba került,⁹⁶⁴ de ez nyilvánvalóan nem volt több a tömegtámogatás megszerzésére irányuló politikai próbálkozásnál. A függetlenségiak – bár megfogalmazták a választójog bővítésének programját – ekkor még nem álltak az általános választójog mellett. Nagy valószínűséggel a széles tömegtámogatottság és a népgyűlési politizálástól való elzárkózás miatt, a két párt szövetségi politikája nem mélyült el ebben az időszakban. Justh azonban, belépve a makói munkáskör tagjainak sorába, e téren is továbbment a Kossuth Ferenc irányítása alatt álló többségnél.

A magyarországi politikai viszonyok között nagyobbrészt kevésbé tájékozott Kossuth Ferenc egyszerre kívánt megfelelni a városi középrétegek által követelt liberális igényeknek és a birtokosságnak kedvező agrárius konzervatív értékrendnek. Ezzel összefüggésben Beck Lajos – későbbi függetlenségi politikus – az alábbiakban vázolta az ifjabb Kossuth politikai szerepét: „[...] *hogy igazán nem tudott a magyar politika vezetője, irányítója lenni, annak [...] az volt a legfőbb akadálya, hogy a sors a függetlenségi politika vezérévé tette, holott vérmérséklete, egész világfelfogása a konzervatív eszmék felé vonzották. Ha nem születik Kossuth Lajos fiának, ha nem kényszerül nagy*

⁹⁶⁰ Uo. 1971. 247–250.

⁹⁶¹ KI 1896. 6. KI 1896. 1. kötet. 23–33. Az 1901-es választfeliraton azonban, amelyet a párt összes képviselője aláírt, már szerepelt Justh neve is. KI 1901. 6. KI 1901. 1. kötet. 23–33.

⁹⁶² A csatlakozás érdekében Justh tárgyalásokat folytatott Bartha Miklóssal és Polónyi Gézával az Ugron-párt új vezetőivel is. Vö. *Esti Hírlap*, 1898. január 5. Széthúzás a függetlenségi pártban, ill. *Hazánk*, 1898. január 8. A függetlenségi párt jövője, ill. Deák A. 1912. 128.

⁹⁶³ Farkas József: „*Földet és jogot a népnek*” (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig). TCSMT, 16. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1990. 295. *Országos Hírlap*, 1898. január 17. A politikai hét.

⁹⁶⁴ *Magyarország*, 1905. szeptember 8. Justh Gyula és a szocialisták.

atyja hagyatékának átvételére, bizonyára sohasem jut eszébe, hogy egy radikális elveket valló programm hívévé szegődjék.”⁹⁶⁵ A Függetlenségi és 48-as Párt fokozatosan erejét veszítő közjogi radikalizmusa és erősödő konzervativizmusa hosszú távú folyamatként értelmezhető, amely már Kossuth pártelnöksége előtt kezdetét vette, azonban éppen a századforduló időszakában gyorsult fel. (A függetlenségi párt egy része által követett hagyományos konzervativizmus eltért azonban a szociális témákat felkaroló és társadalmi reformokat követelő újkonzervativizmustól is.) Kossuth közjogi (katonai követelések, gazdasági kiegyezés, stb.) és ideológiai tehetetlensége vezetett 1903-as elnökségről történő ideiglenes lemondásához is.⁹⁶⁶ Ezzel párhuzamosan a párton belül maradt közjogi radikálisok (pl. a „negyvenkilences” Madarász József) kívül kerültek a döntéshozatal sáncain, a 48-as utolsó látszataként csupán szimbolikus szerepük lett, a liberálisok (Justh Gyula, Eötvös Károly, Herman Ottó, stb.) pedig képtelenek voltak politikai céljaik megvalósítására, vagy felhagytak az aktív politizálással, vagy a párt belső ellenzékét alkották, de a párt szétszakításához az 1896 és 1909 közötti időszakban erejük és határozottságuk is hiányzott.⁹⁶⁷

A Függetlenségi és 48-as Párt századforduló után egyre nyilvánvalóbbá váló, összehangolhatatlan eszmei többarcúsága – Kossuth Ferenc konzervativizmus felé hajló és Justh liberális vonulata – a szakítás helyett a korábbiakhoz hasonlóan, a párt célkitűzéseit a megegyezésre alkalmasabb közjogi kérdés irányába terelte, amely így – látszólag – a hagyományos (ám közjogilag is sekélyesedő) függetlenségi politizálás felerősödésének kedvezett. A 48-as párton belüli eszmei eltolódások kísérőjelenségeként értelmezhető az, hogy az eredetileg a pártpaletta 67-es oldalán helyet foglaló (1903-tól ismét külön pártot képező) Apponyi Albert és csoportja egyre inkább a közjogias nemzeti kérdésekre helyezte a hangsúlyt, s így Kossuth és Apponyi pártjai fokozatosan hasonló értékrendszer támogatóivá váltak, társadalmi támogatottságuk egymáshoz közelálló vagy sokszor azonos státusú rétegek képviselőivé tette őket. Ez a két párt szempontjából érzékelhető közeledés a dualista Magyarország politikai rendszeréből adódóan közjogi megalapozottságú volt, de világnézeti-ideológiai és társadalmi kérdésekben is érzékelhetővé vált. A két tábor összehangolódása a kormányoldal akcióinak hatására (pl. Tisza 1904-es házszabályreform tervezete) még inkább felerősödött.⁹⁶⁸ Ez a jelenség az 1875 óta stabilan fennálló hegemon többpártrendszer időszakos megbomlásához vezetett, majd lehetővé tette a rendszer kvázi kétpártrendszerre formálódását.⁹⁶⁹

A koalíció ellenállása, majd hatalomra jutása a korábbi tendenciákat erősítette. Az Ugron-párt⁹⁷⁰ és a Nemzeti Párt 1905-ben fuzionált a Függetlenségi és 48-as Párttal, ami mind közjogi, mind pedig társadalmi tekintetben visszalépést jelentett. Apponyi alelnökségével a Függetlenségi és 48-as Párton belül a konzervatív agrárius

⁹⁶⁵ Beck L. 1944. 233.

⁹⁶⁶ *Magyarország*, 1903. július 2. Kossuth lemondása, Uo. 1903. július 17. Kossuth Ferenc lemondása.

⁹⁶⁷ Gerő A. 1999. 228–229.

⁹⁶⁸ Pölöskei Ferenc: A pártstruktúra Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 2008. 4. szám.226–227.

⁹⁶⁹ Szabó D. 1999. 136., ill. Zsoldos I. PhD disszertáció. 2008. 47.

⁹⁷⁰ Az Ugron-párt és a Függetlenségi és 48-as Párt közeledése szintén több éves folyamat eredménye volt. A közös álláspont kialakítása, a „modus vivendi” 1901-től volt napirenden a két párt között, amely Kossuth és Justh, ill. Bartha és Holló egyeztetéseivel vette kezdetét. Kossuth Ferenc 1901. május 3-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbII/66. sz. tétel.

csoport politikai dominanciája még tovább nőtt, a nemzeti függetlenségi, illetve demokratikus követelések vesztettek erejükből, csak politikai szólamok szintjén maradtak meg. Külső erőket figyelembe véve, jelentős súlyt képviselt Andrássy Gyula Alkotmánypártjának Kossuth Ferencre, illetve a függetlenségi ellenzékre gyakorolt befolyása is. Justh csoportja a párt politikai irányvonalára nem rendelkezett megfelelő ráhatással, illetve Justh házelnöksége is hozzájárult az általa vezetett platform mozgástérszűküléséhez.

A Függetlenségi és 48-as Párt fokozatos, évtizedeken keresztül tartó jobbratlódása, közjogi radikalizmusvesztése ebben az időszakban tetőződött be. A függetlenségi ellenzék a Monarchia fennállásának utolsó évtizedében elveinek feladásával éppúgy vált kormányképesé, mint az 1870-es évek közepén az addigi ellenzéki gyűjtőpárt a Balközép. Az ellenzéki erők hatalomra kerülésének lehetőségei fél évszázad alatt mit sem változtak.⁹⁷¹

Az 1906-os kormányra kerüléssel kompromittálódott függetlenségi politika platformosodása a koalíció tehetetlenségének erősödésével együtt szintén lábra kapott.⁹⁷² A fúziókkal, majd az 1905-ös, később az 1906-os választási győzelmekkel⁹⁷³ a korábbi frakció kétszeresére, háromszorosára nőtt, s ezzel párhuzamosan a Függetlenségi és 48-as Párt több csoportra bomlott. A 48-as érzelmű képviselők – elfogadva Hajdú Tibor megállapítását⁹⁷⁴ –, akik kényelmetlennek érezték a közjogi követelések elhagyását, a frakció létszámának valamivel több mint felét (150 fő) tehették ki. A függetlenségi párt képviselői jó részének politikai kultúrája és rutinja elsősorban az ellenzéki politizálás lehetőségeinek kiaknázását hordozta magában, s az adott körülmények között csak korlátozottan volt alkalmas a kormányzás teendőinek ellátására.

A Függetlenségi és 48-as Párton belül már közvetlenül a hatalomra kerülést követően megjelentek a kritikus hangok, amelyek leginkább az általános választójog programjának végrehajtását követelték. Eötvös Károly, Lengyel Zoltán és Nagy György már 1906 folyamán ellenzéki megnyilvánulásokat tettek,⁹⁷⁵ és ezt táplálták a politikától korábban visszavonult Mocsáry Lajos, Csávolszky Lajos és Herman Ottó írásai is.⁹⁷⁶ Az első önálló útra lépő csoport 1907-ben Lengyel vezetésével hagyta el a pártot, majd 1908 márciusában Szappanos István vezetésével megalakult a Függetlenségi és 48-as Balpárt, amelyhez hamarosan csatlakozott Eötvös Károly is. Ezzel kezdetét vette a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt bomlásának időszaka. A Justh szárny egyre kevésbé volt hajlandó együttműködni a koalíció 67-eseivel, és tiszta füg-

⁹⁷¹ Gerő A. 1999. 228.

⁹⁷² R. Várkonyi Ágnes: Adalékok a függetlenség párt történetéhez (Kossuth Ferenc tíz levele). *Századok*, 1961. 2–3. 339–369.

⁹⁷³ Az 1906-os választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt 254 mandátumot szerzett és ezzel magasan a parlament legnagyobb pártja lett. A Szabadelvű Párt már a választások előtt széthullott és nem is indított jelölteket. A korábbi szabadelvű politikusok egy részét az Alkotmánypárt juttatta mandátumhoz.

⁹⁷⁴ Hajdu T. 1978. 43.

⁹⁷⁵ A párt felbomlásáról bővebben Pölöskei F. 1963. 43–119., Uő. 2001. 153–164., Hanák Péter: *A koalíció kormányzatának első szakasza*. In. Magyarország története, 7. 1983. 609–669., Dolmányos István: *A koalíció kormányzatának válsága és bukása*. In. Uo. 749–785.

⁹⁷⁶ A századforduló előtt kivált vagy háttérbe került liberális függetlenségi vonulat a koalíciós kormányzást mély kritikával illette és ezzel hozzájárult a párton belüli liberálisok csoportok önállósodásához is. Vö. pl. Herman Ottó: *A pokol cséplője*. Szerk. Erdődy Gábor. Budapest, 1983., ill. Mocsáry L. 1906.

getlenségei kormány alakítását tartotta célszerűnek.⁹⁷⁷ Andrassy részéről felmerült az Alkotmánypárt és a függetlenségek Kossuth-Apponyi vezette szárnyának fúziója is. A függetlenségi párt két szárnya 1909. november 7-én külön ülésezett: Kossuth 91 híve Budapesten, Justh 115 követője Makón gyűlt össze. A végkifejlet ellenére Justh célja ekkor sem a pártszakadás előidézése volt, hanem az egyértelmű többség birtokában a pártegyeség megtartására és az irányvonal határozott módosítására (bankfüggetlenség, 67-es kooperáció elvetése) törekedett. Ezt követően a párt 1909. november 11-én megtartott utolsó közös értekezletén Kossuth 94, Justh pedig 120 szavazatot kapott, s a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadt. A kisebbséget alkotó Kossuth-Apponyi csoport Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt néven hozott létre új politikai pártot. A többségi Függetlenségi és 48-as Párt Justh Gyulát választotta elnökül, de a csoportot a szakirodalomban leginkább Justh-párt néven említik.

A Kossuth és Justh vezette csoportok utjainak elvállásával végbemenet pártszakadás nem a több évtized alatt menetrendszerűvé vált kisebb függetlenségi csoportok leszakadásának folyamatába tartozott, és nem hasonlítható az Ugron csoport 1890-es évek során többször tapasztalható különválásához sem. A Függetlenségi és 48-as Párt 1908/09 időszakában történő bomlása a függetlenségi mozgalom válságának jele volt. A korábbi csoportbomlások nem érintették a pártvezetés struktúráját (még Ugronék kiválásakor sem!), hanem az addig is külön csoportként működő tömörülések lépett önálló útra. Ezzel szemben Kossuth Ferenc pártalakításával a párt addigi elnöke (és Apponyi Albert személyében egyik alelnöke) léptek ki a pártból. A parlamenti frakció ugyancsak kettészakadt, s a helyi pártkörök is egyenként döntöttek Kossuth vagy Justh támogatásáról. A Justh vezette függetlenségek a pártból a koalíció időszakában kivált csoportok integrálására törekedtek, s ennek eredményeként a Nagy György vezette Függetlenségi és 48-as Balpárt 1910. január 25-én fuzionált a korábbi bankcsoporttal.

Mindezt tetézte, hogy mind a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt, mind a kivált Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt több mint egy éven keresztül (1909 november–1911 február) fő ellenfélnek egymást tartva, a függetlenségi mozgalom vezetésére és a közjogi parlamenti ellenzék általuk történő integrálására törekedett. Egyetértve Pölöskei Ferenc helyzetértékelésével, az 1910-es választás során az Apponyi és Kossuth Ferenc vezette függetlenségek együttműködve Andrassyékkal, a Néppárt politikusaival és a Nemzeti Munkapárttal, a Justh-pártt ellen szövetkeztek.⁹⁷⁸

A Kossuth Ferenc vezette Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt legfőbb jellemzője a tradicionális függetlenségi elvekhez való (látszólagos) visszatérés volt. Ez meglehetősen hiteltelenné tette politikájukat, hiszen a koalíciós időszakban éppen ettől a programtól távolodtak el. A Kossuth-párt általában a hagyományos közjogi követelések mellett állt, és a választójog terén a kulturális cenzus kialakítását tartotta fontosnak. Programja tehát döntően nem hozott újat, és nem felelt meg a korszak kihívásainak, a célok közt csak általánosságban volt említve a társadalmi reformok szükségessége. A Kossuth-párt többnyire érzéketlen maradt a társadalom szociális jellegű követeléseivel szemben, azonban nem állt nyíltan a reakció oldalára sem.

⁹⁷⁷ Justh és Kossuth Ferenc nézetkülönbségéről és fokozatos politikai szembekerüléséről Szendrei Á.: Három audiencia... 2006.

⁹⁷⁸ Pölöskei F. 1970. 31.

A Justh Gyula vezetése alatt működő függetlenségek ezzel szemben a közjogi követeléseket sem feladva, szociális és demokratikus célok szószólói lettek. A párt vezérszónokai az elnök Justh Gyula mellett Batthyány Tivadar és Holló Lajos voltak. Noha Batthyány és Holló nem az Irányi vezette pártban kezdték politikai pályájukat – Batthyány az 1890-es évek folyamán a Szabadelvű Pártban politizált, Holló pedig az Ugron csoport tagja volt –, Justh pártjának meghatározó tagjai lettek. A párt létrejötte a függetlenségi radikalizmus mentén zajlott le, s ez a későbbiekben is rányomta bélyegét a frakció politikai nézetrendszerére. A pártszakadás az önálló nemzeti bank kérdésén ment végbe, de a választások után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a függetlenségek mindkét pártja ellenzékben folytatja a politizálást, új kitörési pontot kellett találni. A Justh-párt részéről a kitörési pontot az általános választójog határozott követelése, illetve a szociáldemokratákkal együttműködve a népgyűlési, utcai politizálás alkalmazása jelentette. A választások után a Justh-párt az általános választójogot tekintette a változás alapkövetelményének és a népparlament létrehozását sürgette. Ennek ellenére a Justh vezette függetlenségi párt – bár társadalmi programját tekintve sok modern elemet tartalmazott – a tagság túlnyomó többségének politikai hozzáállása, stílusa tekintetében nem volt új keletű, a képviselőcsoport többsége nem volt alkalmas a mély társadalmi reformok felvállalására. Új elemként jelent meg – de valójában ez is igazodott az Irányi által fél évszázaddal korábban kijelölt úthoz – a nemzetiségekkel kapcsolatban, a magyar szupremácia talaján álló, megengedő liberális magatartás hangoztatása.⁹⁷⁹

A Nemzeti Munkapárt 1912 tavaszán–nyarán lezajlott rendpárti fellépése néhány hónap alatt közös platformra hozta az egymással nem egyező függetlenségi csoportokat. A parlamenti házszabályok módosítása, az ellenzék munkájának és szerepének ellehetlenítése, illetve az erőszak alkalmazása mind ebbe az irányba tereltek a pártok vezetőit. A Justh-párt a „vérvörös csütörtök” után nem vállalt további szerepet a progresszió irányításában, elhatárolódott az utcai tömegrendezvények, tüntetések szervezésétől és lazította kapcsolatait a szociáldemokratákkal. A rendőri karhatalom alkalmazása az ellenzéki képviselőkkel szemben (1912. június 4., szeptember 17.),⁹⁸⁰ a házelnöki jogkör kiterjesztése, illetve a képviselőházi őrség felállítása együttesen gyengítették az ellenzék parlamenti szerepét és felerősítették a függetlenségi csoportok közeledését. Ugyancsak ezt táplálta Tisza István második kormányalakítása is. A személyi ellentétek háttérbeszorulásával, a két elnök, Kossuth Ferenc és Justh Gyula, politikai háttérbehúzódásával 1913. június 13-án a pártok egyesültek és felvették az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt nevet. A fúziót követően az új pártban Kossuth és Justh politikai vezető szerepe már csak névleges volt. Mindketten betegségek által megtörtén, fokozatosan visszavonultak a politikai élettől. Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt ügyvezető elnöke Károlyi Mihály, elnöke pedig Apponyi Albert

⁹⁷⁹ Ebben a kérdésben a Justh-párt sem volt egységes. A tagság hagyományos nemzeti politikát követelő csoportja nem tartotta megengedhetőnek a nemzetiségi követelések, főként a választójog támogatását. A kérdés ezért nem is volt állandóan napirenden és pontos kidolgozása is valószínűleg erre visszavezethetően várható magára.

⁹⁸⁰ Ezen a napon a rendőrség vezette ki a függetlenségi ellenzék hangadóit (köztük Justh Gyulát és Károlyi Mihályt) a képviselőházból. A parlamenten belüli erőszak szélsőséges esetei közé tartozott, hogy Kovács Gyula gazdapárti képviselő merényletet követett el a házelnök Tisza István ellen.

lett, Justh Gyula és Kossuth Ferenc – valójában egye súlytalanabb szerepben – a párt díszelnökei lettek.

A vázlatszerű párttörténeti áttekintésből látható, hogy Justh függetlenségi ellenzéken belüli szerepe hosszú időn keresztül (1884–1909) a liberalizmushoz és a közjogi radikalizmushoz kötődő pólusképződés miatt volt megkerülhetetlen. Tevékenységének helyszíne a képviselőház volt, amely alapvetően meghatározta mozgásterét is, hiszen az úgynevezett liberális parlamentarizmus időszakának keretei relatív önállóságot tettek lehetővé a korszak politikusai számára. A pártműködés és pártfegyelem ebben az időszakban még nem mérhető a későbbi tömegpártokéhoz, ezáltal viszonylag nagy az egyes személyek hatása és befolyása a politikai környezetre.⁹⁸¹ A Justh által identifikálható platform változó intenzitással volt képes a párt irányvonala befolyásolására, amelynek egyik sikeres időszaka az 1890-es évek közepére, az egyházpolitikai viták korszakéra tehető. Majdnem tizenöt évvel később, 1909-ben, amikor a Justh irányítása alatt működő csoport úgy vélte, hogy autonómiája, illetve nem utolsó sorban a koalíció lehetséges megújítása vezető pozícióba juttathatja a platformot, túllépve a pólusképző erőn, megtörtént a függetlenségi tábor kettészakítása is. A forгатókönyv kedvező végkimenetele nagyjából párton kívüli tényezőktől és erőviszonyoktól függött, amelyek végül nem segítették elő a tervezett átalakulás véghezvitelét, azonban hozzájárultak ahhoz, hogy újabb politikai kitérési pontokat találva megvilágítsák a függetlenségi politikálás és a társadalmi reformok kapcsolódásait.

AZONOSULÁS ÉS/VAGY TOVÁBBLÉPÉS. A FÜGGETLENSÉGI ESZME ÉS JUSTH GYULA VISZONYA

Justh Gyula négy évtizedet átölelő politikai-közéleti tevékenysége mindvégig szorosan összekapcsolódott a 48-as függetlenségi ellenzék előbb regionális, majd országos történetével. Politikai elitbe kerülésétől kezdődően az Irányi-féle pártprogram hívének tartotta magát, amely egyszerre jelentette a 48-as közjogi elvek és a liberális (többször demokratikus célokat is képviselő) társadalmi program felvállalását. Mit takar a Justh által mindvégig követett, Irányi-féle pártprogram? Miért tudta évtizedeken keresztül megőrizni aktualitását?

Justh első képviselővé választásával egy időben, a Mocsáry Lajos vezette Függetlenségi Párt és az Irányi Dániel vezette 48-as Párt fúziójakor került kidolgozásra az 1884-es – hosszú távon mértékadó – programnyilatkozat. Az ekkor megfogalmazott célkitűzések a két évtizedes közjogi ellenzéki történeti fejlődésének és tanulságainak összegzéseként alakultak ki, amelyek a későbbiekben is több alkalommal tértek vissza az egyes függetlenségi csoportok viszonyának rendezésekor (pl. 1895, 1904/1905, 1913).⁹⁸²

Az 1884-ben létrejött Negyvennyolcas Függetlenségi Párt programjának előterében a közjogi követelések állottak: állami függetlenség, perszónálunió, önálló hadse-

⁹⁸¹ A szakirodalom a modern parlamentarizmus első időszakát liberális parlamentarizmusnak nevezi. A rendi parlamentarizmushoz képest ekkor – a választójog viszonylagos kiszélesüléséhez kapcsolódóan – megnő a képviselők politikai szerepe. Vö. Ilonszki G. 2009. 17.

⁹⁸² Mérei Gy. szerk. 1934. 101–138., Pölöskei F. A pártstruktúra Magyarországon. 226.

reg, külügy, pénzügy és vámterület szorgalmazása, illetve a közös intézmények, így pl. a közös minisztériumok és a delegáció megszüntetése. A programpontok között helyet kaptak személyes és közösségi szabadságjogokat támogató liberális követelések is, mint a sajtó-, a gyülekezési- és a vallásszabadság szélesítése, és a független bíráskodás szorgalmazása. A párt a polgári társadalom kiépülése érdekében támogatta a kiváltságok megszüntetését, amely az állampolgárok jogegyenlőségének kialakításában elkerülhetetlen volt. A program kiemelte a magyar nyelv és kultúra ápolásának fontosságát, illetve ezzel párhuzamosan nem akadályozta az ország nemzetiségeinek nyelvi és kulturális fejlődését. Fel kívánt lépni az elharapózó korrupció és vesztegetések ellen. A választási reform tekintetében a titkos szavazás behozatalát tartották a legfontosabbnak, s kiemelték a főrendiház népképviselői átalakítását is. A programpontok között felbukkantak kimondottan szociális jellegű célkitűzések, pl. adócsökkentés, katonai létszám és szolgálatidő csökkentés, a kereskedők, iparosok, parasztok és munkások érdekvédelmének gondolata, amelyeket, természetesen a tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül képzeltek el. Felvetették az állami alkalmazottak részére érvényes szolgálati szabályzat (pragmatika) és nyugdíjrendszer kialakítását. Az oktatás színvonalemelése érdekében kiemelték az iskolák és közművelődési intézmények fejlesztését is.⁹⁸³

Láthatjuk, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt megalakulásakor papírra vett program meglehetősen szerteágazó, azonban több helyen felületes és különösen társadalmi tekintetben elnagyolt, kidolgozatlan. Le kell szögeznünk, az 1884-ben megalkotott pártprogram semmiképpen nem a legradikálisabb függetlenségi program, hanem a két egyesülő csoportosulás kompromisszumának eredménye. Közjogi elvek szempontjából elmarad a 48-as Párt által 1868-ban, 1870-ben és 1872-ben, illetve az Egyesült Ellenzék által 1874-ben megfogalmazott elvektől, amely az ország önállósága, függetlensége tekintetében ragaszkodott az 1790/91-es és az 1848-as törvényekhez.⁹⁸⁴ A korai Szélből párt a közjogi követeléseket nem távlati végcélként kezelte, hanem kiinduló alapként tekintett azokra az önálló modern polgári állam formálódásában, sőt csak 1872-től emelt határozott gátat a – közjogilag szélső radikális – „negyvenkilences” áramlat előtt (perszonáluniós alap). Társadalmi tekintetben szintén az 1872-es program lépett fel a legmélyebb célkitűzéssel, amely kitért a lelkiismereti és vallásszabadság kérdéseire, illetve az 1848-as törvényeken is túllépve, általános és titkos választójogot, igazságos választókerületi kialakítását, illetve ingyenes elemi közoktatást követelt.⁹⁸⁵ A közjogi szempontból radikálisabb program képviselője 1874–1884 között a Függetlenségi Párt volt, a társadalmi program terén pedig az Irányi vezette csoport ment messzebb. A párt Ugron Gábor által vezetett szárnya a 48-as érzelmű agrárius értékek védelmezőjének számított, s a nagybirtokosság egy részének támogatását élvezte.

A két csoport fúziójával létrejött Negyvennyolcas Függetlenségi Párt leginkább a közép- és kisbirtokosság, illetve a választójoggal rendelkező gazdaparasztság soraiban számíthatott nagy népszerűségre, valamint a korábbi 48-as Párt örökségként nagyszámú támogatója volt az értelmiség és a kispolgárság soraiban is, de az utóbbi

⁹⁸³ Mérei Gy. szerk. 1971. 210–212.

⁹⁸⁴ Uo. 188–189., 189–191., 191–194., ill. 194–202. A programok bővebb elemzését lásd Szabó Cs. 2002. 164–169.

⁹⁸⁵ Mérei Gy. szerk. 1971. 191–194. Az alapvető függetlenségi elvek és a párt gyakorlati tevékenységének összegeztetéséről lásd: Gergely A.–Veliky J. 1985. 294–304.

csoporthoz aránya, súlya az idő múlásával inkább csökkent. A 48-as ellenzék pártjainak népszerűsége rendszerint az ország többségben magyarul lakta területein volt jelentős, s leginkább a tiszántúli vármegyékben és a Dunántúl déli részén volt meghatározó.

Justh Gyula, aki már a 70-es évek második felétől kezdve bekapcsolódott a 48-as ellenzék Csanád vármegyei munkájába, az Irányi által vezetett, szociális reformok iránt fogékonyabb platformmal szimpatizált.⁹⁸⁶ Justh politikai szemléletét és életpályáját áttekintve láthatjuk, hogy a csatlakozással azonos időben (1884) megfogalmazott pártprogram a teljes azonosuláshoz meglehetősen szűknek bizonyulhatott, és általánosságban is elmondhatjuk, hogy a mindenkori pártprogramok közjogi és társadalmi kibővítésén, továbbfejlesztésén dolgozott. Justh ebben a tekintetben a párthoz történő csatlakozását évekkal megelőző, 1872-ben elfogadott program örökösének tekinthető. Közjogi és társadalmi álláspontja érdekében egyszerre volt hajlandó az együttműködés és a küzdelem felvállalására, amely alkalmanként hozzájárult egyes reformtörvények kidolgozásához és elfogadtatásához (egyházpolitikai törvények, összeférhetlenségi törvény, választási bíraskodás, stb.), de akár a törvényhozás munkájának akadályozásával, obstrukcióval is együtt járhatott (éves költségvetés, kvótaemelés, gazdasági kiegyezés, önálló bank, önálló vámterület, katonai követelések, választójog kiszélesítése, stb.).

Justh, a párt közjogilag határozott függetlenségi politikát követelő csoportjába tartozott, amely nem a célkitűzések terén volt radikális, hiszen elfogadta a párt 1872-es elképzeléseire épülő (mindenkori) aktuális programját (1884, 1891, 1895, 1904/1905), hanem a vállalt célok melletti kiállás tekintetében (pl. legszélsőségesebben az önálló bank kérdésében). A szabadságjogok terén azonban Justh egyrészt szorosan – még a párt egyes platformjaival szemben is – kitartott a programokban leírt elvek mellett, pl. egyházpolitikai, vallásgyakorlási követelések (1894) vagy később a bankönállóság terén (1909),⁹⁸⁷ másrészt pedig hamar túllépett a párt által programpontokban lefektetett célkitűzéseken, amely különösen a választójog kérdésében jelentett programszélesítő módosításokat (1884, 1891, 1894, 1908).⁹⁸⁸ Justh politikai elveinek tekintetében meg kell jegyezni, hogy végső esetben felvállalta a párt kettészakítását is: az első szakadásra 1895-ben az egyházpolitikai kérdések miatt került sor, majd másodjára 1909-ben az önálló bank és a választójog kérdése kapcsán járult hozzá a csoportokra bomláshoz.

A függetlenségi ellenzék programnyilatkozatait vizsgálva meg kell állapítani, hogy az 1895-ben megfogalmazott Justh Gyula aláírását viselő dokumentum sem lehet mélyreható következtetés alapja Justh egyéni szemléletmódja és célkitűzései tekintetében. Az 1895-ös program jelentőségét a kormánypárttal, a megalakulás előtt álló, konzervatív program alapján szerveződő Katolikus Néppárttal, illetve az Ugron vezette függetlenségiekkel szemben kialakított szerepvállalás lehetősége adta. Az ekkor létrejött álláspont ismételtelen egy kompromisszum (Justh csoport, Eötvös csoport) eredménye volt, amely a lehető legszélesebb függetlenségi egység megalkotására törekedett, és mint ilyen, csak az elvek általános jellegű kinyilatkoztatását jelentette. A széles

⁹⁸⁶ Irányi Dániel 1878. július 8-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbI/8. sz. tétel, ill. Uő. 1881. június 2-án kelt leve Justh Gyulához. Uo. BbI/12. sz. tétel.

⁹⁸⁷ Mérei Gy. szerk. 1971. 233.

⁹⁸⁸ Uo. 210–212.

programalkotás igényével hozható összefüggésbe, hogy az 1890-es évek közepén megalakuló függetlenségi pártban Justh az általa már korábban túlhaladott 1884-es pártprogramhoz történő visszatérést hangsúlyozta.⁹⁸⁹ Sőt, az Egységes Függetlenségi és 48-as Párt Justhot is soraiban tudó vezetése, a párt 1913-as megalakulásakor megint az 1884-es programra történő utalással fogalmazta meg elveit.

A Justh személyes álláspontjához leginkább közelítő célkitűzések természetesen az 1909–1913 között működő Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) tevékenységének vizsgálatával kerülhetnek a felszínre. Justh 1909/10 időszakában kialakított programja közjogi és társadalmi tekintetben egyaránt továbblépett a korábbi pártprogramokon, kiváltképpen a Nemzeti Párt 1905-ben végbement csatlakozása óta tapasztaltakkal képezett kontrasztot. Pártja a bankönállóság követelése mellett a tradicionális 48-as program aktualizálásaként zászlajára tűzte a hadsereg nemzeti átalakítását, a delegáció eltörlését, a közigazgatási és szociális reformok sürgetését (a munkásság és a gazdatársadalom támogatása) és elsősorban az általános választójog megalkotásának szándékát.⁹⁹⁰ Az általa vezetett párt támogatottsága ekkor túlmutatott a hagyományosan függetlenségi elveket valló alföldi és dél-dunántúli közép- és kisbirtokosság, illetve gazdaparasztság köreiben, főként mert ismét jelentős népszerűsége tett szert a városi kispolgárság és értelmiség soraiban, emellett pedig a munkásság választójoggal rendelkező szűk rétegében, de egyes nemzetiségi (szerb, román) körökben is számoltak vele.

Justh Gyula tevékenységének 1909 ősze és 1912 nyara közé eső szűk három éves szakaszát a függetlenségi politika egyik kitörési pontjaként tarthatjuk számon. Az ekkor általa vezetett Függetlenségi és 48-as Párt túllépett az addig többségében kizárólag közjogi elveket felvonultató 48-as politika korlátain és a demokratikus választójog kérdésének felvállalásával egyértelműen a reformokat követelők táborához csatlakozott. Célkitűzése erősen rendszerkritikus álláspontnak tekinthető, amely azonban végkifejtésében sem sorolható a szociáldemokraták vagy a polgári radikálisok tulajdon- és alapvető kulturálisviszonyokat is érintő politikai társadalmi, gazdasági rendszeralternatívát kidolgozó elképzelései mellé. Justh szerepvállalása mindvégig a liberális paradigma irányvonalán belül értelmezhető, s a demokratikus liberalizmus típusának feleltethető meg.

⁹⁸⁹ Mérei Gy. szerk. 1971. 245.

⁹⁹⁰ Holló Lajos: *A függetlenségi 48-as párt működésére vonatkozó iratok (1909)*. OSZK Kézirattár Analekta 1713.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Ady Endre, Apáthy István, Bartha Miklós, Jászai Mari, Juhász Nagy Sándor, Justh Gyula, Justh István, Justh Istvánné, Justh Zsigmond, Petrovay György, Polónyi Géza és Simonyi Ernő levelezése. OSZK Kézirattár Levelestár.

Beck Lajos emlékiratai 1890–1912. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3042. sz. tétel.

Eötvös Károly: A függetlenségi 48-as balpárt határozata a választójogi törvényjavaslat tárgyában (1908). OSZK Kézirattár Analekta 1710. sz. tétel.

Csanád vármegye iratai. Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltár.IV/463.

Eötvös Károly: A függetlenségi 48-as balpárt határozata a választójogi törvényjavaslat tárgyában (1908). OSZK Kézirattár Analekta 1710. sz. tétel.

Holló Lajos: A függetlenségi 48-as párt működésére vonatkozó iratok (1909). OSZK Kézirattár Analekta 1713. sz. tétel.

Justh család levéltára. MOL P 324; X 198 (Q 92), 387–388., 404., 753. sz. tekercs; X 6849, B 1447. sz. tekercs.

Justh Gyula hagyatéka. MOL X 5095 14540–14544. sz. tekercs.

Képviselőház, Elnöki iratok. „Justh-féle szolgálati szabályzat és ügyrend”. MOL K 1, 738–739. csomó, B VIII 1.1909. sz. tétel.

Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok. MOL X 1559 (R 122), 7177. sz. tekercs.

Makó város képviselő-testületének jegyzőkönyvei 1872–1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek. MOL X 9019, 30999., 31001. sz. tekercs.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. MOL K 27, 39. csomó, 20. ülés; 46. csomó, 16. ülés.

NYOMTATOTT FORRÁSOK, FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

A Justh család levéltára 1274–1525. Szerk. Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

A képviselőház házszabályai [1868]. In. KI 1865. 454. 7. kötet.

A képviselőház házszabályai [1869]. Pest, 1872.

A képviselőház házszabályai [1875]. Budapest, 1875.

A képviselőház házszabályig [1878]. Budapest, 1878.

- A képviselőház házszabályai [1887].* Budapest, 1896.
- A képviselőház házszabályai [1899].* Budapest, 1899.
- A képviselőház házszabályai [1901].* Budapest, 1901.
- A képviselőház házszabályai [1912].* Budapest, 1912.
- A képviselőház házszabályai [1913].* Budapest, 1913.
- A képviselőház ideiglenes rendszabályai [1869].* Pest, 1869.
- A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/A kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907–1918.* Szerk. Erényi Tibor–Mucsi Ferenc–S. Vince Edit–Kende János. Budapest, Kossuth Kiadó, 1966.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* Budapest, Athenaeum, 1912.
- A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben.* Budapest, 1910.
- Ady Endre összes művei.* Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.
- A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.* Szerk. Ráczy György. Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 2001.
- Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború.* Budapest, Göncöl–Primusz, 1990. (Reprint)
- Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogy fiaik látják.* 1–2. kötet. Szerk. Kornitzer Béla. Budapest, 1940.
- Apponyi Albert beszédei.* 1–2. kötet. Budapest, 1896.
- Apponyi Albert: *Élmények és emlékek.* Budapest, 1933.
- Apponyi Albert: *Emlékirataim.* 1–2. kötet. Budapest, 1926–1934.
- Asbóth János: *A magyar conservatív politika.* Budapest, 1875.
- Asbóth János: *A szabadság.* Pest, 1872.
- Asbóth János: *Munkapárt és a választójog.* Budapest, 1910.
- Asbóth János: *Politikai áramlataink. Új Magyarország.* Budapest, 1880.
- Barabás Béla: *Emlékirataim.* Arad, 1929.
- Battyány Tivadar: *Beszámoló.* 1–2. kötet. Budapest, 1927.
- Beck Lajos: *48 és 67.* Budapest, 1910.
- Beck Lajos: *Az új Magyarország.* Budapest, 1944.
- Beksics Gusztáv.* Szerk, bev.: Müller Rolf. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2005.

- Beksics Gusztáv: *A demokrácia Magyarországon*. Budapest, 1881.
- Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879.
- Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Budapest, 1883.
- Beksics Gusztáv: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest, 1905.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1891–1892*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1896–1897*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1902–1903*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.
- Budapesti cím- és lakjegyzék 1908*. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.
- Eötvös József: *Arcképek és programok*. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1975.
- Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. 1-3. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978.
- Eötvös Károly: *Emlékezések*. Budapest, 1909.
- Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Fényes Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. 4. kötet. Pest, 1839.
- Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. [Leipzig–Wien, 1922.] Szerk., Bev. Varga Lajos. Budapest, Primusz, 1989.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. 1–7. kötet. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952–1999.
- Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911–1913*. Összeáll. Szalay László, Bev. Batthyány Tivadar. Budapest, 1913.
- Justh Gyula – Justh János*. In. Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogy fiaik látják. 1–2. kötet. Szerk. Kornitzer Béla. Budapest, 1940. 201–212.
- Justh Zsigmond naplója és levelei*. Szerk. Kozocsa Sándor. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977.
- Justh Zsigmond naplója*. Szerk. Halász Gábor. Budapest, Athenaeum, 1941.
- Károlyi Mihály levelezése 1. kötet, 1905–1920*. Szerk. Litván György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- Károlyi Mihály: *Az egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965.
- Képviselőház házszabályai [1908]*. Budapest, 1908.
- Képviselőházi Irományok*. Budapest, 1884–1918.

Képviselőházi Napló. Budapest, 1884–1918.

Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde. Szerk. Hentaller Lajos és Szatmári Mór. Budapest, 1906.

Kunfi Zsigmond: A választójog új válsága. *Szocializmus*, 1909–1910. 8. szám. 86–92.

Kristóffy József: *Magyarország kálváriája.* Budapest, 1927.

Libri Regii. Királyi könyvek 1527–1918. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2006.

Magyar liberalizmus. Szerk. Tökéczi László. Budapest, Századvég Kiadó, 1993.

Magyar politikai pártprogramok 1867–1918. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1934.

Magyar törvénytár. Budapest, 1848–1918.

Magyarország a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Magyarország földbirtokosai. Szerk. Bellusi Baross Károly–Németh József. Budapest, 1893.

Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

Magyarországi polgári pártok programjai 1867–1918. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Mikszáth Kálmán összes művei. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

Mocsáry Lajos válogatott írásai. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1953.

Mocsáry Lajos: *A függetlenségi párt.* Budapest, 1890.

Návay Lajos politikai jegyzetei. Szerk., bev.: Gilicze János–Vígh Zoltán. (Dél-alföldi évszázadok, 2.). Békéscsaba–Szeged, 1988.

Országgyűlési almanach 1886. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1886.

Országgyűlési almanach 1892–1897. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1892.

Országgyűlési almanach 1897–1901. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1897.

Országgyűlési almanach 1901–1906. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1901.

Schvarcz Gyula. Szerk., bev. Miru György. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000.

Simonyi Henri: Visszaemlékezések. *Századok*, 1966. 1. szám. 98–118.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Szerk. Fábró Henrik–Ujlaki József. Budapest, 1905.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Szerk. Fábró Henrik–Ujlaki József. Budapest, 1906.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Szerk. Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. Budapest, 1910.

Szamuely Tibor: *Összeűjtött írások és elbeszélések.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975.

Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 1–4. kötet. Szerk. Barabási Kun József. Budapest, 1930–1937.

Gróf Tisza István összes munkái. 1–6. kötet. Budapest, 1923–1937.

Tisza István: *Válogatott írások és beszédek.* Szerk. Tökéczki László. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Tóth Pál: *Az első öt évre választott magyar országgyűlési képviselők Albuma.* Budapest, 1888.

Új országgyűlési almanach 1887–1892. Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1888.

Vachot Imre: *Országgyűlési almanach, 1843.* Pest, 1843.

R. Várkonyi Ágnes: Adalékok a függetlenség párt történetéhez (Kossuth Ferenc tíz levele). *Századok*, 1961. 2–3. 339–369.

Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Budapest, 1927.

KORTÁRS SAJTÓ

Arad és Vidéke

Az Est

Békésmegyei Közlöny

Budapesti Hírlap

Egyetértés

Magyarország

Magyar Hírlap

Makói Hírlap

Makói Újság

Nemzet

Népszava

Országos Hírlap

Pesti Napló

Vasárnapi Ujság

Világ

FELDOLGOZÁSOK, SZAKIRODALOM 1870–1945

- A magyar irodalom története.* 4. kötet. Főszerk. Sőtér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- A magyar nemzet története.* 1–10. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895–1898.
- A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Szerk. Balla Antal. Budapest, 1928.
- Ábrányi Kornél: *Andrássy Gyula.* Budapest, 1878.
- Ábrányi Kornél: *Tisza Kálmán.* Budapest, 1878.
- Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre.* Budapest, 1888.
- Asbóth János: *Báró Sennyey Pál és Gróf Apponyi Albert.* Budapest, 1884.
- Asbóth János: *Három nemzedék: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany.* Budapest, 1873.
- Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez.* Budapest, 1892.
- Asztalos Miklós: *A korszerű nemzeti eszme.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004. (Reprint)
- Barna János–Sümegey Dezső: *Nemes családok Csanádvármegyében.* Makó, 1913.
- Bekszics Gusztáv: *A magyar doctrinerek.* Budapest, 1882.
- Bekszics Gusztáv: *Kemény Zsigmond s a forradalom s a kiegyezés.* Budapest, 1883.
- Bónitz Ferenc: *Gr. Zichy Nándor. Élet és jellemrajz.* Budapest, 1912.
- Csengery Antal: *Magyar szónokok és státusférjak.* Pest, 1851.
- Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Pest, 1870.
- Darkó Jenő: *Népességi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban.* Szerk. Kerepeszki Róbert–Romhányi Beatrix. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2010.
- Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon.* 1–2. kötet. Budapest, 1912.
- Fayer Gyula: *Parlamenti dolgok.* 1. kötet. Budapest, 1908.
- Ferenczy Zoltán: *Báró Eötvös József.* Budapest, 1903.
- Ferenczy Zoltán: *Deák Ferenc élete.* 1–3. kötet. Budapest, 1904.

- Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter*. Budapest, 1886.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. 1–2. kötet. Budapest, 1934.
- Gratz Gusztáv: *A liberalizmus*. *Husadik Század*, 1904. 3. szám. 165–182.
- Gratz Gusztáv: *Modern államférfiaink*. 1.[kötet.] (*Tisza Kálmán*). Budapest, 1902.
- Gyulai D. Kálmán: *Andrássy Gyula és ellenfelei*. Budapest, 1924.
- Gyulai D. Kálmán: *Gróf Apponyi Albert*. Budapest–Leipzig–Wien, 1926.
- Gyulai D. Kálmán: *Losonczy Bánffy Dezső báró élete*. Marosvásárhely, 1913.
- Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy, két Tisza*. Budapest, 1937.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 7. kötet. Budapest, 1928.
- Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. 1–2. kötet. Budapest, Tellér Kiadó, 1994.
- Horváth József: *Az 1905/06. évi vármegyei ellenállás története*. Budapest, 1907.
- Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004. (Reprint)
- Jászi Oszkár: *Az új Magyarország felé*. *Husadik Század*, 1907. 1. szám 1–15.
- Jászi Oszkár: *Kortörténeti jegyzetek. Justhék és a demokrácia*. *Husadik Század*, 1909. 12. szám. 507–510.
- Jászi Oszkár: *Politikai metamorfózisok*. *Husadik Század*, 1912. 4. szám. 493–499.
- Jászi Oszkár: *Régi és új „hazaárulás”*. *Husadik Század*, 1909. 10. szám. 293–301.
- Kecskeméthy Aurél: *Nagy férfiak*. Budapest, 1874.
- Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg: 1848–1918*. Budapest, 1942.
- Lambrecht Kálmán: *Herman Ottó, az utolsó magyar polihistor élete és kora*. Budapest, 1920.
- Majláth Béla: *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotjáról 1887–88-ban*. *Magyar Könyvszemle*, 1884. január. 178–179.
- Marczali Henrik: *Mária Terézia*. Budapest, 1891.
- Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz*. Budapest, 1907.
- Méray-Horváth Károly: *Az ország vezére (Kossuth Ferenc)*. Budapest, 1906.
- Méray-Horváth Károly: *48 pusztulása és az új függetlenségi párt*. Budapest, 1906.
- Méray-Horváth Károly: *Választójog helyett abszolútizmus*. *Husadik Század*, 1910. 5. szám 540–545.
- Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Miklós nádor*. Budapest, 1895.

- Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Budapest, 1904.
- Montalambert, Charles Forbes: *Szabad egyház a szabad államban*. Ford. Matkovich Pál. Pest, 1864.
- Pethő Sándor: *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei*. Budapest, 1911.
- Pethő Sándor: *Vázsonyi Vilmos*. Budapest, 1928.
- Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926.
- Politikai Magyarország*. 1–4.kötet. Szerk. Szász József. Budapest, 1912–1914.
- Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a XX. század elején*. Kolozsvár, 1944.
- Pór Antal: *Trencsényi Csák Máté*. Budapest, 1888.
- Reizner János: *Makó város története*. Makó, 1892.
- Révai József: *Kossuth Lajos*. Budapest, 1944.
- Révai Mór: *Magyar demokrácia, magyar választójog*. Budapest, 1917.
- Rudai Rezső: *A politikai ideológiai pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest, 1936.
- Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, 1943.
- Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei*. Budapest, 1879.
- Schvarcz Gyula: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Pest, 1869.
- Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Budapest, 1939.
- Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940.
- Szász Károly: *Trefort Ágoston élete és jellemrajza*. Pozsony, 1880.
- Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék: egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848-9-ből*. Pest, 1850.
- Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György*. Budapest, 1891.
- Thaly Kálmán: *Bottyán János*. Pest, 1865.
- Thaly Kálmán: *Ocskay László*. Budapest, 1905.
- Váczy János: *Deák Ferenc emlékezete*. Budapest, 1878.
- Visi Imre: *Tisza Kálmán politikai jellemrajza*. Pozsony, 1885.

Wertheimer Ede: *Andrássy Gyula élete és kora, 1–3. kötet*. Budapest, 1910–1913.

Wertner Mór: Családtörténelmi kalászat. *Turul*, 1913. 2. szám. 62.

FELDOLGOZÁSOK, SZAKIRODALOM 1945–2011

1848–1849. Szerk. Andics Erzsébet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968.

19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, Korona Kiadó, 1998.

A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001.

A magyar állam története. Szerk. Szabó Pál Csaba. Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006.

A magyar irodalom története 1945–1975. 3. I. A próza. Szerk. Béládi Miklós–Rónay László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009.

A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Szerk. Varga Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

A Monarchia kora – ma. (Habsburg történeti monográfiák 1.) Szerk. Gerő András. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

Aranyosi Magda: *Frankel Leó*. Budapest, Szikra, 1952.

Arblaster, Anthony: Félelem a demokráciától. Ford. Kiss Csilla. *Műhely*, 1995. 5. szám. 4–14.

Arisztokrata életpályák és életviszonyok. (Speculum Historiae Debreceniense, 4.) Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2009.

A 130 éves Népszava. Töredékek a 130 éves Népszava históriájából. Főszerk. Németh Péter. Budapest, Népszava Kiadó, 2003.

Az Országgyűlési Könyvtár története 1870–1995. Szerk. Jónás Károly–Veredy Katalin. Budapest, 1995.

Az úri Magyarország. Szerk. Léderer Pál. Budapest, ELTE, 1993.

- Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években. *Századok*, 1993. 5–6. szám. 706–738.
- Barta Róbert: Az angol liberalizmus eszméi és politikai intézményrendszere. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 226–256.
- Barta Róbert: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. *Történeti Tanulmányok*, 3. (Acta Universitatis Debrecensis Series Historica, 47.). Debrecen, 1994. 103–113.
- Barta Róbert: *Az Egységes Párt létrejötte*. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János–Pallai László. Debrecen, Multiplex Média–Debrecen Univ. Press, 2004. 321–335.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Beluszky Pál–Györi Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.
- Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- Ifj. Bertényi Iván: „Balkániból” „haladó” politikus. Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták között. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. (Speculum Historiae Debreceniense, 4.) Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2009. 165–190.
- Ifj. Bertényi Iván: *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. 43–72.
- Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2005.
- Ifj. Bertényi Iván: Kérlelhetetlenül. Báró Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. *Pro Minoritate*, 2003 tavasz. 69–105.
- Ifj. Bertényi Iván: Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában. *Kút*, 2005. 1. szám. 49–69.
- Ifj. Bertényi Iván: A nemzeti liberalizmus dualizmuskori prófétája. *Kommentár*, 2006. 3. szám. 121–123.
- Ifj. Bertényi Iván: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója. In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 202–214.
- Ifj. Bertényi Iván: *Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára* (Könyvismertető). *Korall*, 2005. 3–4. szám. 284–299.

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma. *Kommentár*, 2007. 3. szám. 3–15.

Boros Zsuzsa–Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. *Történelmi Szemle*, 1975. 2–3. szám. 503–527.

Boros Zsuzsa–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Budapest, Korona, 1999.

Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich: eine Auswahl. Band I. Hrsg. Kocka, Jürgen:Göttingen, 1995.

Buzinkay Géza–Erényi Tibor–Gergely András–Németh G. Béla –Veliky János: *A magyar sajtó története 1867–1892*. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúráik a XIX. század második feléből*. Budapest, Corvina Kiadó, 1983.

Buzinaky Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, (Új Folyam, 20.) 2001. 1. szám. 95–118.

Cieger András: A kormányférfi. *Századvég*, (Új folyam, 11.) 1998. 4. szám. 3–23.

Cieger András: Kormány a mérlegen- a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében 1867–1875. *Századvég*, (Új Folyam, 14.) 1999. 3. szám. 79–107.

Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

Cieger András: *Pártok (és parlamentarizmus) a dualizmus kori politikai gondolkodásban*. In. „Képzeltetek embert” Politikátörténeti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Budapest, Korona Kiadó, 1999. 44–54.

Classics of Political and Moral Philosophy. Ed. Steven M. Chan. New York–Oxford, Oxford University Press, 2002.

Csepeli Réka: A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai. *Palimpszeszt*, 1996. 1. szám. 25–40.

Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.

Csorba Csaba: *Legendás váraink*. Budapest, Magyar Könyvklub, 1999.

Csorba Csaba: *Regényes váraink*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

- Dede Franciska: A szalonember: Justh Zsigmond. *Budapesti Negyed*, 46. (2004. 4. szám.) 377–404.
- Dede Franciska: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy 19. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2005.
- Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején, 1912–1913*. Budapest, Hungarovox, 2007.
- Dénes Iván Zoltán: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1993.
- Diószegi András: *Párizs és Szentetornya között*. In. Justh Zsigmond: A kiválás genezise. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. 443–485.
- Diószegi István: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914. *Századok*, 1973. 1. szám. 3–23.
- Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Dóka Klára: *Herrich Károly élete és működése (1818–1888)*. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 16. Szeged, 1990. 159–197.
- Dolmányos István: *A koalíció az 1905–06 évi kormányválság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.
- Dolmányos István: Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány. *Századok*, 1974. 2. szám. 370–405.
- Dolmányos István: *Mezőfi és a koalíció*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Dolmányos István: *A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906–1910)*. Doktori disszertáció. Budapest, 1973.
- Domonkos József: *Áchim L. András*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1971.
- Egedy Gergely: *A brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest, Századvég Kiadó, 2005.
- Egedy Gergely: Arisztokráciát vagy demokráciát. A konzervatív gondolkodás demokráciaképe a XIX. század utolsó harmadának Angliájában. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám. 251–268.
- Egedy Gergely: Konzervativizmus és nemzettudat. *Magyar Szemle*, 1998. 4. szám. 135–161.
- Egedy Gergely: Konzervativizmus és tömegdemokrácia. *Magyar Szemle*, 1997. 3–4. szám. 67–85.
- Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre*. Debrecen, Multiplex Média, 2005.

Elek László: *Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai*. In. Uő.: Művelődés és irodalom Békés megyében, 2. (A 9. század derekától az 1880-as évekig). A Békés Megyei Múzeumok közleményei, 13. Békéscsaba, 1988. 283–353.

Éles Tibor: *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe*. [Bölcsész] Doktori disszertáció. ELTE BTK, 1963.

Eötvös József. Szerk. Veliky János. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998.

Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*. Makói Múzeum Füzetek, 76. Makó, 1993.

Erdély története. 3. kötet. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Erényi Tibor: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904*. Budapest, Táncsics Kiadó, 1962.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a magyar politikai életben 1898–1918*. In. Uő.: Szocializmus a századelőn. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 5–59.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus. Párttörténeti Közlemények*, 1964. 3. szám. 175–181.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a magyar politikai életben 1898–1918*. In. Uő.: Szocializmus a századelőn. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 5–59.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben*. In. Munkásmozgalom-történeti tanulmányok. Szerk. S. Vince Edit–Erényi Tibor–Milei György Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. 58–127.

Erényi Tibor: *A szocialista munkásmozgalom és Áchim L. András*. In. Áchim L. András Emlékkönyv. 1871–1971. Békéscsaba, 1972. 117–131.

Erényi Tibor: *Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia. Párttörténeti Közlemények*, 1977. 2. szám. 38–76.

Erényi Tibor: *Fejezetek a szövetségi politika történetéből – Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt*. In. Uő.: Szocializmus a századelőn. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 231–259.

Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Erényi Tibor: *Liberalizmus – szociáldemokrácia – populizmus. Viták és irányzatok a századelőn. Világosság*, 1991. 5. szám. 343–352.

Erényi Tibor: Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 101–111.

Erényi Tibor: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.

Erényi Tibor–Kende János–Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon. 1868–1919*. Budapest. Politikatörténeti Intézet, 1990.

Estók János: *Magyarország története 1849–1914*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Eszenyi Miklós: *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei*. Miskolc, Rónai Művelődési Központ, 2000.

Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Főszerk. Pozsgay Imre. Budapest, 1985.

Faragó Béla: *Magyar liberalizmus*. In. Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Szerk. Karátson Endre–Várdy Péter. Budapest, Hollandiai Mikos Kelemen Kör, 1989. 27–49.

Farkas József: „Földet és jogot a népnek” (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig). Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 16. Szeged, 1990. 209–356.

Fekete Sándor: Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei. *Egyháztörténeti Szemle*, 2006. 1. szám. 152–157.

Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.

Forradalom után – Kiegyezés előtt. A magyar polgárság az abszolutizmus korában. Szerk. G. Németh Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L’Harmattan, 2004.

G. Fodor Gábor: Kultúrpolitikai program vagy kultúra mint politika? *Századvég*, (Új Folyam, 32.) 2004. 2. szám. 77–102.

G. Fodor Gábor–Schlett István: *Lú-e vagy szobor. Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006.

Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918. Katolikus egyházi körök szervezkedései Magyarországon*. Budapest, 1960.

Gergely András: A 19. századi német és magyar liberalizmus párhuzamai. *Magyar Tudomány*, 2008. 1. szám. 29–34.

Gergely András–Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978.

Gergely András–Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. *Magyar történeti tanulmányok*, 7. (Acta Universitatis

- Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica, 17.) Debrecen, 1974. 5–41.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, 2001.
- Gerő András: *A magyar polgárosodás.* Budapest, Atlantis, 1999.
- Gerő András: *Elsőprő kisebbség.* Budapest, Gondolat, 1988.
- Gerő András: *Utódok kora.* Budapest, Új Mandátum, 1996.
- Gerő András: *A Deák-párt és a politikai rendszer változása.* In. Uő: Utódok kora. Budapest, Új Mandátum, 1996. 10–22.
- Gerő András: *A Désy–Lukács-ügy.* In. Uő: Utódok kora. Budapest, Új Mandátum, 1996. 46–59.
- Gerő András: *Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországon.* In. Uő: Utódok kora. Budapest, Új Mandátum, 1996. 136–146.
- Gerő András: *Kortések a dualista Magyarországon.* In. Uő: A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999. 149–176.
- Gerő András: *Mamelukok és zoltánok. Népképviselők a monarchia Magyarországon.* In. Uő: A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999. 177–242.
- Gerő András: *A monarchia Magyarországonak képviselőháza: egy változó atmoszféra története.* In. Uő: A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999. 243–273.
- Gerő András: *Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországonak legitímációs rendszerében.* In. Uő: A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999. 273–294.
- Gueniffey, Patrice: A biográfia a megújuló politikatörténetben. *AETAS*, 2000. 3. szám. 136–150.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és a nacionalizmus története.* Budapest, Osiris Kiadó, 2007.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 127–135.
- Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

- Halmágyi Pál: A makói hagymaszövetkezet, majd hagymarészvénytársaság története 1900 és 1918 között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1984/85. 1. szám. Szeged, 1986. 217–235.
- Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779–1944*. Makói Múzeum Füzetei, 100. Makó, 2001.
- Halmos Károly: Polgár–polgárosodás–civilizáció–kultúra. *Századvég*, (Új Folyam, 6.) 1991. 2–3. szám. 131–166.
- Hanák Péter: *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. *Történelmi Szemle*, 1959. 1–2. szám. 37–89.
- Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1975.
- Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. szám. 159–179.
- Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2000.
- Heiszler Vilmos: A perifériák liberalizmusa. *Magyar Tudomány*, 2008. 1. szám. 25–28.
- Hitchins, Keith: Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903–18. *Slavic Review*, Vol. 35., No 1. (Mar., 1976.). 69–90.
- Hitchins, Keith: The Nationality Problem in Hungary: Istvan Tisza and the Rumanian National Party, 1910–1914. *The Journal of Modern History*, Vol. 53., No. 4. (Dec., 1981.). 619–651.
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961.
- Ilonszki Gabriella: A modern politikus. In. *Képviselők Magyarországon, 1. kötet*. Szerk. Uő. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 173–192.
- Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.
- Iryni Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2002.
- Janowski, Maciej: Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között. *AETAS*, 2000. 4. szám. 108–121.
- Jónás Károly–Villám Judit: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*. Budapest, Argumentum, 2002.

Justh Zsigmond nyomában. (Gádorosi Füzetek, 1.) Szerk. Pongó Bertalan. Gádoros, 2000.

Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Katus László: *Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán.* In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918.* Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001. 10–22.

Képviselők Magyarországon, 1–2. kötet. Szerk. Ilonszki Gabriella. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 2008.

Kerepeszki Róbert: *Darkó Jenő és Erdély.* In: *Darkó Jenő: Népeségi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban.* Szerk. Kerepeszki Róbert–Romhányi Beatrix. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2010. 115–125.

Kiss Csilla: *A szabadságeszmék sorsa a századközépen.* *Műhely*, 1993. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 70–81.

Kiss Mária Rita: *Szabadelvtűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján.* *Politikatudományi Szemle*, 2002. 3–4. szám. 239–257.

Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, Sajtóház Kiadó, 2001.

Konrád Miklós: *Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel.* In: *Történeti Szemle 2007/3.* 373–403.

Koszorús Oszkár: *Arcképvázlat Justh Zsigmondról.* *Tiszatáj*, 2007. (61. évf.) 7. szám. 9–13.

Koszorús Oszkár: *Orosháza jelesei a XIX. század végéig.* Orosháza, 1994.

Kozári Mónika: *A dualista rendszer.* Budapest, Pannonica, 2005.

Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.

Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Kövér György: *A biográfia nehézségei.* *AETAS*, 2002. 2–3. szám. 245–262.

Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* 1. kötet. Szerk. Bacskai Tamás. Budapest, 1993. 155–250.

Kövér György: *Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905).* *AETAS*, 2005. 1–2. szám. 93–115.

Kövér György: *Biográfia és történetírás.* *AETAS*, 2000. 3. szám. 150–157.

- Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
- L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok*, 1963. 6. szám. 1242–1278.
- L. Nagy Zsuzsa: A polgári demokraták és Tisza István. *Történeti Tanulmányok*, 10. (Acta Universitatis Debrecensis Series Historica, 54.). Debrecen, 2002. 73–81.
- Kunfi Zsigmond*. Szerk., bev. Agárdi Péter. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.
- Kurtán Sándor: Az elit elitje: a hosszan szolgáló parlamenti képviselők a Monarchia időszakában. In. *Képviselők Magyarországon I. kötet*. Szerk. Ilonszki Gabriella. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 51–75.
- L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok*, 1963. 6. szám. 1242–1278.
- L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly 1886–1958*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Labádi Lajos: Szentés város közigazgatása és politikai élete 1849–1918. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből*, 22. Szeged, 1995.
- Lackó Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. *Századvég*, (Új Folyam, 19) 2000 tél. 21–32.
- Levi, Giovanni: Az életrajz hasznáról. *Korall*, 2000. 1. szám. 81–92.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Magyar párbaj*. Szerk. Ságvári György. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Magyarország története 1848–1890*. 6. kötet. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Akadémiai Kiadó, 1979.
- Magyarország története 1890–1918*. 7. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. [1983.]
- Magyarország története*. 2. kötet. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1963.
- Magyar Tudomány*, 2008. 1. szám. Nemzeti liberalizmus ideológiai hagyomány és elméleti érvényesség.
- Mályusz Elemér: Budai Farkas László. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. Szerk. Gerevich László–Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 169–170.
- Makó a dualizmus és a forradalmak korában*. Makói Múzeum Füzetek, 101. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 2002.
- Makó története, 5. 1849-től 1920-ig*. Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002.

Mândruț, Stelian: *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905–1910*. Oradea, Fundata Curtulă, 1995.

Marjanucz László: *Küzdelem a rendezett tanácsi státus ellen*. In: Makó a dualizmus és a forradalmak korában. Makói Múzeum Füzetek, 101. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 2002. 18–23.

Mérei Gyula: *Polgári radikalizmus 1900–1919*. Budapest, 1947.

Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980.

Mezey Barna: *Az obstrukció a magyar jogtörténetben*. In: A plenáris ülés 1. rész. (Parlamentari dolgozatok, 6.) Szerk. Soltész István. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 1997. 307–338.

Miru György: Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája. *AETAS*, 2007. 1. szám. 187–189.

Miru György: Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére. *AETAS*, 1999. 1–2. szám. 86–111.

Miru György: Mit tehet a politika a társadalom felszabadításáért? *Műhely*, 1993. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 33–36.

Miru György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. Budapest, Argumentum, 2011.

Miskolczi Ambrus: „A Fhürer olvas.” Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

Mucsi Ferenc: *A Kristóffy–Garami-paktum*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970.

Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon 1900–1914. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 112–142.

Múltunk, 1998. 3–4. szám. Tanulmányok a liberalizmus történetéről.

Múltunk, 2002. 3–4. szám. Tanulmányok a konzervativizmus történetéről.

Múltunk, 2001. 2–3. szám. Szocializmus.

Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása*. PhD disszertáció, DE BTK, 2007.

Német G. Béla: *A magyar liberalizmus eszmetörténete*. Századvég, 1991. 1. szám. 108–122.

Novák Béla: *A párbajozó úriember. A párbaj története Magyarországon, és társadalmi hatásai, 1867-től, 1945-ig*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2007.

Oplátka András: *Széchenyi István*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

- Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- Pamlényi Ervin: A történeti életrajz lehetőségei. *Századok*, 1971. 6. szám. 1254–1255.
- Pap József: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. *AETAS*, 2007. 1. szám. 5–31.
- Papp János: Bakay Nándor indulása és politikai pályája – a végső kudarcig. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 19. század*. Szeged, 1978. 265–295.
- Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. Eds. Henrich Best–Maurizo Cotta. Oxford, University Press, 2004.
- Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. Feitl István–Földes György. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.
- Pesti Sándor: A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon. *Századvég*, 2000. Ősz. (Új Folyam, 18.) 69–116.
- Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Pesti Sándor: Pártfegyelem a dualizmuskori Magyarországon. *Századvég*, 1999. 3. szám. (Új Folyam, 14.) 55–77.
- Polgárosodás és szabadság. Magyarország története a XIX. században*. Szerk. Veliky János. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.
- Pók Attila: A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Pölöskei Ferenc: A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása 1909. *Századok*, 1961. 4–5. 614–644.
- Pölöskei Ferenc: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.
- Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, MTA TTI, 2001.
- Pölöskei Ferenc: *Makó város országgyűlési képviselője a kiegyezés korában. Justh Gyula*. In. Makó a dualizmus és a forradalmak korában. Makói Múzeum Füzetek, 101. Makó, 2002. 23–30.
- Pölöskei Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Budapest, Helikon, 1988.
- Pölöskei Ferenc: A pártstruktúra Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 2008. 4. szám. 215–230.
- Pölöskei Ferenc: Az elfelejtett Justh Gyula. *Kortárs*, 1969. 5. szám. 705–710.

Pölöskei Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években*. In: *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 1999. 47–55.

Pölöskei Ferenc: *Justh Gyula*. In: Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc: *Századformáló Magyarok*. Budapest, Gesta Kiadó, 2002. 157–162.

Pölöskei Ferenc: *Kormánypolitika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

Pölöskei Ferenc: Nagy György és kora. *Tanulmányok Csanád Megye Történetéből*, 14. Szeged, 1989. 273–283.

Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2006.

Püski Levente: Arisztokrácia a XX. századi Magyarországon (1.). *Korunk*, 2008. 9. szám. 82–92.

Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. 1–2. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996–1999.

Révai József: *48 útján*. Budapest, Szikra, 1948.

Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat irodalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004.

Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1944*. (Habsburg történeti monográfiák, 9.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2010.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarországtudományi Intézet, 1991.

Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

Romsics Ignác: *Magyarország –története– a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 2008.

Röckelein, Hedwig: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi bibliográfiához”. *AETAS*, 2002. 2–3. szám. 231–244.

Ruszkai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957. 1–2. szám. 11–57.

Ruszoly József: Az országgyűlési népképviselőlet kezdetei Csanád vármegyében 1848–1875. *Tanulmányok Csanád Megye Történetéből*, 19. század. Szeged, 1978. 163–265.

Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

- Sartori, Giovanni: *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Schlett István: A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. szám. 5–27.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 1., 2. kötet. Budapest, Századvég Kiadó, 2009, 2010.
- Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.
- Schönbaum Attila: *Páriaelit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben, 1900–1918*. In: *Képviselők Magyarországon* 1. kötet. Szerk. Ilonszki Gabriella. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 75–105.
- Simon Péter: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmi 1891–1907*. Budapest, Szikra, 1953.
- Sennett, Richard: *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon Kiadó, 1998.
- Sípos Ágnes: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig*. PhD disszertáció. ME AJK, 2007.
- Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.
- Stone, Norman: Constitutional Crises in Hungary 1903–1906. *Slavonic and East European Review*, Vol. 45., No. 105. 1967. 163–182.
- Sugar, Peter F.: An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–06. *East European Quarterly*, Vol. 15., No. 3. 1981. 281–306.
- Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, Válasz Kiadó, 2002.
- Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Szabó Csilla: *A függetlenségi eszme képviselete a 48-as Pártban a korai dualizmus időszakában. Egy párttörténeti feldolgozás módszertani kísérlete*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2002.
- Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1992. 3–4. szám. 199–230.
- Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 1977. 2. szám. 169–208.
- Szabó Dániel: Egy választás Erdélyben (1869). *Századok*, 1992. 3–4. szám. 449–464.
- Szabó Dániel: Kisvárosi politikai értékrendek (Avagy egy történész a nagypolitikában). *Történelmi Tanulmányok*, (Studia Miskolciensis) 1999. 194–202.
- Szabó Dániel: *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 371–386.

- H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészkek*. Makói Múzeum Füzetei, 55. Makó, 1987.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis, 1989.
- Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA TTI, 2003.
- Szalai Miklós: Tisza-képünk viszontagságai. *Múltunk*, 1995. 3. szám. 187–196.
- Szalai Miklós: Választások a száz év előtti Magyarországon. *Múltunk*, 1996. 4. szám. 3–22.
- Szalai Miklós: Választójogi reformkísérlet a századforduló Magyarországon. 1908. *Múltunk*, 2000. 2. szám. 6–91.
- Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában. *Történelmi Szemle*, 1968. 3. szám. 254–293.
- Székely Gábor: A liberalizmus világa. *Múltunk*, 1998. 3–4. szám. 5–42.
- Szendrei Ákos: A függetlenségi baloldal vezéralakja – Justh Gyula politikai pályája. *Történelmi Tanulmányok*, 10. (Acta Universitatis Debrecensis Series Historica, 54.) Debrecen, 2002. 121–137.
- Szendrei Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905–1910. *Múltunk*, 2006. 2. szám. 54–90.
- Szendrei Ákos: Debrecen parlamenti képviselői a dualizmus korában. *Debreceni Szemle*, 2003. 4. szám. Főszerk. Gunst Péter. 532–547.
- Szendrei Ákos: *Három audiencia: Ferenc József és Justh Gyula találkozásai*. In: Állam és Nemzet a XIX–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Debrecen, 2006. 289–300.
- Szendrei Ákos: *Tíz választás egy képviselő*. In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2008. 190–202.
- Szendrei László: A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében. *Valóság*, 2000. 5. szám. 80–89.
- Szendrei László: Asbóth János Magyar conservativ politica c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja. *Történelmi Tanulmányok*, 13. (Acta Universitatis Debrecensis Series Historica, 57.) Debrecen, 2005. 97–118.
- Szendrei László: Asbóth János Magyar politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája. *Könyv és Könyvtár*, 28. 2006. 199–251.
- Szilágyi Ferenc: *A Partium közigazgatási földrajza*. PhD disszertáció. DE TTK, 2008.

- Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok*. 1–2. kötet. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2007.
- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007.
- Tibor János: *Az Áchim L. András-féle békécsabai parasztmozgalom*. Békécsaba, 1958.
- Tilkovszky Loránd: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei. *Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. szám. 371–393.
- Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, Oldenbourg Verlag, 1973.
- Tóth Ede: A függetlenségi párt megalapítása. *Századok*, 1963. 5. szám. 985–1016.
- Tóth Ede: Szeged város népképviselője az országgyűlésben 1860–1918. *Tanulmányok Csanád Megye Történetéből*, 8. Szeged, 1984. 161–252.
- Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetei (1826–1874)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tökéczki László: *Történelem, eszmék, politika*. Budapest, Kairosz Kiadó, 1999.
- Tökéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca*. Budapest, XX. századi Int., 2005.
- Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. New York, Columbia University Press, 1976.
- Varga Lajos: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906–1911*. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1973.
- Varga Lajos: Az MSZDP és a polgári pártok politikai együttműködésének történetéhez. A szociáldemokraták és Károlyi Mihály (1910–1917 őszéig). *Múltunk*, 2001. 4. szám. 107–158.
- Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai Életrajz*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.
- Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest, Politikátörténeti Intézet, 2004.
- Varga Lajos: *Országgyűlési választások a dualizmus korában*. In: *Parlamentari választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. Feitl István–Földes György. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999. 17–47.
- Varga Lajos: Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején (1906–1909). *Párttörténeti Közlemények*, 1972. 2. szám. 159–193.
- Vasas Géza: Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa. *Kommentár*, 2006 1. szám. 93–101.
- Veliky János: A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz. *Alföld*, 1978. 10. szám. 55–59.

Veliky János: *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében.* (Habsburg Történeti Monográfiák, 8.) Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.

Veliky János: Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? (Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei.) *Századok*, 2006. 3. szám. 751–787.

Veliky János: Reformkor – a változások kora. *Magyar Tudomány*, 2008. 10. szám. 1238–1255.

Vermes Gábor: *Tisza István és kora.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája.* Budapest, Gondolat, 1977.

Zsoldos Ildikó: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905–1906-ban.* PhD disszertáció. ME BTK, 2008.

PUBLICISZTIKA

Horn Emil: „Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse”. Ady Endre Justh Gyuláról. *Magyar Nemzet*, 1969. január 19.

Horn Emil: Justh Gyula. *Budapest*, 1970. március. 32–34.

H. Szabó Imre: Politikusok, írók, művészek. Akik Csanád megyéből indultak el. *Marosvidék*, 1928. december 25.

Justh Gyula otthon. *Vasárnapi Ujság*, 1906. 8. szám. 123–124.

Ormos Ede: Ady Endre és Justh Gyula. *Népszava*, 1942. december 13.

Parragi György: Justh Gyula. *Magyar Nemzet*, 1943. március 28.

Várnai Dániel: Justh. Egy ember és egy fejezet a nagy harcok történetéből. *Népszava*, 1935. május 1.

Verasztó Antal: Kései visszapillantás. Székács József és a korabeli választási kampány. *Orosházi Harangszó*, 2006. 1. szám. 9.

LEXIKONOK, KÉZIKÖNYVEK

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* [Budapest, 1911–1932.] Elektronikus kiadás. Budapest, 2001.

Magyar életrajzi lexikon 1000–1990. Elektronikus kiadás. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Arcanum, 2002.

Magyar Nagylexikon. Főszerk. Élesztős László. Budapest, Akadémiai Kiadó: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1994–2006.

Magyar Politikai Lexikon 1914–1929. Szerk. Madarász Elemér. Budapest, 1929.

Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedéki táblákkal.* [Pest, 1857–1868.] Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.

Pallas Nagylexikona. [Budapest, 1893–1897.] Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

Pártpanoptikum – 35 választás, 256 párt – Magyarországon 1848–1990. Szerk. Jónás Károly. Budapest, Interart, 1990.

Politikai filozófiák enciklopédiája. Szerk. Lánczi András. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995.

Politikatudományi Enciklopédia. Szerk. Vernon Bogdanor. (The Blackwell Encyclopaedia of Political Science. Oxford, Blackwell Publishers, 1991.) Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

(J.) Siebmacher's Wappenbuch gross und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk. Nagy Iván–Csergheő Géza–Bárczay Oszkár–Ivan Bojničić. Nürnberg, 1885–1892. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2002.

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST.
Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM.
Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...”
GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK.
Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŪNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.